

494

A RÓMAIAK TÖRTÉNETE.

IRTA

MOMMSEN TIVADAR.

AZ ÖTÖDIK KIADÁS UTÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

TOLDY ISTVÁN.

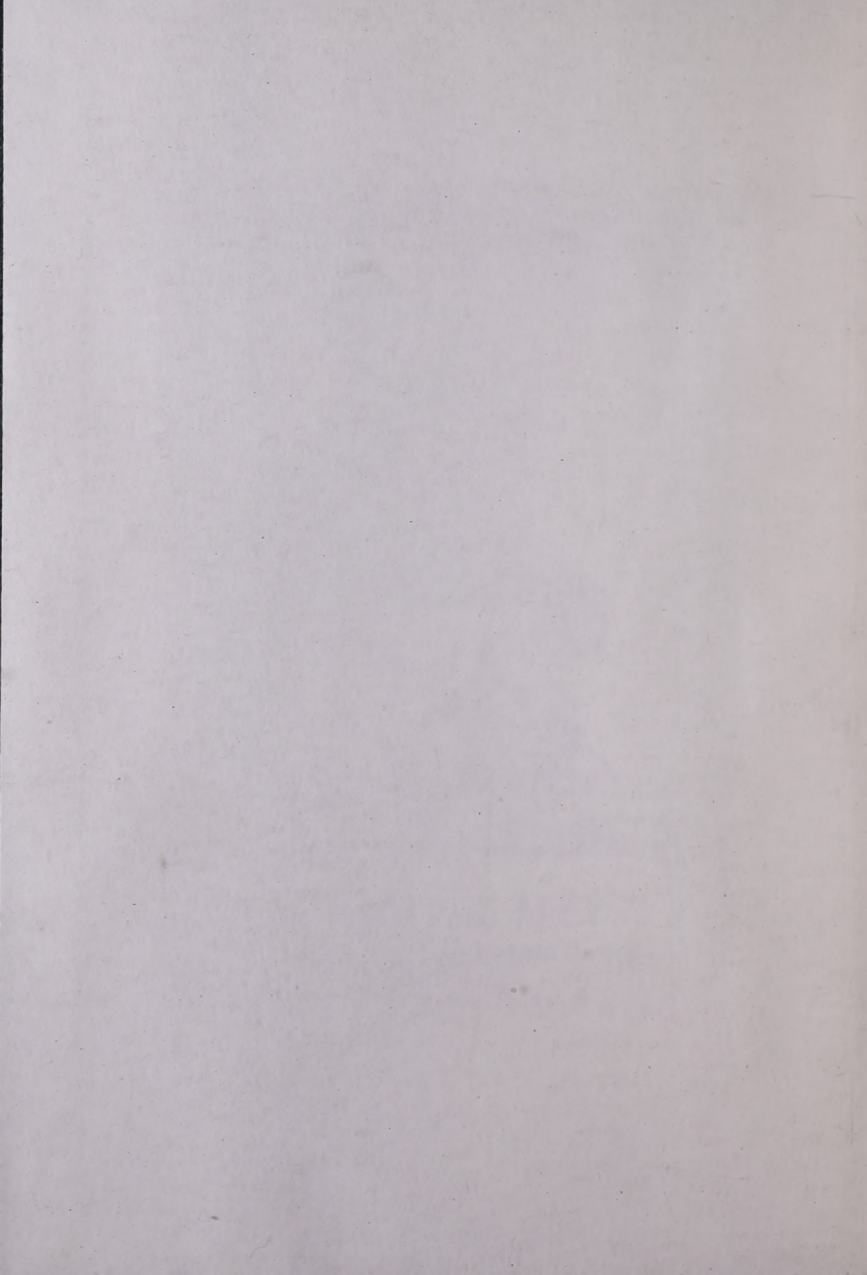
HARMADIK KÖTET.

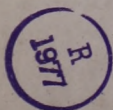
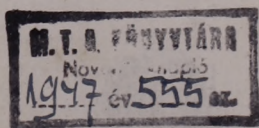
BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

108488

TARTALOM.

HARMADIK KÖNYV.

Itália egyesülésétől Karthágó és a görög államok meghódításáig.

(I. FELE.)

	<i>Lap.</i>
I. Fejezet. Karthágó	3
II. Fejezet. Háboru Siciliáért Róma és Karthágó között	35
III. Fejezet. Itália kiterjesztése a természetes határokig .	79
IV. Fejezet. Hamilkár és Hannibál	108
V. Fejezet. A hannibáli háboru a cannæi ütközetig . .	144
VI. Fejezet. A hannibáli háboru Cannætól Zámáig . . .	179
VII. Fejezet. A nyugot a hannibáli békétől a harmadik korszak végéig	251
VIII. Fejezet. A keleti államok s a második makedóniai háboru	278

TARTALOM

HARMADIK KÖNYV

Az első részben a történet fő eseményeit ismertetjük, a második részben a szereplők jellemét mutatjuk be, a harmadik részben a történet folytatását olvashatjuk.

1. fejezet	1
2. fejezet	15
3. fejezet	31
4. fejezet	47
5. fejezet	63
6. fejezet	79
7. fejezet	95
8. fejezet	111
9. fejezet	127
10. fejezet	143
11. fejezet	159
12. fejezet	175
13. fejezet	191
14. fejezet	207
15. fejezet	223
16. fejezet	239
17. fejezet	255
18. fejezet	271
19. fejezet	287
20. fejezet	303
21. fejezet	319
22. fejezet	335
23. fejezet	351
24. fejezet	367
25. fejezet	383
26. fejezet	399
27. fejezet	415
28. fejezet	431
29. fejezet	447
30. fejezet	463
31. fejezet	479
32. fejezet	495
33. fejezet	511
34. fejezet	527
35. fejezet	543
36. fejezet	559
37. fejezet	575
38. fejezet	591
39. fejezet	607
40. fejezet	623
41. fejezet	639
42. fejezet	655
43. fejezet	671
44. fejezet	687
45. fejezet	703
46. fejezet	719
47. fejezet	735
48. fejezet	751
49. fejezet	767
50. fejezet	783
51. fejezet	799
52. fejezet	815
53. fejezet	831
54. fejezet	847
55. fejezet	863
56. fejezet	879
57. fejezet	895
58. fejezet	911
59. fejezet	927
60. fejezet	943
61. fejezet	959
62. fejezet	975
63. fejezet	991
64. fejezet	1007
65. fejezet	1023
66. fejezet	1039
67. fejezet	1055
68. fejezet	1071
69. fejezet	1087
70. fejezet	1103
71. fejezet	1119
72. fejezet	1135
73. fejezet	1151
74. fejezet	1167
75. fejezet	1183
76. fejezet	1199
77. fejezet	1215
78. fejezet	1231
79. fejezet	1247
80. fejezet	1263
81. fejezet	1279
82. fejezet	1295
83. fejezet	1311
84. fejezet	1327
85. fejezet	1343
86. fejezet	1359
87. fejezet	1375
88. fejezet	1391
89. fejezet	1407
90. fejezet	1423
91. fejezet	1439
92. fejezet	1455
93. fejezet	1471
94. fejezet	1487
95. fejezet	1503
96. fejezet	1519
97. fejezet	1535
98. fejezet	1551
99. fejezet	1567
100. fejezet	1583

HARMADIK KÖNYV.

Itália egyesülésétől Karthágó és a görög
államok meghódításáig.

arduum res gestas scribere.

Sallustius.

WARRADIE ROAD

THE WARRADIE ROAD
WARRADIE, W. AUST.

WARRADIE ROAD
WARRADIE, W. AUST.

I. FEJEZET.

Karthágó.

A sémi faj az ó klasszikus világ népeinek közepette s mégis rajtok kívül áll. Amannak súlypontja a keletre, ezeké a földközi tengerre esik, s bármennyire kimozdították is háborúk és népvándorlások a határokat régi helyeikből s bármennyire összehányták is az egyes törzseket, az indogermán népeket mindig az idegenszerűségnek mély érzete választotta és választja el a syriai, izraelita, arabs nemzetektől. Ugyanez áll azon sémi népről is, mely messzebb kiterjeszkedett nyugot felé bármely másnál, a phoeníkiáról. Hazája ama keskeny partszél kis Ázsia, a syriai fenföld és Egyiptom közt, mely síknak, azaz Chánaánnak nevezetik. Csak e néven nevezte a nemzet önmagát, — az afrikai paraszt még a keresztyén korban is kánaánnak hitta magát; a hellenek azonban Kánaánt „bíborország-nak“ vagy „a vörös emberek — Phoenike — országának“, az itáliaiak púnoknak, s még mi is phoeníkiának vagy púnoknak szottuk a kánaániakat nevezni. A tartomány alkalmas ugyan a földművelésre; de kitűnő ki-
Kereskede-
lem.

kikötőkben oly gazdag földközi tengerre nyílik, talán először tárult egész nagyszerűségében az ember elé. A mire a bátorság, éleslátás és lelkesülés csak képes, azt a phoeníciaiak megtették, hogy a kereskedést, s a mi belőle következik, a hajózást, gyártást, gyarmatosítást teljes fejlődésre emeljék s a kelet és nyugot közvetítői lehessenek. Hihetetlenül régi korban találjuk már őket Kyproson és Egyiptomban, Görögországban és Sicíliában, Afrikában és Spanyolországban, sőt még az atlanti oczeánon s az északi tengeren is. Kereskedelmök a nyugoti Sierra Leonétól és Cornwallistól, keleten a malabári partig terjed; a kelet gyöngye és aranya, Tyrus bíbora, belső Afrika rab-szolgái, elefántcsontja, oroszlán- és párduczbőrei, Arábia tömjéne, Egyiptom gyolcsa, Görögország agyagedényei és nemes borai, Cyprus reze, Spanyolország ezüstje, Anglia ónja, Elba vasa az ő kezökön megy keresztül. A phoeníciai hajósok minden népnek megviszik azt, a minek hasznát veheti vagy a mit meg szeretne vásárolni, s mindenütt megfordúlnak, hogy mindig visszatérjenek ismét szűk hazájokba, melyen egész lélekkel csüggenek. A phoeníciaiak teljes joggal megkövetelhetik, hogy nevök a történelemben a hellen és latin nemzeté mellett említettessék; de rajtok is, és talán leginkább rajtok bizonyúl be, hogy az ókor egyoldalulág fejlesztette ki a népek erejét. Azon nagyszerű és maradandó emlékek, melyeket az aramæi törzs a szellemi téren emelt magának, nem a phoeníciaiak művei; habár a vallás és tudomány bizonyos tekintetben minden többieknél nagyobb mértékben az aramæi nemzetek tulajdona, és csak keletről jutott el az indogermánokhoz, mégis sem a phoeníciai vallás, sem a phoeníciai tudomány és művészet, a mennyire a mi szemünk elhat, az aramæiek közt soha önálló helyet nem foglalt el. A phoeníciaiak

vallási képzelei formátlanok és széptelenek, s istentiszteletök a bujaságnak és kegyetlenségnek inkább táplálására mintsem fékezésére látszott hivatva lenni; a phœnikiai vallásnak más népre gyakorolt behatásából, legalább a történetileg világos korban, mitsem veszünk észre. Ép oly kevéssé találunk oly phœnikiai tektonikát vagy plastikát, mely csak az itáliaihoz is, nem hogy a művészet anyarszágaieához, hasonlítható volna. A tudományos szemléletnek és gyakorlati értékesítésének legrégibb hazája Babylon, vagy legalább az Euphrát vidéke volt; valószínűleg itt kísérték először figyelemmel a csillagok járását; itt különözték el és írták le először a nyelv hangjait; itt kezdett az ember az időről s térről és a természetben ható erőkről gondolkozni; ide vezetnek vissza az astronomia és chronologia, az ábécé, a mértékek és súlyok legrégibb nyomai. A phœnikiaiak ugyan Babylon művészi és magas fejlettségű mesterségeiből hasznót vontak iparuk, a csillag-vizsgálatból hajózásuk, a hangírásból s a mértékek szabályozásából kereskedelmök számára s a civilizáció nem egy becses magvát terjesztették el áruikkal együtt; de hogy az ábécé, vagy az emberi szellem ama geniális termékeinek más valamelyike az ő sajátjokat képezné, azt nem lehet kimutatni; s a mi vallási és tudományos gondolatot ők vittek a hellenek közé, azt nem úgy mint a földműves a vetőmagot, hanem inkább úgy szórták el mint a madár a felszedett búzaszemet. A phœnikiaiak teljesen hiával voltak azon erőnek, melylyel a hellenek s magok az itáliaiak is bírnak: azon művelődésre képes népeket, melyekkel érintkeztek, civilizálni és magokba olvasztani. A római hódítások területén az illíriai és kelta nyelvek teljesen elenyésztek a római nyelv előtt; Afrika barbárai még ma is azon nyelvet beszélnek, melyet a Hannók és

Politikai ké-
pességek.

Barcasok korában beszéltek. De mint minden aramæi nemzetből, ellentétben az indogermánokkal, úgy a phœnikiaiakból is, mindenek felett hiányzik az állam-alkotó ösztön, az önmagát kormányzó szabadságnak genialis gondolata. Sidon és Tyros virágzásának fő fokán a phœnikiai tartomány szüntelen vita tárgyát képezi az Euphrát s a Nílus mentén uralkodó hatalmak közt, s hol Assyriának, hol Egyiptomnak van alávetve. Hellen városok fél annyi hatalommal szabaddá tették volna magokat; de Sidon óvatos férfiai, kiszámítván, hogy a keletre vagy az egyiptomi kikötőkbe vezető karaván-utak elzárása sokkal többjökbe kerülne a legsúlyosabb adónál is, inkább pontosan befizették adójokat Ninivébe vagy Memphisbe, a mint épen jött, sőt, ha másképp nem lehetett, hajóikkal még a királyok csatáiban is részt vettek. És a phœnikiaiak, valamint otthon türelemmel viselték uraik terhét, úgy a külföldön sem voltak legkevesebbé sem hajlandók a kereskedelmi politika békés útait a hódító politika pályájával cserélni fel. Gyarmataik megannyi ügynökségek; inkább igyekszenek a benszülötteket árúczikkokkal látni el, vagy tőlök venni át ilyeneket, mint távol országokban nagy területeket szerezni, s azokon a gyarmatosítás nehéz és lassú munkáját végezni. Még versenytársaikkal is kerülnek a háborút; Egyiptomból, Görögországból, Itáliából, a keleti Sicíliából szinte ellenállás nélkül szoríttatják ki magokat, s azon nagy tengeri ütközetekben, melyek régi korban a földközi tenger nyugoti részének uralma felett vívattak, Aláliánál (217) és Kyménél (280), nem a phœnikiaiak, hanem az etruskok viselik a görögök elleni küzdelem terhét. Ha már egyszer a versenyt nem lehet ki-kerülni, kiegyezkednek úgy, a mint lehet; a phœnikiaiak soha sem tettek kísérletet Cære vagy Massalia meghódítására. Természetesen még kevesebb hajlandósággal bírnak

a támadó háborúra. Azon egyetlen alkalommal, midőn a régibb korban támadólag jelennek meg a harcztéren, az afrikai phoeníkiiaiak nagy sicíliai expedíciójában, mely a Himera mellett a syrakúsai Gelontól szenvedett vereséggel (274) végződött, csak mint a nagy-király engedelmes alattvalói és csak azért szálltak síkra a nyugoti hellenek ellen, hogy a keleti hellenek elleni hadjáratból kivonhassák magokat, a mint hogy syriai törzsrokonai ugyanezen évben csakugyan kénytelenek voltak magokat a perzsákkal együtt Salamisnál megveretni. — Ez nem gyávaság; az ismeretlen tengereken, felfegyverzett járművekkel való hajózáshoz bátor lélek kell, s a phoeníkiiaiak gyakran bebizonyították, hogy ebben nem szenvednek hiányt. Még kevesebbé a kitartás és a nemzeti érzés valamely sajátságosságának hiánya; sőt az aramæiek nemzetiségüket úgy a görög civilisáció minden csábításai mint a keleti és nyugoti despoták minden kényszerítő eszközei ellen, a szellem fegyvereivel úgy mint vérökkel, oly kitartással védelmezték, minőre indogermán törzs soha sem volt képes, s melyet mi nyugotiak hajlandók vagyunk a közönséges emberinél hol többnek, hol kevesebbnek tekinteni. Daczára a legélénkebb törzs-önérzetnek, a szülő város iránti hű ragaszkodásnak, a phoeníkiiai nép legmélyebb jellemvonása az állami ösztön tökéletes hiánya. A szabadság nem volt csábító rá nézve, és nem szomjazta az uralmat; „nyugodtan éltek — úgymond a Bírák Könyve — a sidoniak példájára, biztosságban, kényelemben és a gazdagság birtokában.“

Valamennyi phoeníkiiai telepek közt leggyorsabb és legbiztosabb virágzásnak azok indultak, melyeket tyrusiak és sidoniak alapítottak Spanyolország déli és Afrika éjszaki partjain, mely vidékekre sem a nagy-király karja, sem a görög tengerészek veszélyes versengése el nem ért, a ben-

Karthágó.

szülöttek pedig úgy álltak szemben a jövevényekkel, mint Amerikában az indiánok az európaiakkal. Az ezen partokon levő számos és virágzó phoeníciai városok közül leginkább az „új város“ Karthada, tűnt ki, vagy a mint a nyugotiak nevezték: Karchedon, vagy Karthágó. Nem legrégibb telepe e vidéken a phoeníciaiaknak, s eredetileg talán a közel Uticának, Libya legrégebb phoeníciai városának védenecz városa, de csakhamar szomszédait, sőt magát anyavárosát is túlszárnyalta páratlanul kedvező fekvése és lakóinak fáradhatatlan tevékenysége által. Nem messze a Bagra das (Medserda) [egykori] torkolatától, mely éjszaki Afrika leggazdagabb búzatermő tartományát metszi át, egy termékeny, még ma is falusi lakoktól ellepett s olajfa- és narancserdőkkel fedett földlerakodáson, mely a síkföld felé szelid lejtőben ereszkedik le s tengeri oldalán haboktól környezett hegyfokban végződik, éjszaki Afrika nagy kikötőjének, a túnisi öbölnek közepében fekvő, ott hol a szép vízmedence a nagyobb hajóknak a legjobb horgonyozó helyet s közvetlenül a parton iható forrásvizet nyújt, — e hely a földművelésre és kereskedelemre és mindkettőnek közvetítésére oly páratlanul kedvező, hogy nem csupán a rajta levő tyrusi telep lett a phoeníciaiak első kereskedő városává, hanem Karthágó még a római korban is, alig hogy helyreállítatott, csakhamar a császárság harmadik városává lett; és nem kedvező viszonyok közt és sokkal kevesebb jól választott helyen még ma is áll és virágzik egy város százezernyi lakóival. Ily fekvésű és ily lakosságú város mezőgazdasági, kereskedelmi és iparos virágzása nem szorúl magyarázatra; de válaszra vár azon kérdés, mikép jutott e gyarmat oly politikai hatalmi fejlődésre, minővel más phoeníciai város nem bírt.

Hogy a phœnikiai törzs Karthágóban sem tagadta meg politikai passivitását, annak bizonyítékai épen nem hiányzanak. Karthágó egészen virágzásának koráig a bel-földi berbereknél, a maxyusok vagy maxitanusok törzsének földbért fizetett azon telek után, melyen a város állt; s ámbár a tenger és a sivatag a várost eléggé megvédték a keleti hatalmak minden támadása ellen, Karthágó mégis úgy látszik, a nagy- király fennhatóságát, habár csak névleg, elismerte s alkalmilag adót is fizetett neki, hogy Tyrossal és a kelettel való kereskedelmi összeköttetéseit biztosítsa. — De bármily hajlandók voltak is meghajolni és alkalmazkodni, mégis oly viszonyok álltak be, melyek a phœnikiaikat erélyesebb politikára kényszerítették. A hellen vándorlás azon áradatának, mely feltartóztathattlanul özönlött el a nyugatot, mely a phœnikiaikat már a tulajdonképi Görögországból s Itáliából kiszorította s most épen azon volt, hogy Sicíliában, Spanyolországban, sőt magában Libyában hasonlót cselekedjék, a phœnikiaiak kénytelenek voltak valahol mégis útját állani, ha nem akarták magokat általa teljesen elnyomatni. Most, midőn nem a nagy- királylyal, hanem görög kereskedőkkel volt dolgok, nem volt elég meghódolniok, hogy adófizetés mellett a régi módon folytathassák kereskedésüket és iparukat. Massalia és Kyrene alapjai már megvették; Sicília egész keleti része már a görögök kezében volt; a phœnikiaiak nem késhettek tovább a komoly ellenszegüléssel. Ezt a karthágóiak megtették; a kyreneieket előnyomulásukban hosszú és makacs küzdelmek árán megállították és a hellenség a tripolisi sivatagtól nyugot felé nem bírt gyökeret verni. Sicília nyugoti csúcsának phœnikiai települői szintén karthágói segélylyel verték vissza a görögöket és szívesen s önkényt álltak a hatalmas törzsrokon város clientelájába.

Karthágó a nyugoti phœnikiaiak élén a hellenek ellen.

E fontos diadalok által, melyek a város második századába esnek s a földközi tenger délnyugoti részét a phöníciaiak számára megmentették, ama város, mely azokat kivívta, önmagától kezébe kapta a hegemoniát nemzete felett s egyúttal politikai helyzete is megváltozott. Karthágó nem volt többé pusztán kereskedő város; Libya és a földközi tenger egy részének uralma után törekedett, mert kénytelen volt vele. E diadalokhoz valószínűleg lényegesen hozzá járult a zsoldos hadak keletkező divatja, mely Görögországban körülbelül Róma negyedik századának közepe táján harapódzott el, a keletieknél azonban, nevezetesen a kárusoknál sokkal régibb s talán épen a phöníciaiak által jött létre. A külföldi toborzó rendszer a háborút nagyszerű pénz-speculációvá tette, a mi épen illett a phöníciai jellemhez.

Karthágó
uralma Afri-
kában.

450.

Kétségkívül csak e külföldi sikerek visszahatása indította a karthágóiakat arra, hogy Afrikában a bérlett- és kérbirtok rendszerét elhagyva a hódításhoz lássanak. A karthágói kereskedők úgy látszik csak Róma 300. éve körül rázták le magokról azon telekbért, melyet addig a benföldiek számára fizetniök kellett. Ez által lehetővé lett saját földjeiken nagyban gazdálkodniok. A phöníciaiak mindig igyekeztek tőkéiket egyszersmind mint földbirtokosok hasznosítani s a földművelést nagyban üzték rabszolgák vagy bérlett munkások segélyével; a mint hogy a zsidók nagy része ily minőségben napszámért szolgált a tyrusi kereskedőket. Most a karthágóiak Libya gazdag talaját korlátlanul kihasználhatták egy, a mai ültetvényesek gazdálkodásával rokon rendszer segélyével: bilincsre vert rabszolgákkal műveltették a földet, s találunk egyes polgárokat, kiknek rabszolgáik száma a húszezeret megütötte. De ennél nem állapodtak meg. A vidék földművelő községei —

a földművelés a libyaiaknál úgy látszik igen régen, s valószínűleg már a phoeníkiái letelepülés előtt, alkalmasint Egyiptomból eredve, lépett életbe — fegyverrel meghódítottak s Libya szabad parasztjai fellahkká lettek, kik a föld termékeinek negyedét adó fejében uraiknak adták s egy saját karthágói hadsereg alakítása czéljából szabályszerű újonczozási rendszer alá vették. A határokon szakadatlanul folyt a viszály a kóborló pásztortörzsekkel (νομάδες); az őrszemek elsánczolt lánczolata azonban biztosította az elkerített területet, s ama törzsek lassanként visszaszorítottak a pusztába és a hegyek közé vagy kényszerítették a karthágói fenhatóságot elismerni, adót fizetni és katonát állítani. Nagy városukat Thevestet (Tebessa, a Medserda forrásainál) a karthágóiak az első pún háboru ideje körül foglalták el. Ezek „az alattvalók városai és törzsei“ (ἐθνῶν), melyek a karthágói államszerződésekben szerepelnek; amazok a nemszabad libyai falvak, emezek a meghódolt nomádok. — Ehhez járult végre Karthágó uralma a többi afrikai phoeníkiáiak vagy az úgynevezett libyphoeníkiáiak felett. Ezekhez tartoztak egyrészt az Afrika egész éjszaki partjára és éjszaknyugoti partjának egy részére Karthágóból telepített kisebb gyarmatok, melyek nem lehettek jelentéktelenek, miután magán az atlanti tenger partján egyszerre 30,000 ily gyarmatos telepített le, másrészt azon ó-phoeníkiái telepek, melyek főkép a mai Constantine tartomány s a túnisi beylik partján álltak fenn nagy számmal, például Hippo, mely később a regius melléknevet kapta (Bona), Hadrumetum (Susa), Kis-Leptis (Susától délnek) — az afrikai phoeníkiáiak második városa —, Thapsus (ugyanott), Nagy-Leptis (Tripoli mellett). Mikép adták magokat mindezen városok karthágói fenhatóság alá, önkényt-e, hogy talán a kyreneiek és numí-

Libyphoení-
kiáiak.

diaiak támadásai ellen megóvják magokat, vagy pedig kényszerítve: annak ma már végére nem járhatunk; de bizonyos, hogy még hivatalos okmányokban is a karthágóiak alattvalóinak neveztetnek, hogy falaikat kénytelenek voltak lerombolni s Karthágóba adót kellett fizetniök és katonát állítaniok. Nem voltak egyébiránt sem az újonczásnak, sem a földadónak alá vetve, hanem megállapított jutalékot fizettek katonában és pénzben, Kis-Leptis például évenként 465 talentumra (574,000 tallér) rúgó óriási összeget; továbbá egyenlő jog szerint éltek a karthágóiakkal s egyenlő házasságra léphettek velök *). Az egy Utica kerülte el e sorsot s tartotta meg falait és önállóságát, alkalmasint nem annyira hatalma, mint inkább a karthá-

*) E fontos osztály legkidomborodóbb megnevezését a karthágói államszerződésben találjuk (Polyb. 7, 9), hol ellentétben egyfelől az uticaiakkal, másfelől a libyai alattvalókkal, mint: *οἱ Καρχηδονίων ὑπαρχοὶ ὅσοι τοῖς αὐτοῖς νόμοις χρῶνται* szerepelnek. Különböző szövetséges, (*συμμαχίδες πόλεις* Diod. 20, 10) vagy adóköteles városoknak (Liv. 34, 62. Justin. 22, 7, 3) is neveztetnek. Conubiumjokat a karthágóiakkal Diodoros (20, 55) említi; a commercium az „egyenlő törvényekből“ következik. Hogy az ő-phœnikiai gyarmatok a libyphœnikiaiakhoz tartoznak, bizonyítja Hippónak mint libyphœnikiai városnak megjelölése (Liv. 25, 40); másfelől a Karthágóból alapított telepekről, például Hanno Periplusában olvassuk: „a karthágóiak elhatározták, hogy Hanno a Herkules oszlopain túl menjen és libyphœnikiai városokat alapítson.“ A libyphœnikiaiak a karthágóiaknál tulajdonképen nem nemzeti, hanem államjogi kategóriát jelentenek. Ezzel teljesen összefér az, hogy e név nyelvtanilag a libyaiakkal vegyült phœnikiaiakat jelenti (Liv. 21, 22, toldás a Polybios szövegéhez); a mint hogy legalább nagyon exponált fekvésű gyarmatok alapításakor gyakran libyaiak is küldettek a phœnikiaiak mellé (Diod. 13, 79. Cic. *pro Scauro* §. 42). Név és jogviszony dolgában félreismerhetetlen az analogia Róma latinjai s Karthágó libyphœnikiai lakosai között.

góiak kegyelete folytán, egykori védelmezőik iránt; a mint hogy a phœnikiaiak efféle viszonyok iránt feltűnő, a görögök közönösségétől lényegesen eltérő, tisztelettel viseltettek. Még a külforgalomban is „Karthágó és Utica“ mindig együtt határoznak és tesznek ígéretet; a mi természetesen nem zárta ki azt, hogy a sokkal nagyobb új város tényleg Utica felett is ne gyakorolja hegemoniáját. A tyrusi ügynökség ily módon egy hatalmas éjszakafrikai birodalom fővárosává lett, mely a tripolisi sivatagtól az atlanti oceánig terjedt, nyugoti részében (Marocco és Algir) beérve ugyan a partszegélyek részben felületes megszállásával, de a gazdagabb keleti részen, a mai Constantine és Tunis kerületekben, uralkodva a bennföldön is és határait folytonosan előbbre tolva dél felé; a karthágóiak, mint egy régi író találólag mondá, tyrusiakból libyaiakká lettek. A phœnikiai civilizáció ép úgy uralkodott Libyában, habár csekélyebb hatalommal, mint Kis-Ázsiában és Syriában Sándor hadjáratai után a görög. A nomádok seikjeinek udvaraiban a phœnikiai nyelvet beszélték s írták és a civilizált bennszülött törzsek nyelvök számára átvették a phœnikiai ábécét *); de őket teljesen elphœnikiaisítani sem a nemzet szellemi

*) A libyai vagy numídiak ábécé, vagyis az, melylyel a berberak a magok nem sémi nyelvét írták és írják, egyike azon számtalanoknak, melyek az aramæi ős ábécéből származtak, s ehhez egyes alakjaiban ugyan közelebb látszik állani, mint a phœnikiai; de ebből még korántsem következik az, mintha a libyaiak ezen írást nem a phœnikiaiaktól, hanem régibb bevándorlóktól vették volna át, valamint hogy az itáliai ábécék részben régibb alakjai nem gátolnak abban, hogy azokat a görögből származtassuk. A libyai ábécé inkább oly korban keletkezett a phœnikiaiból, mely megelőzte azon korszakot, melyben a phœnikiai nyelv reánk maradt emlékei irattak.

irányához, sem Karthágó politikájához nem tartozott. — Azon korszakot, melyben Karthágó ily módon Libya fővárosává alakult át, annál kevesebbé vagyunk képesek meghatározni, miután e változás valószínűleg fokozatosan ment végbe. Az imént említett író Hannót jelöli meg a nemzet reformátoraként, s ha ez ugyanaz, ki a Rómával viselt első háboru korában élt, akkor csak az új rendszer befejezőjének tekinthető, melynek megvalósítása valószínűleg Róma negyedik és ötödik századát töltötte be. — Karthágó felvirágzásával karöltve járt a phoeníkiái anyaország nagy városainak, Sidonnak és főkép Tyrusnak süllyedése, melynek fényét egyfelől belső mozgalmak, másfelől kívülről eredt szorongattatások, főkép ostromoltatásai Róma első századában Salmanassar, a másodikban Nabukodrossor, az ötödikben Sándor által, tették tönkre. Tyrus régi nemzetségei és régi czégei legnagyobb részben átköltöztek a biztos helyen fekvő és virágzó leányvárosba s magokkal vitték értelmiségöket, tőkéiket és hagyományaikat. A midőn a phoeníkiáiak Rómával érintkezésbe jöttek, Karthágó ép oly kétségbe-vonhatatlanul elseje volt a kánaáni, mint Róma a latin városoknak.

Karthágó
tengeri ha-
talma.
Spanyolor-
szág.

De a Libya feletti uralom csak felét tette ki Karthágó hatalmának; ezzel egyidejűleg nem kevesebbé erőteljesen fejlődött ki tengeri és gyarmati hatalma. — Spanyolországban a phoeníkiáiak fő helye a Gadesben (Cadiz) levő ősrégi tyrusi telep volt; ezen kívül s tőle kelet és nyugot felé az ügynökségek hosszú láncolatát s az ország belsejében az ezüsbányák vidékét bírták úgy, hogy körülbelül a mai Andalúsiát és Granadát, vagy legalább ezeknek partjait kezökben tartották. A bennföldet nem igyekeztek elfoglalni a belföldi harczias nemzetektől; beérték a bányákra s a kereskedelemre, valamint a halászatra és

kagylószedésre szolgáló állomásokkal, s itt is elég fáradtságukba került magokat a szomszédos törzsek ellenében fenntartaniok. Valószínű hogy ezek nem tulajdonképi karthágói, hanem tyrusi birtokok voltak, s hogy Gades nem tartozott Karthágó adófizető városai közé; de mégis, mint a nyugoti phœnikiaiak valamennyien, Karthágó hegemóniája alatt állott, a mint ezt a Karthágó által a gadesieknek a bennszülöttek ellen küldött segítség és karthágói kereskedelmi telepek alapítása Gadestől nyugot felé, bizonyítja. Ebusust s a baleári szigeteket ellenben már magok a karthágóiak szállták meg régi időkben, részint halászat kedvéért, részint előőrsök gyanánt a massáliaiak ellen, kikkel innen kiindulva a leghevesebb harczokat vívták. — Épen így vertek a karthágóiak már Róma második századának végén gyökeret Sardíniában, melyet egészen Libya mintájára zsákmányoltak ki. Mialatt a bennszülöttek, mint Afrikában a numídiiaiak a sivatag szélén, a sziget hegyes belsejében vonták meg magokat, hogy a mezei rabszolgaság igájától meneküljenek, phœnikiai telepek küldettek Caralisba (Cagliari) s más fontos pontokra és a termékeny parti vidékek beszállított libyai földművesek által értékesítették. — Sicíliában végre, a messínai út és a sziget nagyobb keleti fele ugyan már jókor a görögök kezébe került; de a karthágóiak segélyével a phœnikiaiak számára fennmaradtak egyfelől a közel fekvő kis szigetek, az Aegatesek, Melite, Gaulos, Kossyra, melyek közt főkép a maltai telep volt gazdag és virágzó, másfelől Sicília nyugoti és éjszaknyugoti partja, honnan Motyeből, utóbb Lilybæonból Afrikával, Panormosból és Solœisből Sardíniával tartották fenn az összeköttetést. A sziget belsejét a bennszülöttek tartották meg, az elymaiak, sikanusok, sikeliusok. Sicília, miután a görögök további elönyomulása

Sardínia.

Sicília.

megtöretett, aránylag nyugalmas időket élvezett, melyek békéjét maradandóan még a karthágóiaknak a perzsák ösztönzése folytán görög szomszédaik ellen a szigeten viselt hadjáratuk (274) sem szakította félbe, s mely egészben véve a Sicíliába intézett attikai expedícióig eltartott (339—341). A két versengő nemzet elszánta magát egymásnak kölcsönös megtűrésére s nagyjában mindenik beérte a maga területével. — Mindezen telepek és birtokok már magokban véve is eléggé fontosak voltak; de még nagyobb lett jelentőségök az által, hogy Karthágó tengeri uralmának oszlopaivá váltak. Déli Spanyolország, a baleári szigetek, Sardinia, nyugoti Sicília s Melite birtoka, s ezzel kapcsolatban az által, hogy a hellenek letelepülését úgy a keleti spanyol partokon, mint Corsicában és a Syrtisek vidékén meggátolták, éjszaki Afrika partjainak urai tengereket erős határokkal vették körül s a nyugoti tenger-szoros monopóliumát megszerezték. Csak a tyrrhéni és a gall tengert kellett más nemzetekkel megosztaniok. Ez kétség kívül elviselhető volt mindaddig, a míg az etruskok és görögök e vizeken ellensúlyozták egymást; sőt amazokkal, mint a kevesbbé veszélyes vetélytársakkal, Karthágó még frígyre is lépett a görögök ellen. Midőn azonban az etrusk hatalom bukása után, melyet, mint efféle szükségből támadt szövetkezésekben történni szokott, Karthágó nem igen igyekezett teljes hatalmával elhárítani, és Alkibiades nagy terveinek meghiusulta után Syrakúsa kétségbevonhatatlanul az első görög tengeri hatalommá lett, könnyen felfogható módon nem csak Syrakúsa urai kezdtek a Sicília és alsó Itália s egyszersmind a tyrrhéni és ádriai tenger feletti uralomra törekedni, hanem a karthágóiak is erőszakosan kényszerítették erélyesebb politikát űzni. A köztök és ép oly hatalmas mint alávaló ellenfelök, a syra-

480.

415—413.

Tengeri uralom.

Versengés Syrakúsával.

kúσαι Dionysios (348—389) közt folyt hosszú és makacs 406—365.
küzdelmek közvetetlen eredménye a sicíliai közép-államok
megsemmisülése vagy elgyengülése volt, a mi mindkét fél-
nek érdekében állt, s a sziget felosztása Syrakúsa és
Karthágó között. Ez átkos harcokban a karthágóiak
alapjokban feldúlták a sziget legvirágzóbb városait: Seli-
nust, Himerát, Akragast, Gélát, Messánát; Dionysios nem
rossz szemmel nézte, mikép tétetik itt tönkre vagy leg-
alább töretik meg a hellenség, hogy azután az Itáliában,
Galliában és Spanyolországban toborzott idegen zsoldosokra
támaszkodva annál biztosabban uralkodhassék az elpusz-
tult vagy katonai gyarmatokkal megrakott tartományban.
A békét, mely Mágó karthágói hadvezér Kronion melletti
győzelme (371) után kötöttet meg, és mely Thermæ (a
régí Himera), Egesta, Herakleia Minoa, Selinus görög vá-
rosokat, valamint Akragas területének egy részét a Haly-
kosig a karthágóiak hatalma alá vetette, a sziget birtoká-
ért küzdő két hatalom csak ideiglenes kiegyezésnek tekin-
tette; mindkét részről minduntalan új kísérletek tétettek a
vetélytárs tökéletes kiszorítására. Négy ízben — az idősb
Dionysios korában 360, Timoleonéban 410, Agathoklesében 383.
445, Pyrrhoséban 476 — voltak a karthágóiak egész Si-
ciliának urai az egy Syrakúsa kivételével, és igyekezetök
mindannyiszor ennek erős falain szenvedett hajótörést; s
viszont majdnem ugyanannyiszor látszottak a syrakúsaik
kitűnő vezéreik, mint az idősb Dionysios, Agathokles és 394. 344.
Pyrrhos alatt, ép oly közel állani ahhoz, hogy az afrikaiakat 309. 278.
végbép leszorítsák a szigetről. De mindinkább a karthá-
góiak kaptak túlsúlyra, kik rendszerint a támadó fél va-
lának, és kik, ha nem törekedtek is római szívóssággal
kitűzött czéljok után, mégis sokkal tervszerűbben és eré-
lyesebben támadtak, mint a hogy a pártoskodás által meg-

szagztatott s nyugalomra nem jutó görög város magát védelmezte. Joggal remélhették a phoeníciaiak, hogy a zsákmányt nem mindig fogja a dögvész vagy valamely idegen condottiere kezökből kiragadni; s egyelőre legalább a tengeren a harcz már eldőlt: Pyrrhos kísérlete a syrakusai hajóhad helyreállítására, az utolsó volt. Miután ez meg-hiusult, a karthágói hajóhad vetélytárs nélkül uralkodott az egész nyugoti földközi tengeren; és Syrakusa, Rhegion, Tarent megszállására tett kísérletei jelét adták annak, hogy mire képes és mire törekszik Karthágó. Ezzel kar-öltve azon igyekeztek a karthágóiak, hogy e vidék ten-geri kereskedését úgy a külfölddel mint saját alattvalóik-kal szemben mindinkább magok monopolizálhassák; és a karthágóiak nem szoktak bármily erőszakoskodástól sem visszarettenni, mely céljokra vezethetett. A pún hábo-rúknak egyik kortársa, a földrajz megteremtője, Eratosthe-
 nes (479—560) bizonyítja, hogy a karthágóiak minden idegen hajóst, ki Sardíniába vagy a gádesi útra vitorlázott, ha kezökbe jutott, a tengerbe dobtak; s ezzel tökéletesen megegyezik az, hogy Karthágó a spanyol, sardíniai és libyai kikötőket a római kereskedőhajók előtt a 406-iki szerző-
 dásban megnyitotta, ellenben a 448-iki által az egy kar-thágói kivételével valamennyit elzárt.

275—194.

348.

306.

Karthágó al-
 kotmánya.

Karthágó alkotmányát Aristoteles, ki mintegy ötven évvel az első pún háboru kezdete előtt halt meg, egy monarchiából lett aristokratiának, vagy olygarchiára haj-landó demokratiának nevezi; mert mindkét nevet alkal-mazza rá. Az ügyek vezetése első sorban az öregek tanácsát illette, mely, hasonlóan a spártai gerúsiához, az évenként a polgárság által választott két királyból és hu-szonnyolcz gerusiastából állott, kik úgy látszik, szintén évenként választattak a polgárság által. E tanács intézi

el lényegében az állami ügyeket, például megteszi a háborúra szükséges előkészületeket, elrendeli az újonczozást és toborzást, kinevezi a hadvezért s bizonyos számú gerusiastákat rendel melléje, kik közül aztán rendszerint az alvezérek választatnak; hozzá intéztetnek a sürgönyök. Vajon állt-e e kis tanács mellett még egy nagy is, nem tudjuk, nagy jelentőséggel semmi esetre nem bírt. Hasonlókép, úgy látszik, a királyok sem bírtak nagy befolyással; működésök oroszlánrészét a főbíráskodás képezte, a mint hogy gyakran főbíráknak is neveztetnek (soféták, *praetores*). Nagyobb hatalma volt a hadvezérnek; Isokrates, Aristoteles idősb kortársa szerint a karthágóiak otthon olygarchiai, a táborban pedig monarchiai módon kormányozták magokat, s így a római írók joggal nevezhették a karthágói hadvezér hivatalát dictátorságnak, daczára annak, hogy a melléje adott gerusiastáknak legalább tényleg korlátozniok kellett hatalmát, s hogy hivatalának letétele után rendesen számot kellett adnia sáfárkodásáról, a mi a rómaiak előtt ismeretlen dolog volt. A hadvezér hivatala nem szoríttatott bizonyos meghatározott idő korlátai közé, tehát már ennélfogva is kétségtelenül különbözött az évi királyokétól, melytől Aristoteles is nyíltan megkülönbözteti; de szokásban volt a karthágóiaknál több hivatalnak egy emberben egyesítése s ennélfogva nem kell megütköznünk rajta, ha ugyanazon ember gyakran mint hadvezér s egyzersmind mint soféta szerepel. — De a gerúsiának s a hivatalnokoknak felettök állt a száznégyszáz ember, röviden a százazasok vagyis a bírák testülete, e fő védbástyája a karthágói olygarchiának. Karthágó eredeti alkotmányában nem volt meg, hanem, úgy mint a spártai ephorság, az arisztokratiának az alkotmány monarchikus elemei elleni opposíciójából keletkezett. A hivatal megvásárolhatósága s a

Hivatalnokok.

Bírák.

legfőbb hatóság tagjainak csekély száma folytán félő volt, nehogy egyetlen egy, gazdagság és harczyi dicsőség dolgában minden mást elhomályosító karthágói család, Mágó nemzetsége, egyesítse a kormányzást harczban és békében és az igazságszolgáltatást a maga kezében; s ez körülbelül a decenvirek korában az alkotmány megváltoztatására s az új hatóság felállítására vezetett. Azt tudjuk, hogy a quæstorság viselése az illetőt feljogosította a bíróságba lépésre, hogy azonban a jelölt ennek daczára bizonyos önmagokat kiegészítő ötemberségek által gyakorolt választás alá esett; továbbá, hogy a bírák, ámbár jogilag valószínűleg évről évre választottak, tényleg mégis hosszabb időn át, gyakran életök fogytáig hivatalban maradtak, mi okból a rómaiak és görögök által rendszerint senátoroknak neveztettek. Bármily homály fedi is a részleteket, világosan felismerhető az, hogy e bíróság egy, aristokratikus cooptáción alapuló oligarchikus hatóság volt; a minnek egy magában álló, de jellemző jele az, hogy Karthágóban a közönséges polgárfürdő mellett még egy bírák-fürdeje létezett. Leginkább mint politikai esküdtek működtek, kik főkép a hadvezéreket, de adandó alkalommal kétségkívül a sofétákat és gerusiastákat is hivatalok letétele után felelősségre vonták, és belátások szerint, gyakran mire sem tekintő kegyetlenséggel, még halállal is fenyegették. A hatalom súlypontja, mint mindenütt, hol az igazgatási hatóságok valamely más testület ellenőrzése alá helyeztetnek, úgy természetesen itt is átment az ellenőrzött hatóságról az ellenőrködőre; és könnyen felfogható egyfelől az, hogy ez utóbbi minduntalan bele avatkozott az igazgatásba, a mint hogy például a gerúsia a fontosabb sürgönyöket előbb terjesztette a bírák, és csak azután a nép elé, másfelől az, hogy a rendszerint a sikerhez mért otthoni ellenőrzéstől

való félelem a karthágói államférfit és hadvezért úgy a tanács, mint a tett mezején megbénította. — A karthágói polgárság, úgy látszik, habár nem szoríttatott nyíltan kifejezve az állami tényekkel szemben a passiv assistentia korlátai közé, mint a spártai, mégis tényleg csak igen csekély befolyást gyakorolt rájuk. A gerúsia tagjainak választásánál a köztudomású megvesztegetés rendszere volt a szabály; a hadvezér kinevezésekor a nép ugyan megkérdeztetett, de csak akkor, midőn a kinevezés a gerúsia javaslata alapján lényegében már megtörtént; más kérdések pedig csak akkor terjesztettek a nép elé, ha a gerúsia azt jónak látta, vagy ha magában nem tudott megállapodásra jutni. Néptörvényszéket Karthágó nem ismert. A polgárság tehetetlenségének oka valószínűleg főképp politikai szervezetében rejlett; a karthágói asztalegyesületek, melyek ide vonatkozólag említetnek s a spártai pheiditiákhoz hasonlíttatnak, olygarchice vezetett czéhek lehettek. Még a „városi polgárok“ és „kézimunkások“ közti ellentétnek is találjuk nyomait, melyből ez utóbbiaknak igen alacsony, talán jogtalan helyzetére vonhatunk következtetést. — Ezen egyes momentumokat összefoglalva, a karthágói alkotmányban a tőkepénzesek

Polgárság.

A
kormányzás
jellemé.

kormánya áll előttünk, a mi el is képzelhető egy, vagyonos középosztálylyal nem bíró polgár községben, mely egyfelől vagyontalan, egy napról a másikra élő városi tömegből, másfelől nagykereskedőkből, ültetvényesekből s előkelő tisztviselőkből állt. A szokás: a tönkre ment urakat az alattvalók rovására gazdagítani fel az által hogy mint becslési hivatalnokok s robot-tisztartók küldettek ki a függő községekbe, egy megcsökönyösödött városi olygarchia félre-ismerhetetlen áruló jele, Karthágóban is rendszerré vált; Aristoteles szerint ez volt a karthágói alkotmány kipróbált maradandóságának fő oka. Aristoteles koráig Karthágó

nem ment sem felülről sem alulról eredő említésre méltó forradalmon keresztül; a nép azon anyagi előnyök következtében, melyeket a kormányzó olygarchia minden nagy-ravágyó vagy kedvezőtlen körülmények közé jutott előkelő embernek nyújtani bírt, vezérek híjával maradt, s száját azon hulladékokkal tömte be, melyek az urak asztaláról választási megvesztegetés alakjában vagy más úton-módon hullottak ölébe. Demokratikus ellenzékben ily kormány mellett természetesen nem lehetett hiány; de ez még az első pún háboru korában is teljesen tehetetlen volt. Utóbb, részben a szenvedett vereségek hatása alatt politikai befolyása növekedett, és pedig sokkal gyorsabban, mint egyidejűleg Róma hasonnemű pártjának befolyása; a népgyűlések kezdték a politikai kérdésekben a döntő szót kimondani s megtörték a karthágói olygarchia mindenhatóságát. Sőt a hannibáli háboru befejezése után Hannibál indítványára még ki is mondatott, hogy a százasok tanácsának senki két egymás után következő évben tagja nem lehet, s ezzel a tökéletes demokratia lépett érvénybe, mely, a dolgok akkori állásában kétségkívül még egyedül menthette meg Karthágót, haugyan egyáltalában volt még idő megmentésére. Hatalmas hazafiúi és reformáló szellem uralkodott ezen ellenzékben; mely mellett azonban nem szabad szem elől tévesztenünk azon korhadt és rothadt alapot, melyen nyugodott. A karthágói polgárság, melyet a görögök, kik ismerték, az alexandriaihoz hasonlítottak, annyira féktelen volt, hogy e tekintetben méltán megérdekelte, hogy hatalom nélkül való legyen; és joggal kérdezhetjük, mi áldást hozhattak volna a forradalmak oly országban, hol mint Karthágóban, a gyerekek segítettek forradalmat csinálni.

Pénzügyi szempontból Karthágó minden tekintetben első helyen áll az ókor államai sorában. A peloponnesusi háboru korában, a görögök első történetírójának biznysága szerint, e phœnikiai város pénzügyileg hatalmasabb volt minden görög államnál, s jövedelmei a nagykirályéihoz hasonlíttatnak; Polybios a világ leggazdagabb városának mondja. Karthágó értelmes mezőgazdaságáról, melyet itt úgy mint utóbb Rómában, hadvezérek és államférfiak nem röstelltek tudományosan üzni és tanítani, tanuskodik a karthágói Mágó mezőgazdasági munkája, melyet a későbbi görög és latin gazdák kivétel nélkül az észszerű mezőgazdaság alapcódexének tartottak, s mely nem csak görögre lefordíttatott, hanem a római senátus rendeletére, latin átdolgozásban hivatalosan ajánltatott az itáliai földbirtokosoknak. Jellemző a phœnikiai mezőgazdaságnak szoros összeköttetése a tőkegazdasággal; a phœnikiai mezőgazdaság egyik fő elveként említetik, hogy soha se vegyen az ember több földet, mint a mennyit belterjesen megművelni képes. Nagy hasznukra vált a karthágóiaknak az ország gazdagsága lóban, marhában, birkában és kecskében is, miben Libya, Polybios tanusága szerint, nomád-gazdagsága folytán e korban fölötte állt a föld minden országának. Valamint a talaj értékesítésében, úgy az alattvalók kizsákmányolásában is, a karthágóiak a rómaiak mestereivé lettek; e rendszer segélyével folyt „Európa legjobb részének“ s a gazdag, részben, mint például a Byzakitisben s a kis Syrtis vidékén, a természet áldásával túlhalmozott éjszakafrikai tartományoknak telekjövedelme közvetve Karthágóba. A kereskedés, mely Karthágóban kezdet óta tiszteletre méltó keresetmódnak tekintetett, s a kereskedés alapján felvirágzó hajózás és gyártás már a dolgok természetes lefolyása mellett is tömérdeket jövedelmeztek a

A tőke és hatalmas Karthágóban.

város lakosainak, és említettük már, mikép tudták a karthágóiak kiterjedt és mindinkább növekedő monopolizálás útján nem csak a nyugoti földközi tenger összes kereskedelmét úgy a kül- mint a belföldről, hanem a nyugot és kelet közti egész közbenső kereskedést is mindinkább saját egyetlen kikötőjökben összpontosítani. A tudomány és művészet Karthágóban úgy, mint utóbb Rómában, túlnyomóan görög befolyás alatt álltak ugyan, de úgy látszik, el nem hanyagoltattak; a phoeníkiaknak tekintélyes irodalmok volt s a város elfoglalásakor a rómaiak gazdag, természetesen nem Karthágóban készült, hanem a sicíliai templomokból elhordott műkincseket és jókora könyvtárakat találtak benne. De itt még a szellem is a tőke szolgálatában állt; az irodalomból leginkább a földművelési és földrajzi munkák emeltetnek ki, mint Mágónak már említett könyve s Hannó admirál jelentése a nyugotafrikai partokon tett hajózásáról, mely eredetileg egy karthágói templomban nyilvánosan ki volt állítva és fordításban még megvan. Még bizonyos ismeretek általános elterjedtsége, főkép idegen nyelvek tudása *) is, mely tekintetben Karthágó e korban körülbelül egy fokon állhatott a császári kor Rómájával, azon tisztán gyakorlati irányt bizonyítja, melyet a hellen műveltség Karthágóban vett. Habár egyáltalán lehetetlen fogalmat alkotnunk magunknak a tőkék azon nagy tömegéről, mely az ókornak e Londonában

*) A falusi birtokon alkalmazott gazdának, bár rabszolga, a karthágói földész, Mágó, szabálya szerint (Varrónál *r. r.* 1, 17) mégis írnia kell tudni s bizonyos ismeretekkel bírnia. Plautus „Pún“-jának prologusában a hősről olvassuk:

Minden nyelvet ért, de úgy tesz mintha egyet
Sem értene — tetőtől talpig pún; kell-e még egyéb?

összefolyt, mégis némi fogalmat nyújthat a köz bevételi források nagyságáról az, hogy daczára azon költséges rendszernek, melynek alapján Karthágó hadügyét szervezte s daczára az államjavak gondatlan és hűtelen kezelésének, az alattvalók adója s a vámilletékek a költségeket teljesen fedezték, s a polgárok egyenes adót nem fizettek; sőt hogy még a második pún háboru után is, midőn az állam ereje már meg volt törve, a folyó költségek és 340,000 tallérnyi évi sarcz Róma javára, minden adókievítés nélkül, csupán némileg szabályozott pénzügyi gazdálkodás segélyével fedezhetők voltak, s hogy tizennégy évvel a béke megkötése után az állam felajánlta a még hátralevő harminczhat évi részlet rögtöni lefizetését. De a karthágói pénzügyi gazdálkodás nem csak a jövedelmi összegek nagyságában áll a többiek felett; egy későbbi és előbbre haladott kor gazdasági elveit is az ókor jelentékenyebb államai közül csupán benne találjuk meg: külföldi államkölesönökről van szó s a pénzrendszerben az arany és ezüst mellett még egy, anyagára nézve értéktelen, jegypénzt találunk említve, melyet különben az ókor ily alakban nem ismer. És csakugyan, ha az állam speculáció volna, soha annak feladatai fényesebben meg nem oldattak volna, mint Karthágóban.

Hasonlítsuk össze a karthágóiak és rómaiak hatalmát. Mindketten földművelő és kereskedő városok, és pedig csupán ez voltak; a művészet mindkettőben ugyanazon teljesen alárendelt és tisztán gyakorlati állást foglalta el, csak hogy e tekintetben Karthágó előbbre haladt Rómánál. De Karthágóban a pénzgazdaság fölibe kerekedett a földgazdaságnak, míg Rómában e korban még a földgazdaság volt túlsúlyban a pénzgazdaság felett, s míg a karthágói mezei gazdák egytől-egyig nagy föld- és rabszolga-

Karthágó és Róma összehasonlítva a gazdaságban.

birtokosok voltak, Rómában e korban a polgárság nagy tömege még sajátkezüleg művelte a földet. A lakosság többsége Rómában birtokos, azaz conservatív volt, Karthágóban birtoktalan, és úgy a gazdagok aranyára mint a demokraták reformkiáltásaira nézve hozzáférhető. Karthágóban már azon buja bőség uralkodott, mely hatalmas kereskedő városok sajátosságát képezi, míg Rómában az erkölcsök s a rendőrség az ősök szigorúságát és takarékoságát legalább külsőleg még fenntartották. Midőn a karthágói követek Rómából visszatértek, azt beszélték társaiknak, hogy a római tanácsnak egymásközi benső viszonya minden fogalmat meghalad; az egész tanács béri egyetlenegy ezüst asztali készlettel, melylyel minden házban találkoztak, a hová vendégül meghívattak. E gúny mindkét fél gazdasági viszonyaira nézve jellemző. — Mindkettőnek alkotmánya aristokratikus volt; a karthágói bírák úgy uralkodtak mint a római senátus, és mindketten hasonló rendőri rendszer alapján. Azon szoros függés, melyben a karthágói uralkodó hatóság az egyes hivatalnokokat tartotta, a tilalom, melylyel a polgárokat a görög nyelv megtanulásától feltétlenül eltiltotta, s meghagyta, hogy göröggel csupán a nyilvános tolmács által közlekedjenek, ugyanazon szellem következményei valának, mely a római kormányrendszert átlengte; de a karthágói kormányi gyámkodás kegyetlen keménységéhez és az esztelenséggel határos korlátlanságához képest a római birsági és kihágási rendszer szelídnek és észszerűnek tűnik fel. A római senátus, mely nyitva állt a kiváló képességek előtt s a szó legjobb értelmében a nemzetet képviselte, s bízhatott is benne, nem volt kénytelen félni a hivatalnokoktól. A karthágói senátus ellenben azon féltékeny ellenőrzésen alapúlt, melyet a kormány gyakorolt az

az alkot-
mányban

igazgatás felett, és kizárólag az előkelő családokat képviselte; lényege a bizalmatlanság volt úgy fel- mint lefelé, s ez okból sem abban nem volt biztos, hogy a nép kész követni, a merre vezeti, sem a hivatalnokok bitorlásától nem érezhette magát biztosságban. Ebből eredt a római politika szilárdsága, mely a szerencsétlenségben nem hátrált egy lépésnyire sem s a szerencse kedvezését nem játszotta el hanyagság vagy félrendszabályok által; mialatt a karthágóiak felhagytak a harcczal akkor, midőn egy végső erőmegfeszítés talán mindent megmentett volna, s megúnva vagy elfeledve a nagy nemzeti feladatokat, össze hagyták omolni a félig kész épületet, hogy néhány évvel utóbb előlről kezdjék az építést. Ennélfogva a jóra való hivatalnok Rómában egyetért kormányával, Karthágóban gyakran határozott viszályban él az otthoni urakkal, s kénytelen nekik alkotmányellenes módon ellenszegülni s az opponáló reformpárttal szövetkezni. — Karthágó, úgy mint Róma, saját törzsrokonai és számos, törzsre nézve idegen községek felett uralkodtak. De Róma egy kerületet a másik után felvett polgárjogába s a latin községek számára még törvényes módokat is nyújtott a beléje lépésre; Karthágó kezdet óta elzárkozott s a függő kerületeknek még reményt sem adott arra, hogy egykor megnyerhetik a jogegyenlőséget. Róma részt adott a törzsrokon községeknek a győzelem gyümölcseiből, főkép a szerzett uradalmakból, s a többi alattvaló államokban az előkelőknek és gazdagoknak nyújtott anyagi előnyök által legalább egy pártot igyekezett megnyerni a maga érdekeinek. Karthágó nem csak magának tartott meg minden hasznót, melyet a győzelem hajtott, hanem még a legjobb jogú városokat is megfosztotta kereskedelmi szabadságuktól. Róma még a legrosszabb helyzetre kárhoztatott meghódított községektől

az alattvalók iránti bánásmódban

sem vette el végkép önállásukat s egyikre sem vetett állandó adót; Karthágó mindenhová elküldte számtartóit s még az óphéníki városokat is súlyos adóval terhelte, míg a meghódított törzsekkel tényleg úgy bánt, mint az állam rabszolgáival. Ily módon a karthágó-afrikai államkötelékben, Utica kivételével, egyetlen község sem volt, melynek sorsa Karthágó bukása által anyagilag és politikailag jobbra ne fordúlt volna; a római-itáliaiban pedig nem volt egy sem, mely a fellázadás által azon kormány ellen, mely gondosan kímélte az anyagi érdekeket s a politikai ellenzéket legalább sehol sem hívta ki harczra túlzó rendszabályai által, ne vesztethetett volna többet, mint a mennyi nyereségre számíthatott. Ha a karthágói államférfiak azt reménylették, hogy phéníkiai alattvalóikat a fellázadt libyaiaktól való nagyobb félelmök által, az összes birtokos osztályt pedig a jegypénz segélyével Karthágó érdekeihez lánczolhatják, akkor a kereskedelmi számvetést vitték át oly térre, melyen az meg nem állhatott; a tapasztalat megmutatta, hogy a római symmachia, a látszólag lazább összefüggés daczára, sziklafalként állt ellene Pyrrhosnak, a karthágói ellenben pókhálóként szakadt szét, a mint idegen hadsereg tette lábát Afrika földjére. Ez történt Agathokles és Regulus partra szállásakor, s ugyanez a zsoldosok háborújában; az Afrikában uralkodó szellemnek tanuságául szolgál például az, hogy a libyai nők önkényt átadták ékszereiket a zsoldosoknak a Karthágó elleni háborúra. Úgy látszik, csak Sicíliában léptek fel a karthágóiak szelidebben, mely okból kedvezőbb eredményekre is jutottak. Itt aránylagos szabadságot adtak alattvalóiknak a külfölddel való kereskedésben, és, valószínűleg kezdet óta, megengedték, hogy a belső forgalomban kizárólag ércpénzzel éljenek, és általában sokkal szabadabb

mozgást engedtek nekik, mint a sardíniaiaknak és libyaiaknak. Ha Syrakúsát kezökbe keríthetik, természetesen mindez csakhamar megváltozott volna; de ennyire nem jutottak soha, és így a karthágói kormány jól kiszámított szelidsége s a sicíliai görögök szertelen szakadozottsága folytán Siciliában csakugyan létezett egy komolyan phœnikiai érzelmű párt, — a mint hogy például, még miután a sziget Karthágó kezéből Rómába szállt át, az akragasi Philinos tisztán phœnikiai szellemben írta meg a nagy háboru történetét. De egészben véve a sicíliaiaknak úgys mint alattvalóknak, úgys mint helleneknek, legalább annyira kellett phœnikiai uraiktól idegenkedniök, mint a mennyire a samnítok és tarentiek idegenkedtek a rómaiaktól. — a pénzügyekben

Pénzügyi tekintetben, Karthágó államjövedelmei kétségkívül tetemesen felülhaladták Rómáéit; de e különbséget részben ismét az egyenlítette ki, hogy a karthágói jövedelmek forrásai, az adó és vámok, sokkal gyorsabban mint a rómaiak és épen akkor apadtak ki, midőn a legnagyobb szükség volt rájuk, és hogy Karthágó hadviselése sokkal költségesebb volt a rómainál. — Róma és a hadügyben

Karthágó katonai segélyforrásai nagyon különböztek egymástól, de sok tekintetben meglehetősen egyensúlyban álltak egymással. Karthágó polgársága, a nőket és gyermekeket is bele számítva, még a város meghódításakor 700,000 *)

*) Vannak, kik e szám helyességét kétségbe vonták és tekintettel a város terjedelmére, lakóinak lehetséges számát legfeljebb 250,000 főre számították. Nem tekintve az ily számítások bizonytalanságát, főkép hatemeletes házakkal bíró kereskedő városban, ez ellenében nem szabad felednünk, hogy ama számítást valószínűleg politikai, nem városi értelemben kell vennünk, épen úgy mint a római census számait, s hogy tehát e szám magában foglal minden karthágóit, akár lakott a városban vagy annak vidékén, akár tartóz-

főre rúgott, s az ötödik század végén legalább épen ennyire mehetett; az ötödik században szükség esetében képes volt 40,000 hoplitából álló polgársereget állítani ki. Ugyanily számú polgársereget küldött Róma hasonló körülmények közt már az ötödik század kezdetén a harczmezőre; de a polgári területnek az ötödik század folyamában végbement nagy megnövekedése óta a fegyverfogható teljes polgárok számának legalább meg kellett kétszereződnie. De még nagyobb mértékben, mint fegyverképes polgárainak száma által, állt Róma polgári katonaságának tényleges állományában, fölötte Karthágónak. Bármily gondot fordított is a karthágói kormány arra, hogy a polgárokat rábírja a fegyveres szolgálatra, mégis sem a kézművest és gyármunkást nem ruházhatta fel a földművelő izmos testével, sem a phoeníkiiaiak velök született ellenszenvét a katonai mesterség ellen, le nem győzhette. Az ötödik században a sicíliai seregekben még egy 2500 karthágóiból álló „szent csapat“ harczolt mint a hadvezér testőrsége; a hatodikban a karthágói seregekben, például a spanyolban, a tiszteket kivéve, már egy karthágóit sem találunk. A római parasztok ellenben nem csak a papiron pompáztak, hanem a csatatérre is kiálltak. Használóképek álltak a dolgok a két község törzsrókonaival is; míg a latinok a rómaiaknak nem tettek rosszabb szolgálatakat, mint saját polgárhaduk, addig a libyphoeníkiiaiak ép oly kevéssé voltak a harczra teremve, mint a karthágóiak,

kodott a meghódított területen vagy a külföldön. Ily távollevő polgára természetesen nagy számmal volt Karthágónak; a mint hogy nyíltan meg is van írva, hogy Gádesben a polgárság lajstroma ugyanezen okból szintén mindig nagyobb számot mutatott ki a Gádesben letelepedett polgárok számánál.

s könnyen felfoghatólag még kevesebb kedvök volt a katonáskodásra, mint ezeknek, s így ők is mindinkább eltűnnek a seregből, miután a katonaállításra kötelezett közösségek valószínűleg pénzen váltották meg kötelezettségüket. Az imént említett mintegy 15,000-nyi spanyol seregben csak egyetlen, 450 főre rúgó lovas dandár, és ez is csak részben, állt libyphöníkiakból. A karthágói seregek színét a libyaiak tették, kiknek újonczaiból ügyes tiszték jó gyalogságot képezhettek, s kiknek könnyű lovasságát a maga nemében még akkor senki felül nem múlta. Ezekhez járult a Libya és Spanyolország többé-kevesbbé függő népségeinek legénysége s a baleári szigetek híres parittyásai, kik úgy látszik középen álltak a szövetségi hadjuttalék és a zsoldos sereg közt; végre szükség esetében a külföldön toborzott zsoldos katonaság. Ily sereget, szám dolgában, fáradság nélkül bármely tetszés szerinti nagyságra meg lehetett növesztetni, s ily sereg a tiszték jelessége, fegyverben való jártasság és bátorság dolgában is, képes lehetett a rómaival megmérkőzni; de nem csak hogy, midőn zsoldosokat kellett fogadni, sok és veszélyes idő telt el míg ezek összekerültek, mialatt a római polgárkatonaság minden pillanatban készen állt az indulásra; hanem, a mi a fő dolog, mialatt a karthágói seregeket a zászló becsületén s a hasznon kívül nem tartotta össze semmi, a rómaiakat mindaz egyesítette, a mi által közös hazájokhoz kötve valának. A közönséges karthágói tiszt a maga zsoldosait, sőt még a libyai parasztokat is, körülbelül csak annyiba vette, a mennyibe mai nap az ágyúgolyót veszszük; ebből származnak oly gyalázatos tettek, mint például a libyai hadak elárúztatása saját hadvezérök Himilko által (358), mely a libyaiaknak egy veszélyes felkelését eredményezte, s ebből eredt a „pún hűség“-nek

közmondásossá lett rossz híre, mely nem keveset ártott a karthágóiaknak. Karthágó teljes mértékben tapasztalt minden bajt és nyomort, melyet fellahkból és zsoldosokból álló seregek hozhatnak valamely államra és nem egyszer ellenségeinél veszélyesebbeknek tapasztalta saját megfizetett szolgálait. — E hadszervezet hiányait a karthágói kormány félre nem ismerhette s igyekezett is azokat bármily módon helyre ütni. Gondoskodott róla, hogy a pénz- és fegyvertár mindig telve legyen, hogy a zsoldosok minden pillanatban felszerelhetők legyenek. Nagy gondot fordított arra, a mi a régieknél a mai tüzérség helyét foglalta el: a gép-építészetre, mely fegyvernemben, úgy találjuk, hogy a karthágóiak rendszerint fölöttük állnak a sicíliaiaknak, és az elefántokra, a mióta ezek a hadügyben a régibb harczy szekereket kiszorították helyökből; Karthágó bástyaboltozataiban 300 elefánt számára voltak istállók. A függő városokat természetesen nem merték megerősíteni, s el kellett nézniök, hogy minden Afrikában partra szállt ellenséges sereg a síkfölddel együtt a városokat és falvakat is hatalmába kerítse; egyenes ellentétben Itáliával, hol a legtöbb meghódított város megtartotta falait s a római várak egész láncolata uralkodott az összes félszigeten. A főváros megerősítésére azonban megtették mind azt, a mire a pénz és művészet csak képesek; s több ízben csupán Karthágó erős falai mentették meg az államot, míg Róma politikailag és katonailag úgy volt biztosítva, hogy formaszerinti ostromot soha sem kellett kiállnia. Az állam fő védbástyáját végre a hadi tengerészet képezte, melyre a legnagyobb gond fordítottatott. A karthágóiak a hajóknak úgy építésében, mint vezérlésében fölöttük álltak a görögöknek; Karthágóban készültek az első, több mint három evezősoros

hajók, és a karthágói hadihajók, e korban többnyire ötemeletesek, rendszerint jobb vitorlázók voltak a görögöknél; evezőseik, csupa állami rabszolgák, kik nem a gályákról kerültek oda, kitünően be voltak gyakorolva; kapitányaik ügyesek, és nem ismerték a félelmet. E tekintetben Karthágó határozottan erősebb volt Rómánál, mely a szövetséges görögök csekély számú s még kevesebb saját hajóival, még arra sem volt képes, hogy a nyílt tengeren csak mutatkozzék is azon hajóhad előtt, mely akkor kétségbe nem vontan uralkodott a nyugoti földközi tengeren.

— Ha végre összefoglaljuk azt, a mi e két nagy hatalom erejének összehasonlításából következik, igazoltnak fogjuk találni egy értelmes és részrehajlatlan görögnek azon ítéletét, mely szerint Karthágó és Róma, midőn a harc között megkezdődött, általában egyenrangú felekként léptek a harctérre. De nem mulaszthatjuk el hozzá tenni azt, hogy Karthágó megtett mindent, a mire az ész és gazdagság csak képes, hogy mesterséges eszközöket szerezzen magának úgy a támadásra mint a védelemre, de hogy nem volt képes az állam öröklött bajait: a saját országos hadsereg hiányát s a nem a maga lábán álló *symmachia* gyarlóságát, kielégítő módon orvosolni. Abban nem lehetett kétség, hogy Rómát csak Itáliában, Karthágót csak Líbiában lehet komolyan megtámadni; s ép oly kevéssé abban, hogy Karthágó e megtámadtatást maradandólag nem fogja elkerülhetni. A hajózás e gyermekkorában a hajóhadak még nem képezték a nemzetek maradandó, öröklött vagyonát, hanem megteremthetők voltak mindenütt, a hol volt fa, vas és víz; világos volt, hogy még hatalmas tengeri államok sem voltak képesek tengeren gyöngébb ellenfeleik partra szállását meggátolni, a mit Afrika maga is

több ízben tapasztalt. A mióta Agathokles megmutatta az Afrikába vezető utat, római tábornok is megtalálhatta azt, és mialatt Itáliában a háboru valamely betörő sereg benyomulásával megkezdődött, Libyában ugyanezzel bevégződött és ostrommá változott át, melyben, hacsak különös véletlen nem avatkozott be, végre a legkitartóbb hősieségnek is el kellett buknia.

II. FEJEZET.

Háboru Sicíliáért Róma és Karthágó között.

A karthágóiak s a syrakúσαι urak közti viszály már egy századnál tovább dült Sicília szép szigetén. A harc mindkét félen egyrészt politikai propaganda csinálással vívatott, mert Karthágó folytonos összeköttetésben állt a syrakúσαι aristokratiko-republikánus oppositíóval, a syrakúσαι dynasták pedig a Karthágó adófizetőivé lett görög városok nemzeti pártjával; másrészt zsoldos hadakkal, mert Timoleon és Agathokles ép úgy, mint a phoeníkiái hadvezérek, ezekkel vívták csatáikat. És valamint mindkét fél egyenlő eszközökkel jelent meg a csatatéren, úgy küzdött egyenlő, a nyugoti történelemben példátlan becestelenséggel és hitszegéssel. A vesztes fél Syrakúsa lett. Karthágó még a 440-ki békében a szigetnek Herakleia Minoa és Himerától nyugotnak fekvő harmadrészére szorítkozott s nyíltan elismerte a syrakúσαιak hegemoniáját valamennyi keleti város felett. Pyrrhos elűzetése Sicíliából és Itáliából (479) a sziget jóval nagyobb felét s mindenek felett a fontos Akragast Karthágó kezébe juttatta; a syrakúσαιaknak nem maradt egyébök, mint Tauromenion és a sziget délkeleti része. A keleti part második nagy városában,

Sicíliai vi-
szonyok.

314.

275.

Campániai
zsoldosok.

Messanában, idegen földről jött katonaság fészkelte meg magát és tartotta fenn a várost úgy a syrakúsaiktól mint a karthágóiaktól függetlenül. Campániai zsoldosok parancsoltak Messanában. A Cápúában és Cápua körül letelepült sabellieknél elharapódzott sivár erkölcsök a negyedik és ötödik században azzá tették Campániát, a mi utóbb Aetolia, Kréta, Lakónia voltak: a zsoldosokat kereső fejedelmek és városok általános toborzó helyévé. A campániai görögök által itt felnevelt félmíveltség, az életmódnak barbár bujasága Cápúában s Campánia többi városai-
ban, azon politikai tehetetlenség, melyre Róma hegemoniája által ítélve voltak, a nélkül azonban, hogy erőteljes kormányzás által az önmagok feletti rendelkezéstől végkép megfosztattak volna, — mindez csapatonként kergette Campánia ifjúságát a toborzó tisztek zászlai alá; és magától értetik, hogy a kik önmagokat ily könnyelműen és lelkiismeretlenül eladták, itt is mint mindenütt, csakhamar elidegenedtek hazájoktól, hozzá szoktak az erőszakoskodáshoz s minden katonai visszaéléshez, és közönösekké lettek a hitszegés iránt. E campániaiak nem látták át, miért ne keríthetne egy zsoldos sereg valamely őrzésére bízott várost saját hatalmába, feltéve, hogy képes azt meg is tartani — hiszen a samnítok magában Cápúában, a lucániaiak egy csomó görög városban nem sokkal tisztességesebb módon alapították meg hatalmokat. A politikai viszonyok sehol sem voltak efféle vállalatokra nézve csábítóbbak, mint Sicíliában; már a peloponnesusi háború alatt Sicíliába jutott campániai kapitányok is ily módon fészkeltek meg magokat Entellában és Aetnában. A 470. év körül egy campániai had, mely előbb Agathokles alatt szolgált s ennek halála után (465) saját szakállára üzte a rablás mesterségét, megfészkelte magát Messanában, a görög Sicília má-

sodik városában s a Syrakúsa ellenes párt fő székhelyén a sziget azon részében, melyen még a görögök uralkodtak. A polgárok leölettek vagy elűzettek, nejeik, gyermekeik s házaik a katonák közt felosztattak s a város új urai, a „Mars emberei“, mint magokat nevezték, vagy a mamertínusok, csakhamar a harmadik hatalommá lettek a szigeten, melynek éjszakkeleti részét az Agathokles halálát követett zavaros időkben hatalmokban kerítették. A karthágóiak nem rossz szemmel nézték ez eseményeket, melyek által a syrakúsaiak egy törzsrokon s rendszerint velök szövetkezett, vagy alattok álló város helyett egy új és hatalmas ellenséget kaptak tőszomszédságukban; a mamertínusok karthágói segélylyel tartották fenn magokat Pyrrhos ellenében s a király idő előtti elmenetele visszaadta egész régi hatalmokat. — A történetíráshoz nem illik sem menteni azon hitszegő gabszágot, mely által hatalomra jutottak, sem elfeledni, hogy azon isten, ki az apák bűneiért negyedízíglén bünteti az unokákat, nem a történelem istene. A ki hivatást érez magában mások bűnei felett ítélni, ám vessen rájuk követ; de Sicíliára nézve üdvös hatású lehetett, hogy itt egy harczképes és teljesen a szigetre tartozó hatalom kezdett alakulni, mely már közel nyolczezer embert bírt a csatatérre kiállítani, s mely lassanként oly állapotba helyezte magát, hogy azon harczot a külföldiek ellen, melyben az örökös háborúk daczára a fegyvertől mindinkább elszokó hellenek már nem bírtak megállni, még jókor saját erejével folytathassa.

De egyelőre másképp fordultak a dolgok. Egy fiatal syrakúsai tiszt, ki Gelon nemzetségéből való származása és nem kevesebbé közel rokoni viszonya által Pyrrhos királyhoz, valamint az által, hogy magát Pyrrhos harczaiban kitüntette, úgy polgártársai, mint a syrakúsai soldatesca

A syrakúsa Hieron.

275/4.

Háboru Sy-
rakúsa s a
mamertínu-
sok közt.

270.

figyelmét magára vonta, Hieron, Hierokles fia, katonai választás útján a polgársággal viszálykodó hadseregnek élére állíttatott (479/80). Okos kormányzása, nemes magatartása és mérsékelt eljárása által gyorsan megnyerte a leg-alávalóbb kényúri garázdálkodáshoz szokott syrakúsi polgárság, s általában a sicíliai görögök rokonszenvét. A fegyelmetlen zsoldos hadat, természetesen hitszegő úton, lerázta nyakáról, újjá teremté a polgárkatonaságot, s előbb hadvezéri címmel, utóbb mint király, megkísérté a mélyre sülyedt hellen hatalmat a polgársereggel s új és engedelmesebb toborzott haddal ismét helyre állítani. A karthágóiakkal, kik egyetértve a görögökkel Pyrrhos királyt a szigetről elűzték, ekkor fennállt a béke; a syrakúsiak legközelebbi ellenségei a mamertínusok voltak, a nem rég kiirtott és gyűlölt zsoldosok törzsrokonai, görög gazdáik gyilkosai, a syrakúsi terület megcsorbítói, egy csomó kisebb görög város kényurái és fosztogatói. Hieron, szövetségben a rómaiakkal, kik ugyanekkor küldték légióikat a mamertínusok szövetségesei, törzsrokonai és czimborái, a Rhegionban garázdálkodó campániaiak ellen, Messana ellen fordult. Egy nagy győzelem segélyével, mely után Hieron a sicíliaiak királyává kiáltatott ki (484), sikerült a mamertínusokat városukba szorítani, s miután az ostrom már néhány évig eltartott, a mamertínusok végső szorongatásukban úgy látták, hogy nem képesek tovább a várost Hieron ellenében saját erejökkel fenntartani. Azt belátták, hogy feltételes megadásra nem gondolhatnak s hogy a hóhérbárd, mely a rhegioni campániaiaknak Rómában osztályrészül jutott, ép oly bizonyosan várja Syrakúzában a mesánoiakat; nem találhattak másban menekvést, mint abban, ha a várost vagy a karthágóiaknak vagy a rómaiaknak kiszolgáltatják, kiknek egyaránt sokkal inkább érdekekben

kellett állnia, hogy a nagyfontosságú helynek birtokába juthassanak, semhogy minden más aggályon és kétségen túl ne tegyék magokat. Kétséges volt, vajon a phoeníkiainak, vagy Itália urainak való átadás lesz-e előnyösebb; a campániai polgárság többsége hosszas ingadozás után végre elhatározta, hogy a tengeren uralkodó vár birtokát a rómaiaknak fogja felajánlani.

Mély jelentőségű világtörténelmi momentum volt az, melyben a mamertínusok küldöttei a római senátusban megjelentek. Mindazt, a mi a keskeny tengerszoros átlépésétől függött, ekkor ugyan még senki nem sejthette előre; de az világosan állt a város tanácsba gyűlt atyái mindenikének szeme előtt, hogy e kérdésben hozandó határozatuk, legyen bárminő, egészen más és sokkal fontosabb következményeket fog maga után vonni, mint a senátus bármely ezelőtt kimondott határozata. Szigorú jogérzetű emberek természetesen kérdezhették, mikép lehetséges e kérdésben egyáltalán ingadozni, s mikép lehet csak gondolni is arra, hogy nem csak a Hieronnal kötött szövetség megszegessék, hanem hogy épen most, midőn a rhegioni campániaiak csak az imént vették el Róma kezéből szigorú de igazságos büntetéseket, nem kevesebb bűnös sicíliai czimboráik állami úton szövetségbe és barátságba fogadtassanak s megérdemelt büntetésök alól elvonassanak. Ez oly botrány volna, mely nem csak anyagot nyújtana ellenfeleiknek a declamációra, hanem minden erkölcsi érzést okvetetlenül fellázítana. De épen úgy kérdezhette viszont az államférfi is, kinek szemében a politikai morál azért még nem lett üres szóvá, hogy mikép lehet római polgárokat, kik katonai esküjüket megszegték és római szövetségeseiket ármányosan legyilkoltak, oly idegenekkel összehasonlítani, kik idegeneken követtek el va-

A mamertínusok az itáliai szövetségbe felvették.

lamely gazságot, midőn senki Rómát azok bírójává s ezek bosszulójává nem tette. Ha csak arról lett volna szó, hogy vagy a syrakúsiak vagy a mamertínusok parancsoljanak Messánában, akkor Róma akár az egyiket akár a másikat elnézhette volna. Róma Itália birtoka után törekedett, mint Karthágó Sicíliáé után; ekkor még aligha mentek tovább mindketten terveikben. De épen ebből következett az, hogy a maga határán mindenik igyekezett bírni és fenntartani egy középső hatalmat — így a karthágóiak Tarentet, a rómaiak Syrakúsát és Messanát — és hogy, midőn ez lehetetlenné vált, inkább magoknak kívánták a határhelyeket, mint a másik nagyhatalomnak. Valamint Karthágó akkor, midőn Róma Rhegiont és Tarentet elfoglalni készült, megkísérté e városokat saját hatalmába keríteni, a miben csak a véletlen által gátoltatott meg, úgy kínálkozott most Rómának Sicíliában az alkalom Messana városát bevonni saját symmachiájába; s ha ezt visszaütésítá, nem várhatta azt, hogy az önálló fog maradni vagy Syrakúsa kezébe jut, hanem maga taszította a phoenikiak karjaiba. Igazolható lett volna-e elszalasztani az alkalmat, melyről bizonyos volt, hogy többé így vissza nem tér, s melylyel az Itália és Sicília közti természetes hídfőt hatalmába ejthette s azt egy vitéz és oly őrség által biztosíthatta, melynek jó oka volt hűnek maradni? igazolható lett volna-e, lemondván Messanáról, feláldozni az utolsó szabad tengeri utat, mely a keleti tengerről a nyugotira vezetett, és Itália kereskedelmi szabadságát? Igaz ugyan, hogy az érzelem és becsület politikájának aggodalmain kívül még egyéb okokat is lehetett felhozni Messana megszállása ellen. Hogy okvetetlenül háborúra fogna vezetni Karthágóval, az még ez okok legkisebbike volt; bármily komolynak kellett e harcznak lennie, Rómának nem volt

tőle mit tartania. Fontosabb volt az, hogy a tenger átlépésénél Róma eltért eddigi tisztán itáliai és tisztán szárazföldi politikájától; feladta azon rendszert, melynek segítségével az ősök Róma nagyságát megalapították, hogy másra térjen át, melynek eredményeit senki sem mondhatta meg előre. Egyike volt ez azon pillanatoknak, melyekben a számítás megszűnik, s melyekben egyedül a magunk és a haza jó csillagzatába vetett hit ad bátorságot arra, hogy megragadjuk a kezet, mely a jövő homályából int felénk és kövessük, a nélkül hogy bárki tudná, hová. A consulok azt indítványozták, hogy légiók küldessenek a mamertínusok támogatására; a senátus sokáig és komolyan tanácskozott az indítvány felett és nem bírt határozott megállapodásra jutni. De a polgárság kebelében, mely elé az ügy utasított, már élt az önereje által megállapított nagyhatalom erőt adó önérzete. Itália meghódítása felbátorította a rómaiakat egy új politikai pálya választására, a mint Görögországé a makedóniaiakat, Siléziáé a poroszokat bátorította fel; a mamertínusok támogatását forma szerint azon védúri fensőbbség indokolta, melyet Róma valamennyi itáliai felett magának igényelt. A tengeren túli itáliaiak felvételtek az itáliai szövetségbe *) s a polgárság a consulok indítványára elhatározta, hogy Róma segílyt küldjön számokra (489).

265.

Sok függött attól, mikép fogja a rómaiak beavatkozását a sziget ügyeibe azon két sicíliai hatalom fogadni, mely általa legközelebből érintetett s melyek mindenike

Feszültség
Róma és Kar-
thágó közt.

*) A mamertínusok teljesen azon viszonyba léptek Róma irányában, melyben az itáliai községek álltak, kötelezték magokat hajók kiállítására (Cic. Verr. 5, 19, 50) és, mint a pénzek bizonyítják, nem bírtak ezüstpénz-verési joggal.

eddig Rómával névleg szövetségben állt. Hieronnak elég oka volt rá, hogy a rómaiaknak azon hozzáintézett felszólítását, hogy hagyjon fel az ellenségeskedéssel Róma új messánai szövetséges társai irányában, épen úgy fogadja a mint egykor a samnítok és lucániaiak hasonló esetben Cápua és Thurii megszállását fogadták, s hogy hadizenettel feleljen a rómaiaknak; de ha egymagában maradt, akkor a háboru oktalanság lett volna s óvatos és mérsékelt politikájától meg lehetett várni, hogy, ha Karthágó nyugton marad, meg fog hajolni a kikerülhetetlen sors előtt. Ez nem látszott lehetetlennek. Most (489), hét évvel azután, hogy a phoeníkiái hajóhad megkísérté Tarent elfoglalását, egy római követség ment Karthágóba, hogy ez eljárás felől felvilágosítást kérjen; a nem alaptalan de félig már feledésbe ment sérelmek egyszerre újból szőnyegre hozattak — nem látszott feleslegesnek egyéb hadi készülteken kívül a diplomatia fegyvertárát is megtölteni háborús okokkal, hogy a kiadandó manifestumokban Róma, ősi szokás szerint, a megtámadott fél szerepét játszhassa. Azt legalább teljes joggal lehetett állítani, hogy a két félnek Tarent és Messána ellen intézett kísérletei úgy szándék mint jogosság dolgában tökéletesen egyenlők voltak egymással s csak a véletlen eredmény tett különbséget közöttök. Karthágó kerülte a nyílt szakítást. A követek Rómába visszatérvén magokkal hozták azon karthágói admirál eljárásának rosszalását, ki Tarent ellen a szóban forgó kísérletet tette, a hozzá megkivántató hamis eskükkal egyetemben; a karthágóiak viszonyvádjai is, melyek szintén nem maradtak el, mérsékeltlen voltak tartva és nem nyilvánították a Sicíliába szándékolt betörést oknak a háborúra. Pedig ez az volt; mert valamint Róma az itáliai, úgy tekintette Karthágó a sicíliai ügyeket saját belügyeinek,

melyekbe független hatalom másnak nem engedhet beavatkozást, és el volt határozva, hogy ezenképen fog cselekedni. Csak hogy a phoeníkiái politika csendesebb úton szokott járni, mint melyeken a háborúval való nyílt fenyegetés terem. Midőn a rómaiak a mamertínusoknak szánt segély előkészületeiben már annyira jutottak, hogy a Nápoly, Tarent, Velia és Lokri hadihajóiból alakított hajóhaduk s a római szárazföldi sereg előcsapata Gáius Claudius hadi tribún vezérlete alatt Rhegionban megjelent (490. tavaszán), Messánából azon váratlan hírt vették, hogy a karthágóiak egyetértve a messánai Róma-ellenes párttal, mint semleges hatalom, békét eszközöltek Hieron és a mamertínusok közt; hogy tehát az ostrom megszűnt s hogy a messánai kikötőben karthágói hajóhad, a várban karthágói őrség van, mindkettő Hannó admirál parancsnoksága alatt. A most karthágói befolyás alatt álló messánai polgárság udvariasan megköszönve a gyorsan nyújtott szövetséges segélyt, jelentette a római parancsnokoknak, miszerint örül, hogy nincs többé rájuk szüksége. Azon ügyes és vakmerő tiszt azonban, ki a római előhadban parancsnokolt, ennek daczára seregével együtt tengerre szállt; de a karthágóiak visszautasították a római hajókat, sőt nehányat közölök el is fogtak, melyeket azonban a karthágói admirál, kinek szigorúan meg volt hagyva, hogy ne adjon okot az ellenségeskedés kitörésére, visszaküldött a tengeren túli jó barátoknak. Majdnem úgy látszott, mintha a rómaiak ép úgy felsültek volna Messána, mint a karthágóiak Tarent előtt. De Claudius nem ijesztette magát vissza s egy második kísérletet tett az átkelésre, mely sikerült is. A mint partra szállt, rögtön gyűlésre hívta a polgárságot, s kívánságára a gyűlésben az admirál is megjelent, még mindig azon reményben, hogy a nyílt szakítás

264.

A
karthágóiak
Messánában.

Messána ró- elkerülhető lesz. De a gyűlésben a rómaiak őt elfogták
maivá lesz. s Hannó elég gyöngé volt hadainak megparancsolni, hogy
vonúljanak el, a várban levő gyöngé és vezértelen phoení-
kiai őrség pedig elég kislelkű volt az elfogott vezér sza-
vára hajtani s vele együtt a várost oda hagyni. A sziget
hídfője ily módon a rómaiak kezébe jutott. A karthágói
hatóságok, joggal felháborodva vezérok oktalanságán és
gyöngeségén, őt kivégeztették, és Rómának hadat izentek.

Róma hábo- Az első feladat volt az elvesztett helyet ismét visszasze-
rúja Karthá- rezni. Egy erős karthágói hajóhad jelent meg Messana
gó és Syra- előtt a tengeren, Hannónak, Hannibál fiának vezérlete
kúsa ellen. alatt. Mialatt az a tengerszorost elzárta, az általa partra
szállított karthágói hadsereg a várost éjszaki részén
ostrom alá fogta; Hieron, ki csak a karthágóiak beavat-
kozására várakozott, hogy Róma ellen a háborút meg-
kezdje, alig visszavont seregét ismét Messána ellen vezette
s magára vállalta a városnak dél felőli megtámadását. —
De ezalatt Appius Claudius Caudex római consul is meg-
jelent a fő hadsereggel Rhegionban s egy sötét éjen sike-
rült a karthágói hajóhad daczára áteveznie Sicíliába. A
merészség és szerencse a rómaiak pártján álltak; a szövetségesek, kik az összes római sereg támadására nem
voltak elkészülve, s ennél fogva nem egyesültek, a város-
ból kinyomuló római légiók által egyenként megverettek s
ezzel az ostromnak vége szakadt. Nyáron át a római sereg
ura maradt a térnek, sőt Syrakúsa ellen is tett egy kísér-
letet; de miután ez meghiusult és Echetla (Syrakúsa és
Karthágó birtokainak határán) ostromát is vesztességgel
meg kellett szüntetnie, a római sereg visszatért Messá-
nába s itt erős őrséget hagyva, Itáliába. A rómaiak ezen
első, Itálián kívül tett hadjáratának eredményei aligha fe-
leltek meg teljesen az otthoniak várakozásának, miután a

consul nem tartott diadalmenetet; de a rómaiak erőteljes fellépése Sicíliában nem maradhatott nagy hatás nélkül az ottani görögökre. A következő évben mindkét consul, két akkora sereggel, akadálytalanul kikötött a szigeten. Egyikük, Marcus Valerius Maximus, ki ettől fogva e hadjáratról „a messánai“-nak (*Messalla*) neveztetett, fényes győzelmet nyert az egyesült karthágóiak és syrakúsaiak felett; s midőn ezen ütközet után a phoeníki sereg nem mert többé a rómaiaknak helyt állani, nem csak Alæsa, Kentoripa s a kisebb görög városok általában jutottak a rómaiak hatalmába, hanem még maga Hieron is elállt Karthágó pártjáról s békét és szövetséget kötött a rómaiakkal (491). Politikája helyes volt, mert, a mint kitűnt, hogy a rómaiak komolyan veszik a sicíliai ügyekbe való beavatkozást, rögtön hozzájuk csatlakozott, akkor, midőn még a békét terület-átengedések és áldozatok nélkül megvásárolhatta. A sicíliai közép államoknak, Syrakúsának és Messánának, melyek saját politikát űzni már képtelenek voltak s csak a római vagy karthágói hegemonia közt választhattak, mindenképen inkább kellett szeretniök az elsőt, miután a rómaiak szándéka akkor még igen valószínűleg nem az volt, hogy a szigetet a magok számára meghódítsák, hanem csak az, hogy Karthágó által meghódíttatni ne engedjék, és bármit hozzon a jövő, a karthágói tyrannizáló és monopolizáló rendszer helyett Rómától tűrhetőbb bánásmódot és kereskedelmi szabadságuk számára védelmet várhattak. Hieron ettől fogva a rómaiak legjelentékenyebb, legállandóbb és legnagyobb tiszteletben álló szövetségese lett a szigeten. — A rómaiak ezzel közvetetlen céljokat elérték. A Messánával és Syrakúsával kötött kettős szövetség s az egész keleti part szilárd birtoka biztosította számokra a szigeten való kikötést s a seregnek addig nagy nehézsé-

Béke
Hieronnal.
263.

262.

Akragas
bevétele.

gekkel járó ellátását, s az addig aggasztó és kiszámíthatatlan háboru nagy részben elvesztette merész és koczkázató jellemét. Nem is tettek ettől fogva számára nagyobb erőfeszítéseket, mint a Samniumban vagy Etrúriában viseltetekre; azon két légió, mely a következő évre (492) a szigetre küldetett, elég volt arra, hogy a sicíliai görögökkel egyetértve a karthágóiakat mindenütt visszaszorítsa váraikba. A karthágóiak főparancsnoka, Hannibál, Gisgon fia, seregének magvával Akragasba vonúlt, hogy a karthágóiak e legfontosabb szárazföldi városát az utolsó lehelletig védelmezze. A rómaiak nem bírván a megerősített várost rohammal bevenni, elsánczolt vonalakkal és kettős táborral zárolták körül; a bekerítettek, kiknek száma 50,000-ig ment, csakhamar a legszükségesebbekben kezdtek hiányt szenvedni. A várost felmentendő, Hannó karthágói admirál Herakleianál partra szállt s viszont a római ostromló seregnek vágta el szállítmányait. A szükség mindkét félen nagyra hágott; s végre ütközetre szánták el magokat, hogy a szükségnek és bizonytalanságnak véget vessenek. E csatában ép úgy kitűnt, hogy a numídiái lovasság különb a rómainál, mint, hogy a római gyalogság jobb a phoeníkiainál; a győzelmet ez utóbbi döntötte el, de azért a rómaiak is igen tetemes veszteséget szenvedtek. A megnyert ütközet eredménye részben kisíklott a rómaiak kezéből azáltal, hogy az ostromlott seregnek sikerült, a csata után beállt zavart s a győztesek kifáradását felhasználva, a városból kimenekülnie s a hajóhadat elérnie; de azért a győzelem jelentékeny volt. Általa Akragas a rómaiak kezébe jutott, s ezzel az egész sziget hatalmokban volt, kivéve azon tengeri várakat, melyekben a karthágói hadvezér, Hamilkár, Hannó utódja a főparancsnokságban, állig elsánczolta magát úgy, hogy sem erő sem éhség által nem volt belőlök

kiűzhető. A háboru folytatása ettől fogva csak abban állt, hogy a karthágóiak ki-kirontottak sicíliai váraikból, s hogy koronként partra szálltak Itáliában.

A rómaiak csak most kezdték a háboru valódi nehézségeit felismerni. Ha, a mint mondják, a karthágói diplomata az ellenségeskedések kitörése előtt óvták a rómaiakat, hogy ne vigyék a dolgot a szakításig, mert akarattuk ellenére római ember még csak a kezét sem moshatja meg a tengerben, e fenyegetés teljesen indokolt volt. A karthágói hajóhad vetélytársak nélkül uralkodott a tengeren s nem csak megtartá engedelmességben és látta el a szükségeseikkel a sicíliai parti városokat, hanem Itáliát magát is partra szállással fenyegette, mely okból itt már 492-ben egy consuli seregnek kellett visszamaradnia. Nagyobb betörésre ugyan nem került a dolog; kisebb karthágói hadosztályok azonban több ízben kikötöttek az itáliai partokon s fosztogatták a szövetségeseket, és, a mi minden egyébnél károsabb volt, Rómának és szövetségeseinek kereskedése tökéletesen megbénult; ha ez állapot sokáig tartott, Cære, Ostia, Nápoly, Tarent, Syrakúsa tökéletesen tönkre menendők voltak, mialatt a karthágóiak a kirótt contribúciók és hajó-foglalások gazdag zsákmánya mellett Sicília elmaradt adóját könnyen nélkülözhatték. A rómaiak most tapasztalták azt, a mit Dionysios, Agathokles és Pyrrhos tapasztaltak, hogy a karthágóiakat ép oly könnyű megverni, a mily nehéz legyőzni. Átlátták, hogy minden egy hajóhad megteremtésétől függ s elhatározták, hogy egy, húsz három- és száz ötemeletes hajóból álló, hajóraj építtessék. Ezen erélyes határozatot azonban nem volt könnyű végrehajtani. Azon a rhetori iskolákból származó előadás, mely el akarná velünk hitetni, hogy a rómaiak ez alkalommal először vették kezökbe az evezőt,

A tengeri háboru kezdete.

262.

Római hadihajók építése.

ugyan nem egyéb gyermekes phrásisnál; az itáliai kereskedelmi tengerészetnek e korban nagy kiterjedésűnek kellett lennie s itáliai hadihajók is léteztek már. De ezek régi divatú hadibárkák és három emeletes hajók voltak; öt-emeletesek, melyek a tengeri háboru új, főkép Karthágóban keletkezett rendszere szerint a csatarendben szinte kizárólag használtattak, Itáliában még nem készültek. A rómaiak rendszabálya tehát olynemű volt, mint, ha valamely tengeri állam ma akarna a fregattokról és hadi gyors-hajókról sorhajók építésére áttérni; és valamint ma ily esetben az illetők, hacsak tehetik, idegen sorhajót vennének mintául, azonképen a rómaiak is egy zátonyra jutott karthágói penterét adtak át mintául hajóik építő mestereinek. A rómaiak a syrakúσαιak és massáliaiak segélyével kétség kívül hamarább czélt érhettek volna, ha akarták volna; de államférfiaikban sokkal több volt a belátás, mintsem hogy Itáliát nem-itáliai hajóhaddal akarták volna védelmezni. Ellenben az itáliai szövetséges társak nagy mértékben igénybe vétettek úgy a tengerésztszti állomásokra, melyek valószínűleg túlnyomó részben az itáliai kereskedelmi tengerészetből átvett egyénekké töltettek be, mint matrózokul, kiknek neve (*socii navales*) bizonyítja, hogy egy ideig kizárólag a szövetségesekből teltek ki; s ezek mellett utóbb az állam s a gazdagabb családok által kiállított rabszolgák s majd a polgárság szegényebb osztályának tagjai is alkalmaztattak. Ily viszonyok közt, ha még egyfelől tekintetbe vesszük a hajóépítészetnek ekkor még alacsony fokon állását, másfelől, mint helyén is van, a rómaiak erélyét, nem fog meglepni, ha a rómaiak azon feladatot, melyen Napoleon hajótörést szenvedett: egy szárazföldi hatalmat tengeri hatalommá változtatni át, egy év leforgása alatt megoldották, és hogy százhusz hajóból

álló hajórajuk 494. tavaszán csakugyan tengerre szállt. A karthágóit e hajóhad természetesen sem számra sem gyorsaságra nézve utól nem érte; s ez annál fontosabb volt, mert e korban a tengeri taktika túlnyomólag a manœuvrírozásban állt. Hogy nehéz fegyverzetű katonák és ijászok a fedélzetről leharcoltak, vagy hogy a hajóból vetőgépek dolgoztak kifelé, az ugyan szintén hozzá tartozott e kor tengeri harczmodorához; de a megszokott és tulajdonképi döntő harcz az ellenséges hajóknak levitorlásában állt, mely célra a hajók előrészei nehéz vas csőrökkel voltak ellátva; a küzdő hajók körben szoktak járni egymás körül mindaddig, mígnem az egyiknek sikerült a másikat megtaszítania, a mi rend szerint döntő volt. Ez okból egy közönséges görög háromemeletes hajónak mintegy 200 főnyi legénységében rendesen csak mintegy 10 katona volt 170 evezős mellett, kik közül 50—60 jutott egy-egy emeletre; az ötemeletes hajónak 300 evezőse volt s megfelelő számú katonája. — A rómaiak azon szerencsés gondolatra jutottak, hogy a mi hiányt a római hajók, tisztjeik és evező legénységek gyakorlatlansága folytán manœuvrírozási képesség tekintetében szükségkép szenvedtek, az által pótolják, hogy a katonáknak ismét jelentékenyebb szerepet juttassanak a tengeri harczban. Repülő hidat csináltak a hajó előrésszére, melyet úgy előre mint oldalt jobbra s balra le lehetett eresztetni, mely mindkét oldalon mellvérttel volt ellátva s homlokzatán két embernek nyújtott helyet. Ha az ellenséges hajó a rómainak neki evezett hogy megdöfje, vagy miután ez a döfést szerencsésen elkerülte, oldalt fordult melléje, a híd rázuhant fedelzetére s egy vas kapocs segélyével beléje fogódzott; a mi nem csak a levitorlázást gátolta meg, de a római hajókatonáknak egyszersmind lehetővé tette a hídon keresztül

átmenni az ellenséges hajó fedelzetére s azt, mintha csak szárazföldön küzdenének, ostrommal elfoglalni. Tulajdon hajókatonáság nem alakított, hanem a szükséghez képest a szárazföldi katonaság alkalmaztatott a tengeri szolgálatra; megtörtént, hogy nagy tengeri ütközetben, melyben, az igaz hogy egyszersmind a római partra szálló sereg is a hajókon volt, a római hajóhad egyes hajóin egészen száz-húszig ment a harczoló légióbeli katonák száma. — Ily módon a rómaiak oly hajóhadat teremtettek magoknak, mely a karthágóival megmérkőzhetett. Tévednek azok, kik a római hajóhad építéséből tündérregét csinálnak, s ezen kívül czélt is tévesztenek; értenünk kell a dolgot, hogy csodálhassuk. A római hajóhad felépülése nem volt egyéb, mint egy nagy nemzeti mű, melyben a szükségesnek és lehetségesnek belátása, geniális találékonyság s az elhatározás és végrehajtás erélye oly helyzetből ragadták ki a hazát, mely veszélyesebb volt, mint a minőnek első pilanatra látszott.

Tengeri győ-
zelem Mylae-
nél.

260.

A harcz kezdete azonban nem volt kedvező a rómaiakra nézve. A római admirál, Gnæus Cornelius Scípio consul, ki az első, indulásra kész 17 hadihajóval Messánába vitorlázandó, tengerre szállt (494), azt hitte hogy ütközben Liparát egy hadicsínnel elfoglalhatja. De a Panormosnál állomásozó karthágói hajóhadnak egy osztálya elzárta a sziget kikötőjét, melyben a római hajók horgonyt vetettek s az egész hajócsapatot a consullal együtt harcz nélkül elfogta. Ez azonban a hajóhad zömét nem ijesztette vissza attól, hogy a mint az előkészületekkel megvolt, szintén Messána felé útnak ne induljon. Az itáliai part hosszában vitorlázván, ütközben egy gyöngébb karthágói kémelő hajórajra bukkant, s elég szerencsés volt oly kárt tehetni benne, mely a rómaiak előbb szenvedett

veszteségét jóval meghaladta, s ez után szerencsésen és győztesen ért Messánába, hol fogságba esett társa helyett a második consul Gáius Duilius vette át a parancsnokságot. A karthágói hajóhad, mely Hannibál vezérlete alatt jött Panormos felől, Messánától éjszaknyugot felé a mylæi földcsúcsnál találkozott a rómaival, mely itt állta ki az első nagyobb próbát. A karthágóiak könnyű prédára vélvén szert tehetni a rosszúl vitorlázó és nehezen mozgó római hajókban, felbontott csatarendben rohantak reájok; de az új találmányú kapóhidak teljesen megvalósították a hozzájuk kötött reményeket. A római hajók a karthágóikat, a mint ezek egyenként nekik vitorláztak, megkapták és megostromolták; nem lehetett sem előről sem oldalt hozzájuk férni a nélkül, hogy a veszélyes híd az ellenséges hajó fedélzetére le ne csapjon. Midőn az ütközetnek vége volt, a rómaiak a karthágói hajóhadnak majdnem felét, mintegy ötven hajót elsüllyesztettek vagy elfoglaltak, s ez utóbbiak közt volt Hannibál, egykor Pyrrhos király, admiráli hajója is. Nagy volt a nyereség, de még nagyobb a diadal erkölcsi hatása. Róma egy csapással tengeri hatalommá lett s kezében tartotta az eszközt, melylyel erőteljesen befejezhette a háborút, mely, már úgy látszott, mintha a végtelenbe akarna nyúlni s Itália kereskedelmét vég romlással fenyegette.

Kétfélekép lehetett a háborút befejezni. Vagy az itáliai szigeteken lehetett Karthágót megtámadni, s Sicília és Sardínia parti várait egymás után ragadni ki kezéből, a mi jól combinált tengeri és szárazföldi hadműveletek segítségével talán kivihető volt; s ha ez megtörtént, akkor vagy békét lehetett kötni Karthágóval e szigetek átengedésének alapján, vagy ha ez nem sikerült, vagy nem volt elég, a háboru második felvonásának színhelyét át lehetett

Háboru Sicília és Sardínia partjain.

tenni Afrikába. Vagy, nem törődve a szigetekkel, Róma rögtön egész erővel Afrika ellen fordúlhatott, nem Agathokles kalandori módjára úgy, hogy hajóit maga megett felgyújtsa s mindent egy kétségbeesett sereg győzelmétől tegyen függővé, hanem úgy, hogy az afrikai betörő sereg összeköttetési vonala Itáliával egy erős hajóhad által meg legyen védve; ez esetben vagy mérsékelt békét várhatott az ellenségnek kétségbeesésétől az első sikerek után, vagy, ha úgy tetszett, az ellenséget egy nagy erőfeszítéssel tökéletes megadásra kényszeríthette. — Róma először is az első haditervet választotta. A mylai ütközetet követett

259. évben (495) Lúcius Scípió consul Aleria kikötőjét Corsica szigetén ostrommal bevette — a hadvezér sírköve, mely e tettről megemlékezik, még megvan — s Corsicából tengeri állomást csinált Sardínia ellen. A hajóhadnak egy kísérlete, e sziget éjszaki partján, Olbiát Róma számára elfoglalni, nem sikerült, miután kiszálló hadak nem voltak

258. a hajóhadon. A következő évben ez (496) ugyan több sikerrel ismételtetett s a parton fekvő nyílt helységek kifosztattak; de maradandólag letelepedni a rómaiak nem bírtak. Ép ily kevésre mentek Sicíliában is. Hamilkár nem csak fegyverrel tengeren és szárazon, hanem politikai propaganda-csinálással is erélyesen és ügyesen folytatta a háborút; a nagyszámú apró szárazföldi városok közül évenként egynehány elszakadt a rómaiaktól, melyeket ismét nagy fáradsággal kellett a karthágóiak kezéből kiragadni; a parti várakban pedig bántatlanul tartották fenn magokat a karthágóiak, nevezetesen főhadiszállásukon Panormosban és új fegyverhelyökön Drepánában, hová, mert a tengerről könnyebben védelmezhető volt, Hamilkár Eryx lakóit átköltöztette. Egy második nagy tengeri ütközet a tyndarusi hegyfok mellett (497), melyben mindkét fél ma-

gának tulajdonította a diadalt, mit sem változtatott a dolgok állásán. Ily módon a rómaiak nem bírtak helyökből mozdulni, a minek oka vagy a római hadak feletti főparancsnokság megoszlott voltában és gyakori változásaiban, mely egy csomó kisebb hadművelet öszpontosított fővezetését szertelenül megnehezítette, vagy egyszersmind az általános stratégiai viszonyokban rejlett, melyek a hadi tudomány ekkori állásában ily körülmények közt a támadóra nézve mindenképen, s főkép a tudományos hadászatnak még csak kezdetén álló rómaiakra nézve, kedvezőtlenek voltak. Ezalatt, habár az itáliai partok többé nem fosztogattak is, az itáliai kereskedés alig szenvedett kevesebbet, mint a hadihajók építése előtt. A senátus, bele únva a hadi műveletek sikertelen menetébe s türelmetlenül várva a háboru befejezését, elhatározta, hogy megváltoztatja eddigi rendszerét és Karthágót magában Afrikában támadja meg. A 498. év tavaszán egy 330 sorhajóból álló had szállt a tengerre, Libya felé vitorlázandó; Sicília déli szélén a Himera folyó partján reá szállt a kikötő sereg: négy légio a két consul, Marcus Atílius Regulus és Lúcius Manlius Volso vezérlete alatt, kik mindketten tapasztalt tábornokok voltak. A karthágói admirál elnézte a mint az ellenséges hadak hajóra szálltak; de a mint a rómaiak tovább vitorláztak Afrika felé, Eknomos előtt az ellenséges hajóhadat harczrendbe felállítva találták, hogy hazáját a betöréstől megóvjá. Aligha küzdtek még nagyobb tömegek a tengeren, mint a minők ez ütközetben egymással szemben állottak. A 330 hajóból álló római hajóhadon a mintegy 40,000 főnyi kiszálló seregen kívül legalább 100,000-nyi hajós-legénység volt; a karthágói hajóhadnak 350 hajóján legalább ugyanannyi legénysége volt, és így e napon közel háromezrezer ember állíttatott ki a síkra,

Afrika meg-
támadása.

256.

Tengeri győ-
zelem Ekno-
mosnál.

hogy a két hatalmas polgárság közt a győzelmet eldöntse. A phoeníkiiaiak egyszerű, messzire kinyújtott vonalban állottak, bal szárnyukkal a sicíliai partra támaszkodva. A rómaiak háromszöggé alakultak, élőkön a két consul admirális hajóival, ezektől jobbra és balra ferde vonalban az első és második hajócsapat, ezek mögött pedig a harmadik volt elhelyezve, mely a lovasság átszállítására készített járműveket vontatta azon vonalban, mely a háromszöget teljessé tette. Így tömören összezsúrlakozva vitorláztak az ellenség felé. Lassabban jött utánok egy negyedik, tartaléknak szánt hajócsapat. Az ékalakú támadás könnyű szerrel áttörte a karthágóiak vonalát, kiknek legelőször megtámadott centruma szándékosan meghátrált s a csata három külön ütközetté oszlott szét. Mialatt az admirálok a szárnyakra állított két hajócsapattal a karthágói centrum után eredtek s vele harczba keveredtek, azalatt a karthágóiaknak a part mellett felállított bal szárnya a harmadik római hajócsapatra ütött, mely vontató-hajói által gátoltatván, a másik kettőt nem követhette, és azt heves és túlhatalmas támadással a part felé szorította; a mivel egyidejűleg a karthágóiak jobb szárnya a sík tengeren a rómaiak tartalékát megkerülte és hátulról támadta meg. Ezen három ütközet közül az elsőnek csakhamar vége szakadt: a karthágói centrum hajói, nyilván sokkal gyöngébbek lévén az ellenök harczoló két római hajócsapatnál, futásnak eredtek. A rómaiak másik két osztályának ezalatt erősen meggyűlt a baja a túlnyomó ellenséggel; de a közlről küzdésben jó hasznát vehették a félelmes kapóhidaknak, s ezek segélyével sikerült mindaddig helyt állniok, míg a két admirál hajóival segítségökre jöhetett. A római tartalék ezáltal kiszabadult szorongatott helyzetéből s a jobb szárny karthágói hajói a túlnyomó

hatalom előtt futásban kerestek menekvést. Most, miután a harcz ezen része is kedvezőleg dőlt el a rómaiakra nézve, minden még harczképes római hajó hátulról támadta meg a karthágóiak bal szárnyát, mely makacsul igyekezett nyert előnyét kizsákmányolni, úgy hogy ez körüvéttetett s majd minden hajója elfogatott. Ezenkívül a két fél vesztesége körülbelül egyenlő volt. A karthágóiak 24 római hajót sülyesztettek el, a rómaiak 30 karthágóit elsülyesztettek, 64-et elfoglaltak. A karthágói hajóhad e nagy veszteség daczára sem mondott le Afrika fedezéséről s e végből visszatért a karthágói öbölbe, hol a rómaiak partraszállását várta, és egy második ütközetet szándékozott kockáztatni. De a rómaiak azon félsziget nyugoti oldala helyett, mely egyfelől az öbölt képezi, annak keleti oldalán kötöttek ki, hol a clupeai öbölben oly tágas kikötőt találtak, mely hajóikat majdnem minden szél ellen megvédte, s oly várost, mely közvetlenül a tenger partján egy, a síkról pajzsalakúlag felemelkedő halmon fekvén, kitünő kikötővárul szolgált. Az ellenségtől nem gátoltatva szállították a partra hadaikat és fészkeltek meg magokat a dombon; rövid idő alatt elsánczolt hajótáborot teremtetek, mire a szárazföldi sereg megkezdhette műveleteit. A római hadak fosztogatva kalandozták be a tartományt; és vagy 20,000 rabszolgát küldtek Rómába. A merész terv, a szerencse szertelen kedvezése folytán, az első kísérletre és csekély áldozattal sikerült; úgy látszott, mintha a rómaiak már czélnál volnának. Hogy mily biztosaknak érezték magokat a rómaiak, bizonyítja a senátus azon határozata, melynek folytán a hajóhad legnagyobb része s a hadsereg fele Itáliába visszatért; Marcus Regulus maga maradt Afrikában 40 hajóval, 15,000 gyaloggal és 500 lovassal. És e bizakodás nem is látszott túlzottnak. A kar-

Regulus
partra száll
Afrikában.

thágói hadsereg, mely bátorságát veszítve nem mert a nyílt síkra kiállani, még nagyobb vereséget szenvedett az erdős szorosokban, melyekben két legjobb fegyvernemét, a lovasságot s az elefántokat nem használhatta. A városok seregesen megadták magokat, a numídiak fellázkodtak s messze földön elárastották a tartományt. Regulus remélhette, hogy a legközelebbi hadjáratot a főváros ostromával kezdheti meg, mi célból ennek tőszomszédjában, Tunesbe ment téli szállásra. — A karthágóiak bátorsága megtört, békét kértek. De a consul által kiszabott feltételek: hogy mondjanak le Sicíliáról és Sardíniáról, és lépjenek mint nem egyenrangú felek Rómával oly szövetségre, mely szerint tulajdon hadi tengerészetet nem tarthattak és kötelesek lettek volna hajókat állítani a római hadi tengerészet számára — e feltételek, melyek Karthágót egy sorba állították volna Nápolylyal és Tarenttel, nem voltak elfogadhatók mindaddig, a míg állt még a síkon egy karthágói sereg, a míg volt még hajóhaduk a tengeren s a míg fővárosuk még épségben fennállt. A lelkesedés azon hatalmas, mely a végveszély közeledtekor még a keletnek mélyre süllyedt népeiben is nagyszerűen fel szokott lángholtni, a vég szükségnek ez erélye oly erőfeszítésre ragadta a karthágóikat, minőre e szatócs népet senki sem tartotta volna képesnek. Hamilkár, ki Sicíliában oly sikerrel folytatta a kis háborút a rómaiak ellen, a sicíliai hadak színével megjelent Libyában, mely kitűnő magvúl szolgált az újonnan szedett legénység számára; ezen kívül Karthágó aranya és összeköttetései seregesen zászlai alá terelték Numídia kitűnő lovasait, valamint temérdek görög zsoldost is, ezek közt az ünnepezt spártai kapitányt, Xanthippost, kinek szervező képessége és stratégiai tudománya nagy

Karthágó
fegyverke-
zése.

hasznát hajtott új gazdáinak *). Míg a karthágóiak ily módon a tél folytán megtették előkészületeiket, a római hadvezér tétlenül állt Tunesben. Vagy nem is sejtette, minő zivatar vonúl össze feje felett, vagy katonai becsületérzése nem engedte azt tennie, a mi helyzetében szükséges lett volna — a helyett hogy lemondott volna az ostromról, melyet pedig még megkísérteni sem volt képes, és Clupea várába zárkozott volna, maroknyi néppel az ellenséges főváros falai előtt táborozott, még a hajótáborhoz vezető visszavonulási vonalát sem biztosítva, s elmulasztva megszerezni azt, a miben legnagyobb hiányt szenvedett s a mihez a felkelt numídiiaiak főnökeivel való alkudozás útján oly könnyen hozzá juthatott volna: jó könnyű lovasságot. Ily módon elbizakodásában magát és seregét oly helyzetbe sodorta, melybe egykor Agathokles jutott kétségbeesett kalandori hadjáratában. Tavasszal (499) a dolgok már annyira megváltoztak, hogy most a karthágóiak szálltak először síkra, és kínáltak ütközetet a rómaiaknak; igen természetesen, mert minden attól függött, hogy Regulus seregével elbánjanak, mielőtt az még Itáliából segílyt kaphatna. A rómaiaknak ugyanez okból igyekezniök kellett volna az ütközetet halogatni; de abba bízva hogy a sík téren legyőzhetetlenek, a csatát seregök gyön-

255.
Regulus
megvere-
tése.

*) Azon jelentés, mely szerint leginkább Xanthippos katonai képessége mentette volna meg Karthágót, valószínűleg czélzatosan van kiszínezve; a karthágói tisztek aligha várták be az idegent, hogy tőle megtanulják, miszerint a könnyű afrikai lovasságnak jobb hasznát lehet venni a síkon, mint dombos és erdős vidéken. Efféle fordulatoktól, a görög őrtanyai mende-mondák e viszhangjaitól, még Polybios sem ment. — Hogy a karthágóiak a győzelem után Xanthippos meggyilkolták volna, az koholmány; önkényt ment ő odább, talán egyiptomi szolgálatba.

gesége daczára — mert habár a gyalogság száma mindkét félen körülbelül ugyanaz volt, a karthágóiak 4000 lovasuk és 100 elefántjuk által mégis határozott túlsúlyban voltak — és daczára a csatatér kedvezőtlen fekvésének — mert a karthágóiak, alkalmasint nem messze Tunestől, egy tág rónaságon foglaltak állást — azonnal elfogadták. Xanthippos, ki e napon a karthágóiaknál parancsnokolt, először lovasságát küldte az ellenségére, mely szokás szerint a csatarend két szárnyán állt; a rómaiak csekély dandárai pillanat alatt szétugrasztattak az ellenséges lovasság nagy tömege által, mely a római gyalogságot túlszárnyalta és körülrajongta. A légiók, ez által meg nem ingatva, támadólag mentek az ellenséges harcrendre; és daczára annak, hogy az ennek fedezésére előtte felállított elefántsor a rómaiak jobb szárnyát és centrumát feltartóztatta, legalább a rómaiak bal szárnya, az elefántok mellett előnyomúlva, az ellenség jobb szárnyán álló zsoldos gyalogságot megrohanta és teljesen viasszorítá. De épen e siker szakította meg a rómaiak sorait. Seregök zöme, előlről az elefántok, oldalt és hátulról a lovasság által megtámadtatva négyszögbe állt ugyan és hősiég védelmezte magát, de a tömör sorok végre mégis szétrobbantattak és megsemmisítették. A rómaiak győztes bal szárnya a karthágóiak még addig tétlen centrumával találkozott, melyen hasonló sors érte a libyai gyalogság kezétől. A kik e tömegekben harcoltak, azok a csatatér minősége s az ellenséges lovasság nagy tömege folytán, egy lábíg levágattak vagy elfogattak; csak két ezren, leginkább valószínűleg az ütközet kezdetén szétvert könnyű csapatok és lovasok, voltak képesek az alatt, míg a római légiók lemészároltatták magokat, annyi időt nyerni, hogy nagy bajjal eljuthattak Clupeába. A csekély számú foglyok közt volt maga a consul is, ki utóbb Karthágóban

halt meg; családja, azon hitben hogy a karthágóiak nem a harczi szokás szerint bántak el vele, a legvérlázítóbb módon állt érte boszút két nemes karthágói foglyon, míg végre még a rabszolgák szíve is megesett rajtok és feljelentések folytán a tribúnok ez embertelenségnek véget vetettek *). — Midőn a rémhír Rómába megérkezett, a rómaiak első gondja természetesen az volt, hogy a Clupeába zárt kis sereget megmentse. Egy 350 hajóból álló római hajóhad rögtön útra kelt, és egy, a hermæi hegyfoknál vítt szép győzelem után, melyben a karthágóiak 114 hajójokat vesztették el, még épen jókor ért Clupeába, hogy a megvert seregnek ott elsánczolt romjait szorultságokból kiszabadítsa. Ha a szenvedett csatavesztés előtt küldetett volna el, győzelemmé változtathatta volna át a vereséget, mely a phœnikiai háborúknak valószínűleg véget vetett volna. De most a rómaiak oly alaposan elvesztették fejüket, hogy egy Clupeánál vítt szerencsés csatározás után valamennyi katonájokat hajóra rakták és velők haza vitorláztak, önkényt odahagyva a fontos és könnyen megvédhető helyet, mely biztosította számukra az Afrikában való partraszállás lehetőségét, és nagyszámú afrikai szövetségeseiket védtelenül zsákmányúl vetve a karthágóiak bosszújának. A karthágóiak siettek az alkalmat felhasználni arra, hogy üres pénztárukat megtöltsék, és

*) Ennél több bizonyosat Regulus haláláról nem tudunk; még Rómába történt küldetése, mely hol 503-ra, hol 513-ra tételik, sincs hitelesen bebizonyítva. Az utóbbi kor, mely az elődök szerencséjében és balsorsában csak iskolai feladványokra keresett anyagot, Regulusból egy szerencsétlen hős prototypját csinálta úgy, a mint Fabriciust egy szegény hős példányképévé tette, s egy csomó obligát módon feltalált adomát hozott neve alatt forgalomba; izetlen csecsebecséket, melyek rosszul illenek a komoly és egyszerű történelemhez.

alattvalóikkal nyomatékosan éreztessék hűtlenségök következményeit. Ezer talentum ezüstre (1.740,000 tallér) és 20,000 marhára rúgó rendkívüli hadisarczot róttak reájok és minden elpártolt községben a seikeket keresztre feszítették; állítólag háromezer embert végeztek ki ily módon s a karthágói hivatalnokok ez iszonyú dühöngése szolgáltat fő okúl azon forradalomra, mely néhány évvel utóbb Afrikában kitört. Végre, mintha, valamint előbb a jó, úgy most a balsors kelyhének kellett volna a rómaiak számára teljessé lennie, midőn a hajóhad haza felé ment, egy nagy viharban a római hajóknak három negyedrésze legénységestől elveszett, és csak nyolczvan hajójok ért 499. júliusban a kikötőbe. A kapitányok ugyan előre megjövendőték a szerencsétlenséget, de a rögtönzött római admirálok parancsának végre kellett hajtatnia.

255.

A sicíliai há-
boru meg-
újúl.

Ily óriási sikerek után a karthágóiak újra kezdhették a támadást, melylyel oly régóta felhagytak. Hasdrubal, Hanno fia, Lilybæonban erős sereggel partra szállt, melyet főképen elefántjainak nagy tömege — 140 volt — képessé tett a rómaiakkal megmérkőzni; az utolsó ütközet megmutatta, mikép lehet a jó gyalogság hiányát elefántok és lovasság által némileg pótolni. A rómaiak is újra kezdték a sicíliai háborút: a partra szálló sereg megsemmisülése, mint Clupea önkénytes elhagyása bizonyítja, a római senátusban rögtön azon pártot emelte ismét túlsúlyra, mely az afrikai háborút nem akarta és beérte a szigetek fokozatos meghódításával. De hajóhad e célra is kellett; s miután az, melylyel a rómaiak Mylæ, Eknomos és a hermæi hegyfok mellett győztek, elpusztult, újat építettek. Kétszáz húsz új hadihajót kezdtek egyszerre építeni — soha eddig ennyibe egyszerre nem fogtak — és hihetetlenül rövid idő — három hónap — alatt, valamennyi

indulásra készen állt. A római 300, nagyrészt új hajóból álló hajóhad 500. tavaszán jelent meg Sicília éjszaki partjai előtt. A rómaiak a tenger felől intézett szerencsés támadással a karthágói Sicília legjelentékenyebb városát, Panormost elfoglalták, mire az itt lévő kisebb helyek, Solus, Kephaloedion, Tyndaris is hatalmokba jutottak úgy, hogy a karthágóiaknak a sziget egész éjszaki partján csak az egy Thermæ maradt meg. Panormos ettől fogva a rómaiak fő állomásainak egyike lett Sicíliában. A szárazföldi harcz azonban fennakadt a szigeten; a két hadsereg Lilybæonnál állt szemben egymással, a nélkül hogy a római parancsnokok, kik nem tudták, hogyan férhetnének az elefántok nagy tömegéhez, megkísértették volna az ellenséget döntő ütközetre kényszeríteni. — A következő évben (501) a consulok, a helyett hogy Sicíliában a biztos siker nyomában járjanak, jobbnak találták Afrikába tenni kirándulást, nem hogy partra szálljanak, hanem hogy a parti városokat fosztogassák. Ezt gátolatlanul meg is cselekedték; de miután a kis Syrtis veszélyes és kalauzaik előtt ismeretlen vizeiben már zátonyokra jutottak s azokról csak bajjal bírtak szabadúlni, Sicília és Itália közt egy vihar lepte meg a hajóhadat, mely a rómaiaknak 150 hajójoknál többbe került; a hajó-kalauzok, daczára annak, hogy a parancsnokokat kérték és rábeszéllették, hadd vitorlásszanak a partok hosszában, ezúttal is kénytelenek voltak a consulok parancsára Panormostól a sík tengeren keresztül egyenesen Ostia felé hajózni. — A város atyái erre bátorságot veszítve elhatározták, hogy a hajóhaddal, 60 hajót kivéve, felhagynak s a tengeri háborút a partok védelmére s a szállítmányok kísérésére korlátozzák. Szerencsére az addig megakadt szárazföldi háborúban épen most szerencsés fordulat állt be. Miután 502-ben Thermæ, az utolsó pont, melyet

254.

253.

A tengeri háboru megszüntetése.

252.

a karthágóiak még az éjszaki parton bírtak, s a nagyfontosságú Lipara sziget a rómaiak kezébe került, a reá következő évben Lúcius Cæcilius Metellus consul Panormos falai alatt fényes győzelmet vitt az elefántok seregén (503 nyarán). A vigyázatlanul harczba vitt állatok a város árkaiban felállított római könnyű csapatok által visszaverettek s részint lehulltak az árokba, részint megfordúlva saját embereikre rohantak, kik zavaros gomolyban az elefántokkal együtt tolongtak a part felé, a phœnikiai hajókon menedéket keresendők. Százhusz elefánt fogatott el s a karthágói sereg, melynek fő ereje ezen állatokban állt, ismét kénytelen volt a várakba zárkozni. Most, miután még az Eryx is a rómaiak hatalmába jutott (505), a karthágóiaknak e szigeten nem maradt egyebök, mint Drepana és Lilybaeon. Karthágó másodszor is békét kínált; de Metellus győzelme s az ellenfél kifáradása folytán a senátusban ismét az erélyesebb párt kerekedett fölül. A senátus visszautasítá a békét s elhatározta, hogy a két sicíliai város komolyan ostrom alá vétessék, s e czélra ismét egy 200 hajóból álló hajóhad szereltessek fel. Lilybaeon ostroma, az első nagy és szabályos ostrom, melyet a rómaiak vívtak, s egyike a legmakacsabbaknak, melyeket a történelem ismer, a rómaiak részéről jelentékeny sikerrel kezdődött meg: hajóhaduknak sikerült a város kikötőjében állást foglalni s azt a tenger felől ostromzár alá vetni. Egészen elzárni a tengert azonban az ostromlók nem bírták. Elsülyesztett gátaiknak és levert czölöpzeteiknek s azok igen gondos őrzésének daczára ügyes, a zátonyokkal és a hajózható helyekkel jól ismerős gyors vitorlás hajók rendes közlekedést tartottak fenn a városban lévő ostromlottak s a drepánai kikötőben fekvő karthágói hajóhad közt; sőt kevés idő múlva egy 50 hajóból

251.

A rómaiak
győzelme
Panormos-
nál.

249.

Lilybaeon
ostroma.

álló karthágói hajórajnak sikerült a kikötőbe behatolnia, temérdek élelmi szert és 10,000 főből álló segédsereget hoznia a városba és ismét bántatlanul visszatérnie. Nem sokkal szerencsésebb volt a szárazföldi ostromló sereg. Szabályos támadással kezdte az ostromot; a gépek felállítottak s az ütegek rövid idő alatt a fal hat tornyát összerombolták, a rés rövid idő múlva járhatónak látszott. De a karthágóiak derék parancsnoka, Himilko, e támadást visszaverte az által, hogy a rés mögött második sánczot rakatott. A rómaiak most az őrséggel próbáltak egyetértésre jutni, de kísérletök még ideje korán megghiusított. Sőt a karthágóiaknak, miután egy a római gépek ellen intézett kirohanásuk visszaveretett, másod ízben egy zivataros éjjelen sikerült a római gépeket elégetniök. A rómaiak erre felhagytak a rohamra tett előkészületekkel, s a városnak szárazon és vizen való bezárolására szorítottak. A siker reménye e téren természetesen igen csekély maradt mindaddig, a míg nem voltak képesek az ellenséges hajóknak a városba juthatást teljesen lehetlenné tenni, s a városban levő ostromlottakénál nem sokkal jobb dolga volt a szárazföldi ostromló seregnek sem, melynek szállítmányait a karthágóiak erős és vakmerő lovassága gyakran elfogta, s melyet az ezen egészségtelen vidéken otthonos járványok megtizedelni kezének. Lilybæon elfoglalása azonban mindezek daczára eléggé fontos volt a rómaiakra, arra nézve, hogy türelemmel kitartsanak a fárasztó munkában, mely idővel mégis reményt adott a sikerre. De az új consul Publius Claudius kicsinylette a feladatot: Lilybæont ostromzár alatt tartani; kedve támadt a hadi tervet ismét megváltoztatni és új legénységgel felszerelt nagyszámú hajóival a közel Drepana kikötőjében fekvő karthágói hajóhadat váratlanul megtámadni.

A római hajóhad veresége Drepana előtt.

Az egész ostromzárló hajóhaddal, melyre önkénytesek szálltak a légiókból, éjjélkor megindúlt, és jobb szárnyával a part mellett, bal szárnyával a sík tengeren vitorlázva, nap fölkeltekor jó rendben a drepánai kikötő elé érkezett. Itt Atarbas phoeníkiai admirál parancsnokolt. Bár meg-lepetett, még sem veszté el lélekjelenlétét s nem engedte magát a kikötőbe bezáratni, hanem, a mint a római hajók a dél felé sarlóalakban kinyíló kikötőbe annak parti oldalán behatoltak, a még szabad tengeri oldalon hajóival kievezett a kikötőből s azon kívül harczrendbe állt. A római admirál nem tehetett egyebet, mint legelől járó ha-jóit lehető gyorsan visszavonni a kikötőből és szintén ez előtt a tengeren csatarendbe állni; de e hátravonuló moz-dulat folytán nem választhatott többé szabadon állást ma-gának és kénytelen volt a csatát oly harczrendben fogadni el, melyet egyik oldalán az ellenség öt hajóval túlszárnyalt, miután nem maradt ideje hajóival a kikötőből teljesen ki-bontakoznia, s melyben másfelől oly közel szoríttatott a part-hoz, hogy hajói sem nem hátrálhattak, sem a harczsor háta megett el nem evezhettek, hogy egymásnak segítsé-gére mehessenek. Az ütközet nem csak hogy el volt veszve, mielőtt még megkezdődött volna, hanem a római hajóhad oly tökéletesen körül volt véve, hogy majdnem egészen az ellenség kezébe került. A consul, először futván meg, ugyan megmenekült; de a római ostromzárló hajóhadnak több mint három negyedrésze, 93 hajó, a légiók katonaságának magvával együtt, a phoeníkiiaiak kezébe jutott. Ez volt az első és egyetlen nagy tengeri győzelem, melyet a karthá-góiak a rómaiakon nyertek. Általa Lilybæon tényleg fel-mentetett a tenger felőli ostromzár alól, mert habár a római hajóhad romjai visszatértek is előbbi állásukba, most mégis már sokkal gyöngébbek voltak, mintsem az egészen

soha el nem rekesztett kikötőt komolyan elzárhatták volna, és magok is csak a szárazföldi sereg támogatásával menekülhettek a karthágói hajók támadása elől. Egy tapasztalatlan és bűnösen könnyelmű tisztnek egyetlen vigyázatlan tette meghiusított minden eredményt, mely a hosszas és nagy áldozatokba került ostromló harcban eléretett; s a mi hadihajót ennek elbizakodása még meghagyott a rómaiaknak, az is kevéssel utóbb egy társának oktalansága következtében elveszett. A második consul, Lúcius Június Pullus, kire az volt bízva, hogy a Lilybæonnál fekvő seregnek szánt szállítmányokat Syrakúsában hajóra rakja, s a szállító hajórajt a második, 120 hajóból álló, hajóhaddal a sziget déli partja mentében kísérje, a helyett hogy hajóit együtt tartotta volna, azon hibát követte el, hogy az első szállítmányt egyedül indította útnak s maga csak később ment utána a másodikkal. Midőn a karthágói alparancsnok, Karthaló, ki száz válogatott hajóval a lilybæoni kikötőben fekvő római hajóhadat bezárolva tartotta, ennek hírére vette, rögtön a sziget déli partja felé fordult, s a két római hajóraj közé ékelvén magát, azokat elmet-szette egymástól s arra kényszerítette, hogy Géla és Kamarína kietlen partjain két mellékes mentő kikötőben vonják meg magokat. A karthágóiak támadásait a rómaiak az itt úgy mint már jó idő óta a parton mindenütt felállított parti ütegek segélyével ugyan vitézül visszaverték; de miután az egyesülésre és újtók folytatására nem gondolhattak, Karthaló bátran az elemekre bízhatta művének befejezését. A legközelebbi nagy vihar a silány kikötőkben lévő két római hajórajt csakugyan teljesen meg is semmisítette, mi alatt a karthágói admirál azt a sík tengeren, meg nem rakott és jól vezetett hajóival könnyűszerrel kikerülte. A legénység és a rakodmány legna-

A római
szállító hajó-
rajok meg-
semmisítése.

gyobb részét azonban a rómaiaknak sikerült megmenteniök (505).

249.

A rómaiak
tanácsstalan-
sága.

A római senátus nem tudta mitevő legyen. A háboru már tizenöt év óta tartott, s úgy látszott, mintha Róma a tizenhatodikban távolabb állna céljától, mint állt az elsőben. Négy nagy hajóhad veszett már el a háborúban, melyek közül három római hadakkal volt megrakva; egy negyedik válogatott szárazföldi sereget Libyában semmisített meg az ellenség, nem is számítva azon teméntelen áldozatokat, melyeket az apró tengeri csatározások, a sici-liai csaták s még inkább az őrségek harcrai s a járványok ragadtak el. Mennyi emberéletbe került e háboru, megítélhetjük abból, hogy a polgárok lajstroma csak 502-től 507-ig vagy 40,000 fővel, összes számának mintegy hatod-részével csökkent; a mibe a szövetséges társak vesztesége, kik a tengeri háboru egész súlyát s azonfelül a száraz-földiét is legalább oly mértékben viselték, mint a rómaiak, még nincs beszámítva. A pénzügyi veszteségekről nem alkothatunk magunknak világos fogalmat; de úgy a hajókban és anyagokban szenvedett közvetetlen kárnak, mint a kereskedés megbénulásából eredt közvetett veszteségnek óriásinak kellett lennie. De mind ennél nagyobb baj volt az, hogy azon eszközök, melyekkel a háborút befejezni akarták, el voltak koptatva. Friss erőben, teljes diadalmi rohamban kísértették meg a partra szállást Afrikában s a kísérlet tökéletesen megghiúsult. Megpróbálták Sicíliát városról városra menve elfoglalni; s az apróbb helyek el-estek, de Lilybaeon és Drepana két hatalmas tengeri vára még győzhetetlenebbül állt fenn, mint azelőtt. Mit kellett itt tenni? A kislelkűségnek némileg csakugyan igaza volt. A város atyái elcsüggedtek; jól tudva, hogy egy céltalanul és a végtelenbe elhúzódó háboru több romlást hozna

252.

247.

Itáliára, mint ha ez utolsó emberét kiállítaná, utolsó ezüst-pénzét odaadná, hagyták a dolgokat menni úgy a hogy épen mehettek, de nem volt többé elég bátorságuk s nem bíztak már annyira a népben és a szerencsében, hogy a régi, haszontalanul elfecsérelt áldozatokhoz újakat követeljenek. Felhagytak a hajóhaddal; mindössze a kalózkodást támogatták, s azon kapitányoknak, kik készek voltak a kalóz-háborút saját szakállukra megkezdeni, e célra állami hadihajókat bocsátottak rendelkezésükre. A szárazföldi háboru, miután egyebet tenni nem lehetett, névleg folytatott; de mindössze a sicíliai várakat kísérték figyelemmel s beérték vele, ha nagy nehezen megtarthatták azt, a mi már kezökben volt, a mi azonban, a mióta a hajóhad hiányzott, nagy sereget és felette költséges intézkedéseket tett szükségessé. — Ha valaha, úgy most volt itt a percz, melyben Karthágó képes volt hatalmas ellenfelét lealázni. Magától értetik, hogy Karthágó is érezte erejének kimerülését; de a dolgok akkori állása szerint a karthágói pénzügyek sehogy sem állhattak oly rossz lábon, hogy a karthágóiak a háborút, mely nekik leginkább csak pénzükhöz került, támadólag és nyomatékosan ne folytathatták volna. De a karthágói kormányban erély helyett gyöngeség és lanyhaság uralkodott, hacsak a könnyű és biztos nyereség vagy a végszükség nem sarkalta tevékenységre. Örömkben, hogy a római hajóhadtól megszabadultak, elég oktalanul a magokét is süllyedni hagyták s az ellenfél példájára szárazon úgy mint tengeren a Sicílián és körülötte vítt kis háborúra kezdtek szorítkozni.

Így tölt el tétlenül a háboru hat éve (506—511), a legdicstelenebbek, melyeket a római történetnek e százada ismer, s dicstelenek egyszersmind a karthágóiakra nézve

Kis háboru
Sicíliában.
248—243.

Hamilkar
Barkas.

is. Ezeknek azonban volt egy emberök, ki máskép gondolkozott és cselekedett, mint nemzete. Hamilkár, kit még Baraknak vagy Barkasnak azaz „Villám“-nak neveztek, egy nagy reményű fiatal tiszt, vette át 507-ben a főparancsnokságot Sicíliában. Seregében, mint minden karthágói seregben, nem volt megbízható és harcz-edzett gyalogság; s a kormány, ámbár talán képes lett volna ilyet teremteni és minden esetre köteles lett volna megkísérteni, zsebre dugott kézzel nézte hadai megveretését s legfeljebb keresztre feszíttette a csatavesztes hadvezéreket. Hamilkár elhatározá, hogy maga fog magán segíteni. Jól tudta, hogy zsoldosaira nézve Karthágó ép oly közönös volt mint Róma és hogy kormányától phœnikiai vagy libyai újonczokat nem, hanem a legjobb esetben legfeljebb engedélyt remélhet arra, hogy a hazát saját szakállára megmenthesse, feltéve hogy a dolog költség nélkül megeshetik. De Hamilkár ismerte magát és az embereket is. Karthágóval természetesen nem törődtek zsoldosai; de a valódi hadvezér tud hozzá, mikép lehet katonái lelkében a haza helyét saját személyével pótolni, s ilyen volt az ifju tábornok. Miután a Drepána és Lilybæon előtti őrési harczokban embereit hozzá szoktatta, hogy kell a legionáriusnak szeme közé nézni, Eirkte (Monte Pellegrino, Palermo mellett) hegyén, mely vár módjára uralkodik a körülötte fekvő lapályon, katonáival letelepedett, s meghagyta nekik, hogy nejeikkel és gyermekeikkel háziasan rendezkedjenek be, és a sík földet kalandoztatta be velök, míg a phœnikiai kalózhajók az itáliai partokat Kyméig fosztogatták. Ily módon bőven ellátta hadait a nélkül, hogy pénzt kérne a karthágóiaktól, és a tengeren át fenntartva összeköttetését Drepánával, a közel fekvő nagy fontosságú Panormost támadással fenyegette. Nem csak képtelenek voltak a rómaiak

öt sziklájáról elűzni, hanem Hamilkár, miután Eirkte körül már egy darabig folyt a harcz, még egy második hasonló állomást is teremtett magának az Eryxen. E hegyet, melynek lejtője közepén egy hasonló nevű város, csúcsán pedig Aphrodite temploma állt, addig a rómaiak tartották hatalmokban s innen nyugtalanították Drepánát. Hamilkár elfoglalta a várost és ostrom alá fogta a templomot, mialatt viszont a rómaiak őt a síkról zárolták körül. A karthágói seregből elillant kelta szökevények, kikkel a rómaiak a templomnak úgy is elveszett állomását megrakták, söpredék rabló népség, mely ezen ostrom alatt a templomot kifosztotta s benne mindenféle alávalóságot elkövetett, kétségbeesett bátorsággal védték a sziklacsúcsot; de Hamilkár sem hagyta magát a városból ismét kiszoríttatni s a hajóhad és a drepánai őrség segítségével folyton fenntartá összeköttetését a tengerrel. A sicíliai háboru mindinkább kedvezőtlen fordulatot látszott venni a rómaiakra nézve. A római állam pénzét és katonáit, s a római hadvezérek becsületöket vesztették el benne; már kitűnt, hogy Hamilkárral egy római tábornok sem mérkőzhetik s ki lehetett számítani az időt, melynek lefolyása után a karthágói zsoldos is képes lesz merészen szembe állni a római legionáriussal. Hamilkár kalózhajói mind vakmerőbben léptek fel Itália partjain, — egy partra szállt karthágói portyázó csapat ellen már egyszer egy praetornak kellett síkra szállania. Ha még néhány évig így mennek a dolgok, Hamilkár, Sicíliából kiindulva hajóhadával teszi meg azt, a mire utóbb fia vállalkozott Spanyolország felől jöve a szárazon. — A római senátus azonban megmaradt tétlenségében: a kislelkűek pártja már egyszer többségben volt benne. Ekkor egy csomó értelmes és emelkedett szívű ember elhatározta, hogy az államot kormányvezetés nélkül

Római hajó-
had-építés.

is megmenti s az átkos sicíliai háborúnak véget vet. A kalózok szerencsés kirándulásai, ha a nemzet bátorságát nem élesztették is fel újra, szűkebb körben mégis erélyre és reményre buzdították a szellemeket; egyes emberek már egy hajórajjá egyesültek, Hippót az afrikai parton felperzselték s Panormos előtt a tengeren szerencsésen megvívta a karthágóiakkal. A vagyonos és hazafias lelkű rómaiak magán-adakozások útján, minők ugyan Athénben is fordultak elő, de soha ily nagy mértékben nem, egy hajóhadat teremtetek, melynek a kalóz-szolgálatra épült hajók s az ebben gyakorlott legénység képezték magvát, s mely általában sokkal gondosabban volt felszerelve, mint az állam által addig épített hajóhadak. E tény, hogy egy súlyos háboru huszonharmadik évében egyes polgárok önkényt ajánlottak fel az államnak egy kétszáz sorhajóból álló s 60,000 matrózzal felszerelt hajóhadat — talán példátlanul áll a történelem évkönyveiben. Gáius Lutátius Catulus consul, kit azon tisztesség ért, hogy e hajóhadat a sicíliai vizekre vezethette, ezeken alig találkozott ellenséggel; azon néhány hajó, melylyel Hamiükár kalózkalandjait végezte, eltűnt a túlnyomó hatalom előtt s a rómaiak majdnem ellenállás nélkül szállták meg Lilybæon és Drepana kikötőit, mely városok ostroma most vizen és szárazon erélyesen megkezdett. Karthágót teljesen váratlanul érte e támadás; még maga az élelmi szerekkel rosszúl ellátott két vár is nagy veszélyben forgott. Hajóhadat kezdtek otthon felszerelni, de bármint siettek vele, mégis eltelt az év, a nélkül hogy karthágói hajók Sicíliában mutatkoztak volna; és midőn 513. tavaszán az összeszedett hajók végre Drepana előtt a tengeren megjelentek, inkább illettek be szállító hajórajnak mint harczképes hajóhadnak. A phoeníciiaiak azt remélték, hogy zavartalanul kiköthet-

nek, szállítmányaikat kirakhatják s a tengeri ütközetre szükséges legénységet hajóikra vehetik, de a római hajók útjokat állták, s midőn a szent sziget (ma Maritima) felől Drepanába akartak vitorlázni, a kis Aegusa (Favignano) sziget mellett ütközetre kényszerítették (513. márcz. 10.). A csata kimenetele pillanatig sem volt kétséges; a jól épített és legénységgel jól ellátott, és, miután Catulus consult a Drepana előtt kapott seb még ágyban tartotta, a jeles Publius Valerius Falto praetor által kitűnően vezényelt római hajóhad az ellenfél erősen megterhelt, legénységgel rosszúl és gyöngén ellátott hajóit egy pillanat alatt visszaverte; a győztes rómaiak ötven karthágói hajót elsüllyesztettek, hetvenet pedig elfoglaltak és magokkal vittek a lilybaeni kikötőbe. A római hazafiak e nagy végső erőfeszítése megtermé gyümölcsét, mert győzelemre s általa békére vezetett. — A karthágóiak először keresztre feszítették a szerencsétlen admirált, a mi azonban a dolgot jobbra nem fordította, azután feltétlen meghatalmazást küldtek a sicíliai hadvezérnek a béke megkötésére. Hamilkár, ki hét éves hősie munkálkodását mások hibája által semmivé téve látta, emelkedett lélekkel meghajolt a kikerülhetetlen végzet előtt, a nélkül azonban, hogy akár katonai becsületét, akár nemzetét, akár terveit feláldozta volna. Sicíliát természetesen nem lehetett megtartani; a mióta a rómaiak uralkodtak a tengeren, arra nem volt kilátás, hogy a karthágói kormány, mely üres pénztárát sikeretlenül kísértette meg egy Egyiptomban felvenni szándékozott államkölcsonnel megtölteni, még csak kísérletet is tegyen a római hajóhad leküzdésére. Lemondott tehát Sicíliáról. Ellenben a karthágói állam és terület önállósága és integritása a szokásos alakban nyíltan elismertetett, oly módon, miszerint Róma kötelezte magát, hogy a karthágói

241.

Békekötés.

symmachiával, Karthágó pedig hogy a rómaival, azaz mindketten arra, hogy egymásnak alattvaló és függő községekkel sem külön szövetséget kötni, sem háborút viselni, sem e területen felség-jogokat gyakorolni, sem katonát toborzani nem fognak *). A mi a mellékes feltételeket illeti, a római foglyok ingyen való visszaadása és hadi sarcz fizetése magától értetett; de Catulus azon követelését, hogy Hamilkár szolgáltassa ki fegyvereit és a római szökevényeket, ez határozottan és sikerrel visszautasította. Catulus nem ismételte kívánságát s a phoeníkiiaiaknak fejéenként 18 denárnyi (4 tallér) mérsékelt váltságdíj fejében szabad elvonulást engedett Sicíliából. — Ha a karthágóiak nem látták kívánatosnak a háboru tovább folytatását, volt okuk a feltételeket megelégedéssel fogadniok. Lehetséges, hogy azon igen természetes vágy: a hazának a győzelemmel együtt békét hozni, Regulusnak s a háboru forgó szerencséjének emlékezete, annak meggondolása, hogy a hazafiságnak oly felbuzdulását, mely most végre diadalra vezetett, sem elrendelni, sem ismételni nem lehet, s talán még Hamilkár személyisége is hozzájárult, hogy a római hadvezért ily engedékenységre bírja. Bizonyos, hogy Rómában nem voltak a békekötéssel megelégedve, s hogy a népgyűlés, kétség kívül azon hazafiak befolyása alatt, kik az utolsó tengeri fegyverkezést megvalósították, kezdetben megtagadta tőle a helybenhagyást. Mily értelemben történt ez, nem tudjuk, s ennél fogva nem dönthetjük el, ha

*) Hogy a karthágóiaknak meg kellett ígérniök, hogy a római symmachia területére — tehát Syrakúsába sem és talán Massaliába sem — hadihajókat nem fognak küldeni (Zon. 8, 17), az eléggé hihető; de a szerződés szövegében nincs szó róla. (Polyb. 3, 27.)

vajon a béketerv ellenzői csakugyan csupán azért vetették-e el azt, hogy még néhány további engedményt csikarhassanak ki az ellenségtől, vagy azért, mert megemlékeztek róla, hogy Regulus egykor a politikai önállóságról való lemondást kívánta Karthágótól, és mert el voltak szánva a háborút mindaddig folytatni, míg e czél el nem lesz érve s midőn nem lehet többé szó békéről, csak meghódolásról. Ha az első szempont vezette a helybenhagyás megtagadására, akkor az valószínűleg hiba volt; Sicília megnyerésével szemben minden más engedmény eltörpült és Hamilkár elszántsága és leleményes szelleme mellett veszélyes dolog volt a fő vívmány biztosítását mellékes célok kedvéért kockáztatni. Ha azonban a békét ellenző párt a küzdelemnek Rómára nézve egyedül kielégítő befejezését csupán Karthágó tökéletes politikai megsemmisítésében látta, úgy helyes politikai tapintatot árult el és elősejtelmével bírt a bekövetkezendő eseményeknek; de vajon volt-e még Rómának elég ereje arra, hogy Regulus hadjáratát ismételje s annyival megtoldja, hogy a hatalmas phoeníkiai városnak ne csak bátorságát törhesse meg, de falait is lerombolhassa, az más kérdés, melyre egy vagy más irányban feleletet adni ma senki sem vállalkozhatik.

— A fontos kérdés eldöntését végre egy bizottságra bízták, melynek meghagyatott, hogy Sicíliában, a hely színén határozzon. Ez lényegében helybenhagyta a békepontozatokat; csak hogy a Karthágó által hadiköltség fejében fizetendő összeg 3200 talentumra ($5\frac{1}{2}$ millió tallér) emeltetett oly módon, hogy egy harmada rögtön, a többi tíz évi részletekben fizetessék le. Ha Sicília átengedésén kívül még az Itália és Sicília közt fekvő szigeteké is felvétellett a végleges szerződésbe, ezt csupán szerkezeti módosításnak tekinthetjük; mert az magától értetik, hogy Karthágó, ha

már Sicíliát oda adta, nem akarhatta a római hajóhad által már rég megszállt Lipára szigetét megtartani; az pedig méltatlan és valószínűtlen gyanu, mintha tekintettel Sardíniára és Corsicára, szándékosan írtak volna egy kétértelmű pontot a szerződésbe. — Így végre az egyesség létre jött. Egy leverte nemzet le nem győzött hadvezére leszállt sokáig védelmezett hegyeiről s átadta a sziget új urainak azon várakat, melyeket a phœnikiaiak legalább négy század óta szakadatlanul bírtak s melyeknek falai diadalmasan ellenálltak a hellenek minden támadásainak. A nyugot békét kapott (513).

241.

A római had-
viselés bírálata.

Álljunk meg még egy pillanatra e harcznál, mely a római határokat túlterjeszté azon tengeri körön, mely a félszigetet körülfogja. A leghosszabb és legsúlyosabb háborúk egyike volt ez, melyet a rómaiak valaha viseltek; azon katonák, kik az eldöntő ütközetet vívták, jó részben még a világon sem voltak, midőn a harcz megkezdett. Ennek daczára és daczára egyes páratlan nagyszerűségű momentumainak, melyeket felmutathat, a rómaiaknak alig volt háborújuk, melyet úgy politikailag mint katonailag ily rosszúl és bizonytalanúl viseltek volna. És ez alig lehetett máskép; e háboru a politikai rendszerek felcserélésének átmeneti pontján áll, a többé ki nem elégítő itáliai s a még meg nem talált nagyhatalmi politika közt. A tisztán itáliai politika számára úgy a római senátus mint a római hadügy, felülmúlhatlanúl voltak szervezve. Azon háborúk, melyekre e politika vezetett, tisztán szárazföldi háborúk voltak, és hadi műveleteik végső alapját mindig a félsziget közepén fekvő fővárosban, utána pedig a római várhálózatban bírták. Az itt felmerült feladatok mindenek felett taktikaiak, nem stratégiaiak voltak; a menetek és hadműveletek másodrangú fontossággal bírtak, fő dolog az ütkö-

zetek voltak; a várháboru gyermekkorát élte; a tenger s a tengeri háboru még mellékesen is alig vétettek számba. Könnyen átlátható, főkép, ha nem feledjük hogy az akkori csatákat a kivont kard túlsúlya folytán főkép a kézviadal döntötte el, hogy egy tanácsgyűlés képes volt a műveleteket igazgatni s a polgármester, lett légyen akárki, képes volt a seregeket vezetni. De mind ez egy csapásra megváltozott. A harcztér beláthatatlan messzeségre terjedt ki, egy másik világrész ismeretlen vidékeire és túl távol tengereken; minden hullám egy-egy út volt az ellenség számára és minden kikötőből lehetett várni közeledését. Megerősített helyek, főkép parti várak ostromát, mely feladaton Görögország első taktikusai hajótörést szenvedtek, a rómaiaknak most először kellett megkísérteniök. A szárazföldi sereggel s a polgársereg rendszerével többé nem lehetett beérni. Hajóhadat kellett teremteni, s a mi még nehezebb volt, meg kellett tanulni a vele bánást, fel kellett fedezni a valódi támadási és védelmi pontokat, tömegeket egyesíteni és igazgatni, a meneteket hosszú időre és nagy távolságra kiszámítani s egymással öszhangba hozni; mert ha ez nem történt, akkor a taktikailag jóval gyöngébb ellenfél is könnyen legyőzhette hatalmasabb ellenfelét. Csoda-e, ha ily kormány-feladatok gyepője kisíklott a tanácsgyűlés és a parancsnokló polgármesterek kezéből? — A háboru kezdetén nyilvánvalókép nem tudták a rómaiak hogy mibe fogtak; a római rendszer hiányai csak a küzdelem folyamában tűntek fel egymás után: a tengeri hatalom és szilárd katonai vezetés hiánya, a hadvezérek tehetetlensége, az admirálok tökéletes használhatatlansága. E hiányokon részben segítettek erély és szerencse által, így a hajóhad hiányán. De a nagyszerű mű is csak nagyszerű kisegítő eszköz volt a

szükségben s minden időkre az maradt. Római hajóhadat csináltak, de csak névleg tették nemzetivé és mostoha bánásmódban részesítették: a hajószolgálatot a nagy tisztességben álló légióbéli szolgálat mellett csekélyre becsülték, a tengeri tisztikar legnagyobb részben itáliai görögökből, a legénység alattvalókból, sőt rabszolgákból és csőcselékből is állt. Az itáliai paraszt irtózott a víztől, mint azelőtt; azon három dolognak, melyet Cátó életében megbánt, egyike az volt, hogy egy ízben hajón tett oly útat, melyet gyalog is megtehetett volna. Ez egyrészt minden esetre a dolog természetéből következett, miután a hajók evezős gályák valának s az evezős szolgálatot megneemesíteni alig lehet; de legalább alakíthattak volna néhány tengeri légiót és igyekezhetek volna egy római tengerész tisztikar létrehozására. A nemzet felbuzdulását felhasználva fokozatosan azon lehettek volna, hogy egy nem csak száma, hanem gyorsasága és gyakorlottsága által is jelentékeny tengeri hatalmat hozhassanak létre, a mire a hosszas háboru alatt kifejlett kalózkodásban a jó kezdet már meg volt téve; de a kormány ez irányban sem tett semmit. Ennek daczára a római hajóhad ügye, még a maga gyámoltalan nagyszerűségében is, leggeniálisabb műve e háborúnak, — s ez döntötte el a harczot Róma részére úgy a küzdelem kezdetén mint végén. Sokkal nehezebben voltak legyőzhetők azon hiányok, melyeken az alkotmány megváltoztatása nélkül nem lehetett segíteni. Hogy a senátus a benne küzdő pártok mindenkori aránya szerint e hadviselés egyik rendszeréről egyszerre átugrott a másikra s oly hihetetlen hibákat követett el, minők Clupea odahagyása s a hajóhad többszöri eltörlése voltak; hogy az egyik év hadvezére sicíliai várakat ostromolt és utódja a helyett hogy ezeket megadásra kényszerítené, elment az afrikai partokat fosztogatni vagy jónak látta

tengeri ütközetbe bocsátkozni; egyáltalán az, hogy a főparancsnokságnak jog szerint évenként változnia kellett, — mind ezeken nem lehetett oly alkotmány-kérdések feszegetése nélkül segíteni, melyeknek megoldása több nehézséggel járt mint egy hajóhad építése, de természetesen mind ezeket azért ép úgy nem lehetett egy ily háboru követelményeivel megegyeztetni. Mindenek felett pedig, még senki, sem a senátus, sem a hadvezérek nem bírták magokat az új hadviselésbe bele találni. Regulus hadjárata példájául szolgál annak, mennyire el voltak a rómaiak fogulva azon gondolattól, hogy minden a sereg taktikai túlnyomóságától függ. Kevés hadvezért találunk, kinek a szerencse úgy ölébe hánnya volna a sikert mint neki, ő 498-ban ugyanott állt, a hol ötven évvel utóbb állt Scípió, csak hogy nem állt vele szemben egy Hannibál, sem egy harcz-edzett ellenséges hadsereg. De a senátus a hadsereg felét visszahívta, a mint a rómaiak taktikai túlnyomóságáról meggyőződött; vakon bízva ebben, a hadvezér ott maradt állva, a hol épen állt, hogy stratégiailag, és midőn az ütközetet ott fogadta el, a hol vele megkinálták, hogy taktikailag is legyőzesse magát. Ez annál jellemzőbb volt, mert Regulus a maga nemében derék és tapasztalt hadvezér volt. A tunesi síkon szenvedett vereségnek oka épen azon paraszt-rendszerben állt, melylyel Etrúria és Samnium meghódíttatott. Azon, a maga körében egészen helyes tétel, hogy minden polgár beválik hadvezérnek, most tévedéssé lett; a háboru új rendszerében csak katonailag iskolázott és katonai éleslátású hadvezéreknek lehetett hasznokat venni, ilyet pedig minden polgárnagyban nem lehetett találni. Még nagyobb hiba volt ennél, hogy a hajóhad főparancsnokságát a szárazföldi sereg főparancsnoksága függelékének tekintették, és minden városi előljáró meg volt győződve, hogy

nem csak hadvezérségre, de admirálságra is született. A legnagyobb vereségeket, melyeket Róma e háborúban szenvedett, nem a viharok és még kevesbbé a karthágóiak okozták, hanem polgári admiráljainak elbizakodott tudatlansága. — Róma végre győzött; de az, hogy sokkal csekélyebb nyereséggel beérte, mint minőt kezdetben követelt, sőt minő neki felajánltatott, valamint azon erélyes ellenzés, melyre a béke Rómában talált, világosan mutatják úgy a győzelemnek mint a békének fél és felületes voltát; s ha Róma győzött, győzelmét ugyan az istenek kedvesének és polgárai erélyének is köszönhette, de a kettőnél még sokkal inkább ellenfele elkövetett hibáinak, melyek a római hadviselés hiányait még jóval meghaladták.

III. FEJEZET.

Itália kiterjesztése a természetes határokig.

Az itáliai szövetség azon alakjában, melyben az ötödik század válságaiból kikelt, vagyis Itália állama, az Apennintől az ióniai tengerig terjedő városi és vidéki községeket egyesítette magában Róma hegemoniája alatt. Azonban e határokat Róma még az ötödik század vége előtt mindkét irányban átlépte s úgy az Apenninen, mint a tengeren túl keletkeztek a szövetséghez tartozó itáliai községek. Éjszakon a köztársaság, régi és új sérelmeket megbosszulandó, már 471-ben megsemmisítette a kelta senónokat, délen a 490—513-iki nagy háborúban a phöníciaiakat szorította le Sicília szigetéről. Amott Sena polgártelepén kívül nevezetesen a latin Ariminum város, itt a messánai mamertínusok községe tartozott a Róma vezérlete alatt álló szövetkezéshez, s a mint mindketten nemzetileg itáliai eredetűek voltak, úgy mindketten részesültek is az itáliai szövetség közönséges jogaiban és kötelességeiben. E terjeszkedésekre meglehet hogy inkább a pillanat sürgető eseményei, mintsem messze kiható politikai számítás vezettek; de legalább most, a Karthágó ellenében kivítt nagy előnyök után, könnyen felfogható módon

Itália természetes határai.

283.

264—241.

egy új és nagyobb politikai eszme tört utat magának a római kormány agyába, melyre a félsziget természetes minősége különben is elég világosan rávezette. A politikai ügy mint katonai szempont teljesen igazolták a tervet: az állam éjszaki határát az alacsony és könnyen átléphető Apennintől áttenni éjszaki és déli Európa hatalmas választó falához, az Alpokhoz, s az Itália feletti hatalommal a félszigettől nyugotnak és keletnek fekvő tengerek és szigetek feletti uralmat egyesíteni; s miután a phoeníciaiaknak Sicíliából történt elűzetése által e feladat legnehezebb része már megoldatott, számos körülmény összehatalálkozása könnyűvé tette Róma kormányára nézve a munka befejezését.

Sicília mint
Itália függé-
léke.

A nyugoti tengeren, mely Itáliára nézve sokkal súlyosabban nehezedett a mérlegbe, mint az ádriai, a legfontosabb pont, Sicília, e nagy, termékeny és kikötőkben gazdag sziget a karthágói béke által nagyobb részében a rómaiak birtokába ment át. Hieron syrakusai király, ki a háboru utolsó huszonkét évében rendületlenül ragaszkodott a Rómával kötött szövetséghez, méltányosan igényelhetette területének kiterjesztését; de míg a római politika a háborút azon elhatározással kezdte meg, hogy csak másodrangú államokat fog a szigeten megtűrni, annak befejeztével szándéka már határozottan arra irányult, hogy maga bírassa Sicíliát. Hieron meg lehetett elégedve azzal, hogy saját területe — azaz Syrakúsa közvetetlen kerületén kívül még Eloros, Neeton, Akrae, Leontini, Megára és Tauromenion határa — és a külföld iránti önállása, miután nem volt ürügy ennek megcsorbítására, az addigi mértékben meghagyatott, s hogy a két nagyhatalom háborúja nem végződött az egyiknek vagy másiknak tökéletes elbukásával, s ezáltal a sicíliai középhatalom számára legalább a

fennállás lehetősége még megmaradt. Sicília többi, jóval nagyobb részében, Panormosban, Lilybaeonban, Akragasban, Messánában a rómaiak otthoniasan rendezték be magokat. Csak azt sajnálták, hogy a szép sziget birtoka, mindaddig, míg Sardinia még a karthágóiak kezében lesz, nem volt elegendő arra, hogy a nyugoti tengert római beföldi tengerre változtathassák. De csakhamar a békekötés után Sardinia rómaiává lesz. nem remélt kilátás nyílt arra, hogy a földközi tenger e második szigetét is kiragadhassák a karthágóiak kezéből. Afrikában, közvetlenül a Rómával kötött béke után, a zsoldosok és alattvalók egyesülten fellázadtak a phoeníciaiak ellen. E veszélyes felkelés fő oka a karthágói kormányban rejlett. A háboru utolsó éveiben Hamilkár nem fizethette meg zsoldosainak béröket saját pénztárából úgy, mint azelőtt, és hazulról hiába kért pénzt; azt mondták neki, hogy csak küldje katonáit Afrikába zsoldjokért. Hamilkár engedelmeskedett, de ismervén embereit, óvatosan, kisebb osztályokban rakta őket hajóra, hogy csapatonként lehessen őket kifizetni vagy legalább feloszlatni, maga pedig letette a főparancsnokságot. De elővigyázata, nem annyira a kormány üres pénztárán, mint inkább collegiális ügyvitelén s a burokratia oktalanságán, hajótörést szenvedett. Megvárták, míg az egész sereg ismét együtt állt Libyában, azután megpróbálták megigért zsoldjából valamit lecsípni. Erre természetesen lázadás tört ki a seregben, s a hatóságok határozatlan és gyáva magatartása megmutatta a lázadónak, hogy mit merhetnek. Legnagyobb részök a Karthágó uralma alatt álló vagy tőle függő ke-
rülletekből származott; ismerték azon hangulatot, melyet a kormány által Regulus hadjárata után elrendelt mészárlás és az adók roppant terhe mind ezen tartományokban előidézett, és ismerték a kormányt is, mely szavát soha meg

Libyai felkelés.

nem tartotta és bocsánatot soha sem adott: tudták mi vár reájok, ha a lázadás segélyével kicsikart zsoldjokkal haza szélednek. A karthágói kormány már régóta önmaga alatt vágta a fát s most maga hitta meg azokat, kik kénytelenek voltak azt ledönteni. A forradalom tűzként harapódzott el őrségről őrsegre, faluról falura; a libyai asszonyok elhozták ékszereiket, hogy a zsoldosok bére belőlök kiteljék; egy sereg karthágói polgár, köztök néhányan a sícíliai sereg legkitünőbb tisztjei közül, áldozatul estek a tömeg elkeseredésének; Karthágó már két oldalról ostrom alá vétetett s a városból kinyomúlt karthágói sereg, ügyetlen vezérének visszas rendszabályai folytán tökéletesen megveretett. — Midőn a rómaiak a gyűlölt és még mindig félt ellenséget egyszerre nagyobb veszélyben látták lebegni, mint minőbe a római háborúk valaha sodorták, mindinkább bánni kezdték az 513-iki békekötést, melyet, ha nem volt csakugyan elhamarkodva, most mindenki ilyennek tekintett, és elfeledték, mennyire kimerült volt akkor saját hazájok s mily hatalmas állást foglalt el akkor Karthágó. Szeméremérzetök ugyan nem engedte, hogy nyíltan összekötetésbe lépjenek a karthágói zendülőkkel, sőt a karthágóiaknak a háboru számára kivételesen megengedték zsoldosok toborzását Itáliában és az itáliai hajósokat eltiltották a libyaiakkal való közlekedéstől. Azonban szabad lesz kétségbe vonnunk, ha csakugyan komolyan vette-e a római kormány e szövetséges-társi barátságos intézkedéseket. Mert, midőn a római hajósok ennek daczára folytonos érintkezésben álltak az afrikai felkelőkkel s midőn Hamilkár, kit a végső veszély ismét élére állított a karthágói hadseregnek, egy csomó itáliai kapitányt a lázadókkal való czimboráláson rajta kapott és húsre tétetett, a senátus közbe vetette magát érettök és kieszközölte szabadon bo-

csáttatásokat. Úgy látszik, magok a felkelők is felismer-
ték a rómaiakban természetes szövetségeseiket; a sardíniai
őrségek, melyek a karthágói sereg többi részének példá-
ját követve szintén a felkelők mellett nyilatkoztak, midőn
azt látták, hogy nem képesek a szigetet a közepében levő
hegyi vidék le nem győzött lakóinak támadásai ellenében
megtartani, felajánlták annak birtokát a rómaiaknak (515
körül); s hasonló ajánlatok még Utica községéből is ér-
keztek Rómába, mely szintén részt vett a felkelésben, s
most Hamilkár fegyverei által a kétségbeesésig szorongat-
tatott. Ez utóbbi ajánlatot Róma visszautasította, főkép
valószínűleg azért, mert elfogadása Itália természetes ha-
tárain túl és így messzebb ragadta volna Rómát, mint a
mennyre akkor menni szándékozott; a sardíniai lázadókat
azonban elfogadta s átvette tőlök mindazt, a mi Sardíniá-
ból a karthágóiak birtokában volt (516). Sokkal inkább,
mint a mamertínusok ügyében, illeti meg a rómaiakat ebben
ama megrovás, hogy a nagy és győztes polgárság nem
átallt e nyomorult zsoldos csőcselékkel barátkozni s vele
a zsákmányt megosztani és hogy nem volt képes azt, a
mit jog és becsület megköveteltek, fölébe helyezni a pil-
lanatnyi haszonnak. A karthágóiak, kik épen Sardínia meg-
szállása idején voltak a legszorongatottabb helyzetben, egy-
előre szó nélkül tűrték e jogtalan erőszakoskodást; miután
azonban a veszély a rómaiak váráhozása és valószínűleg
reménye ellenére Hamilkár lángesze által elhárított, és
Karthágó Afrikában visszanyerte előbbi teljes uralmát (517),
rögtön megjelentek Rómában Karthágó követei és Sardínia
visszaadását követelték. De a rómaiak, nem lévén hajlan-
dók lemondani a prédáról, válaszul semmis vagy legalább
oda nem tartozó panaszokkal álltak elő mindenféle jogta-
lanságok felett, melyeket a karthágóiak római kereskedőkön

239.

238.

237.

állítólag elkövettek, és siettek a háborút megizenni*); azon tétel, mely szerint a politikában mindenki megteheti azt, a mire képes, teljes, meztelen szemérmertlenségében állíttatott fel. A karthágóiakat igazságos elkeseredésök az ajánlott háboru elfogadására ösztönözte; ha Catulus öt év előtt Sardinia átengedését követelte volna, a háboru valószínűleg tovább folyt volna. De most, midőn mindkét sziget elveszett, Libya forrongásban állt, s az állam a huszonnégy éves római s a majdnem öt évig tartott iszonyú polgárháborúban teljesen kimerült, most Karthágónak meg kellett hajolnia. A rómaiak csak kedvetlenül, a karthágóiak ismételt könyörgései folytán, és csak akkor mondtak le a háborúról, midőn a phœníciaiak kötelezték magokat, hogy az elbizakodások által okozott fegyverkezés költségeinek fedezésére 1200 talentumot (2 millió tallér) fizetnek Rómának. Róma ily módon szinte küzdelem nélkül szerezte meg Sardiániát, melyhez még Corsica járult, az etruskok e régi birtoka, melyen talán még az utolsó háboru óta már egyes római őrségek voltak felállítva. A rómaiak azonban, épen úgy mint a phœníciaiak, Sardiániában és még inkább a zordon Corsicában, a partok megszállására szorítkoztak. A sziget belsejének benszülötteivel szakadatlanul háborúban álltak, vagy inkább embervadászatot űztek: kutyákat uszítottak reájok s az elfogott árucikket a rabszolgavásárra vitték, de a tartomány komoly meghódoltatásához nem

Corsica.

*) Kétségtelen dolog, hogy a Sicília és Itália közt fekvő szigetről való lemondás, melyre az 513-iki béke kényszerítette Karthágót, nem foglalta magában Sardinia átengedését; de azon hír sem egészen hiteles, mely szerint a rómaiak a sziget megszállását, három évvel a béke megkötése után, ezzel indokolták volna. Ha ezt tesszük, mindössze diplomáciai ostobasággal tetézték volna politikai szemérmertlenségeket.

fogtak. E szigeteket nem a magok kedvéért, hanem Itália biztosítása végett foglalták el. A mióta e három nagy sziget kezében volt, az itáliai szövetség sajátjának nevezhette a tyrrhéni tengert.

Az Itáliától nyugotnak fekvő tenger szigeteinek megszerzése a római államrendszerbe egy ellentétet vitt be, mely ugyan, a mint minden mutatja, pusztán czélszerűségi tekintetekből és szinte esetlegesen keletkezett, de azért nem kevesbbé kapott nagy jelentőségre az állam egész jövőjére nézve: a szárazföldi és a tengeren túli igazgatási rendszer közti, vagy, a később forgalomba jutott kifejezésekkel élve, az Itália és a provinciák közti ellentétet. A község két legfőbb hivatalnoka, a két consul, törvényesen kijelölt működési területtel nem bírt, hanem hivatalos hatalmuk annyira terjedt, a mennyire a római kormányé egyáltalában; a miben természetesen magától értetik, hogy a hivatal körét tényleg megosztották egymás közt, és épen így magától értetik, hogy területek minden egyes kerületében az erre nézve fennálló határozmányokhoz voltak kötve, hogy tehát például a római polgárok feletti törvényhatóságot mindenütt át kellett engedniök a praetornak s hogy a latin és egyébkép autonóm községekben a fennálló szerződéseket kötelesek voltak megtartani. A 487 óta Itália számára rendelt négy quæstor a consul hivatalos hatalmát legalább formailag nem szorította meg, miután Itáliában úgy mint Rómában csupán a consuloktól függő segédhivatalnokoknak tekintettek. Úgy látszik, hogy ezen igazgatási rendszert kezdetben a Karthágótól elfoglalt területekre is kiterjesztették és Sicíliát úgy mint Sardiníát néhány éven át a consulok fő felügyelete alatt, quæstorok segélyével kormányozták; de a gyakorlatnak csakhamar azon meggyőződésre kellett vezetnie, hogy a

A tengeren
túli birtokok
kormányzá-
sának szer-
vezése.

tengeren-túli birtokokra nézve saját főhatóságok nélkülözhetetlenül szükségesek. Valamint a község kiterjesztésekor le kellett mondani a római igazságszolgáltatás öszpontosításáról a praetor személyében s a távolabb fekvő kerületekbe helyettes bírakat kellett küldeni, épen úgy kellett most (527) a consulok személyében öszpontosított adminisztratív-katonai egységről is lemondani. Az új tengeren-túli területek mindenkének, úgy Sicíliának mint Sardíniának számára Corsicával együtt, különös mellék-consul alkalmaztatott, ki rangra és címre nézve a consul után s a praetorral egy fokon állt, de különben úgy, mint a praetorság felállítása előtti régibb kor consula, a maga kerületében fővezér, főtisztartó és főbíró volt egy személyben. Csak a közvetetlen pénztár-kezelés vonatott el valamint kezdet óta a consuloktól, úgy most ezen új főhivatalnokoktól is, és egy vagy több quaestor adatott melléjük, kik ugyan minden tekintetben tőlök függtek és hivatalosan olybá vétettek, mint a praetorok házi gyermekei, de mégis a pénztár-kezelést ellátták s hivataluk letétele után kötelesek voltak a senátus előtt számadást tenni. — Ezen eltérés a főigazgatásban az egyetlen jogi különbség a szárazföldi és tengeren-túli birtokok közt. Egyébiránt azon elvek, melyek szerint Róma a tőle függő itáliai tartományokat szervezte, az Itálián kívül fekvő birtokokra is alkalmaztattak. Hogy a községek a külföld iránti önállóságukat kivétel nélkül elvesztették, az magától értetik. A mi a forgalmat illeti, ezentúl a tartomány-lakosnak nem volt szabad az illető tartományban a maga községén kívül valódi tulajdont szereznie s talán valódi házasságra sem lépnie. Ellenben, legalább Sicíliában, megtúrte a római kormány a rajta fekvő városok alig veszélyes foederatív szervezetét, sőt még az általános sicíliai tartomány-gyűlé-

Tartományi
praetorok.

227.

A tartomá-
nyok szerve-
zése.

Forgalom.

seket is ártatlan kérelmezési és panaszkodási jogukkal *). Pénz tekintetében ugyan nem igen lehetett a római folyópénzt rögtön egyedül érvényesnek nyilvánítani a szigeteken is; de úgy látszik, hogy az már kezdettől fogva e tartományokban törvényes árfolyamot kapott, és hogy a római Sicilia városaitól, legalább rendszerint, megvonatott a jog, nemes érczekből pénzt verhetni **). Ellenben nem csak a földbirtok maradt egész Siciliában érintetlenül — azon elvet, mely szerint valamely Itálián kívüli tartomány a hadi jog címén a rómaiak magán tulajdonába megy át, e század még nem ismerte —, hanem Sicília és Sardinia valamennyi községei még önkormányzatukat s az autonómia bizonyos mértékét is megtartották. Ha a demokratikus községi alkotmányok mindenütt eltöröltettek és a hatalom a városi aristokrátiát képviselő községi tanács kezébe adatott; ha továbbá legalább a sicíliai községeknek megghagyatott, hogy minden ötödik évben, a római censusnak megfelelőleg községi becslést eszközöljenek, mindkettő csak

Tulajdon.

Autonómia.

*) Erre mutatnak egyrészt a „siculusok“ fellépése Marcellus ellen (Lív. 26, 26 s köv.), másrészt „valamennyi sicíliai község összes beadványai“ (Cicero *Verr.* 2, 42, 102. 45, 114, 50, 146. 3, 88, 204), valamint ismeretes analógiák is (Marquardt *Handb.* 3, 1, 267). Az egyes városok közti *commercium* hiányából a *concilium* hiánya még semmikép sem következik.

**) A tartományokban Róma nem monopolizálta az arany- és ezüstpénzverési jogot oly szigorúan mint Itáliában, nyilván azért, mert a nemrómai pénzláb szerint vert arany- és ezüstpénz csekélyebb fontossággal bírt. A pénzverdék azonban e helyeken is kétségkívül rendszerint réz- vagy legfeljebb ezüst aprópénz verésére szorítkoztak; a római Siciliának éppen legjobb helyzetben levő községei, mint a mamertínusoké, Kentoripa, Aläsa, Segestum, s lényegében Panormos is, csak rézpénzt vertek.

szükséges következménye volt a római senátus alá való rendeltetésnek, mely görög ekklesiákkal és minden egyes függő község pénzügyi és katonai segélyforrásai áttekintése nélkül csakugyan nem vihette a kormányt; s ez az itáliai tartományokban is mindkét tekintetben ugyanily módon

Tized és vám. megtörtént. — E jogegyenlőség mellett a fő dolgokban azonban, egyfelől az itáliai, másfelől a tengeren-túli községek közt egy ugyan csak tényleges, de mégis igen következménydús különbség keletkezett. A tengeren-túli községek nem állítottak meghatározott hadjutalékot a római seregbe vagy hajóhadba *) s legalább annyiban elvesztették a fegyverjogot, a mennyiben csupán a római praetor rendeletére voltak saját szülőföldjük védelmére használhatók, s a mennyiben a római kormánynak szabadságában állt belátásához képest itáliai hadakat küldeni a szigetekre; a minek fejében a sicíliai föld termékeinek tizede és minden sicíliai kikötőkbe bevitt vagy belőlök kivitt árucikkre rótt vám, mely az érték öt száztólját tette, fizettetett Rómába. Magában véve egyik rendszabály sem volt új. Azon adók, melyeket a karthágói köztársaság s a perzsa nagykirály fiztettek magoknak, lényegileg egyneműek voltak ama tizeddel; és ily keleti mintára szervezett adóztatási rendszer Görögországban is öröktől fogva össze volt kapcsolva a tyrannisszal s gyakran a hegemoniával is. Különösen a sicíliaiak már régóta fizették a tizedet vagy Syrakúsába vagy Karthágóba, s a kikötő-vámokat is már régóta nem a magok javára szedték. „A sicíliai községeket,

*) Erre vonatkozik Hieron azon nyilatkozata (Liv. 22, 37), mely szerint: ő tudja, hogy a rómaiak csupán római vagy latin gyalogságot s lovasságot használtak és „külföldieket“ legfeljebb csak a könnyű fegyverzetűek csapataiban alkalmaztak.

úgymond Ciceró, oly módon vettük clientélánkba és védelmünk alá, hogy megmaradjanak azon jognál, mely szerint addig éltek s ugyanoly viszonyok közt engedelmeskedjenek a római községnek, melyek szerint addig saját uraiknak engedelmeskedtek.“ Ezt illik el nem felednünk; de a ki a jogtalanságot folytatja, azt el is követi. Nem az alattvalókra nézve, kik csak urat cseréltek, hanem új uraikra nézve bírt véstetjes jelentőséggel az, hogy felhagytak a római állam azon ép oly bölcs mint nagylelkű alapelvével, miszerint az alattvalóktól csupán harczy segílyt, de soha helyette pénzbeli kárpótlást el nem fogad, melynek fontosságával szemben minden enyhítés a terhek kirovásában és behajtásában és minden egyes esetekben tett kivétel elenyészett. Ily kivételek pedig többszörösen tétettek. Messána egyenesen belépett a tógában járók szövetségébe, és mint az itáliai görög városok, hadjuttalékot állított a római hajóhadba. Egy csomó más városnak az itáliai honvédelmi egyesülésbe való felvétel ugyan nem adatott meg, de más kedvezményeken kívül adó- és tized-mentességet kaptak, úgy hogy helyzetök pénzügyi tekintetben még az itáliai községeknél is kedvezőbb volt. Ezek Egesta és Halikyaé voltak, melyek a karthágói Sicília városai közül először léptek be a római szövetségbe; Kentoripa a keleti benföldön, melynek feladata volt a syrakusai területre közelből felvigyázni *); Alæsa az éjszaki parton, mely első csatla-

Kivett köz-
ségek.

*) Ezt már egy a térképre vetett pillantás is bizonyítja, de egyszersmind azon nevezetes rendelkezés is, mely szerint a kentoripaiaknak kivételképen egész Siciliában megengedettett birtokot vásárolni. Mint Róma őrszemeinek szabad mozgásra volt szükségök. Különben úgy látszik, Kentoripa szintén azon első városok közt volt, melyek Róma pártjára álltak (Diodor I. 23, 501 l.).

kozott Rómához a szabad görög városok közül, és mindek felett Panormos, azelőtt a karthágói Sicília fővárosa, mely most a római Sicília fővárosává jelöltetett ki. A rómaiak politikájok régi elvét: a függő községeket különböző jogokkal bíró fokozatos osztályokra tagolni fel, ekkép Sicíliára is alkalmazták; de a sicíliai és sardíniai községek átlag nem szövetséges-társi, hanem egyszerű adófizető alattvalói viszonyban álltak Rómával. — E mélyen ható ellentét a katonaállításra és az adófizetésre kötelezett, vagy legalább katonaállításra nem kötelezett községek közt semmi esetre sem állt jogilag szükséges összefüggésben az Itália s a provinciák közti különbséggel. Tengeren-túli községek is tartozhattak az itáliai szövetséghez, a mint hogy a mamertínusok a dolog lényegében egy vonalban álltak az itáliai sabelliekkel, sőt még latin jogú új községek alapítását is Sicíliában és Sardíniában jogilag épen úgy nem gátolta semmi, mint az Appenninen túl fekvő tartományban. Szárazföldi községek is elveszthették a fegyverjogot s adófizetőkké lehettek, a mi a Pó mentén fekvő egyes kelta községekre nézve már most is megtörtént s később meglehetősen tág terjedelemben alkalmaztatott. Tényleg azonban a szárazföldön ép úgy túlnyomó számban voltak a katonaállításra, mint a szigeteken az adófizetésre kötelezett községek; s míg a rómaiak sem a hellen míveltségű Sicíliában, sem Sardíniában itáliai telepeket alapítani nem szándékoztak, a római kormány kétségkívül már e korban megállapodásra jutott az iránt, hogy az Apennín s az Alpok közti barbár tartományt nem csak meghódítja, hanem azon mértékben, a mint a hódításban előre halad, ott itáliai eredetű s itáliai jogú új községeket fog alakítani. A tengeren-túli birtokok ily módon nem csak alattvalók tartományai voltak, de egyszersmind elhatározott, hogy örök

Itália s a
provinciák.

időkre azok maradjanak; ellenben tervben volt, hogy a consulok újonnan meghatározott törvényes hivatali kerülete, vagy a mi ezzel egyre megy, a szárazföldi római terület új és tágabb Itáliává változzék át, mely az Alpoktól az ióniai tengerig terjed. Ezen Itália, mint főkép földirati fogalom, egyelőre az itáliai szövetség politikai fogalmának nem felelt meg mindenben, s részint kevesebbet, részint többet jelentett nálánál. Az Alpok határáig terjedő egész területet azonban már most Itáliának tekintették, azaz a tógában járók jelenlegi vagy jövőendő területének, és azon módon, a mint ez Éjszak-Amerikában történt és történik, az új határt egyelőre földiratilag jelölték ki, hogy azt a gyarmatosítás fokozatos kiterjesztésével politikailag is mindinkább kijebb tolják *).

*) Ezen ellentét egyrészt Itália mint a római szárazföld vagy a consulok hivatalos kerülete, másrészt a tengeren-túli terület vagy a praetorok kerülete közt már a hatodik században többszörös alkalmazásban szerepel. Azon vallási szabály, mely szerint bizonyos papoknak nem szabad Rómából távozniok (Val. Max. 1, 1, 2), oda magyaráztatott, hogy nem szabad a tengeren túl menniök (Liv. ep. 19, 37, 51. Tac. ann. 3, 58. 71. Cic. Phil. 11, 8, 18; v. ö. Liv. 28, 38, 44. ep. 59). Még határozottabban ide tartozik azon régi szabálynak, miszerint a consul csak „római területen“ nevezhet ki dictátort, az 544. évben adott azon magyarázata, mely szerint a római terület egész Itáliát magában foglalja (Liv. 27, 5). Csak Sulla szervezte az Alpok és az Apennín közt fekvő kelta tartományt egy külön, a consulétól elkülönített, és saját állandó főhivatalnoka alá rendelt kerületként. Ez ellen természetesen senki sem fog azzal előállni, hogy Gallia vagy Ariminum már a hatodik században igen gyakran, rendszerint a consulok egyike „hivatalos kerületének“ (*provincia*) neveztetik. A *Provincia* ugyanis, mint tudjuk, a régibb nyelvben nem az, a mit mi ma tartománynak nevezünk, azaz nem egy térben meghatározott kerület, mely valamely állandó főhivatal-

Az ádriai
partokon
történtek.

244.

Az ádriai tengeren, melynek bejárásánál a nagyfontosságú és régóta előkészített Brundisium gyarmat végre még a Karthágóval vítt háboru folyamában (510) megalapított, Róma suprematiája már előre meg volt állapítva. A nyugoti tengerről még ki kellett szorítania vetélytársát; a keletin már a hellenek viszálykodásai gondoskodtak róla, hogy a görög félsziget minden állama tehetetlen maradjon vagy azzá legyen. A legjelentékenyebb közölök, a makedóniai, Egyiptom befolyása alatt az ádriai tenger felső részéről az aetoliaiak-, a Peloponnesusról pedig az acháiak által kiszorított s alig volt képes már éjszaki határait a barbárok ellen megvédeni. Mily nagy súlyt helyeztek a rómaiak arra, hogy Makedóniát és ennek természetes szövetségesét, a syriai királyt lekötve tartsák, s hogy mily erősen csatlakoztak Egyiptomnak épen erre irányuló politikájához, azt azon nevezetes ajánlat bizonyítja, melyet a karthágói háboru befejezése után III. Ptolomæos Evergetes királynak tettek, hogy t. i. készek őt támogatni azon háborúban, melyet Berenike meggyilkoltatása miatt a syriai II. Seleukos Kallinikos (uralk. 507—529) ellen viselt, s melyben Makedónia valószínűleg az utóbbinak fogta pártját. Róma egyáltalában szorosabb viszonyba lép a hellenfélé államokkal; a senátus már Syriával is alkudozott és épen az imént említett Seleukosnál közbejárt a törzsrokon ilioniak ügyében. — Róma közvetetlen beavatkozására a keleti hatalmak ügyeibe mindenek felett már azért sem

247—225.

noknak van alárendelve, hanem csupán az egyes hivatalnok számára a törvény, senátusi határozat vagy szerződés által kiszabott illetékességi kör; és ennyiben minden esetre megengedhető, sőt egy ideig szabály is volt, hogy a consulok egyike vegye át éjszaki Itália kormányát.

került a sor, mert Rómának a maga céljaira nem volt rájuk szüksége. Az achái szövetség, melynek virágzását Aratos szűkkeblű cottaeria-politikája ásta alá, az aetoliai zsoldos köztársaság s az elhanyagolt makedóniai birodalom egymást zsidbasztották meg, a nélkül hogy Rómának e végből még szüksége lett volna beavatkozni; s a tengeren-túli birtokok szerzését ekkor a rómaiak még inkább kerülték, mintsem keresték. Midőn az akarnániaiak, arra hivatkozva, hogy valamennyi görögök közt ők az egyetlenek, kik Ílion elpusztításában nem vettek részt, Aeneias utódaitól segílyt kértek az aetoliaiak ellen, a senátus ugyan próbát tett a diplomátiai beavatkozással; de midőn az aetoliaiak erre a magok módja szerint fogalmazott, azaz szemtelen választ adtak, a római urakat régészeti érdekeltségök még sem ragadta annyira, hogy kedvéért oly háborút kezdjenek, mely által Makedóniát öröklött ellenségétől megszabadították volna (515 körül). — Még magát a kalózság garázdálkodását is, ily viszonyok közt könnyen beláthatólag az egyetlen mesterséget, mely az ádriai partokon virágzott s melytől Itália kereskedelmének is sokat kellett szenvednie, a rómaiak kelleténél tovább tűrték el, azon türelemmel, mely szoros összefüggésben állt a tengeri háboru iránti alapos ellenszenvökkel és rossz lábon álló tengerészetökkel. De végre mégis megsokallták a dolgot. Makedónia pártfogása alatt, mely nem érezte többé magát hivatva, régi foglalkozását folytatva, a hellen kereskedést az ádriai tengeri rablók ellen, ellenségeinek javára, megvédeni, Skodra urai az illyr népségeket, körülbelül a mai Dalmátia, Montenegro és éjszaki Albánia lakóit, nagyban üzött közös rablókalandokra egyesítették; az illyrek gyorsan vitorlázó kétemeletes hajóikból, az úgynevezett „liburniai“ hajókból alkotott egész hajórajokkal viselték

239.
Illyr kalózság.

a háborút mindenki ellen a tengeren úgy mint a partokon. Az ezen vidéken levő görög telepeknek, Issa (Lissa) és Pháros (Lesína) szigeti, Epidamnos (Durazzo) és Apollonia (Avlonetól éjszakkal az Aoos mellett) nagyfontosságú tengeri városoknak természetesen legtöbbet kellett tőlök szenvedniök, s több ízben kiállniok a barbarok ostromát. De a rablók még távolabb dél felé, Phoenikében, Epeiros legvirágzóbb városában is megfészkeltek magokat; az epeirosiak és akarnániaiak félig kényszerítve, félig önkényt léptek természetellenes symmachiába ez idegen rablókkal, kik a partokat egészen Elisig és Messenéig biztalanná tették. Hiába egyesítették az aetoliaiak és acháiak a mi hajójok csak volt, valamennyit e veszély elhárítására; a tengeri rablók és görög szövetségeik által nyílt tengeri ütközetben megverettek, s a rablók hajóhada végre oly hatalmassá tett, hogy Kerkyra (Corfu) gazdag és nagy fontosságú szigetét is elfoglalhatta. Az itáliai hajósok panaszai, a régóta szövetséges apollóniaiak segélykérései s az ostromlott issaiak könyörgései végre rábírták a senátust, hogy legalább követeket küldjön Skodrába. Gáius és Lúcius Coruncánius testvérek mentek oda, hogy Agron királytól a garázdálkodás beszüntetését követeljék. A király azt felelte, hogy a tengeri rablás az illyr országos jog szerint megengedett ipar s hogy a kormánynak nincs joga a magánosokat a kalózkodástól eltiltani; a mire Lúcius Coruncánius azt felelte, hogy ez esetben Rómának gondja lesz reá, hogy az illyrek jobb országos jogot kapjanak. E minden esetre nem igen diplomaticus válasz miatt a követek egyike, mint a rómaiak állították, a király parancsára, hazamenet meggyilkoltatott s a gyilkosnak kiadatása megtagadtatott. A senátusnak most nem lehetett többé válasz-

tania. Az 525. év tavaszán Apollónia előtt egy 200 sorhajóból álló hajóhad jelent meg, kiszálló sereget hozva magával; amaz megugrasztotta a kalózhajókat, mi alatt emez a rablóvárakat rombolta le; Teuta királyné, ki férjének, Agronnak halála után, kiskorú fia Pinnes nevében kormányzott, végső menedékhelyén ostrom alá vétetvén, kénytelen volt a Róma által elébe szabott feltételeket elfogadni. Skodra urai éjszaken úgy mint délen ismét viasszaszorítottak eredeti szűk területökre, s kénytelenek voltak nem csak minden görög várost, hanem az ardiaiakat is Dalmátiában, a parthinusokat Epidamnos körül s az atintániaiakat éjszaki Epeirosban kibocsátani fennhatóságok alól; kikötetett, hogy Lissostól (Alessio, Scutari és Durazzo közt) délnek ezentúl illyr hadihajók egyáltalában ne jár hassanak, nemfegyveres hajóik közül pedig kettőnél több együtt ne jár hasson. A kalózkodás e gyors és erélyes elfojtása Róma uralmát az ádriai tengeren a legdicséretebb és legmaradandóbb módon általánosan elismertté tette. De ezzel nem érték be a rómaiak, hanem egyszersmind a tenger keleti partján is megfészkelték magokat. A skodrai illyrek Róma adófizetőivé tétettek; a dalmátiai szigetek és partok a phárosi Demetriosnak, ki Teuta szolgálatából átlépett Rómába, mint függő dynastának és Róma szövetségesének uralma alá adattak; Kerkyra, Apollónia, Epidamnos görög városok és az atintániaiak és parthinusok községei a symmachia enyhe kötelékei által kapcsoltattak Rómához. E szerzemények az ádriai tenger keleti partján nem voltak eléggé terjedelmesek arra, hogy számokra külön mellékconsul rendeltessék; Kerkyrába és talán más helyekre is, úgy látszik, alárendeltebb rangú helytartók küldettek és e birtokok felett a fő felügyelet azon főhiva-

229.
Expedíció
Skodra ellen.

Területszer-
zés Illyriá-
ban.

talnokokra bízott, kik Itáliát igazgatták *). Ily módon úgy mint Sicília és Sardínia, az ádriai tengeren levő fő tengeri állomások is Róma fennhatósága alá kerültek. Hogy is lehetett volna másképp? Rómának az ádriai tenger felső részén jó tengeri állomásra volt szüksége, minőt az itáliai parton fekvő birtokai nem nyújtottak; az új szövetséges társak, főképp a görög kereskedő városok, megmen-tőiket látták a rómaiakban s kétségkívül minden lehető-t elkövettek, hogy e hatalmas védelmet maradandóan bizto-sítsák magoknak; a tulajdonképi Görögországban nem csak senki sem bírt ellene szólni, de sőt minden ajak dicsőítette a szabadítókat. Méltán kérdehetjük, vajon Hellasnak öröme volt-e nagyobb vagy szégyenkezése, midőn az achái szö-vetség tíz sorhajója helyett, melyekből Görögország hadi ereje állott, most a barbarok kétszáz hajója vitorlázott kikötőibe, és egy csapással megoldotta azon feladatot, mely a görögöket illette meg, de melyben ezek oly szánsalomra méltóan hajótörést szenvedtek. De ha röstellték, hogy szorongatott földieiket a külföldnek kellett megmentenie,

E tények hatása Görögországban és Makedóniában.

*) Kerkyrának egy állandó római parancsnoka látszik Polybiosnál (22, 15, 6. hamisan fordítva Lívius által 38, 11; v. ö. 42, 37), Issának ily parancsnoka pedig Líviusnál (43, 9) előfordúlni. Ehhez járul a *praefectus pro legato insularum Baliarum* (Orelli 732) és a pandatáriai helytartó (I. R. N. 3528) közti analogia. E szerint úgy látszik, általában szabály volt a római kormányzatban, hogy a távolabb fekvő szigetek élére nem senátori *praefectusok* állít-tassanak. E „helytartók“ azonban, természetöknél fogva, oly főhiva-talnokat előfeltételeznek, ki őket kinevezi s rájuk felügyel; s ilyenek e korban csak a consulok lehettek. Utóbb, Makedónia és Gallia cisalpina provinciák szervezése után, a főigazgatás e két tartomány helytartói egyikének kezébe jutott; a mint hogy az itt szóban forgó terület, a későbbi római Illyricum magva, mint tudjuk, részben Caesar közizagatási kerületéhez tartozott.

ezt legalább illő modorban cselekedték ; nem mulasztották el a rómaiakat , az isthmusi játékokhoz és az eleusisi mysteriumokhoz bocsátás által ünnepélyesen felvenni a hellen nemzeti kötelékbe. — Makedónia hallgatott ; fegyverrel nem bírt és szóval nem akart óvást emelni. A rómaiak sehol sem találtak ellenállásra ; de ennek daczára Róma, midőn a szomszédja házáat megnyitó kulcsokat kezébe vette, ebben oly ellenfelet teremtett magának, a kitől, ha ismét erőhöz jut , vagy ha kedvező alkalomra talál, meg lehetett várni, hogy képes lesz megtörni hallgatását. Ha az erélyes és higgadt Antigonos Dóson király tovább élt volna, alkalmasint már ő felvette volna az odadobott keztyűt ; mert midőn néhány évvel utóbb a phárosi Demetrios dynasta kivonta magát Róma hegemoniája alól , az istriaiakkal egyetértve a szerződés ellenére tengeri rablásra adta magát s a rómaiak által függetleneknek nyilvánított antintosiakat meghódította , Antigonos frígyre lépett vele és Demetrios hadai Antigonos seregében harczolva részt vettek a Sellasia melletti ütközetben (532). De Antigonos 533/4 telén meghalt ; s utódja, a még gyermek Fülöp elnézte, a mint Lúcius Aemílius Paullus consul Makedónia szövetségesét megtámadta, fővárosát feldúlta s őt birodalmából kiűzve földön futóvá tette (535).

222.

231/0.

219.

Éjszaki
Itália.

241.

Az Apennintől délnek fekvő tulajdonképi Itália szárazföldjén Tarent eleste óta zavartalan volt a béke ; a Faleriivel vítt hatnapos háboru (513) curiosumnál egyének alig tekinthető. De éjszakon, a szövetség határai és Itália természetes határa , az Alpok hegylancza közt egy terjedelmes tartomány feküdt, mely még nem engedelmességedett feltétlenül Rómának. Az Apenninen túl a rómaiak nem bírtak egyebet az Ancóna fölötti Aesis és a Ceséna

alatti Rubico *) közt fekvő keskeny térnél, körülbelül a mai Forli és Urbíno provinciákat. A Pótól délnek még a kelta boiusok hatalmas törzse tartotta fenn magát (Parmától Bolognáig), kik mellett keletnek a lingonok, nyugotnak (Parma vidékén) az anárok, két kisebb, valószínűleg a boiusok védnöksége alatt álló kelta megye, töltötte be a síkot. A hol ezek megszűntek, ott a ligurok földje kezdődött, kik egyes kelta törzsekkel összevegyülten Písától s az Arezzo fölötti vidéktől kezdve az Apennínen fészkelve, a Pó forrásvidékét bírták. A Pótól éjszaknak terjedő síkból a keltáktól törzsre nézve idegen és alkalmasint illyr származású venetusok bírták a keleti részt; körülbelül Verónától a tengerpartig; köztök és a nyugoti hegyek közt a cenománok (Brescia és Cremóna körül) tanyáztak, kik ritkán tartottak a kelta nemzettel s alkalmasint nagy mértékben venetusokkal voltak vegyülve, és az insubriak (Milánó körül), mely utóbbi a legjelentékenyebb volt az itáliai kelta megyék közt és szakadatlan összeköttetésben állt nem csak azon hol kelta hol más származású kisebb községekkel, melyek az Alpok völgyeiben el voltak szórva, hanem az Alpokon túl fekvő kelta vidékekkel is. Az Alpok kapui, ama hatalmas, ötven német mérföldnyire hajózható folyam, s az akkori civilisált Európa legnagyobb és legtermékenyebb síksága úgy mint azelőtt, most is az Itália örök ellenségeinek kezében voltak, kik meghalászva ugyan és meggyöngítve, de ennek daczára mégis csak alig névleges függésben és még mindig mint kellemtelen szomszédok megmaradtak régi barbárságukban és

*) A helyiség gondos új megvizsgálása szerint a Rubico nem más, mint a Savignano melletti Fiumicino, mely azonban, folyásának felső részében, ma már medret változtatott.

ritkásan elszórva a tágas lapályon folytatták nyájgazdaságukat és fosztogató életmódjokat. El lehetett várni, hogy a rómaiak sietni fognak e területek elfoglalásával, annál inkább, miután a kelták lassanként feledve a 471. és 472-iki hadjáratokban szenvedett vereségeiket, ismét mozogni kezdenek, sőt, a mi még aggasztóbb volt, a havasokon túllakó kelták ismét kezdtek a havasokon innen mutatkozni. A boiusok tényleg már 516-ban megújították e háborút, és uraik, Atis és Galatas, igaz ugyan hogy közösségük megbízása nélkül, de felszólították a transalpini keltákat, hogy csatlakozzanak hozzájuk; ezek nagy számmal elfogadták a meghívást és 518-ban oly nagy kelta sereg táborozott Arimínium előtt, minőt Itália már régóta nem látott. A rómaiak e pillanatban sokkal gyöngébbek lévén, semhogy ütközetet próbálhattak volna, fegyverszünetet kötöttek, és hogy időt nyerjenek, Rómába eresztették a kelta követeket, kik a senátusban Arimínium átengedését merték követelni, — mintha csak Brennus kora tért volna vissza. Egy váratlan esemény azonban véget vetett a háborúnak, mielőtt az még megkezdődött volna. A boiusok, elégedetlenek lévén a hivatlan frígytársakkal, és alkalmasint féltvén tőlök saját tartományukat, összevesztek a transalpíniakkal; a két kelta sereg közt nyílt ütközetre került a dolog, és miután a boiusok saját főnökeiket agyon verték, a transalpíniak haza tértek. Ezzel a boiusok a rómaiak kezébe adták magokat; és csak ezektől függött őket elűzni lakhelyeikről, mint a senónokat, és legalább a Póig előre nyomulni; e helyett azonban Róma néhány darab föld átengedése fejében békét adott nekik (518). Ezt alkalmasint azért tette, mert ugyanekkor várta a karthágói háboru megújulását; midőn azonban ennek Sardínia átengedése által eleje vétetett, a római kormány helyes politi-

283.

282.

238.
Kelta hábo-
rúk.

236.

236.

232.

kája megkövetelte, hogy az Alpokig terjedő tartományt lehető gyorsan és lehető teljesen birtokába kerítse. A kelták állandó aggodalmai a rómaiak ilynemű betörésétől ennél fogva eléggé indokolvák; a rómaiak azonban nem nagyon siettek. A kelták tehát magok kezdték meg a háborút, akár azért, mert a keleti parton eszközölt római szántóföld-kiosztások (522), ámbár közvetetlenül nem az ő rovásukra történtek, felköltötték aggályaikat, akár azért, mert belátták, hogy Rómával a háborút Lombardia birtokáért ki nem kerülhetik, akár azért, a mi még a legvalóbb-színű, mert a kelták nyughatatlan népe egyszer ismét megúnta a békét és kedvet érzett magában új háborúskodásra. A cenománok kivételével, kik a venetusokkal tartottak és a rómaiak pártjára nyilatkoztak, e végre az itáliai kelták valamennyien összeálltak, és hozzájuk csatlakoztak nagy számmal a felső Rhónavölgy keltái is, vagy inkább ezeknek szökevényei, vezérek Concolitánus és Aneronestus alatt *). A kelták vezetői 50,000 gyalog és 20,000 lóháton vagy kocsin harczoló emberrel nyomultak az Apennín felé (529). Ezen oldalról Róma nem készült a támadásra és nem várta, hogy a kelták oldalt hagyva

225.

*) Ugyanazok, kiket Polybios úgy jelöl meg, mint azon „az Alpokban és a Rhóna mentén lakó keltákat, kik a seregből való megszökésök miatt Gæsatáknak (portyázók) neveztetnek“, s a capitóliumi fastusokban Germani névvel illetetnek. Lehetséges, hogy az egykorú történetírás e helytt csak keltákat említett s hogy csak a cæsari és augustusi kor történeti speculációjá bírta rá ama fastusok szerkesztőit, hogy germánokat csináljanak belőlök. Ha azonban a germán elnevezés e fastusokban csakugyan egykorú feljegyzésekből ered is — mely esetben e név itt tűnik fel legelőször — még sem szabad e helytt az utóbb így nevezett német törzsekre gondolnunk, hanem valamely kelta rajra; a mi annál elfogadhatóbb, miután a *Germani* név, a legjelesebb nyelvbúvárok véleménye szerint, nem német, hanem kelta eredetű és talán „lármázót“ jelent. *

a keleti partokon levő római várakat, és védtelenül hagyva saját törzsrokonaikat, egyenesen a főváros ellen merjenek nyomulni. Nem sokkal előbb egy hasonló kelta had ugyaníly módon árasztotta el Görögországot; a veszély komoly volt, és még komolyabbnak látszott, mint a minő vala. Azon hit, hogy Róma ez alkalommal vesztét el nem kerülheti s a sors könyvében meg van írva, hogy Róma talaja a gallok birtokába jusson, magában Rómában is annyira el volt terjedve a tömegben, hogy még a kormány sem tartotta méltóságával meg nem férőnek a csöcselék vad babonáját egy még vadabb által törni meg, és a római piacon egy gall férfit és egy gall nőt elevenen eltemettették, hogy a végzet ítélete ekkép teljesedésbe menjen. E mellett azonban komolyabb előkészületeket is tettek. A két consuli sereg közül, melyek mindenike vagy 25,000 gyalogot és 1100 lovast számlált, az egyik Gáius Atílius Regulus vezérlete alatt Sardíniában, a másik Lúcius Aemílius Pápus alatt Arimínumnál állott; mindkettőnek parancs küldetett, hogy lehető gyorsasággal a legelőször fenyegetett Etrúriába siessenek. A kelták már kénytelenek voltak őrséget hagyni otthon a Rómával szövetkezett venetusok és cenománok ellenében; most az umberek népfölkelése is parancsot kapott, hogy hazai hegyeit elhagyva a boiusok síkjára törjön s az ellenség szántóföldjeiben lehetőleg kárt tegyen. Az etruskok és sabínok honvédségének az Apenínt kellett megszállnia, s a hol lehetséges volt, elzárnia mindaddig, míg a rendes seregek meg nem érkeznek. Rómában 50,000-nyi tartalék had alakíttatott, egész Itáliában, mely ezúttal valódi előharczosát látta Rómában, a fegyverfogható legénység összeíratott, s élelmi és hadiszerek gyűjtettek. — De mindez időbe került; a rómaiak már meglepették magokat, és legalább Etrúria megmentésével

már elkéstek. A kelták szinte védtelenül találták az Apennint és gátolatlanul fosztogatták Etrúria gazdag síkjait, melyek már régóta nem láttak ellenséget. Már Clúsiumnál álltak, három napi járóföldre Rómától, midőn Pápus consul az Arimíniumtól hozott sereggel oldalukban megjelent, mialatt az etrusk honvédség, mely az Apennin átlépése után a gallok háta megett összesereglett, nyomon követte az ellenséget. Egy este, miután már mindkét sereg tábort ütött és tüzet rakott, a kelta gyalogság rögtön felkerekedett ismét és hátrafelé a Faesulæ (Fiesole) felé vezető úton elvonult; s az éjen át a lovasság állt ki előrsre, mely másnap reggel a sereg zöme után ment. Midőn a tusk honvédség, mely az ellenség szomszédságában táborozott, ennek eltűnését észrevette, azt hitte, hogy serege oszló-félben van s rögtön felkerekedett hogy üldözőbe vegye. Épen erre számítottak a gallok; kipihent és rendbe állított gyalogságuk jól választott csatatéren fogadta a római milítiát, mely az erőltetett menetben elfáradva és felbomolva érkezett meg. Heves harcz után 6000 ember elesett s a népfölkelés többi része, mely nagynehezen talált egy dombon menedéket, szintén elveszett volna, ha a consuli sereg jókor meg nem érkezik. Ez arra bírta a gallokat, hogy visszaforduljanak hazájok felé. Ügyesen szőtt tervök: a két római sereg egyesülését meggátolni s a gyöngébbet magában megsemmisíteni, csak félig sikerült; most mindenek előtt a temérdek prédát látták tanácsosnak biztos helyre vinni. Hogy kényelmesebben haladhassanak, Chiúsi vidékéről, melyen álltak, a sík partra vonultak és a tenger mellett mentek előre, midőn egyszerre az utat váratlanul elzárva találták. A sardíniai légiók voltak ezek, melyek Písæ mellett szálltak partra és későbbben érkezvén, semhogy az Apennint elzárhatták volna, rögtön ugyanazon

úton, melyet a gallok választottak, de ellenkező irányban megindultak. Telamonnál (az Ombrone torkolatánál) találkoztak az ellenséggel. Mialatt a római gyalogság zárt sorokban nyomult a nagy úton előre, azalatt a lovasság, maga Gáius Atílius Regulus consul vezérlete alatt oldalt előre sietett, hogy a gallokat oldalt kaphassa, és a Pápus által vezérelt másik római sereget megérkezéséről lehető gyorsan értesítse. Heves lovas csata fejlődött ki, melyben sok vitéz rómaival együtt Regulus is elesett; de életét nem hiába áldozta fel: célját elérte. Pápus észrevette a harczot és megsejté a dolgok összefüggését; gyorsan rendbe szedte tehát légióit, és csakhamar mindkét oldalról római légiók vetették magokat a kelta seregbe. Ez bátran állt ki a kettős harczra, a transalpínok és insubriak Pápus hadai —, az alpi tauriscusiak és a boiusok a sardíniai légiók ellen fordultak; a lovas ütközet elkülönítve folyt a szárnynon tovább. A két sereg számra nézve körülbelül megfelelt egymásnak s a gallokat kétségbeesett helyzetök makacs önvédelemre kényszerítette. De a csupán közelből harczoláshoz szokott transalpínok a római portyázók lövegei elől meghátráltak; a kézviadalban a római fegyverek jobb aczélja előnyt adott nekik a gallok felett; végre a győztes római lovasság oldalról támadta meg a keltákat s ezzel az ütközetet eldöntötte. A kelta lovasok megfutottak; a gyalogság számára, mely a tenger és a három római sereg közé volt ékelve, nem volt menekvés. Tízezer kelta, Concolitánus királylyal együtt elfogatott, 40,000 halva maradt a csatatéren; Anerostus és kísérete, kelta szokás szerint, önkezéből vette el a halált. — A győzelem teljes volt s a rómaiak szilárdan el voltak határozva efféle betöréseket az Alpokon inneni kelták tökéletes leverése által lehetetlenné tenni. A boiusok a lingonokkal együtt a

Telamóni
ütközet.

A kelták
fészkeikben
támadtatnak
meg.

224. következő évben (530) ellenállás nélkül megadták mago-
 223. kat; ezeket követték az anárok (531) és ezzel a sík
 föld a Pádusig Róma kezébe jutott. Komolyabb harcokba
 került éjszaki partjának meghódítása. Gáius Flamínus az
 újon szerzett anárok területén (körülbelül Piacenza mellett)
 223. átkelt a folyón (531); de átkelés közben és még inkább,
 mialatt a másik parton állást foglalt, oly nagy vesztesége-
 ket szenvedett és háta megett levén a folyam, oly veszé-
 lyes helyzetbe jutott, hogy szabad elvonulhatás feltétele
 alatt, melyet az insubriak elég oktanok voltak megadni,
 capitulált. De alig hogy megmenekült, a cenománok terü-
 letéről s ezekkel egyesülten éjszaka felől másodszor is be-
 tört az insubriak tartományába. Ezek későn látták be
 hogy miről van most szó; istennőjük templomából kihoz-
 ták a „mozdulatlanok“-nak nevezett arany harci jeleket
 és összes fegyveres erejükkel, mely 50,000 főre ment, kí-
 náltak ütközetet a rómaiaknak. Ezeknek állása veszélyes
 volt: háttal egy folyó (talán az Oglio) felé fordúlva, hazá-
 juktól az ellenség földje által elválasztva s úgy harci
 segély, mint visszavonulási vonaluk tekintetében a ceno-
 mánok megbízhatatlan barátságára voltak utalva. De vá-
 lasztani többé nem lehetett. A római sorokban harczoló
 gallokat a folyam bal partjára helyezték át; a jobbon,
 szemben az insubriakkal, a légiókat állították fel és fel-
 szedték magok mögött a hidakat, hogy a megbízhatatlan
 szövetségesek által legalább hátulról ne támadtassanak
 meg. — A folyó ekképen természetesen elmentette a ró-
 maiak visszavonulási vonalát s ezek haza felé vezető útja
 az ellenség seregén vezetett keresztül. De a római fegy-
 verek és római fegyelem fensőbbsege részökre dönté el a
 diadalt s a sereg keresztülvágta magát; a római taktika
 ez esetben ismét jóvá tette a stratégia hibáit. A győzelem

a katonákat és a tiszteket, nem a hadvezéreket illette, kiknek a senátus igazságos végzése ellenére csak a nép kegye adta meg a diadalmenetet. Az insubriak szerettek volna békét kötni; de Róma feltétlen hódolást követelt, ennyire pedig még nem jutottak. Erre megkísértették északi törzsrokonaik segítségével tartani fenn magokat s a következő évben (532) 30,000, ezeknél toborzott zsoldossal és saját honvédségökkel fogadták a két consuli sereget, mely ismét a cenománi területéről tört tartományukba. Nem egy kemény harcz vívatott még itt; egy diversió alkalmával, melyet az insubriak a Pó jobb partján fekvő római vár, Clastidium (Casteggio, Pavia alatt) ellen kíséreltek meg, Virdumárus gall király Marcus Marcellus consul kezétől esett el. De egy a kelták által már félig megnyert, végkép azonban mégis a rómaiak részére eldőlt ütközet után Gnæus Scípió consul rohammal bevette az insubriak fővárosát Mediolánumot, s ennek és Cómum városnak bevétele véget vetett az ellenállásnak. Ezzel az itáliai kelták végkép le voltak verve; s a rómaiak épen úgy, mint nem rég a kalózháborúban megmutatták a helleneknek, mi a különbség a római és görög tengeri uralom közt, azonképen most fényesen bebizonyították, hogy Róma másképp tudja Itália bejáratait a szárazföldi rablás ellen biztosítani, mint Makedónia Görögország kapuit, és hogy minden belső viszályok daczára, a nemzet ellen-ségeivel szemben Itália ép oly egy, mint a mily szakadozott Görögország. — A rómaiak elérték az Alpok határát, a mennyiben a Pó mentén elterülő egész síkság vagy meghódolt nekik, vagy, mint a cenománok és venetusok területe, függő szövetségesek birtokában volt; de idő kellett rá, míg a győzelem consequentiái levonhatók s a tartomány rómaisítható volt. Ebben különféle módon jártak el. Itália

222.

A kelta tartomány rómaivá lesz.

- hegyes éjszaknyugoti részében és az Alpok s a Pó közti távolabb eső vidékeken nagyjában megtűrték az addigi lakosságot; azon számos úgynevezett háborúk, melyek főkép
238. a ligurok ellen viseltettek (először 516-ban), úgy látszik, inkább rabszolga-vadászatok voltak, s itt bár hányszor hódoltak is meg az egyes völgyek és vidékek a rómaiak előtt, Róma uralma mégis rendszerint csak pusztaság volt.
221. Úgy látszik, az Istria elleni kirándulásnak (533) is aligha volt nagyobb célja, mint az adriai kalózok utolsó búvóhelyeinek megsemmisítése, és szárazföldi összeköttetés létrehozása az itáliai hódítások és a túlsó parton szerzett birtokok között. A Pótól délnek fekvő tartományban lakó kelták azonban menthetetlenül a megsemmisülés útjára tereltettek; mert a kelta nemzet laza összefüggése folytán az éjszaki kelta megyék közt nem akadt egy sem, mely más-kép mint pénzért, törődött volna itáliai törzsrokonainak sorsával, s a rómaiak ezekben nem csak nemzeti ellenségeiket, hanem természetes örökségöknek bitorlóit is látták.
232. Az 522-iki nagymérvű szántóföld-felosztás már a Picenum és Ariminum közt fekvő egész területet elárasztotta római települőkkel; a rómaiak ez úton tovább mentek, és egy félig barbár, a földművelést csak mellesleg űző és fallal körített városokkal nem bíró nemzetet, minő a kelta volt, nem volt nehéz kiszorítani és kiirtani. Azon nagy éjszaki töltésút, mely valószínűleg már nyolczvan évvel előbb építetett Otricolián át Narniáig, s nem rég Spolétium újon alapított (514) váráig folytatott, most (534) a flamíniusi út neve alatt az újon alapított Forum Flaminii nevű mezővároson át (Foligno mellett) a Furlo szoroson keresztül a tengerig, s ennek partja hosszában Fánumtól (Fano) Ariminumig meghosszabbított; az első mesterséges út, mely az Apennint átmetszette s Itália két tengerét egymással
240. 220.

összekötötte. A rómaiak buzgón igyekeztek az újon szerzett termékeny tartományt római helységekkel megrakni. Már magán a Pó partján az átkelés fedezésére Placentia (Piacenza) erős vára alapíttatott, a balparton már Cremóna alapja meg volt vetve, a jobb parton a boiusoktól elvett földön Mutina (Modena) falai már tekintélyes magasságra emelkedtek ; már további földkiosztásokhoz és a töltésút folytatásához készültek, midőn egy váratlan esemény a rómaiakat győzelmeik kizsákmányolásában feltartóztatta.

IV. FEJEZET.

Hamilkár és Hannibál.

241.
Karthágó
helyzete a
béke után.

A Rómával 513-ban kötött szerződés békét hozott Karthágónak, de drága áron. Az még a legkisebb veszteség volt, hogy Sicília legnagyobb részének adója most a karthágói állampénztár helyett az ellenség kincstárába folyt be. Sokkal érezhetőbb veszteség volt Karthágóra nézve az, hogy nem csak le kellett mondania a reményről, melynek beteljesedése oly közel állónak látszott, hogy a földközi tenger keleti részéből a nyugotiba vivő minden tengeri utat monopolizálhasson, és hogy kereskedelmi politikájának egész rendszere halomra dőlt, miután a földközi tenger délnyugoti része, mely felett addig kizárólag uralkodott, Sicília elvesztése óta minden nemzetek számára megnyílt s Itália kereskedése a phoeníkiaitól teljesen függetlenné lett. A nyugodt természetű sidóniak azonban talán még ebben is meg tudtak volna nyugodni. Szenvedett már Karthágó hasonló csapásokat; meg kellett Massáliával, az etruskokkal, a sicíliai görögökkel osztania azt, a mit ezelőtt osztatlanul bírt; s a mie még megmaradt: Afrika, Spanyolország, az atlanti oczeán bejárása, elég volt arra, hogy Karthágó hatalomban és jólétben tölthesse napjait. De ki állt jól róla, hogy

csak ez is meg fog maradni? — Csak a ki minden áron feledni akar, feledhetette el azt, a mit Regulus követelt és azt, hogy kis híán el is érte a mit követelt; s ha Róma azon kísérletet, melyet oly nagy sikerrel tett Itáliából, most Lilybæonból kiindúlva ismétli, akkor Karthágó, ha csak az ellenség ügyetlensége vagy váratlan szerencse meg nem menti, kétségtelenül veszve van. A béke ugyan megvolt, de egy hajszálon függött, hogy helybenhagyása meg nem tagadtatott, és mindenki tudta, mikép ítélte meg a közvélemény Rómában a békekötést. Lehetséges volt, hogy Róma most még nem gondolt Afrika meghódítására és még beérte Itáliával; de ha a karthágói állam létele Rómának e meglegedésétől függött, úgy rosszúl álltak dolgai s ki kezeskedhetett róla, hogy a rómaiak nem fogják épen itáliai politikájok érdekében állónak tekinteni, hogy afrikai szomszédjokat ne ugyan meghódítsák, de megsemmisítsék? — Szóval, Karthágó az 513-ki békét csak fegyverszünetnek tekinthette s kénytelen volt azt a háboru kikerülhetetlen megújulásának előkészítésére használni fel; nem hogy bosszút álljon a szenvedett vereségért, nem is első sorban azért, hogy az elveszettet visszaszerezze, hanem hogy, ne az ország ellenségének tetszésétől függő létezést vívjon ki magának. Midőn azonban egy gyöngébb állam egy bizonyos, de időpontjára nézve még meghatározatlan élet-halál-harcznak áll küszöbén, azon eszélyesebb, határozottabb, odaadóbb férfiak, kik az elkerülhetetlen küzdelemre rögtön elkészülni, azt a kedvező pillanatban megkezdeni s a politikai védelmi helyzetet ekkép a katonai támadás által fedezni szeretnék, mindenütt akadályra fognak találni a pénz imádóinak, az elaggottaknak, a gondolkozni nem tudóknak azon renyhe és gyáva tömegében, kiknek egyetlen vágya időt nyerni, hogy békében élhessenek és halhassanak

241.

Harczi és
békepárt
Karthágó-
ban.

meg, s az utolsó küzdelmet lehetőleg elhalasztani. Karthágóban is volt ily béke- és harcz-párt, s e kettő természetsszerűleg azon politikai ellentéttel kapcsolódott össze, mely a conservatívek és reformerek közt már fennállt: amaz a kormányhatóságokban, az öregek és a százasok tanácsában, melynek élén a nagynak nevezett Hannó állt, emez a tömeg vezetőiben talált támaszra, főkép a tekintélyes Hasdrubálban s a sicíliai sereg tisztjeiben, melynek Hamilkár vezérlete alatt kivitt nagy sikerei, habár különben eredményre nem vezettek is, mégis utat mutattak a hazafiaknak, mely a roppant veszélyből még menekülést látszott ígérni. E pártok közt már régóta folyhatott a szenvedélyes küzdelem, midőn a libyai háboru lecsapott közéjük. Mikép keletkezett, azt már elmondottuk. Miután a kormánypárt a maga oktan, a sicíliai tisztek minden elővigyázati rendszabályait meghiusító, kormányzása által a lázadást kitörésre bírta, miután embertelen kormányrendszerének utófájdalmai folytán e lázadás forradalommal növekedett, s miután végre saját és főkép vezérének, a hadmegrontó Hannónak katonai tudatlansága által az ország az örvény szélére sodortatott, a legnagyobb veszély perczében maga a kormány az eirktei hőst, Hamilkár Barcast kérte fel, mentse meg őt saját hibáinak és bűneinek következményeitől. Hamilkár elfogadta a parancsnokságot s oly nemesen gondolkozott, hogy még akkor sem mondott le róla, midőn Hannót adták mellé társul; sőt midőn az elkeseredett sereg ezt haza kergette, a kormány esedező kérésének engedve, annyira tudott magán uralkodni, hogy másodszor is társul fogadta a főparancsnokságban, és a felkelőkre bírt befolyása, a numídiái seikekkel való ügyes bánásmódja, páratlan szervező és hadvezéri lángelméje által, úgy ellenségeinek mint vezértársának daczára, a

felkelést hihetetlenül rövid idő alatt sikerült tökéletesen elnyomnia s a fellázadt Afrikát ismét engedelmességre bírnia (517 végén). — A hazafiak pártja e háboru alatt hallgatott; utána annál hangosabban emelte fel szavát. Egyfelől e katasztrópha napvilágra hozta az uralkodó olygarchia egész romlottságát és ártalmasságát, tehetetlenségét, cotteria-politikáját s Róma felé hajlását; másfelől Sardínia elfoglalása s azon fenyegető állás, melyet Róma ez alkalommal elfoglalt, világosan meggyőzte a legegyszerűbb embert is arról, hogy Róma hadizenetének damokleskardja szüntelenül Karthágó feje felett függ, és hogy, ha Karthágó a fennálló viszonyok közt Rómával háborúba keveredik, ennek szükségkép az volna következése, hogy uralma Libyában megszűnik. Lehetek Karthágóban feles számmal, kik kétségbe esve hazájok jövője felett kivándorlást tanácsoltak az atlanti tenger szigeteire, — és ki gáncsolhatta őket? De nemes szellemek elfordúlnak a gondolattól: magokat megmenteni a nélkül hogy nemzetüket megmenthetnék; és nagy lelkek előjoga, hogy lelkesedést tudnak meríteni abból, a mi felett a jók tömege kétségbe esik. Az új feltételek elfogadtattak úgy, a mint Róma azokat megszabta; a karthágóiakra nézve nem maradt hátra egyéb, mint meghajolni s az új gyűlöletet a régivel párosítván, azt, egy lábbal taposott nemzet ez utolsó kincsét, szorgalmasan gyűjteni és vele takarékosan bánni. Ezután politikai reformokhoz kezdtek *). A kormánypárt javíthatatlanságáról

237.

*) Ez események feletti tudomásunk nem csak tökéletlen, de egyoldalú is, miután a karthágói békepárt ezen előadását természetesen a római évkönyvirók is magokévá tették. De azért még a mi töredékes és homályos jelentéseinkben is — a legfontosabbak Fábüisé Polybiosnál 3, 8; Appián *Hisp.* 4. és Diodór 25, 567 l. — elég vi-

volt módjában mindenkinek meggyőződnie; hogy az ural-
kodó urak még az utolsó háborúban is sem bosszankodásu-
kat el nem felejtették, sem okosabbak nem lettek, mutatta
például azon, a naivsággal határos szemtelenség, melylyel
most Hamilkárt, mint a zsoldosok háborújának okozó-
ját pörbe fogták, a miért a kormány meghatalma-
zása nélkül pénzigéreteket tett sicíliai katonáinak. Ha a
tisztok és népvezérek clubja e silány kormány ingatag
székeit fel akarta volna dönteni, magában Karthágóban
nehezen bukkant volna nagy akadályokra; de annál na-
gyobbakra Rómában, melylyel Karthágó kormányzó urai
már a hazaárulással határos összeköttetésben álltak. A
helyzet minden egyéb nehézségeihez még hozzá járult az,
hogy a haza megmentésére szükséges eszközöket úgy kel-
lett előteremteni, hogy se a rómaiak, se saját római
érmű kormányuk jóformán észre se vegye. — Az al-
kotmányt tehát illetetlenül s a kormányzó urakat külön
jogaik s a közjó tökéletes élvezetében meghagyták. Mind-
össze azt indítványozták és vitték keresztül, hogy azon két
fővezér közül, kik a libyai háboru befejeztekor a karthágói
seregek élén állottak, Hannó és Hamilkár közül az első
visszahivatott s az utóbbi egész Afrikára nézve fővezérre
neveztetett határozatlan időre oly módon, hogy a kormány-
collegiumoktól független állásba — melyet ellenfelei alkot-
mányellenes monarchiai hatalomnak, Cátó dictátorságnak
nevezett — helyeztetett, és csak a népgyűlés által volt

Hamilkár
mint főve-
zér.

lágosan tűnnek szembe a pártviszonyok. Azon aljas mende-mondák-
nak, melyekkel a „forradalmi szövetség” (*ἐταιρεία τῶν πονηροτάτων*
ἀνθρώπων) ellenségei által bemocskoltatott, egyes példái Neposnál
(*Ham.* 3) megolvashatók, melyek ritkítják párjokat, ámbár talán
még sem páratlanok.

elmozdítható és felelősségre vonható *). Még utódjának kinevezése is nem a főváros hatóságait, hanem a hadsereget illette meg, azaz a seregben gerusiasták vagy tiszték gyanánt szolgáló karthágóiakat, kik szerződések kötésekor is megneveztetnek a hadvezér mellett; a megerősítés joga otthon a népgyűlésnek természetesen fenntartatván. Lett legyen ez bár bitorlás vagy nem, világosan bizonyítja, hogy a harczy párt a hadsereget saját domíniumának tekintette s azonképen bánt vele. — Azon megbízatás, melylyel Hamilkár ily módon felruháztatott, nem adott okot a gyanura. A határokon soha sem szűnt meg végkép a harcz a numídiái törzsekkel; csak nem rég szállták meg a karthágóiak a bennföldön a „száz kapu városát“ Thevestét (Tebessa). E határvillongásokban való vezérkedés, mely most Afrika új fővezérét illette, magában véve nem bírt oly jelentőséggel, hogy a karthágói kormányra nézve, mely a maga közvetlen körében ezután is teljesen szabadon mozoghatott, lehetetlenné lett volna hallgatással fogadni azon intézkedéseket, melyeket rájuk nézve a népgyűlés tett, míg a rómaiak annak horderejét talán fel sem ismerték.

Hamilkár
hadi tervei.

A hadsereg élére ekkép azon férfiú jutott, ki a sícíliai és libyai háborúkban megmutatta, hogy ő az egyetlen, ki hazáját még megmentheti. Az ember nagyszerű harczát a végzet ellen talán még nálánál senki sem vívta nagyobb szerűen. A seregnek kellett az államot megmen-

*) A Barcasok kötik meg a legfontosabb államszerződéseket s a hatóság megerősítése csak formalitás (Polyb. 3, 21); Róma előttök és a senátus előtt protestál (Pol. 3, 15). A Barcasok állása Karthágóval szemben sokban hasonlít az Orániaiakéhoz a rendek gyűlése irányában.

A hadsereg. tenie ; de minő seregek ? A karthágói polgársereg Hamilkár vezetése alatt a libyai háborúban nem rosszul verekedett ; de ő jól tudta, hogy egy, a legnagyobb veszélyben forgó város kereskedőit és gyárosait egyszer harczba vinni más feladat, mint katonákat képezni belőlök. A karthágói hazafipárt kitűnő tiszteket szolgáltattott neki, de ebben természetesen szinte kizárólag a művelt osztály vala képviselve — polgárkatonasága nem volt, legfeljebb néhány libyai-phöníkiái lovas dandára. A libyai, kényszerrel szedett újonczokból és zsoldosokból kellett hadsereget alakítania, a mi oly hadvezérnek, mint Hamilkár, lehetséges volt, de neki is csak úgy, ha embereinek pontosan és bőven meg tudta fizetni zsoldjokat. Hogy azonban a karthágói államjövendelmeket magában Karthágóban sokkal szükségesebb czélokra fordították, mint az ellenséggel harczban álló seregekre, azt már Sicíliában tapasztalta. E háborúnak tehát önmagát kellett fenntartania, és nagyban kellett megvalósítania azt, a mi a Monte Pellegrínón kicsinyben megkísértetett. De még ez sem volt elég. Hamilkár nem csak katona-, hanem pártfőnök is volt ; a kiengesztelhetetlen kormánypárt ellenében, mely vágygyal és türelemmel leste az alkalmat megbuktatására, a polgárságra kellett támaszkodnia, s lettek légyen ennek vezérei bármily tiszták és nemesek, tömege mélyen meg volt romolva, s a corruptió átkos rendszere által hozzá szokott hogy ingyen ne adjon semmit. Egyes pillanatokban ugyan a veszély vagy a lelkesülés rést üthetett e szellemben, a mi mindenütt, még a legléghább testületeken is megtörténik ; de Hamilkárnak, ha terve számára, mely a legjobb esetben is csak több év múlva volt kivihető, maradandóan akarta a karthágói község támogatását biztosítani, otthoni barátainak rendes pénzküldemények által módot kellett nyújtania

Polgárság.

a csőcselék jó kedvben tartására. Így arra kényszerítve, hogy a léha és gyáva tömegtől kikoldulja vagy megvásárolja az engedélyt annak saját megmentésére; kényszerítve arra, hogy a nélkülözhetetlen de megbecsülhetetlen időt alázatosság és hallgatás által alkudja ki azoknak gőgjétől, kiket a nép gyűlölt s ő maga mindig legyőzött; arra kényszerítve, hogy azon megvetett hazaárulók előtt, kik szülő városa urainak nevezték magokat, terveivel együtt megvetését is eltitkolja — így állt e magasztos ember csekély számú hason érzelmű barátaival a kül- és belelenség között, számítva mindkettőnek határozatlanságára, mindkettőt egyszersem mind megcsalva és velök daczolva, hogy ideje legyen megszerezni magának a szükséges pénzt és katonát, hogy megvívhasson azon országgal, melyet, még ha a hadsereg csatakeszen állt is, ezzel elérni nehéznek, legyőzni pedig alig látszott lehetségesnek. Hamilkár fiatal volt még, kevés haladta meg a harminczat; de úgy látszik, midőn hadjáratára indult, sejtette, hogy aligha fogja munkálkodásának célját elérni s az ígéret földét másképp mint a távolból megpillanthatni. Kilencz éves fiával, Hannibállal, midőn Karthágót elhagyta, a legnagyobb isten oltárán örök gyűlöletet esküdttetett Róma ellen, s őt és ifjabb fiai, Hasdrubált és Mágót, vagy a mint őket elnevezte „az oroszlánfajzatot“, táborában nevelte fel, hogy örökösivé legyenek terveinek, lángeszének és gyűlöletének.

Libya új fővezére közvetlenül a zsoldos háboru befejezése után útnak indult Karthágóból (körülbelül 518 tavaszán). Úgy látszott, mintha a nyugaton lakó szabad libyaiak ellen szándékoznék hadjáratot intézni; serege, mely főképp elefántokban volt erős, a tengerpart mellett vonult előre, mellette a hajóhad vitorlázott hű szövetségésének, Hasdrubálnak vezetése alatt. Egyszerre híre jött,

Hamilkár
Spanyolor-
szágba megy
236.

hogy Hamilkár Herkules oszlopainál átkelt a tengeren és partra szállt Spanyolországban, melynek bennszülötteivel hadakozik; mint a karthágói hatóságok panaszolták: oly emberekkel, kik mitsem vétettek neki, és kormányának megbízása nélkül. De arról legalább nem panaszkodhattak, hogy az afrikai ügyeket elhanyagolja; midőn a numídiiaiak egyszer ismét fellázadtak, alvezére Hasdrubál oly alaposan ránczba szedte őket, hogy a határon jó időre helyreállt a béke és több addig független törzs kénytelennek látta magát adófizetésre vállalkozni. A mit ő maga tett Spanyolországban, azt részleteiben többé nem követhetjük; az idősb Cátót, ki egy emberkorral Hamilkár halála után látta Spanyolországban működésének még friss nyomait, ezek, minden nemzeti gyűlölete daczára, azon felkiáltásra ragadták, hogy nincs király ki méltó volna reá, hogy neve a Hamilkár Barcasé mellett említették. Eredményeiben, legalább általában még ránk nézve is felismerhető az, a mit Hamilkár mint katona és államférfi, élete utolsó kilencz évében (518—526) cselekedett, míg végre legszebb férfi korában, nyílt ütközetben, vitézen harczolva találta meg a halált, mint Scharnhorst, épen akkor, midőn tervei érni kezdtek; valamint az is, a mit a következő nyolcz év alatt (527—534) hivatalának és terveinek örököse, veje Hasdrubál, a megkezdett művön tovább dolgozva, mestere szellemében létre hozott. Azon kis kereskedelmi entrepôt-kon kívül, melyek addig a Gades feletti védelmi joggal Karthágó egyetlen birtokát képezték a spanyol parton, s melyek Libya tartozékai gyanánt kezeltettek, Hamilkár hadvezéri lángesze egy karthágói birodalmat alapított Spanyolországban, melyet Hasdrubál államférfiúi ügyessége megszilárdított. Spanyolország legszebb vidékei, a déli s délkeleti part phoeníkiái tartománynyá lettek; vá-

A Barcasok
spanyol ki-
rálysága.

236—228.

227—220.

rosok alapítottak, mindenek előtt a déli part egyetlen jó kikötő helyén Spanyol - Karthágó (Cartagena) Hasdrubál által, az alapítónak pompás „királyi várával“; a földművelés virágzásnak indult, és még inkább a bányászat a szerencsésen felfedezett cartagénai ezüsbányákban, melyek egy századdal utóbb $2\frac{1}{2}$ millió tallérnál (36 millió sest.) nagyobb évi jövedelmet hoztak. Az Ebróig fekvő legtöbb község függésbe került Karthágótól és adót fizetett neki; Hasdrubál a főnököket minden úton-módon, még házasságkötések által is, meg tudta nyerni Karthágó részére. Ily módon Karthágó gazdag piacra tön itt szert kereskedelme és gyárai számára s a tartomány jövedelmeiből nem csak a sereget lehetett fenntartani, hanem még volt mit haza küldeni és maradt mit eltenni a jövőre is. De e tartomány egyszersmind megalakította és iskolázta a hadsereget. A Karthágó hatalma alatt álló területen rendes újonczozás eszközöltetett; a hadi foglyok a karthágói hadosztályokba soroztattak; a függő községek annyi hadjutalékot és zsoldost állítottak, a mennyi csak kellett. A hosszas háborús életben a katona második hazát nyert a táborban s a hazafiság helyét a zászló iránti hűsége és nagy vezetői iránti lelkesült ragaszkodása foglalta el; a vitéz ibériaiakkal és keltákkal vítt szakadatlan harcok használható gyalogságot teremtettek Numídia kitűnő lovassága mellé. — Karthágó szabad kezet adott a Barcasoknak. Miután a polgárság

A karthágói
kormány s a
Barcasok.

daknak Spanyolországba küldése is keresztül volt vihető, s a kormánypárt, akarva nem akarva, kénytelen volt hallgatni, vagy legalább beérni azzal, hogy a maga kebelében vagy római barátai előtt a demagog tiszteket s a csöcseléket szidhatta. — Róma részéről sem történt semmi, a mi a spanyol ügyeknek komolyan más fordulatot adhatott volna.

A római kormány s a Barcasok.

A rómaiak tétlenségének első és fő oka kétségkívül épen a távol fekvő félsziget viszonyai ismeretének tökéletes hiányában állott; a mi kétségkívül legnagyobb oka volt annak is, miért választotta Hamilkár terve kivitelére Spanyolországot s nem Afrikát magát, hol szintén czélt érhetett volna. Azon nyilatkozatok ugyan, melyeket a karthágói hadvezérek azon római biztosoknak tettek, kik Spanyolországba küldettek, hogy a hely színén szerezzenek magoknak felvilágosítást, azon biztosítás, miszerint mindez csak azért történik, hogy a római hadisarcz pontosan megfizethető legyen, a senátusban semmikép sem találhattak hitelt; de Hamilkár terveiből valószínűleg csak annak legközelebbi célját ismerték fel: az elvesztett szigetek adójáért és kereskedéseért kárpótlást keresni Spanyolországban, s a karthágóiak valamely támadó háborúját, főképen pedig Spanyolországból kiindulva betöréseket Itáliába, a mint ezt úgy nyílt adatok, mint a dolgok egész állása bizonyítja, egyszerűen lehetetlennek tartották. Hogy a karthágói békepártban elegenden akadtak, kik tovább láttak a jövőbe, az magától értetik; de épen gondolkozásmódjuknál fogva aligha érezhettek nagy hajlandóságot római barátaikat figyelmeztetni azon fenyegető viharra, melyet a karthágói hatóságok már régóta képtelenek voltak elhárítani, mert ezzel a válságot, a helyett hogy elodáznák fejükről, csak siettetették volna; s ha effélék mégis történtek, Rómában az ily párt-denunciációkat, joggal, kétségkívül óvatosan fo-

gadták. A karthágói hatalom megfoghatatlanúl gyors és hatalmas kiterjedésének Spanyolországban, ugyan lassanként figyelmet és aggodalmakat kellett költenie Rómában; a mint hogy a rómaiak a háboru kitörése előtti utolsó években csakugyan meg is kísértették annak gátot vetni. Új hellenségökről megemlékezve 528-ban a keleti spanyol parton fekvő két görög vagy félgörög várossal, Zakynthoszsza vagy Saguntummal (Murviedro, nem messze Valenciától) és Emporiævel (Ampurias) szövetséget kötöttek, s midőn a karthágói hadvezért Hasdrubált erről értesítették, egyzersmind arra utasították, hogy az Ebrót hódítólag át ne lépje, a mit ez meg is ígért. Ez korántsem azért történt, hogy a szárazon Itáliába való betörést meggátolja — az oly hadvezért, ki erre vállalkozott, szerződés meg nem köthette — hanem egyrészt azért, hogy határt szabjon a spanyolországi karthágóiak hatalmi terjeszkedésének, mely már veszélyessé kezdett válni, másrészt azért, hogy Róma azon az Ebro és a Pyrenæk közt fekvő szabad községekben, melyeket ez által védelme alá vett, biztos támaszpontot nyerjen azon esetre, ha kénytelen volna Spanyolországban partra szállni és háborút viselni. A Karthágóval viselendő háborúra nézve, melynek elkerülhetetlensége felett a senátus egy perczig sem élt csalódásban, aligha tartott jelentékenyebb hátrányoktól, melyek a spanyol eseményekből háromolhatnának Rómára, mint attól, hogy kénytelen lehetne néhány légiót küldeni Spanyolországba, s hogy az ellenfél, Spanyolország birtokában levén, jobban el lesz látva pénzzel és katonával, mint volna annak birtoka nélkül, — mert hiszen a rómaiak, mint az 536-iki hadjárat terve bizonyítja, s a mint hogy másképp nem is lehetett, szilárdan el voltak tökéelve, hogy a bekövetkezendő háborút Afrikában fogják viselni és befejezni, mi által egy-

226.

218.

szersmind Spanyolország sorsa is el fog dőlni. Ehhez járultak az első években a karthágói contributiók, melyeknek a hadizenés véget vetett volna, azután Hamilkár halála, kiről barát úgy mint ellenség bátran azt hihette, hogy terveit magával együtt sírba vitte, végre az utolsó években, midőn a senátus már csakugyan be kezdte látni, hogy nem lesz tanácsos sokáig késedelmeskedni a háboru megújításával, a rómaiak azon könnyen megmagyarázható törekvése, hogy előbb a gallokkal a Pó völgyében bánjanak el, miután ezek, kiirtással fenyegettetvén, előreláthatólag minden komolyabb háborút, melybe Róma keverednék, felhasználnának arra, hogy a transalpíni népségeket ismét becsalják Itáliába s a még mindig igen veszélyes kelta hadjáratokat újra kezdjék. Magától értetik, hogy a rómaiakat sem a karthágói békepárt, sem a fennálló szerződések iránti tekintetek nem tartották vissza; s ezenkívül, ha akarták a háborút, arra a spanyol viszályok bármely pillanatban nyújthattak ürügyet. Ezek után Róma magatartását épen nem fogjuk megfoghatatlannak találni; de ép oly kevéssé tagadható az, hogy a római senátus rövidlátást és lanyhaságot árult el e viszonyokban, — mely hibái ugyanekkor a gall ügyek vezetésében még megbocsáthatatlanabb módon nyilvánultak. Róma politikáját mindenben inkább szivósság, ravaszság és következetesség, mintsem a dolgok nagyszabású felfogása és gyors elintézése tüntetik ki, sőt e tekintetben Rómát ellenfelei, Pyrrhoson kezdve Mithridatesig, gyakran felülmúlták.

Hannibál.

Hamilkár geniális tervét ekkép pártfogása alá vette a szerencse. A háborúhoz szükséges eszközök, egy erős, harczhoz és győzelemhez szokott hadsereg és folyton megteleő pénztár, meg voltak szerezve; de épen midőn az alkalmas perczet és helyes irányt kellett volna megtalálni a

küzdelem számára, hiányzott a vezér. Azon férfiú, kinek feje és szíve a kétségbeesett helyzetben egy kétségbeesett nép számára a menekvés útját feltárta, midőn lehetővé vált ez útra rálépni, nem volt többé. Vajon utódja Hasdrubál azért mulasztotta-e el a támadást, mert idejét még nem látta elérkezettnek, vagy azért, mert inkább államférfi mintsem hadvezér lévén, nem tartá magát a vállalat fővezetésére képesnek, el nem dönthetjük. Midőn 534. elején gyilkos kéz által elesett, a spanyol hadsereg karthágói tisztszei Hamilkár legidősb fiát, Hannibált hitták meg helyébe. Hannibál 505-ben születvén, ekkor huszonkilenczedik évében állott, tehát fiatal volt, de már sokat élt. Első emlékezeteiben atyja állt előtte idegen földön küzdve és győzve az Eirktén; Catulus békéjét, le nem győzött atyjának keserves hazatérését, a libyai háboru borzalmaait át-szenvedte. Még mint gyermek követte apját a táborba, s itt csakhamar kitüntette magát. Könnyű és erős teste kitűnő futóvá, vívóvá és vakmerő gyors lovassá tette; meg sem érezte az álmatlanságot, s az ételt, katonai szokás szerint, egyiránt tudta élvezni és nélkülözni. Daczára a táborban töltött ifjúságának, teljesen bírta a korabeli előkelő phoeníkiiaiak míveltségét; a görög nyelvet, úgy látszik, már hadvezér korában, bizalmas embere, a spártai Sosilos vezetése alatt, annyira megtanulta, hogy maga képes volt rajta államokmányokat fogalmazni. A mint felnőtt, belépett atyja seregébe, hogy ennek szeme láttára kezdje meg fegyveres szolgálatát s őt maga mellett lássa elesni a csatában. Ezután nővérének férje Hasdrubál alatt a lovaság parancsnoka lett s úgy fényes személyes bátorsága mint vezéri képessége által kitüntette magát. Most a fiatal, de már tapasztalt tábornokot bajtársainak szava hitta meg a dolgok élére, s ő megvalósíthatta azon tervét,

220.

249.

melyért atyja és sógora éltek és haltak. Elfoglalta az örökséget, és joga is volt reá. Kortársai különböző módon igyekeztek jellemén foltot ejteni: a rómaiak kegyetlennek, a karthágóiak kapzsinak állították; és igaz, hogy tudott úgy gyűlölni, a mint csak keleti természetek képesek, és hogy azon hadvezérnek, kinek pénze és készletei soha ki nem fogytak, gondot kellett fordítania a szerzésre. De azért, habár harag, irigység és aljasság írták is meg történetét, nagy és tiszta alakját még sem bírták elhomályosítani. Kivéve haszontalan koholmányokat, melyek magok felett mondják ki az ítéletet, s kivéve azt, a mi alvezérei, nevezetesen Hannibál Monomachos és a samnít Mágó által vitetett végbe az ő nevében, mire sem találunk a róla fennmaradt jelentésekben, a mi az akkori viszonyok közt s e kor népjoga szerint igazolható ne lett volna; s abban minden hír megegyezik, hogy meggondoltság és lelkesedés, óvatosság és tetterő alig egyesült még emberben annyira, mint ő benne. Sajátsága azon találékony furfangosság, mely a phoeníkiái jellem alkotó elemeinek egyike; szeretett furcsa és senki által nem sejtett úton járni, értett a törvetés és hadicsel minden neméhez és példátlan gonddal tanulmányozta ellenfeleinek jellemét. Kémrendszere segélyével, melynek nem volt párja — még Rómában is tartott állandó ügynököket — mindig tudta minden szándékát az ellenségnek; őt magát is gyakran látták ál öltözetben és ál hajjal, a mint egyetmást kikémlelt. Stratégiai lángelméjét e kor történetének minden lapja hirdeti, és hirdeti nem kevesebb államférfiúi tehetségeit is, melynek még a Rómával kötött béke után is tanuságát adta a karthágói alkotmánynak reformálása s azon példátlan befolyás által, melylyel mint földönfutó idegen bírt a keleti hatalmak kabinetjeiben. Mily hatalommal bírt az emberek felett,

bizonyítja hasonlíthatatlan uralma egy tarka vegyületű és soknyelvű hadsereg felett, mely soha még a legsanyarúbb időkben sem lázadt fel ellene. Nagy ember volt; a hová jött, rajta csüggött a világ szeme.

Hannibál, kineveztetése után (534 tavaszán) rögtön elhatározta a háboru megkezdését. Most, midőn a kelta föld még forrongásban volt s Róma és Makedónia közt a háboru kitörése küszöbön látszott állani, tanácsosnak látta haladéktalanul megindítani a harczt s a háborút oda tenni át, a hol ő találja jónak, mielőtt a rómaiak azt úgy kezdhethék el, a mint nekik kényelmesebb, t. i. Afrikában való partra szállás által. Serege csakhamar indulásra készen állt, pénztárát néhány fosztogató hadjárat színig megtöltötte; de a karthágói kormány épen semmi kedvet nem mutatott arra, hogy a hadizenetet Rómába küldetni engedje. Hasdrubálnak, a hazafias népezernek helye Karthágóban nehezebben volt betölthető, mint a hadvezér Hasdrubálé Spanyolországban; otthon most a békepárt volt a kormányon és politikai pörökkel üldözte a harci párt vezéreit. E pártnak, mely már Hamilkár terveit megnyeste s bennök annyi hibát fedezett fel, semmi kedve sem volt megengedni, hogy azon ismeretlen fiatal ember, ki most Spanyolországban parancsnokolt, az állam rovására üzze fiataalkori hazafiságát; s Hannibál még sem merte a háborút nyílt ellenszegülésben a törvényes hatóságok ellen, saját nevében megizenni. Megkísérté a saguntumiakat békeszegésre ingerelni, de ezek mindössze panaszra mentek Rómába. Midőn erre Rómából egy bizottság érkezett Spanyolországba, megkísérté ezt méltatlan bánásmód által a háboru megizenésére rábírní; de a biztosok látták mint állnak a dolgok; Spanyolországban hallgattak, hogy Karthágóban panaszt emeljenek, és otthon azt jelentették, hogy

Szakítás
Róma és
Karthágó
közt.
220.

Hannibál csatakészzen s a háboru a küszöbön áll. Így telt az idő; már Antigonos Doson halálának híre, ki körülbelül egyidejűleg Hasdrubállal rögtön meghalt, megérkezett; az itáliai kelta földön a rómaiak kettőzött gyorsasággal és erélylyel dolgoztak váraik felépítésén; és a jövő tavaszra készülleteket tettek az illyriai lázadás gyors elfojtására. Minden nap megfizethetetlen volt; Hannibál elszánta magát. Röviden megjelentette Karthágóba, hogy a saguntumiak a torboléteket, Karthágó alattvalóit szorongatják, minélfogva ő kénytelen őket megtámadni; és be nem várva a feleletet, 535 tavaszán megkezdte a Rómával szövetséget város ostromát, vagyis a Róma elleni háborút. A mit Karthágóban e dologról gondoltak és a mint felette tanácskoztak, arról körülbelül fogalmat alkothatunk magunknak azon hatás után, melyet York capitulációja okozott bizonyos körökben. Minden „tekintélyes ember“ — így olvassuk — rosszalta a „megbízás nélkül“ kezdett támadást; tettének nyilvános rosszalásáról s a vakmerő tiszt kiszolgáltatásáról volt szó. De vagy azért, mert a karthágói tanácsban a seregtől és a tömegtől való közvetlenebb félelem nagyobb volt a Rómától való félelemnél; vagy azért, mert belátták, hogy az ily lépést, ha egyszer megtéetett, meg nem történtté tenni többé nem lehet; vagy csak azért, mert a lómhaság pusztá hatalma útjában állt minden határozott fellépésnek, — Karthágóban végre elhatározták, hogy mit sem határoznak, s a háborút, ha nem viselik is, de viselni engedik. Sagunt védte magát úgy, a mint csak spanyol városok bírják magokat védeni; ha a rómaiak csak távolról is annyi erélyt bírtak volna kifejteni, mint véden-
czeik és Saguntum nyolcz hónapi ostroma alatt, nem pazarolták volna el idejüket a nyomorúlt illyr-rabló-háborúban, akkor, urai levén a tengernek és alkalmas partraszálló

helyeknek, megkímélhették volna magokat a védelem ígéretének de meg nem adásának szégyenétől s a háborúnak talán más fordulatot adhattak volna. E helyett késedelmeskedtek s Hannibál végre a várost rohammal bevette. Midőn a nyert zsákmányt kiosztás végett Karthágóba küldte, sokakban feltámadt ismét a hazafiság és a harczy kedv, kik annak azelőtt nyomát sem érezték lelkökben, s a préda kiosztása a Rómával való kiengesztelődés útját egyszerre elvágta. Midőn ennél fogva Saguntum feldúlása után egy római követség jelent meg Karthágóban s a hadvezér és a táborban levő gerusiasták kiadatását követelte, és midőn a római szónok, félbeszakítva a karthágóiak megkísértett mentegetődzését, a tanácskozásnak azzal vetett véget, hogy öltönyét összefogva kijelentette, hogy béke és háboru van alatta, melyek közül a gerusiának választania kell, akkor a gerusiasták megemberelve magokat azt felelték, hogy a rómaira bízzák a választást; és midőn ez a háborút ajánlotta fel, azt elfogadták (536. tavaszán).

Hannibál, ki a saguntumiak makacs ellenállása folytán egy egész évet vesztett, az 535/6-iki télre szokás szerint visszament Cartagénába, hogy minden előkészületet tegyen egyfelől a támadásra, másfelől Spanyolország és Afrika védelmére; mert miután, úgy mint apja és sógora, mindkét területen viselte a főparancsnokságot, feladata volt a haza védelmére is megtenni a szükséges intézkedéseket. Hadi erejének teljes összege körülbelül 120,000 gyalog s 16,000 lovas katonára; továbbá 58 elefántra, 32 fegyveresekkel megrakott és 18 meg nem rakott ötemeletes hajóra rúgott, ide nem számítva a fővárosban levő elefántokat és hajókat. E karthágói seregben, csekély számú ligúrok kivételével, kik a könnyű csapatokban szolgáltak,

218.

Előkészü-
tek Itália
megtámadá-
sára.
219 s

zsoldosok épen nem voltak; az, néhány phoeníkiái dandáron kívül leginkább besorozott karthágói alattvalókból, libyaiakból és spanyolokból állott. Hogy az utóbbiak hűségét magának biztosíthassa, az emberismerő hadvezér bizalmának azon jelével tüntette ki őket, hogy az egész télre általános szabadságot adott nekik; a libyaiaknak a hadvezér, ki a phoeníkiáiak szűkkeblű külön-hazafiságát nem osztotta, eskü alatt megígérte a karthágói polgárjogot azon esetre, ha győztesekként térnek vissza Afrikába. E haderő azonban csak részben volt az Itáliába való betörésre szánva. Vagy 20,000 ember Afrikába küldetett; kisebbik fele e seregnek a fővárosba s a tulajdonképi phoeníkiái területre, nagyobbik fele Afrika nyugoti csúcsára. Spanyolország fedezésére 12,000 gyalog, 2500 lovas és majdnem fele az elefántoknak maradt hátra, valamint az ott állomásozó hajóhad; a főparancsnokságot s a kormányzást itt Hannibál öccse Hasdrubál vette át. Karthágó közvetlen területe aránylag gyöngén szállatott meg, miután a főváros szükség esetére elég segélyforrással rendelkezett; Spanyolország, hol könnyen lehetett ismételt katonaszedést eszközölni, egyelőre szintén beérte mérsékelt számú gyalog katonákkal, míg a tulajdonképi afrikai fegyvernemeknek, a lovasoknak és elefántoknak aránylag nagy része hagyatott meg benne. Fő gondját Hannibál a Spanyolország és Afrika közti összeköttetésnek biztosítására fordította, miért is a hajóhadat Spanyolországban hagyta és nyugoti Afrika őrzésére igen erős sereget rendelt. A hadak hűségeért a spanyol községek által állított és az erős Saguntumban összegyűjtött kezeseken kívül még abban keresett biztosítékot, hogy a katonákat hadállító kerületeiken kívül helyezte el, s például a keletafrikai honvédséget leginkább Spanyolországba, a spanyolt nyugoti Afrikába, a nyugot-

afrikait Karthágóba küldte. Ily módon kielégítőleg gondoskodott a védelemről. A támadásra vonatkozólag Hannibál terve az volt, hogy egy 20 ötmeletes hajóból álló s 1000 katonával megrakott hajóraj Karthágóból Itália nyugoti partjára vitorlázzon s azt pusztítsa, egy más, 25 hajóból álló pedig, ha csak lehet, ismét fészkelje meg magát Lilybæonban; e csekély erőfeszítéseket, úgy hitte, megkívánhatja kormányától. A fő haderővel maga készült Itáliába benyomulni, a mi kétségkívül már Hamilkár eredeti tervét képezte. Döntő támadást Róma ellen csak Itáliában lehetett intézni, valamint Karthágó ellen csak Libyában; a mily bizonyos volt, hogy Róma legközelebbi hadjáratát ez utóbbinak területén fogná megkezdeni, ép oly kétségtelen volt, hogy Karthágónak sem szabad már előre egy másodrangú operáció-tárgyra, mint például Siciliára, vagy éppen a puszta védelemre szorítkoznia — a vereség minden esetben egyiránt romlásra vezetett, de a győzelem nem termette volna meg ugyanazon gyümölcsöket. — De mikép lehetett Itáliát megtámadni? El lehetett jutni a félszigetre szárazon is, tengeren is; de hogy a hadjárat ne kétségbeesett kaland, hanem stratégiai czéllal bíró katonai expedíció legyen, ahhoz közelebb fekvő hadműveleti alapra volt szükség, mint minőül Spanyolország vagy Afrika szolgálhatott. Hajóhadra s egy kikötős várra most, midőn Róma uralkodott a tengeren, Hannibál nem támaszkodhatott. De ép oly kevéssé talált az itáliai szövetség területén megbízható támaszpontra. Ha e szövetség egészen más időkben és a hellen rokonszenvek daczára meg bírt állni Pyrrhos támadása előtt, most nem volt várható, hogy a phoeníkiái hadvezér megjelenésére összeomljék; a római várhalózat s a szilárd egységű szövetség közt biztos volt a betörő seregnek veszte. Csupán csak a ligúrok és kelták

földje lehetett Hannibálra nézve az, a mi Napoleonra nézve a hannibálihoz sokban hasonló orosz hadjárataiban Lengyelország volt; ezen a még alig befejezett függetlenségi harczból forrongásban lévő népségeknek, melyek az itáliaiaktól törzsre nézve idegenek voltak és létezésükben látták magokat fenyegetve, s melyek köré Róma épen most rakta le várai és útainak első gyűrűjét, megmentőiket kellett felismerniök a phoenikiai seregben, melynek soraiban nagy számmal voltak spanyolországi kelták, és e sereg első támaszául, élelmezési és újonczozási kerületül szolgálniok. Már formaszerinti szerződések kötöttek a boiusokkal és insubriakkal, melyek által ezek kötelezték magokat, hogy vezetőket küldenek a karthágói hadak elé, hogy számokra törzsrokonaiuknál jó fogadtatást és útközben ellátást eszközölnek, magok pedig, a mint a karthágói sereg itáliai földre lép, felkelnek Róma ellen. Továbbá ugyanezen vidékre úaltak a keleti összeköttetések is. Makedónia, mely a sellasiai győzelem által uralmát Peloponnesuson újra megszilárdította, feszült viszonyban állt Rómával; a phárosi Demetrios, ki a római szövetséget a makedóniaival cserélte fel s a rómaiak által birtokából elűzetett, mint menekvő élt a makedóniai udvarnál s ez megtagadta a rómaiaktól követelt kiadatását. Ha a Guadalquivir s a Karasu vidékéről jött seregeket valahol lehetséges volt a közös ellenség ellenében egyesíteni, ez csak a Pó mentén történhetett. Minden körülmény ekkép éjszaki Itáliára úalt; s hogy Hamilkár is erre vetette szemét, bizonyítja azon karthágói szemlész-csapat, melyre a rómaiak nagy bámulatukra 524-ben Ligúriában bukkantak. — Kevésbé világos az, miért választotta Hannibál a tengeri út helyett a szárazföldöt; mert hogy a Genuában való partraszállást sem a rómaiak tengeri uralma, sem Massáliával

való szövetségek nem tette lehetetlenné, az szembeötlő s a következmények által bebizonyított. Hagyományainkban számos tényező hiányzik, melyre szükségünk volna, hogy e kérdést eldönthetnők, s melyet pusztá sejtelmekkel nem pótolhatunk. Hannibálnak két rossz közt kellett választania. A helyett, hogy magát a tengeri út és tengeri háboru előtte ismeretlen és kevesbbé kiszámítható viszonyosságainak kitenné, tanácsosabbnak kellett tartania, inkább a boiusok és insubriak kétségkívül komolyan tett ígéreteit elfogadni, annál inkább, miután még a Genuában partraszállt seregnek is át kellett volna kelnie a hegyeken; s azt aligha tudhatta pontosan, mennyivel csekélyebb nehézségekkel jár az Apenninen való átkelés Génua mellett, mint az Alpok fő hegylánczának megmászása. Az út, melyet választott, különben is a kelták ősrégi útja vala, melyen már sokkal nagyobb rajok is mentek át az Alpokon; s melyen a kelta nép szövetségese és megváltója minden vakmerőség nélkül megindúlhatott. — Hannibál tehát a nagy hadseregbe szánt hadakat a kedvező évszak beálltával Cartagenában egyesítette; volt vagy 90,000 gyalog és 12,000 lovas embere, kiknek körülbelül két harmada Afrika, egy harmada Spanyolország fiaiból állt, — a magával vitt 37 elefántnak nem annyira komoly harc, mint inkább az volt feladata, hogy a galloknak imponáljon. Hannibál gyalogsága nem volt többé kénytelen egy elefántsor fedezete mögé bújni mint az, melyet Xanthippos vezényelt, s a hadvezérnek volt elég belátása arra, hogy csak takarékosan és óvatosan éljen e kétélű fegyverrel, mely ép annyiszor okozta már a barát, mint az ellenség seregének megveretését. E hadsereggel Hannibál 536. tavaszán Cartagenából útra kelt az Ebro felé. Tett intézkedéseiről, nevezetesen a keltákkal való összeköttetéseiről, a hadjárat

Hannibál
megindulása.

eszközeiről és céljáról annyit adott értésökre katonáinak, hogy még a közember is, kinek katonai ösztönét a hosszú háboru kifejtette, kiérezte belőle vezérének tiszta belátását és biztos kezét és szilárdan bízva benne követte őt az ismeretlen, messze földre; s azon lángoló beszéde, melyben a haza helyzetét s a rómaiak követeléseit, szeretett szülőföldjük bizonyos leigáztatását előttök lefestette, és közölte velök Róma megszegyenítő követelését, mely a sereg szeretett vezérének és törzskarának kiszolgáltatását kívánta, minden szívben lánggra gyújtotta a katona szellemét s a polgár önértetét.

Róma hely-
zete.

A római állam oly helyzetben volt, a milyennek szilárdan megállapodott és értelmes aristokrátiák is ki vannak téve. Tudta jól hogy mit akar; tett is holmit, de semmit sem jól vagy nem a maga idején. Régen urává lehetett volna már az Alpok bejáróinak s elbánhatott volna a keltákkal; de ezek még mindig félelmesek voltak, amazok nyitva álltak. Karthágóval vagy barátságban élhetett volna, ha az 513-ki békét becsületesen megtartja, vagy ha ezt nem akarta tenni, már rég meghódíthatta volna Karthágót; ama békét Sardinia elfoglalása által tényleg megszegte és húsz évet adott Karthágónak, mely alatt ez hatalmát háborítatlanul újjá teremthette. Makedóniával nem volt nehéz békében élni: ennek barátságát potom áron eljátszotta. Hiányzania kellett egy vezérlő, a viszonyokon teljes összefüggésekben uralkodó államférfiúnak; mindenfelé vagy több történt a kellőnél vagy kevesebb. Most megkezdődött a háboru, melyre az idő és hely meghatározását az ellenségnek engedte át; s Rómának, katonai felsőbbségének teljesen igazolt önértetében, nem volt véleménye a legközelebbi hadi míveletek célja és menete iránt. Fél millió használható katonával rendelkezett — csak a római lovas-

241.

Tétovázó
hadi tervek.

ság volt rosszabb s aránylag csekélyebb számú a karthágóinál, amaz körülbelül egy tizedét, ez egy nyolczadát tette a csatára szálló hadak összes számának. Róma 220 ötemeletes járműből álló hajóhadával, mely az ádriai tengerről épen most vitorlázott vissza a nyugotira, azon államok egyike sem volt képes hozzáfoghatót szembe állítani, melyek e háboru által érdekelve voltak. Ezen aránytalan túlhatalom természetes és helyes felhasználásának módja kérdéses nem lehetett. Régóta meg volt alapítva, hogy a háborút Afrikában való partra-szállással kell megkezdeni; az események későbbi fordúlata arra kényszerítette a rómaiakat, hogy egyidejűleg egy Spanyolországban való kikötést is felvegyenek hadi tervökbe, leginkább azért, nehogy a spanyol hadsereggel Karthágó falai előtt találkozzanak. E terv szerint, midőn a háboru Hannibálnak 535. kezdetén Saguntum ellen intézett támadásával tényleg megkezdett, mindenek előtt Spanyolországba kellett volna még Saguntum eleste előtt egy római sereget küldeni; de a rómaiak elmulasztották azt, a mit a haszon és becsület egyiránt megköveteltek. Saguntum nyolcz hónapon át hiába tartotta magát: — midőn az ellenség kezébe ment át, Róma még nem is fegyverkezett a Spanyolországba teendő expeditióra. Ennek daczára még az Ebró és a Pyrenæk közti tartomány szabad volt, s lakosai nem csak természetes szövetségesei voltak a rómaiaknak, hanem úgy mint a saguntumiak, római ügynököktől ígéreteket is kaptak a gyors segélynyújtás iránt. Catalóniába Itáliából hajón eljutni alig tart tovább mint Cartagénából szárazon; s ha az időközben bekövetkezett formaszerinti hadizenet után a rómaiak úgy mint a phoeníkiiaiak, áprilisban megindulnak, úgy Hannibál az Ebró-vonalon találkozhatott volna a római légiókkal. — Igaz ugyan, hogy Rómában a hadsereg

és hajóhad nagyobb része az afrikai hadjárat rendelkezésére bocsáttatott, és Publius Cornelius Scípió második consul az Ebró mentére rendeltetett; de ez késedelmeskedett, s midőn a Pó vidékén egy felkelés tört ki, a hajóra szállásra készen álló sereget oda bocsátotta, a spanyol expedíció számára pedig új légiókat alakított. Ily módon Hannibál az Ebrónál szenvedélyes ellenállásra talált, de csak a bennszülöttek részéről; ezekkel ő, kire nézve a fennforgó körülmények közt az idő még becsesebb volt, mint katonáinak vére, serege negyedrésznének feláldozásával, néhány hónap alatt elbánt és elért a Pyrenæk vonaláig. Hogy ama késedelmeskedés által Róma spanyol szövetségesei másodszor áldoztattak fel, az ép oly biztosan előre volt látható, a mily könnyű lett volna magát a mulasztást elkerülni, sőt valószínűleg maga az Itáliába való betörés is, melynek 536. tavaszán Rómában kétségkívül még sejtelmével sem bírtak, meghiusított volt, ha a rómaiak jókor megjelennek Spanyolországban. Hannibálnak semmikép sem volt szándékában, hogy spanyol „királyságával” felhagyjon és kétségbeesetten vesse magát Itáliára; az idő, melyet Saguntum ostromára és Catalónia meghódoltatására fordított, azon tetemes hadtest, melyet az Ebró s a Pyrenæk közt újon szerzett tartomány őrzésére hátra hagyott, eléggé bizonyítják, hogy ha egy római sereg Spanyolországot igyekezett volna kezéről elűzni, ő nem érte volna be azzal, hogy e sereg elől elvonja magát; és a mi a legfontosabb volt, ha a rómaiak csak néhány héttel is képesek lettek volna Spanyolországból való elindulását késleltetni, akkor a tél elzárta volna az Alpok szorosait, mielőtt Hannibál azokat elérhette volna s az afrikai expedíció gátolatlanul kelhetett volna útra célja felé.

Hannibál az
Ebrónál.

A Pyrenækhez érve, Hannibál hadainak egy részét haza bocsátotta; a mely rendszabályt már jó eleve elhatározott, mint olyant, mely a katona szemében vezérét úgy tüntesse fel, mint a ki biztos a győzelemről és ne engedje azon sejtelmet fel se támadni lelkében, mintha vállalata azok közé tartoznék, melyekből nincs visszatérés. Seregével, mely most 50,000 gyalog s 9000 lovas, csupa régi katonából állott, nehézségek nélkül átkelt a hegységen, azután Narbonneon és Nimesn keresztül a parti úton ment tovább a kelták földjén, melyet részint a már szerzett összeköttetések, részint a karthágói arany, részint a fegyver nyitott meg előtte. Komoly ellenállásra csak akkor látszott akadni, midőn július végén Avignonnal szemben a Rhónához ért. Scípió consul, ki Spanyolországba hajóztában Massáliában (mintegy június végén) horgonyt vetett, itt hírről vette, hogy már elkésett s hogy Hannibál már nem csak az Ebrón, hanem még a Pyrenæken is átkelt. E hírekre, melyek úgy látszik, először világosították fel a rómaiakat Hannibál célja és iránya felől, a consul egyelőre lemondott a spanyol expedícióról és elhatározta, hogy az ezen vidékbeli kelta népségekkel egyesülten, melyek Massália s általa Róma befolyása alatt álltak, a Rhónánál fogja fogadni a phoeníkiákat, hogy a folyón átkelésöket és Itáliába betörésöket megghiusítsa. Hannibál szerencséjére, szemben azon helylyel, melyen átkelni szándékozott, e pillanatban csak a kelta népfölkelés állt, míg maga a consul 22,000 gyalogból és 2000 lovasból álló seregével még a folyam mentében lefelé, négy napi járásnyira, Massáliában volt. A gall népfölkelés küldönczei siettek neki a hírt megvinni. Hannibálnak seregét, erős lovasságával és elefántjaival együtt, az ellenség szemei előtt kellett a rohamos vizű folyón átszállítania, mielőtt még Scípió meg-

Hannibál
Galliában.

Scípió Mas-
sáliában.

Átkelés a
Rhónán.

érkeznék; és nem volt egy ladikja sem. Rendeletére a vidéken lévő nagyszámú rhónai hajósok minden bárkája, bármily áron, összevásároltatott, a még szükséges csolnakok levágott fákból gyorsan kifaragtattak, úgy hogy az egész nagyszámú hadsereg egy nap alatt át tudott kelni a folyón. Ezalatt egy erős hadosztály Hannó, Hamilkár fiának vezérlete alatt erőszakolt menetekben felfelé nyomult a folyó partján egy átkelési ponthoz, két kis napijáró földre Avignontól, melyet fedetlenül talált. Itt sebtében összeütött talpakon átkelt a folyón, hogy aztán víz mentében lefelé fordulva hátulról támadja meg a gallokat, kik a hadsereg zömének átkelését akadályozták. A Rhónához való érkezéstől számított ötödik, Hannó elindulásának pedig harmadik napján reggel már feltűntek a kiküldött hadosztály füstjelzései az átellenes parton, megadva Hannibálnak az epedve várt jelt az átkelésre. Épen akkor, midőn a gallok, látván hogy az ellenség ladik-hada mozogni kezd, siettek a partot megszállani, táboruk hátok mögött egyszerre lángba borult; meglepetve és megoszolva nem voltak képesek sem a támadásnak helyt állani, sem az átkelést meggátolni, és gyors futásban eloszlottak. — Scípió ezalatt Massáliában gyűléseket tartott hadi tanácsával a felett, hogy mikép kellene a Rhóna átkelési helyeit megszállani s még a kelta vezetők sürgető izeneteire sem szánta el magát az útrakerésre. Nem bízott híreikben s beérte azzal, hogy egy gyöngye római lovas hadosztályt a Rhóna balpartján szemlére küldött. Ez az összes ellenséges haderőt már ezen parton és épen a még egyedül a jobb parton maradt elefántok átszállításával elfoglaltan találta; és miután Avignon vidékén heves ütközetet vítt néhány karthágói dandárral, — az elsőt, melyben e háborúban a rómaiak a karthágóiakkal szemben álltak —

csupán azért, hogy szemléljét bevégezhesse, sietve visszafordult és jelentést tett a főhadiszálláson. Scípió erre ösz-szes hadaival útra kelt és nyakra-főre sietett Avignon felé; de mire ide ért, még az elefántok átszállításának fedezésére hátrahagyott karthágói lovasság is már három nappal előbb tovább vonúlt, s a consul nem tehetett egyebet, mint hogy kifáradt seregével dicstelenül visszament Mas-sáliába, szidva a púnnak „gyáva futását.“ Ilyeténképen a rómaiak először is már harmadízben áldozták fel pusztalanyhaságból szövetségeseiket s egy nagyfontosságú védelmi vonalat; másodszor, midőn ezen első hiba után a hibás nyugalmat hibás sietséggel felcserélve a siker minden reménye nélkül mégis megtették azt, a mit annak biztos kilátásával tehettek volna néhány nap előtt, épen ez által elszalasztották azon eszközt, melylyel hibájokat még jóvá teheték volna. A mióta Hannibál a Rhónán innen kelta földön állt, nem lehetett többé meggátolni, hogy az Alpokhoz el ne jusson; de ha Scípió az első hír vétele után egész seregével Itália felé fordul — Génuan át hét nap alatt érkezhett volna a Póhoz — és a Pó völgyében levő gyöngé hadosztályokat seregével egyesíti, legalább itt veszélyes fogadtatást készíthetett volna az ellenségnek. De nem csak hogy Avignonba menetelével a drága időt elvesztegette, de a különben derék férfiúban nem volt meg vagy azon politikai bátorság, vagy azon katonai belátás, hogy seregének feladatát a körülmények szerint megváltoztassa; hadának zömét testvére Gnæus vezérlete alatt Spanyolországba küldte, maga pedig csekély erővel visszament Pisæbe.

Hannibál, ki a Rhónán átkelvén a sereget gyűlésbe híttá s előtte hadjáratának tervét kifejtette, és a Pó völgyéből érkezett kelta főnököt, Magilust magát is tolmács

Hannibál átkelése az Alpokon.

segélyével a sereghez beszéltette, ezalatt akadálytalanul nyomult előre az Alpok szorosai felé. Hogy melyiket válassza, az közvetetlenül sem az út hosszúságától, sem a lakosság érzületétől nem függhetett, habár sem kerülő úton sem csatározás által nem volt szabad időt vesztenie. Azon útra kellett lépnie, mely poggyásza, erős lovassága és elefántjai számára járható volt s melyen a sereg elég élelmi szert keríthetett magának, akár jó módjával, akár erőszakkal — mert ámbár Hannibál gondoskodott róla, hogy teherhordó állatok élelmi szereket vigyenek utána, ezekkel mégis oly sereg, mely nagy veszteségei daczára még mindig mintegy 50,000 embert számlált, egynehány napnál tovább be nem érhetne. Kivéve a tengerparti utat, melyet Hannibál nem azért nem választott, mintha a rómaiak elzárták volna előle, hanem mert általa céljától eltereltetett volna, a régi korban *) csak két nagyobb átjárón keresztül lehetett Galliából Itáliába jutni: a cotti havason (Mont Genève) átvezető szoroson a taurinusok földjére (Susán vagy Fenestrelles-n keresztül Turinba), és a graiusin (kis Sz. Bernát) át a salassusok vidékére (Aosta és Ivrea felé). Az első út rövidebb; de onnan kezdve, a hol a Rhóna völgyét elhagyja, a Drac, a Romanche és a felső Durance járhatatlan és terméketlen folyamvölgyeiben akadályokkal teljes és szegény hegyi vidéken megy keresztül és legalább hét-nyolcz napi hegyi menetekkel jár; itt csak Pompeius épített katonai utat,

*) A Mont Cenis-n átvezető út csak a középkorban lett hadi úttá. A keleti szorosok, mint például az, mely a poenin havason vagy a nagy Sz. Bernáton megy át, melyet különben szintén csak Cæsar és Augustus tettek katonai úttá, itt természetesen nem jönnek tekintetbe.

hogy az innenső és túlsó gall tartomány közt rövidebb összeköttetést hozzon létre. — A kis Sz. Bernáton átvezető út valamivel hosszabb; de miután az Alpoknak a Rhóna völgyét keletről elzáró első falán áthaladt, a felső Isère völgyében fut tovább, mely Grenoble-tól Chambéryn át egészen a kis Sz. Bernát aljáig, azaz a felső havasok heglánczáig terjed s az Alpok völgyeinek legszélesebbike, legtermékenyebbike és legnépesebbike. A kis Sz. Bernáton át vezető út továbbá minden az Alpokon át-vivő természetes átjáró közt ha nem is a legalacsonyabb, de a legkényelmesebb; s bár mesterséges út nincs benne, mégis rajta kelt át a havasokon még 1815-ben is egy osztrák hadtest tüzéségével együtt. Végre, ezen út, mely csak két hegyháton megy keresztül, a legrégebb idők óta a kelta földről Itáliába vezető nagy katonai út vala. A karthágói hadseregnek tehát tényleg nem volt miben változtatnia; Hannibálra nézve a körülmények szerencsés találkozása, nem pedig elhatározó indok volt az, hogy a vele szövetkezett itáliai kelta törzsek lakhelyei egészen a kis Sz. Bernátig nyúltak, míg a Mont Genève-n át menő úton közvetlenül a taurínusok földére ért volna, kik az insubriakkal régi idők óta viszályban álltak. — A karthágói sereg ennél fogva először a Rhóna mentében felfelé a felső Isère völgyének vette útját, nem, mint gondolnók, a legrövidebb úton, az alsó Isère balpartján felfelé, Valence-től Grenoble irányában, hanem az allobrogok „szigetén“, ama gazdag és már akkor sűrű népességű lapályon keresztül, melyet éjszokról s nyugotról a Rhóna, délről az Isère, keletről az Alpok vesznek körül. Ezt pedig azért tette, mert a legrövidebb út járhatatlan és szegény hegyi vidéken vezetne volna keresztül, míg a sziget lapályos és szerfelett termékeny s csak egy egyszerű hegyfal által van a

felső Isère völgyétől elválasztva. A Rhóna mentében a szigetre vezető s ezen át az Alpok faláig terjedő utat a sereg tizenhat nap alatt tette meg; az út kevés nehézséggel járt s magán a szigeten Hannibál, egy, két allobrog főnök közt kitört viszály ügyes felhasználása által annyira le tudta magának a leghatalmasabbak egyikét kötelezni, hogy az nem csak elkísérte a karthágóiakat az egész síkon keresztül, hanem az élelmi szerekben támadt hiányt is kipótolta s a katonákat fegyverrel, ruhával és lábbelivel ellátta. De az Alpok első hegylánczán, mely meredeken, falszerűen nyúlik fel s melyen csak egyetlen járható ösvény (a Mont du Chaton át Chevelu falunál) vezet keresztül, a vállalat kis híja hogy hajótörést nem szenvedett. Az allobrog lakosság a szorost erősen megszállta. Hannibál ezt elég jókor megtudta arra nézve, hogy a megtámadtatást kikerülje és a hegy aljánál táborozott mindaddig, míg naplemente után a kelták a legközelebbi város házaiba el nem széledtek, mire este a szorost elfoglalta. A hegycsúcs ekkép birtokában volt; de a szerfelett meredek úton, mely az oromról a bourgeti tóhoz levezet, az öszvérek és lovak elcsúsztak és elbuktak. Azon támadások, melyeket a kelták alkalmas pontokon intéztek a haladó sereg ellen, nem annyira magokban véve, mint inkább azon tolongás által váltak terhesekké, melyet okoztak; és midőn Hannibál könnyű csapataival fölülről vetette magát az allobrogokra, ezeket ugyan könnyű szerivel és nagy veszteséggel lekergette a hegyről, de a csatázás zaja mégis növelte a zavart, főkép a szállító csapatokban. Ekkép nagy veszteséggel leérve a síkra, Hannibál rögtön megtámadta a legközelebb fekvő várost, hogy a barbárokat megfenyítse és megijeszze s egyszersmind a teherhordó állataiban és lovaiban támadt hiányt lehetőleg kipótolja. Egy napot pihenven

Chambéry kies völgyében, a hadsereg az Isère mentén felfelé folytatta útját, a nélkül hogy a széles és gazdag talajon hiányt szenvedett vagy megtámadtatván feltartóztattott volna. Csak a negyedik napon, midőn a ceutrónok földjére (a mai Tarantaise) ért, melyen a völgy mindinkább megszűkül, volt ismét oka nagyobb óvatosságot kifejteni. A ceutrónok országuk határán (körülbelül Conflans mellett) galyakkal és koszorúkkal fogadták a hadsereget, vágómarhát, vezetőket és kezeseket adtak neki s Hannibál úgy ment tartományukon keresztül, mint szövetséges földön. Midőn azonban hadai közvetlenül az Alpok aljáig elértek, oda, a hol az út az Isèret elhagyja s egy szűk és terhes szorulatban Reclus patakja mentében a Bernáthegy csúcsára felkanyarodik, egyszerre feltűnt a ceutrónok honvédsége úgy a sereg háta megett, mint a szorost jobbról és balról befoglaló hegygerinczeken, azon reményben, hogy Hannibál hadi poggyászát őrségestől elvághatja. De Hannibál, ki a ceutrónok minden előzékenységéből biztos tapintattal kiolvasta szándékukat, mely szerint területek számára kíméletet igyekeztek nyerni, a nélkül hogy a gazdag zsákmányt elszalasztanák, e támadást előre látva, poggyászát és lovasságát előre küldte s a menetet összes gyalogságával fedezte; a mi által az ellenség tervét megghiusította, ámbár azt nem bírta meggátolni, hogy ez, a gyalogságot menésében a hegygerinczeken kísérve, benne, lehányt és legördített kövekkel, nagy kárt ne tegyen. A „fehér kövön“ (még ma is *la roche blanche*) egy, a Sz. Bernát aljánál magában álló és a reá felvezető úton uralkodó magas krétasziklán foglalt Hannibál gyalogságával állást, hogy az egész éjen át fáradságosan felkapaszkodó lovak és teherhordó állatok menetét fedezze, és végre szakadatlan s igen véres csatározások közt másnap elérkezett a

szorosnak legmagasabb csúcsára. Itt azon fedett fennsíkon, mely egy kis tó, a Dória forrása körül mintegy $2\frac{1}{2}$ migliányi terjedelemben fekszik, pihenőt engedett seregének. A katonák lelkén a csüggedés erőt kezdett venni. A mind fáradságosabbá váló utak, a fogytán levő készletek, az elérhetetlen ellenség folytonos támadásai közben tett menetek a szorulatokban, a sereg kegyetlenül megritkúlt sorai, a szétugrasztottak és sebesültek reménytelen helyzete s az egész vállalat célja, melyet csupán a vezérnek és közvetetlen környezetének lelkesedése nem tekintett pusztá ábrándnak, még az afrikai és spanyol veteránokra is lehangelő hatással kezdtek lenni. A vezérek önbizalma azonban változatlan maradt; az elszéledtek közül sokan ismét visszakerültek; a barátságos gallok már közel voltak, a vízválasztó el volt érve s a sereg már maga előtt látta a hegyi vándorra nézve oly örömdetes lefelé vezető utat; és rövid pihenés után a sereg megújult bátorsággal kerekedett fel az út utolsó és legnehezebb részére, a leereszkedésre. Ellenség e közben nem igen nyugtalanította a sereget; de az előhaladott évszak — már szeptember eleje volt — a lefelé menésben bőven kipótolta azon kellemetlenségeket, melyeket a felmenésben az ellenség támadásai okoztak. A Dória mentén elvonuló meredek és sikamlós hegyi lejtőn, melyen az újon esett hó az ösvényeket eltakarta és megrontotta, emberek és lovak eltévedtek és elcsúsztak s a mélységbe hulltak; sőt az első napi járás végén a sereg oly, mintegy kétszáz lépésnyi hosszúságú helyre ért, melyre a Cramontnak meredeken felette függő szikláiról szakadatlanul lavínák zuhannak alá s melyen hideg nyárban egész esztendőn át a hó el nem olvad. A gyalogság áthaladt rajta; de a lovak és az elefántok nem bírtak a síkos jégtömegeken, melyeket a frissen esett hó

csak vékony réteggel vont be, átmenni, s a hadvezér a poggyászszal, lovassággal és elefántjaival kénytelen volt e terhes helyen felül táborba szállani. Másnap a lovasok erejüket megfeszítve sánczolás által útat vágtak a lovak és teherhordó állatok számára, de a félig éhen halt elefántokat csak további három nap múlva, mely alatt felváltott erővel szakadatlanul folyt a munka, lehetett átvezetni. Ekkép, négy napi késedelem után, ismét az egész sereg együtt volt, s további három napot haladva a Dória mindinkább kiszélesedő és mind termékenyebbé váló völgyében, melynek lakói, az insubriak védnöksége alatt álló salassusok, a karthágóiakat szövetségeseik és szabadítók gyanánt üdvözölték, a hadsereg szeptember közepe táján Ivrea síkjára ért, hol a kimerült hadak a falvakban elszállásoltattak, hogy jó ellátás és két heti pihenés segélyével a kiállott példátlan fáradoalmakat kiheverhessék. Ha a rómaiak, a mint tehették volna, vagy 30,000 pihent és harcra kész emberből álló hadtesttel álltak volna körülbelül Turin vidékén s az ellenséget rögtön ütközetre kényszerítették volna, Hannibál nagy terve csúfúl hajótörést szenvedhetett volna; szerencséjére a rómaiak ezúttal sem voltak ott, a hol lenniök kellett volna, és óvakodtak az ellenség hadainak nyugalomát, melyre ezeknek oly nagy szükségök volt, megzavarni *).

*) Azon sokat vitatott topographikus kérdéseket, melyek e híres vállalatnál összefüggésben állnak, Wickham és Cramer urak példányszerűleg tett vizsgálataik által elintézeteknek és nagyjában megfejtetteknek tekinthetjük. A kortani kérdések felett azonban, melyekben szintén akadunk nehézségekre, álljon itt kivételképen néhány észrevétel. — Midőn Hannibál a Bernát csúcsára ért, „a hegycsúcsokat már sűrű hó kezdte ellepni“ (Pol. 3, 54); az úton hó volt (Pol. 3, 55), de talán leginkább nem friss hó, hanem a lesza-

Eredmények.

Hannibál elérte czélját, de nagy áldozatokkal. Azon 50,000 gyalog és 9000 lóháton szolgáló régi katonának, kikből a sereg a Pyrenæken történt átkelés után állott, több mint fele áldozatul esett a csatározásokban, menetekben és folyókon való átkelésekben; Hannibálnak most, saját vallomása szerint, mindössze 20,000 gyalogja — ezek három ötöde libyai, két ötöde spanyol — és 6000 részben kétségkívül lelovazott lovasa volt, kiknek aránylag csekély vesztesége nem kevesbbé bizonyítja a numídiái lovasság kitünőségét, mint azon jól meggondolt kíméletet, melylyel a hadvezér e válogatott sereget felhasználta. Egy 526 migliányi, vagy mintegy 33 mérsékelt napi járásnyi út,

kadt lavínák hava. A Bernáton a tél sz. Mihály napja körül kezdődik, a hóesés szeptemberben; midőn a nevezett angolok augusztus végén e hegyet megmászták, útközben havat alig találtak, de az út melletti hegygerinczeket mindenütt hótól belepve látták. E szerint úgy látszik, Hannibál szeptember elején ért a szoroshoz; a mivel az is megegyeztethető, hogy akkor ért oda, „midőn már a tél közeledett“ — mert *συνάπτειν τὴν τῆς πλειάδος δούδιν* (Pol. 3, 54) többet nem jelent, legkevesbbé a plejádok kora lementének napját (mintegy okt. 26-ika); v. ö. Ideler, Chronol. I. 241. — Ha Hannibál kilencz nappal utóbb, azaz szeptember közepén érkezett Itáliába, akkor az ettől fogva a Trebia mellett deczember végén (*περὶ χειμερινὰς τροπὰς* Pol. 3, 72) vítt útközetig lefolyt események számára is kikerül a szükséges idő, nevezetesen az Afrikába szánt seregnek Lilybæonból Placentiába történt átszállítása számára is. Ezzel összevág továbbá az is, hogy az indulás napja a seregnek egy *ὕπὸ τὴν ἑαρινὴν ὥραν* (Pol. 3, 34), tehát márczius végén tartott gyűlésében adatott annak tudtára, s hogy az út öt hónapig (vagy App. 7, 4 szerint hatig) tartott. Ha tehát Hannibál szeptember elején a Bernáton volt, akkor, miután a Rhónától idáig 30 nap alatt ért el, augusztus elején ért a Rhónához, a hol Scipiónak, ki a nyár kezdetén (Pol. 3, 41), tehát legkésőbb június elején szállt hajóra, természetesen sok időt kellett úton töltenie vagy Massáliában meglepő tétlenségben elvesztegetnie.

melynek folytatását és befejezését semmi különös előre nem látható nevezetesebb baleset nem zavarta meg, sőt melyet kiszámíthatatlan szerencsés véletlenek s az ellenség még kevesbbé kiszámítható hibái tettek lehetségessé és mely mindezek daczára nem csak ily áldozatokba került, hanem a hadsereget még úgy elcsigázta és demoralizálta, miszerint hosszabb pihenésre volt szüksége, hogy újra harczképessé lehessen, ez kétséges értékű katonai operáció s méltán kérdésbe vehetjük, vajon sikerültnek tartotta-e maga Hannibál is. De azért nem szabad miatta a hadvezért feltétlen gáncscsal illetnünk; látjuk ugyan követett műveleti tervének hiányait, de azt nem dönthetjük el, vajon volt-e oly helyzetben, hogy azokat előre láthassa — mert hiszen útja ismeretlen barbár földön vezette keresztül — vagy, vajon ha más utat követ, ha például a parti utat választja vagy Cartagénában vagy Karthágóban hajóra száll, kevesebb veszélynek tette volna-e ki magát. A terv óvatos és mesteri kivitele a részletekben minden esetre bámulatra méltó, s a mitől végre is minden függött, Hamilkár nagy szabású terve, Rómával Itália földjén mérközni meg, akár inkább a szerencse kedvezése, akár inkább a fővezér érdeme következtében, de megvalósítottatott. Az ő szelleme tervezte e hadjáratot; és valamint Stein és Scharnhorst feladata nehezebb és nagyobb szerű volt annál, mely Yorknak és Blüchernek jutott, azonképen a történeti emlékezés, az előkészítő tények nagy lánczolatának ez utolsó szemét, az Alpokon való átkelést is, helyes tapintattal mindig bámulatra méltóbbnak tartotta, mint a trasiméni tónál és Cannæ síkján vívott ütközeteket.

V. FEJEZET.

A hannibáli háboru a kannai ütközetig.

Hannibál s
az itáliai
kelták.

A karthágói hadseregnek az Alpokon innen megjele-
nése által egy csapással megváltozott a dolgok állása és
semmivé lett a rómaiak haditerve. Róma két fő hadserege
közül az egyik már Spanyolország földjén állt s ott harczba
keveredett az ellenséggel; ezt nem lehetett többé vissza-
vonni. A második, melynek céljául Afrika tűzetett ki,
Tiberius Sempronius consul főparancsnoksága alatt szeren-
csére még Sicíliában volt; a rómaiak késedelmeskedése ez
egyszer hasznokra vált. Az Itáliába és Sicíliába szánt két
karthágói hajóhad közül az egyiket a vihar szétszórta s
egynehány hajóját a syrakúsaiai Messána mellett elfogták;
a második sikeretlenül kísértette meg Lilybæont meglepni
s ezután egy, ezen kikötő előtt vítt tengeri ütközetben meg-
veretett. Az ellenséges hajórajoknak az itáliai vizeken
időzése ennek daczára oly kényelmetlen volt Rómára nézve,
miszerint a consul elhatározta, hogy, mielőtt Afrikába át-
vitorlázna, a Sicília körül fekvő kis szigeteket megszállja és
az Itália ellen működő karthágói hajóhadat elkergeti. Me-
lite meghódításában s az ellenséges hajóraj felkeresésében,

melyet a lipári szigeteknél vélt találhatni, mialatt az Víbo mellett (Monteleone) kikötött s a bretti partot fosztogatta, és végre alkalmas kiszálló helynek kutatásában az afrikai parton, eltöltötte az egész nyarat, s így a senátus azon rendelete, mely őt a haza védelmére lehető gyorsan visszatérni parancsolta, a sereget és hajóhadat még Lilybæonban találta. — Mialatt Rómának két nagy serege, melyek mindenike magában véve számra nézve egyenlő volt Hannibáléval, ekkép a Pó völgyétől nagy messze töltötte az időt, itt sehogy sem volt Róma a megtámadtatásra elkészülve. A kelták közt már a karthágóiak megérkezése előtt kitört felkelés következtében ugyan volt itt egy római sereg. A két római erősségnek, Placentiának és Cremónának alapítása, melyek mindenike 6000 települőt kapott, és főkép a boius földön Mutina alapítására tett előkészületek már 536. tavaszán, a Hannibállal megállapított idő előtt, felkelésre ingerelték a boiusokat, kikhez rögtön az insubriak is csatlakoztak. A mutinai területen már letelepült gyarmatosok, váratlanul megtámadtatván, a városba menekültek. Lúcius Manlius praetor, ki Arimínumban viselte a főparancsnokságot, gyorsan oda sietett egyetlen légiójával az ostromzár alá fogott gyarmatosok megszabadítására; de az erdőkben váratlanul megtámadtatván s nagy veszteséget szenvedvén, nem tehetett egyebet, mint hogy egy halmon állást foglalt s itt szintén ostromoltatni hagyta magát a boiusok által, mígnem egy Rómából Lúcius Atílius praetor vezérlete alatt küldött második légió a sereget s a várost szerencsésen megszabadította s a gall felkelést egy pillanatra elfojtotta. A boiusok ezen időelőtti felkelése, egyfelől, midőn Scípió elindulását Spanyolországba késleltette, Hannibál tervét nagyban előmozdította, másfelől oka volt annak, hogy ez a Pó völgyét nem találta minden fedezet

218.

nélkül, a várak kivételével. De a római hadtest, melynek két erősen megtizedelt légiója nem számlált 20,000 embert, eléggé el levén foglalva a kelták megfékezésével, nem gondolt az Alpok szorosainak megszállására, melyeknek veszélyben forgásáról Rómában is csak akkor vettek hírt, midőn Publius Scípió consul Massáliából serege nélkül tért vissza Itáliába, s a minek talán még ekkor sem tulajdonítottak nagy fontosságot, remélvén hogy az Alpok elegendők lesznek a vakmerő vállalat meghiusítására. Ily módon a döntő perczen a döntő helyen még csak egyetlen római előőrs sem volt felállítva; Hannibálnak elég ideje maradt seregét kipihentetni, a taurínusok fővárosát, mely kapuit előtte elzárta, három napi ostrom után rohammal bevenni s a felső Pó völgyében levő minden ligúr és kelta községet szövetségre bírni vagy kényszeríteni, mielőtt Scípió, ki a Pó völgyében a parancsnokságot átvette, útját állta volna.

Scípió a Pó
völgyében.

Ez, kinek azon nehéz feladat jutott, hogy sokkal csekélyebb, nevezetesen lovasság dolgában igen gyöngye seregével a túlnyomó számú ellenséget előnyomulásában feltartóztassa s a fejét mindenfelé felütő kelta felkelést elnyomja, a Pón, valószínűleg Placentiánál, átment, s e folyam mellett felfelé haladva az ellenség elé nyomult, mialatt Hannibál Turin bevétele után víz mentében lefelé fordult, hogy az insubriakat és boiusokat felszabadítsa. A Ticino és Sesia közti síkon, közel Vercellihez, a római lovasság, mely a könnyű gyalogsággal együtt erőszakolt szemlejáratra ment ki, a hasonló járatban levő phoeníkiaira bukkant, mely alkalommal mind a két csapatot a fővezérek személyesen vezették. Scípió a kínált megütközést az ellenség túlnyomó száma daczára elfogadta; de könnyű gyalogsága, melyet a lovasság homlokzata előtt állított fel, az ellenség nehéz lovassága által megtámadtatván, futásnak eredt; s mialatt ez

Csatározás a
Ticino mel-
lett.

elülről adott dolgot a római lovasságnak, a könnyű numídiái lovasság, félre tolva az ellenséges gyalogság szétrobantott csapatait, hátulról és oldalban rohanta meg a római lovasokat. Ezzel az ütközet el volt döntve. A rómaiak tetemes veszteséget szenvedtek; maga a consul, ki mint katoná tette jóvá azt, a mit mint hadvezér hibázott, veszélyes sebet kapott, és élte megmentését csupán tizenhét éves fiának köszönhetette, ki bátran beugratva az ellenség közé, dandárát maga után menni kényszerítette s atyját szerencsésen kivágta. Scípió, kit e csatározás az ellenfél ereje felől felvilágosított, átlátta, mily hibát követett el, midőn gyöngébb seregével a síkon foglalt állást, háta megett a folyóval, s elhatározta, hogy az ellenség szeme láttára vissza fog térni a Pó jobb partjára. A mint a hadi műveletek szűkebb térre szorúltak össze s a rómaiak ellenállhatatlanságáról táplált illúziói oszlani kezdtek, Scípió ismét hatalmába jutott jelentékeny katonai tehetségének, melyet fiatal ellenfelének a kalandosságig vakmerő terve egy pillanatra megzsibbasztott. Mialatt Hannibál a nyílt ütközetre elkészült, Scípió egy gyorsan tervezett és biztos kézzel végrehajtott menetben szerencsésen visszatért a Pónak rosszkor elhagyott jobb partjára s maga megett a hidat felszedte, mely alkalommal azonban a hídfelszedési munkálatok fedezésére rendelt, 600 főből álló római szakasz a seregtől elváगतott és fogságba esett. Egyébiránt, miután a folyam felső része Hannibál kezében volt, ezt nem lehetett meggátolni abban, hogy a víz mentében felfelé menve egy hajóhídon átkeljen rajta s néhány nappal utóbb a Pó jobb partján álljon szembe a római sereggel. Ez a síkon Placentia előtt foglalt állást; de a római sereg egy kelta osztályának fellázadása s a köröskörül újra kitörő gall felkelés a consult arra kényszerítették, hogy a síkot elhagyja

A seregek
Placentia
előtt.

s a Trébia mögötti halmokra vonúljon, a mit nevezetes veszteség nélkül meg is tehetett, miután az utána küldött numídiái lovasok az elhagyott tábor kirablásával és felgyújtásával elvesztegették idejüket. Ezen erős állásban, bal szárnyával az Apennínre, a jobbal a Póra és Placentia várára támaszkodva, elül az ezen évszakban nem jelentéktelen Trébia által fedve, a clastídiumi (Casteggio) gazdag raktárakat, melyektől ez állásban az ellenséges haderő által el volt metszve, meg nem menthette ugyan és a római érzületű cenománok kivételével, majd valamennyi gall cantonnak felkelését meg nem akadályozhatta. De Hannibált előnyomulásában tökéletesen feltartóztatta s rákényszerítette, hogy a rómaiakkal szemben tábort üssön; továbbá a Scípió által elfoglalt állás, valamint a cenománok, kik az insubriak határát fenyegették, megakadályozták a felkelők fő tömegének közvetlen csatlakozását az ellenséghez, és lehetővé tették a második római seregnek, mely időközben Lilybæonból Arimínumba megérkezett, a fellázadt tartományon nagyobb nehézségek nélkül végig menve Placentiáig eljutni és a pói sereggel egyesülni. Scípió ekkép teljesen és fényesen megoldotta nehéz feladatát. A római seregnek, mely most közel 40,000 embert számlált s habár lovasság dolgában jóval alatta állt ellenfelének, de gyalogságára nézve legalább egyenlő volt vele, csak állva kellett maradnia ott, a hol volt, s ez által az ellenséget vagy arra kényszerítenie, hogy a folyón átkelést s a római tábor megtámadását a téli időszakban megkísértse, vagy arra, hogy előnyomulásával felhagyjon s a gallok ingatagságát a téli szállások terhe által próbára tegye. De bármily világos volt is ez, nem kevesbbé bizonyos volt, hogy már december volt s hogy ezen eljárást követve Róma talán győzni fog, de nem fog győzni Tibérius Sempronius consul,

A trébiai
ütközet.

ki Scípió megsebesülése következtében egymaga viselte a főparancsnokságot, s kinek hivatalos éve néhány hónap múlva lejárandó volt. Hannibál ismerte emberét és mitsem mulasztott el, hogy ütközetre ingerelhesse; a Rómához hűnek maradt kelta falvakat kegyetlenül pusztított, s midőn e közben a két fél lovassága harciba keveredett, Hannibál megengedte ellenfelének, hogy a győzelemmel kérkedjék. Nem sokára, egy zord, esős napon, a rómaiakra nézve váratlanul, ütközetre került a dolog. A római könnyű csapatok kora reggel óta portyázva harcoltak az ellenség könnyű lovasságával; ez lassan visszavonult, s a rómaiak, a kivitt előnyt kizsákmányolandók, hevesen utána eredtek a nagyon megáradt Trébián keresztül. A lovasság egyszerre megállt; s a római előhad a Hannibál által választott csatatéren, ennek csatarendbe állított seregével látta magát szemben — el volt veszve, ha a sereg zöme gyorsan át nem jön utána a patakon. Éhesen, kifáradva és átázva érkeztek a rómaiak a harczytérre és siettek csatarendbe állani, a lovasság, mint rendesen, a szárnyakon, a gyalogság közepén. Az ütközetet a könnyű csapatok kezdték meg, melyek mindkét félen az elősereget képezték; de a rómaiak már majd minden lövegeiket ellődözték a lovasság ellen és rögtön meghátráltak; hasonlóképp tett a lovasság is a szárnyakon, melyet elülről az elefántok szorongattak, s jobbról és balról a karthágóiak jóval nagyobb számú lovassága túlszárnyalt. De a római gyalogság méltónak bizonyítá magát hírnevére; a csata kezdetén határozott túlsúlyt vívott ki magának az ellenség gyalogsága felett, és midőn a római lovasság meghátrálása az ellenség lovasságának és könnyű csapatainak lehetővé tette szintén a római gyalogság ellen fordúlniok, ez ugyan felhagyott az előnyomulással, de hátrálásra még ekkor sem volt bírható.

Ekkor egyszerre Mágó, Hannibál legifjabb öcscsének vezérlése alatt egy ezer gyalogból s ugyanannyi lovasból álló válogatott karthágói dandár tört elő leshelyéből a római sereg háta megett és bele vágott a sűrűen összebonyolodott tömegekbe. E támadás a római sereg szárnyait és centrumának utolsó sorait is megbontotta és szétrobbantotta. Az első, 10,000 emberből álló harczrend, szorosan összecsatlakozva keresztültörte a karthágóiak vonalát és az ellenségen keresztül oldalt útát vágott magának, a minnek az ellenséges gyalogság, nevezetesen a gall felkelők, drágán megadták az árát; e vitéz hadosztály ily módon, csak gyöngén üldöztetve, Placentiába jutott. A sereg többi részét, midőn a folyón átkelést megkisérté, az ellenség elefántjai és könnyű csapatai legnagyobb részben leölték; csak a lovasság egy része s néhány gyalog osztály bírt a folyón átlábolva a táborba eljutni, hova a karthágóiak nem mentek utánok, s innen szintén Placentiába vonulni *).

*) Polybios jelentése a Trébia melletti ütközetről egészen világos. Ha Placentia a Trébia jobb partján, ennek a Póba szakadásánál teküdt s ha az ütközet a balparton vívatott, míg a római tábor a jobbon volt felütve, — mely két körülmény ugyan kétségbe vonatott, de azért mégis kétségbe nem vonható — akkor a római katonáknak minden esetre át kellett menniök a Trébián, akár a római táborba, akár Placentiába akartak eljutni. De a táborba való átkelésnél kénytelenek lettek volna magoknak saját hadseregök felbomlott részén s azon ellenséges dandáron keresztül, mely azt megkerülte, csinálni útát, s ez után szinte kézviadalban az ellenséggel, kelni át a folyón. Ellenben Placentiánál akkor keltek át rajta, midőn az üldözés már alább hagyott, midőn a hadtest már több méréföldnyire volt a csatatértől és egy római vár kerületébe érkezett; az is lehetséges, bár be nem bizonyítható, hogy itt híd vezetett a Trébián keresztül s hogy a túlpárti hídfőt a placentiai őrség tartotta megszállva. Világos, hogy az első átkelés ép oly nehéz volt,

Kevés csatát vívtak a római katonák, mely annyira becsületökre vált volna, s ritka ütközet miatt érheti súlyosabb vád a hadvezért, ki azt vívta, mint a trébiai miatt; ám-
bár a méltányos ítélőnek nem szabad felednie, hogy a bizonyos meghatározott napon lejáró hadvezérség nem katonai intézmény volt, s hogy tövisről fűgét szedni még senki-
nek sem sikerült. De a győztes fél is drágán megadta a diadal árát. Hannibál régi katonái közül igen sok, s egyetlen egynek kivételével minden elefántja elveszett. A betörő sereg ezen első győzelmének következtetése az lett, hogy a nemzeti felkelés most az egész kelta földön akadályozatlanul kitört és szerveztetett. A római pói sereg maradványai Placentia és Cremóna várakba zárkóztak, s teljesen elmetszve hazájoktól, kénytelenek voltak a folyón szállíttatni magoknak a szükséges élelmi szereket. Tibérius Sempronius consul csodával határos módon kerülte el a fogságot, midőn egy gyöngé lovas csapattal a választásokra Rómába ment. Hannibál, ki nem akarta katonáinak egészségét a zordon évszakban további menetek által kockáztatni, ott a hol állt, télire táborba szállt, s miután egy, a nagyobb várak ellen intézett komoly támadás eredményre nem vezetett, beérte azzal, hogy Placentia folyamikötője és más kis római állomások elleni támadásokkal

Hannibál
mint éjszaki
Itália ura.

a mily könnyű e második, és hogy Polybios, katona létére, helyesen mond a tízezernyi hadtestről csupán annyit, hogy zárt sorokban keresztülvágta magát Placentia felé (3, 74, 6), a nélkül hogy az itt közönyös átkelést a folyón megemlítené. — Lívius előadásának tévessége, ki a phoenikiai táborat a Trébia jobb, a római bal partjára teszi, újabban több oldalról kiemeltetett. Még csak arra akarjuk az olvasót emlékeztetni, hogy Clastidiumnak a mai Casteggio melletti fekvése ma már felirások segítségével meg van állapítva (Orelli-Henzen 5117).

ingerelje az ellenséget. Fő foglalatosságát a gall felkelés szervezése képezte; a kelták közül állítólag 60,000 gyalognál és 4000 lovasnál több csatlakozott seregéhez.

Hannibál
katonai és
politikai
helyzete.
217.

Róma az 537-iki hadjáratra nem tett rendkívüli erőfeszítéseket; a senátus a helyzetet, daczára az elvesztett ütközetnek, még korántsem tekintette komolyan veszélyesnek, és nem ok nélkül. Azon parti őrsegeken kívül, melyek Sardíniába, Sicíliába és Tarentbe s azon segélyhadakon kívül, melyek Spanyolországba küldettek, a két új consul, Gáius Flamínius és Gnæus Servílius csak annyi katonát kaptak, a mennyi a négy légió teljes számának kiegészítésére szükséges volt; csupán a lovasság szaporított meg. Az éjszaki határ fedezése tétetett feladatukká, s ez okból azon két csinált úton foglaltak állást, melyek Rómából éjszakra vezettek, s melyek közül a nyugoti ekkor Arrétiumnál, a keleti Arimínumnál végződött; amazt Gáius Flamínius, ezt Gnæus Servílius szállta meg. Itt a Pó melléki várakban levő hadakat, valószínűleg vízi úton, ismét magokhoz vonták és megvárták a kedvezőbb időszak beálltát, hogy a védelemben az Apennín szorosait megszállják, azután átmenve a támadásra, a Pó völgyébe leszálljanak s egymásnak körülbelül Placentia táján kezét nyújtsanak. De Hannibálnak épen nem volt szándékában a Pó völgyét védelmezni. Talán jobban ismerte Rómát, mint magok a rómaiak, és jól tudta, mennyire kétségtelenül ő a gyöngébb fél s mennyire az maradt a Trébia melletti fényes ütközet daczára; s jól tudta azt is, hogy vég célját, Róma lealázását a rómaiak szívós makacssága ellenében sem ijesztés sem meglepés által nem, hanem csupán a büszke város tényleges legyőzése által érheti el. Szembeötlő volt, mennyire alatta állt ő, ki hazulról csak biztalan és rendetlen támogatásban részesült s Itáliában leginkább csak a kelták

ingatag és szeszélyes népére támaszkodhatott, politikai erő és katonai segédeszközök dolgában az itáliai szövetségnek; s hogy a phœnikiai gyalog katona taktikailag mennyire alatta állt minden ráfordított fáradság daczára a legionáriusnak, azt Scípió védelme s a Trébiánál megvert gyalogság fényes visszavonulása elég világosan megmutatta. Ennek felismerése vezette Hannibált azon két irányeszmére, mely egész eljárási módját Itáliában meghatározta: a háborút a hadművelleti terv és harcztér folytonos változtatásával mintegy kalandori módon viselni, annak végét pedig nem harczni, hanem politikai eredményektől, az itáliai szövetség fokozatos meglazításától és végre szétrobbantásától várni. Ama harczmód szükséges volt, mert az egyetlen dolog, melyet Hannibál annyi más hátránnyal szemben a mérlegbe vehetett, saját katonai lángelméje, csak akkor eshetett teljesen a mérlegbe, ha sikerült elleneit nem sejtett kombinációk segítségével szakadatlanul kihozni a kerékvágásukból, ellenben el volt veszte, a mint a háboru megállapodott. Eme czélt a józan politika tűzte elébe, mert ő, a harczok győztes mestere, világosan belátta, hogy mindig csak Róma vezéreit győzte le, nem magát Rómát, s hogy a rómaiak minden új csata után épen úgy fölöttük álltak a karthágóiaknak, a mint ő fölöttük állt a római hadvezéreknek. Hogy Hannibál e felett soha, még szerencséjének tetőpontján sem csalódott, az bámulatra méltóbb legbámulatosabb csatáinál. — Ez, és nem a gallok kérései, hogy kímélje tartományukat, melyekre nem volt szabad hajtania, volt oka annak is, hogy Itália ellenében szerzett új művelleti alapját most mintegy feladta s a háboru színhelyét magába Itáliába tette át. Előbb valamennyi hadi foglyot maga elé hozatott. A rómaiakat elkülönítette a többiektől és rab-szolgákként bilincsre verette — de az kétségkívül legalább

Hannibál az
Apennínen
átmegy.

is nagyítás, hogy minden fegyverfogható rómaid, ki itt vagy egyebütt kezébe esett, lemészároltatott volna; ellenben minden itáliai szövetséges társat váltságdíj nélkül szabadon bocsátott, hogy otthon megjelenhessék, miszerint Hannibál nem Itália, hanem Róma ellen visel háborút, hogy ő minden itáliai községnek biztosítja egykori függetlenségét és egykori határait, s hogy a megszabadítottaknak nyomában van a szabadító, mint megváltó és bosszuálló. A tél vége felé ekkép felkerekedett a Pó völgyéből, hogy az Apennín kényelmetlen szorosain keresztül utat keressen magának. Gáius Flamínus az etrusk sereggel egyelőre még Arezzónál állt, hogy innen, a mint az időjárás megengedi, az Arno völgyének s az Apennín szorosainak fedezésére körülbelül Luccába nyomúljon. De Hannibál megelőzte. Az Apenninen lehetőleg nyugot felé, azaz lehetőleg távol az ellenségtől, nagyobb nehézségek nélkül sikerült átkelnie; de a Serchio s az Arno közti ingoványos lapályokat a hó olvadása s a tavaszi esők annyira elárasztották, hogy seregének négy napon át vízben kellett járni, a nélkül hogy még az éjszakai pihenésre is egyéb száraz helyet találhatt volna annál, melyet a felhalmozott poggyász s az elhullott teherhordó állatok nyújthattak. A legénység ropant módon szenvedett, főkép a gall gyalogság, mely a karthágói után a már feneketlenné vált úton volt kénytelen gyalogolni; hangosan nyilvánítá elégedetlenségét s kétségkívül tömegesen szökésnek eredt volna, ha a Mágó által vezérelt karthágói lovasság, mely a menetet befejezte, menekülését lehetetlenné nem teszi. A lovak, melyek közt a pata-kór ütött ki, rakásra döglettek; más járványok megtizedelték a katonaságot; maga Hannibál egy gyuladás következtében fél szemét elvesztette. De célját mégis elérte. Fiesole mellett ütött tábor, mialatt Gáius Flamínus még

Arezzonál leste, mikor lesznek az utak járhatókká, hogy elzárja őket. Miután védelmi állása ekkép megkerültetett, a consul, ki talán elég erős lett volna arra, hogy a hegyi szorosokat megvédje, de semmi esetre sem volt képes Hannibállal szemben nyílt téren megállani, nem tehetett okosabbat, mint bevárni, míg a másik, Arimínumnál már teljesen fölöslegessé vált hadsereg megérkezik. Ő maga azonban másképp okoskodott. Flamínius politikai pártvezér volt; emelkedését annak köszönhette, hogy a senátus hatalmának megszorítására törekedett, a consulsága alatt ellene szőtt aristokratikus ármányok miatt el volt keseredve a kormány ellen, a pártos és elavult gazdálkodás elleni teljesen igazolt oppositio által elragadtatva daczosan felül emelkedett minden régi szokáson és erkölcsön, megittasodott egyszerre a köznép iránti vak szeretettől és az úri párt elleni elkeseredett gyűlölettől, s mindezekon kívül még azon rögeszmében szenvedett, hogy katonai lángésznek tartotta magát. Az insubriak ellen 531-ben intézett hadjárata, mely az elfogúlatlan ítélő szemében csak azt bizonyította be, hogy a jó katonák gyakran jóvá teszik a rossz vezérek hibáit, a maga és híveinek szemében annak csalhatatlan bizonyítványául szolgált, hogy Hannibál gyors megsemmisítésére nem szükséges egyéb, mint Gáius Flamíniust állítani a római sereg élére. Efféle beszédeknek köszönhette második consulságát s efféle remények most annyi fegyvertelen zsákmánylesőt csaltak táborába, hogy ezek száma elfogúlatlan történetírók biztosítása szerint a légióbéli harczosok számát meghaladta. Részben erre alapította tervét Hannibál. A nélkül hogy csak eszébe is jutott volna őt megtámadni, elhaladt mellette s a kelták által, kik a fosztogatás mesterségét alaposan értették, és nagy számú lovassága által a tartományt minden felé fosz-

togattatta. A tömeg panaszainak és elkeseredésének, mely most kénytelen volt magát azon hős szeme láttára kirabol-
tatni, ki gazdagságot ígért neki; az ellenség azon tényle-
ges tanuskodásának, miszerint nem tételez fel benne sem
elég hatalmat sem elég elhatározást arra, hogy társának
megérkezése előtt valamihez fogni merjen, az ily embert
okvetetlenül arra kellett bírniok, hogy fejtse ki végre kato-
nai lángeszét s leczkézze meg keményen a meggondolatlan
és gőgös ellenséget. Soha még hadi terv tökéletesebben
nem sikerült. A consul gyorsan követte mentében az ellen-
séget, mely Arezzo előtt elhaladva a gazdag Chiana-völ-
gyön át lassan Perugia felé vonúlt, és Cortóna vidékén
utól érte, hol Hannibálnak, ki ellenfele mozdulatairól pon-
tosan értesülve volt, bőven ideje maradt kiválasztani ma-
gának a kedvére való csatatért: egy szűk szorúlatot két
meredek hegyfal közt, melyet bejárásánál a trasiméni tó,
kijárásánál egy magas domb zárt el. Gyalogsága magvá-
val a kijárást állta el, a könnyű csapatokat s a lovasságot
két oldalt elfedve állította fel. A rómaiak mitsem gyanítva
nyomúltak a meg nem szállt szorosba; a sűrű reggeli köd
eltakarta szemök elől az ellenség állását. A mint a római
menet eleje a halomhoz közeledett, Hannibál jelt adott az
ütközetre; a lovasság a dombok megől előnyomúlva sietett
a szorosnak bejárását elzárni, s a hegyhátakon jobbra és balra
mindenütt phoeníkiái fegyverek bontakoztak ki a leszálló
ködből. Nem volt itt ütközet, csak vereség. A kik a szo-
roson kívül maradtak, azokat a karthágói lovasság a tóba
ugrasztotta, a sereg zöme magában a szorosban szinte
ellenállás nélkül megsemmisítettett, s a legtöbben, köztök
maga a consul, azon rendben, a melyben mentek, lemészá-
roltattak. A római hadoszlop eleje, 6000-nyi gyalogság
ugyan keresztül vágta magát az ellenséges gyalogságon és

Ütközet a
trasiméni
tónál.

ismét bizonyosságát adta a légiók ellenállhatatlan erejének; de elmetszve a többi seregtől és nem kapva hírt felőle, találmra haladt tovább; másnap egy dombon, melyet megszállt, egy karthágói lovas hadtest által körülvéttetett s miután a capitulátiót, mely szabad elvonulást ígért neki, Hannibál elvetette, mind egy lábíg hadi fogságba esett. A rómaiak közül 15,000-en elestek, ugyanannyian elfogattak, vagyis seregök semmivé lett; a karthágóiak 1500 embernyi csekély vesztesége leginkább a keltákat érte *). S mintha még mindez nem lett volna elég, rögtön az ütközet után, mely a trasiméni tónál vívatott, az arimínumi seregnek Gáius Centénius által vezérelt 4000-nyi lovassága, melyet a lassan utána nyomuló Gnæus Servílius társának támogatására előre küldött, a phœnikiai sereg által hasonlókép körülkerítettén, részben leváगतott, részben elfogatott. Egész Etrúria el volt veszve, és Hannibál akadályozatlanúl nyomúlhatott Róma felé. A rómaiak elkészültek a legvégsőre is; felszedték a tiberisi hidakat és Quintus Fábius Maximust dictátorrá nevezték, hogy a város falait felszerelje és a védelmet vezényelje, melynek ellátására tartaléksereg alakíttatott. Egyszersmind a két semmivé lett légió helyébe két új szólíttatott fegyverbe s a hajóhad, mely ostrom esetére nagy fontosságúvá válhatott, harczképessé tétetett.

De Hannibál tovább látott Pyrrhos királynál. Nem Róma ellen ment, nem is Gnæus Servílius ellen, ki jeles

Hannibál a keleti parton.

*) Az ütközetnek, mely a ki nem igazított naptár szerint június 23-kára esett, a kiigazított szerint körülbelül áprilisban kellett vívatnia, miután Quintus Fábius hat hónapig viselt dictátorságát az ősz derekán (Liv. 22, 31, 7. 32, 1) tette le, tehát körülbelül május elején kezdhetette meg. A naptár már ekkor Rómában nagyon össze volt zavarodva.

hadvezér levén, seregét az éjszaki úton levő várak segítségével még sértetlenül megóvta, s az ellenséget talán magával szemben lekötötte volna. Ismét olyasmi történt, a mit senki sem várt. Hannibál Spoletium várát, melynek meglepése nem sikerült, oldalt hagyva, Umbriába ment, az egészen római paraszt majorokkal belepert picentumi vidéket borzasztóan elpusztította s az ádriai tenger partján állapodott meg. Seregében sem az emberek, sem a lovak nem heverték még ki teljesen a tavaszi hadjárat utófájdalmait; itt tehát hosszabb pihenőt tartott, hogy a kies vidéken és a kedvező évszakban serege végkép összeszedhesse magát s hogy libyai gyalogságát a rómaiak mintájára újjá szervezze, a mit a zsákmányul ejtett római fegyverek nagy tömegével megtehetett. Innen továbbá megújítá régóta megszokadt összeköttetéseit hazájával, a tengeren át küldvén meg győzelmei hírét Karthágóba. Végre, midőn serege már eléggé összeszedte magát, s az új fegyverszolgálatba kellőkép be volt gyakorolva, felkerekedett és lassan a tengerpart mentében lefelé hatolva nyomult déli Itáliába. — Hannibál helyesen számított, midőn gyalogságának átalakítására most határozta el magát; ellenfeleinek meglepetése, kik mindig fővárosuk megtámadását várták, legalább négy heti zavartalan nyugalmat adott neki azon példátlanul vakmerő kísérlet megvalósítására, hogy az ellenséges ország szívében, még mindig aránylag csekély sereggel rendelkezve katonai rendszerét gyökeresen megváltoztassa, és megkísértse Itália legyőzhetetlen légioival afrikai légiokat állítani szembe. De azon reménye, hogy az itáliai szövetség kapcsai e győzelmek folytán lazulni fognak, nem teljesült. Az etruskok, kik már utolsó függetlenségi harcaikat is leginkább gall zsoldosokkal vívták, e tekintetben legkevesebbet nyomtak a mérlegben; a szövet-

A karthágói
sereg újjá-
szervezése.

ség magvát, főkép katonai tekintetben, a latinok mellett a sabelli községek képezték, s ezt tudva közeledett most Hannibál feléjük. De a városok egymás után bezárták előtte kapuikat; az itáliai községek közt nem akadt egy sem, mely a phoeníciaival szövetségre lépett volna. Ezzel a rómaiak sokat, sőt mindent megnyertek; de azért Rómában belátták, hogy nagy vigyázatlanság volna a szövetségesek hűségét ekkép próbára tenni a nélkül, hogy egy római sereg álljon a síkon. Quintus Fábius dictátor magához vette a két Rómában alakított tartalék-légiót s az arimínumi sereget, s midőn Hannibál a lucériai vár mellett elhaladva Arpi felé vonúlt, jobb oldalán, Aecánál feltűntek a rómaiak harczy jelei. Vezérok azonban máskép járt el, mint elődei. Quintus Fábius hajlott korú ember volt s annyira meggondolt és szilárd, hogy sokan tétovázónak és makacsnak tartották; buzgó tisztelője a régi jó időknek, a senátus politikai mindenhatóságának s a polgárnagyok hadi parancsnokságának, az állam üdvét áldozatokon és imádságon kívül csak a rendszeres hadviseléstől várta. Mint Gáius Flamínius politikai ellenfele, az ennek esztelen hadi demagogiája ellen támadt reactió által állíttatván a dolgok élére, midőn a táborba ment, ép úgy el volt tökévelve, hogy minden döntő ütközetet kerülni fog, mint elődje arra, hogy azt minden áron megvívja; és kétségkívül meg volt győződve arról, hogy a hadtudomány első elemei Hannibált vissza fogják tartani az előnyomulástól mind addig, a míg a római sereg csorbítatlanul áll vele szemben, hogy tehát nem lesz nehéz az élelmi szereknek portyázás által beszerzésére utalt ellenséges sereget apró csatározásokban gyöngítene s lassanként kiéheztetnie. Hannibál, kit Rómában és a római seregben tartott kémjei mindenről pontosan értesítettek, rögtön megtudta a dolgok állását és

Háboru alsó
Itáliában.

Fábius.

szokása szerint az ellenséges vezér egyéniségéhez alkalmazta hadjáratának tervét. A római sereg mellett elhaladva, az Apennínen át Itália szívébe nyomult Benevent felé, Telesia nyílt városát Samnium és Campánia határán elfoglalta s innen Cápuanak fordult, mely minden Rómától függő itáliai városok közt a legjelentékenyebb volt s épen ez okból a római község által a legsértőbb módon elnyomatott és háttérbe szorítottatott, mint semmi más községe Itáliának. Itt összeköttetéseket szerzett magának, melyeknek alapján remélte, hogy a campániaiak el fognak pártolni Rómától, de reménye meghiusult. Ismét visszafordult tehát és Apúliának vette útját. A dictátor ezen egész menet alatt a magaslatokon nyomában járt a karthágói seregnek és katonáit azon szomorú szerepre kárhoztatta, hogy fegyverrel kezökben, tétlenül kellett nézniök, mint fosztogatják a numídiái lovasok mindenfelé hű szövetségeseiket, s mint borúlnak a falvak egymás után lángba az egész síkságon. Végre az elkeseredett római seregnek megadta az epedve várt alkalmat az ellenséghez hozzá férhetni. Midőn Hannibál visszafordult, Fábius útját állta Casilinumnál (a mai Cápua) oly módon, hogy ezen, a Volturnus bal partján fekvő várost erősen megrakta őrséggel, a jobb parton az uralkodó magaslatokat a sereg zömével foglalta el, egy 4000 főnyi hadosztálylyal pedig állást foglalt magán a folyam mentében vezető úton. De Hannibál a közvetetlenül az út mellett fekvő magaslatokat könnyű csapataival megmászatta, s innen egy csorda ökröt, szarvaikra kötött és meggyújtott rőzsekötegekkel előrehajtatott, úgy hogy a rómaiaknak azt kelle hinniök, hogy a karthágói sereg éjjel, fáklyafénynél arra elvonúl. Azon római hadosztály, mely az utat elállta, azt hívén hogy megkerültetett, s hogy az utat tovább fedeznie felesleges, oldalvást

Menet Cápua-
ba és
vissza Apú-
liába.

ugyanezen magaslatokra vonúlt; s Hannibál az ekkép szabaddá lett úton seregének zömével átment a nélkül, hogy az ellenséggel találkoznék, másnap pedig csekély fáradsággal a maga, és nagy veszteséggel a rómaiak részéről, könnyű csapatait feloldozta és visszavonta magához. Erre akadálytalanul folytatta útját éjszakkeleti irányban, és miután a hirpínusok, campániaiak, samnítok, pæignusok és frentánusok vidékét ellenállás nélkül bejárta és kifosztotta, nagy kerülő úton, gazdag zsákmánynyal és teli pénztárral megterhelten ismét Luceria vidékére ért, épen, midőn ott az aratáshoz akartak fogni. Sehol, hosszú barangolásában, nem talált erélyes ellenállásra, de szövetségesekre sem. Belátván, hogy nem marad számára egyéb, mint téli szállásra készülni a szabadban, hozzá fogott azon nagy munkához, hogy a sereg téli szükségleteit maga a sereg által szereztesse be az ellenség földeiről. E célra éjszaki Apúliának tágas, nagyobbbrészt sík vidékét szemelte ki, mely bőségesen termett gabonát és takarmányt, s melyen, az ellenségének jóval fölötte álló lovassága segélyével, teljesen uralkodhatott. Luceriától öt német mérföldnyire éjszak felé, Gerúniumnál elsánczolt tábort készíttetett, melyből a sereg két harmadrésze naponként kiküldetett élelmi szereket keríteni, mialatt a harmadik harmaddal Hannibál állást foglalt, hogy a tábort s a kiküldött hadosztályokat fedezze. Marcus Minúcius, a lovasok vezére, ki a római táborban a dictátor távolléte alatt helyettes főparancsnokként szerepelt, ez alkalmat felhasználhatónak vélvén arra, hogy közelebb nyomúljon az ellenséghez, táborba szállt a larinátiumi területen; innen egyfelől már pusztá jelenléte által akadályozta az ellenséges csapatok kalandozását s ez által a seregnek élelemmel való ellátását,

Háboru Apúliában.

Fábius és Minúcius.

másfelől egy csomó szerencsés csatározás által, melyekbe hadai egyes phœnikiai szakaszokkal, sőt magával Hannibállal is keveredtek, az ellenséget kiszorította előre tolt állomásaiból és arra kényszerítette, hogy Geruniumnál minden erejét összevonja. E siker hírére, mely az előadás alkalmával könnyen felfoghatólag nem kicsinyítettett, a fővárosban Quintus Fábius ellen kitört a vihar. És nem minden ok nélkül. A mily böcs dolog volt, hogy a római sereg védelmi helyzetben tartotta magát és a legnagyobb sikert attól várta, hogy az ellenfél élelmi szereit elvágja, mégis különös egy védelmi és kiéheztetési rendszer volt az, mely az ellenségnek megengedte, hogy egy vele egyenlő számú római hadsereg szeme láttára egész közép Itáliát ellenállás nélkül kifoszsza és nagyobb mérvű rendszeres élelmi-szer-keresés útján magát télire bőségesen ellássa. Nem így fogta fel Publius Scípió a védelmi magatartást, midőn a Pó völgyében parancsnokolt, s utódjának kísérlete, melylyel őt utánozni igyekezett, Casilínumnál oly módon hiúsult meg, mely bő anyagot nyújtott a város gúnyolódóinak. Bámulatot érdemelt az itáliai községek rendületlensége, melyek nem ingadoztak, midőn Hannibál a phœnikiaiak túlnyomóságát s a római támogatás haszontalanságát oly érzékenyen bizonyította be előttök; de meddig lehetett még tőlök megvárni, hogy a háboru e kétszeres terhét elviseljék és magokat a római hadak és saját katonáik szeme láttára kifosztatni engedjék? A mi végre a római sereget illette, nem lehetett azt állítani, mintha ez kényszerítette volna a hadvezért a hadviselés e nemére; részben ugyan fegyverre szólított honvédségből állt, de magvát az Ariminumból érkezett harc-edzett légiók képezték, s a sereg, távol attól, hogy az utóbbi vereségek folytán bátorságát veszítette volna, el volt keseredve azon dicstelen feladat miatt,

melyet vezére, „Hannibál csatlósa“, tűzött elébe és hangosan követelte hogy vezessék az ellenségre. A polgárgyűléseken a nép szenvedélyesen lépett fel az önfejű vénember ellen; politikai ellenfelei, élőkön Gáius Terentius Varró volt praetorral, felhasználták e viszályt — a miben nem szabad felednünk, hogy a dictátort tényleg a senátus nevezte ki s hogy e hivatal a conservatív párt palládiumának tekintetett — és egyesülve a bosszankodó katonákkal és a kifosztott jószágok birtokosaival, keresztülvitték azon alkotmányellenes és oktalan néphatározatot, hogy: a dictátorsággal, melynek hivatása volt a megosztott főparancsnokságból származó hátrányokat veszély idején elhárítani, azon módon, a mint azt Quintus Fábius elnyerte, egyszersmind eddigi alvezére, Marcus Minúcius is felruháztassék *). Ily módon a római sereg, miután veszélyes felosztása két elkülönített hadtestre, czélszerű módon csak az imént szüntettetett meg, nem csak ismét ketté hasított, hanem a két fél élére egyszersmind oly vezérek állítottak, kik, mint mindenki tudta, homlokegyenest ellenkező hadi tervet követtek. Quintus Fábius természetesen még inkább, mint eddig, megmaradt semmittevési rendszerénél; Marcus Minúcius pedig, kötelességének érezvén dictátori címét a harctéren igazolni, elhamarkodva és csekély erővel megtámadta az ellenséget, és megsemmisítettetett volna, ha társa egy pihent hadtest jókori oda küldése által ez esetben a nagyobb veszélyt el nem hárítja fejről. A dolgok ez utóbbi fordúlata mintegy

*) Azon áldozati ajándék felírása, melyet az új dictátor Geruniumnál vitt győzelme folytán a győző Herkulesnek szentelt: *Hercolei sacrom M. Minuci(us) C. f. dictator vovit*, 1862-ben Rómában S. Lorenzo mellett megtaláltatott.

igazolta a passiv ellenállás rendszerét. De azért Hannibál e hadjáratban mégis elérte mindazt, a mi fegyverrel el volt érhető: sem heves sem meggondolt ellenfele, egyetlen egy lényeges hadi míveletét nem bírta megghiusítani és seregét, habár nem fáradság nélkül, de egészben véve mégis sikerült annyira ellátnia élelmi szerekkel, hogy az a Gerúnium melletti táborban a telet minden baj nélkül kihúzhatta. Nem a „Cunctátor“ mentette meg Rómát, hanem szövetséges államának szilárd egysége s talán nem kevesebbé a nyugotiak nemzeti gyűlölete a phoeníkiái ellen.

Új fegyver-
kezés Rómá-
ban.

Róma büszkesége mind ezen viszontagságok daczára ép oly szilárdan állt, mint a római symmachia. Azon aján-
dék, melyeket Syrakúsa királya Hieron s az itáliai görög városok a legközelebbi hadjárat számára felajánltak — az utóbbiakra kevesebbé nehezedett a háboru, mint a többi itáliai szövetségesekre, miután a szárazföldi seregbe nem állítottak katonát — köszönettel visszautasítottak; az illyr főnököknek megizentetett, hogy ne késsenek adójok befizetésével; sőt Makedónia királyához új szövetség ment a phárosi Demetrios kiadatását követelni. A senátus többsége, daczára annak, hogy az utóbbi események Fábius késedelmeskedő rendszerét mintegy igazolták, szilárdan el volt tökéelve felhagyni e hadviselési móddal, mely az államot lassan ugyan, de bizonyosan tönkre tenné; s ha a nép dictátora erélyes hadviselésével hajótörést szenvedett, ennek okát, és nem alap nélkül, abban keresték, hogy fél rendszabálylyal beérték és nem adtak neki elég haderőt. Most elhatározottatott e hiba elkerülése s oly hadsereg kiállítás, minőt Róma még soha sem állított talpra: nyolcz légió, rendszerinti számának egy ötödével megszorítva, a megfelelő számú szövetséges társakkal, úgy hitték elég lesz az ellenség eltiprására, mely félannyi

erővel sem rendelkezett. Ezenkívül Lúcius Postúmius prætoral élén egy légiót a Pó völgyébe szántak, hogy a Hannibál seregében szolgáló keltákat, hacsak lehet, hazájokba visszavonja. E végzések észszerűek voltak; minden csak attól függött, hogy a főparancsnokság kérdése is helyesen döntessék el. Quintus Fábius merev fellépése s az ennek nyomában sarjadzó demagógiai izgatások a dictátorságot s általában a senátust oly népszerűtlenné tették, minő még soha sem volt; a nép közt, s alkalmasint úgy, hogy vezérei is hibásak voltak benne, azon képtelen hír keringett, hogy a senátus szándékosan nyújtja hosszúra a háborút. Miután ekkép dictátor kinevezésére gondolni sem lehetett, a senátus megkísérté a consulok választását megfelelőleg vezetni, a mi azonban a nép gyanuját és makacsságát még inkább felköltötte. Nagy fáradsággal keresztülvitte a senátus egyik jelöltjét, Lúcius Aemílius Paullust, ki 535-ben ügyesen vezette az illyr háborút; de a polgárság roppant többsége a néppárt jelöltjét, Marcus Terentius Varrót adta társául, egy tehetség nélküli embert, ki csak a senátus-elleni agyarkodó oppositioja által s főkép mint Marcus Minúcius dictátor-társsá választatásának fő okozója tette magát ismeretessé, s kit a nép előtt csupán alacsony születése és durva szemtelensége tett ajánlatossá. — Mialatt a legközelebbi hadjáratra Rómában az előkészületek megtétettek, a háboru Apúliában már újra megkezdődött. A mint az időjárás lehetővé tette a téli szállások elhagyását, Hannibál, mint mindig, most is maga határozva meg a háboru menetét, s maga lépvén fel támadólag, Gerúniumból déli irányban megindult, Lucéria mellett elhaladva átkelt az Aufídiuson és bevette a cannaei kastélyt (Canosa és Barletta közt), mely a canúsiumi síkon uralkodott s a rómaiaknak addig fő raktárul szolgált. A római sereg,

Paullus és
Varró.

219.

A cannaei
ütközet.

melyben, miután Fábíus az alkotmány értelmében dictátorságát az ősz derekán letette, most Gnæus Servílius és és Marcus Regulus parancsnokoltak, előbb mint consulok, azután mint proconsulok, nem volt képes az érzékeny veszteséget elhárítani; katonai úgy mint politikai tekintetek mind szükségesebbé tették Hannibált haladásában nyílt ütközettel megállítani. Csakugyan a senátus e határozott megbízásával érkeztek az új főparancsnokok, Paullus és Varró, 538. nyarának elején Apúliába. Azon négy új légióval és az itáliaiak megfelelő hadjutalékával, melyet magokkal hoztak, most a római sereg 80,000 gyalogra rúgott, kiknek fele szövetségesekből állt, és 6000 lovasra, kik egy harmadrészben polgárok, kettőben szövetségesek voltak; míg ellenben Hannibálnak 10,000 lovasa, de csak vagy 40,000 gyalogja volt. Hannibál vágyva vágyott az ütközetre, nem csak a fentebb kifejtett általános okokból, hanem különösen azért is, mert Apúlia tágas lapályain túlnyomó lovasságát tökéletesen érvényesíthette, és mert nagyszámú seregének ellátása, közvetetlen közelében a kétszerte erősebb és egy csomó várra támaszkodó ellenségnek, túlnyomó lovassága daczára csakhamar szerfelett nehezzé volt válandó. A római haderő vezérei, mint mondók, általában szintén el voltak tökéelve a megütközésre és e szándékkal közeledtek az ellenség felé; de az értelmesebbek közülök felismerték Hannibál helyzetét s ez okból először is várni és csak közel az ellenséghez akartak állást foglalni, hogy elvonulásra és az ütközetnek rá nézve kevesebb kedvező talajon való elfogadására kényszerítsék. E szándékkal Paullus, szemben a karthágóiak cannæi állásával az Aufídius jobb partján, a folyam mentében, ettől felfelé kettős tábort ütött, a nagyobbikat szintén a jobb parton, a kisebbiket körülbelül egy negyed

mérföldnyire ettől a bal parton, hogy az ellenséget az takarmány beszerzésében mindkét parton meggátolja. A demokratikus consulnak azonban e katonai pedánszág nem tetszett; annyit beszéltek volt arról, hogy nem őrtállás, hanem a kardok használata végett állottak ki a síkra: ő tehát megparancsolta az ellenség megtámadását, ott és úgy, a hol és a hogy épen lehet. A régi, elég ok-talanul fenntartott szokás szerint, a döntő szó a hadi ta-nácsban naponként felváltva illette a főparancsnokokat; a többiek tehát kénytelenek voltak meghajolni s az utczai hős akaratát teljesíteni. Csak egy 10,000-nyi hadosztály maradt hátra a római táborban, azon megbízatással, hogy az ütközet folyama alatt a kárhágói tábor elfoglalja s ezáltal az ellenséges seregnek a folyón való visszavonulási vonalát elvágja; a római hadsereg zöme a ki nem igazí-tott naptár szerint augusztus 2-kán, a kiigazított szerint valamikor júniusban hajnal hasadtakor átkelt az ezen év-szakban sekély s a hadak mozdúlatait nem igen gátló fo-lyón, és a kisebb római tábor mellett, mely az ellenséghez legközelebb, a nagyobb római és a karthágói tábor közt középen feküdt és már az előörsi csatározásoknak színhe-lyéül szolgált, a folyó bal partján Cannætól nyugot felé terjedő tágas rónaságon csatarendbe állt. A karthágói se-reg követte a példát és szintén átkelt a folyón, melyre a rómaiak jobb és a karthágóiak bal szárnya támaszkodott. A római lovasság a szárnyakon állt, a polgárság gyöngébb lovassága a folyó mellett a jobb szárnyon Paullus, az erő-sebb szövetséges lovasság pedig a sík felé a bal szárnyon, Varró vezetése alatt. Középen a gyalogság állt szokatlanul mély csatarendben Gnæus Servílius proconsul parancs-noksága alatt. Ezzel szemben Hannibál félhold- alakban állítá fel gyalogságát oly módon, hogy a kelta és ibériai

hadak, nemzeti fegyverzetökben a félhold előrenyúló közepét, a római fegyverzetű libyaiak pedig két oldalt a hátrakanyarodó szárnyakat képezték. A folyam mellé Hasdrubál állt az összes nehéz lovassággal, a síkra szolgáló oldalt Numídia könnyű lovassága foglalta el. A könnyű csapatok rövid előőrsi csatározásai után a harc csakhamar az egész vonalon megindult. Ott, ahol a karthágóiak könnyű lovassága harczolt Varró nehéz lovasságával, a harc a numídiiaiak folytonos támadásai közt eldöntetlenül hullámozott. A középben ellenben a légiók a spanyol és gall hadakat, melyekkel először találkoztak, tökéletesen visszaverték; a győztesek sietve nyomultak előre, hogy a nyert előnyt kizsákmányolják. De ezalatt a jobb szárnyon a rómaiak ellen fordult a szerencse. Hannibál az ellenség bal lovas szárnyát csupán azért foglalkoztatta, hogy Hasdrubál összes rendes lovasságával a gyöngébb jobb szárnyra vetesse magát s ezt először verje vissza. A római lovasok vitéz ellenállás után meghátráltak, s a kik közülök le nem vágattak, azok a folyam mentében felfelé üzettek s a síkon szétugrasztattak; Paullus sebesülten nyargalt a középbe, a légiók sorsát jobbra fordítani, vagy legalább megosztani. Ezek, hogy az előretolt ellenséges gyalogság felett nyert győzelmeket jobban kizsákmányolhassák, homlokállásukból támadó hadoszloppá alakultak, mely ékformára hatolt be az ellenséges középbe. Ezen állásban a jobbról és balról ellenök kanyarodó libyai gyalogság által mindkét oldalról hevesen megtámadtattak, s egy részök megállapodásra kényszerítettetett, hogy az oldaltámadás ellen védelmezze magát, mi által a had előnyomulásában megakadt, s a gyalogság már különben is túlságos sűrűen sorba állított tömegének most már éppen nem volt helye, melyen erejét kifejthesse. Időközben Hasdrubál, miután Paullus szárnyával

szerencsésen elbánt, lovasait újra összeszedte és rendbe állította, s az ellenség centrumának háta megett Varro szárnya ellen vezette. Ennek itáliai lovassága, melynek már a numídiái is elég dolgot adott, gyorsan szétröppent a kettős támadás előtt. Hasdrubál, a numídiáiakra bízva a futók üldözését, harmadszor szedte rendbe dandárait, hogy velök a római gyalogságot hátulról támadja meg. E végső csapás döntött. A menekülés lehetetlen volt és kegyelmet a karthágóiak senkinek sem adtak; ekkora sereg talán még soha ily tökéletesen és az ellenség oly csekély veszteségével magán a csatatéren semmivé nem tétetett, mint a római Cannæ mellett. Hannibál nem vesztett egészen 6000 embert, ezek két harmadát is a kelták közül, kikre először hulltak a légiók csapásai. Ellenben azon 76,000 római közül, kik a csatarendben álltak, 70,000-en a harcztéren maradtak, köztök Lúcius Paullus consul, Gnæus Servílius proconsul, a törzstisztek két harmada és nyolczvan senátori rangú férfiú. Csak Marcus Varró consul menekült meg gyors elhatározása és gyors lova segítségével Venúsiába. A római tábornak 10,000 főnyi őrsége is legnagyobb részben hadi fog-ságba esett; csak néhány ezer ember bírt Canúsiumba menekülni, részint az őrségből, részint a csatázó seregből. Sőt, mintha Rómának ez évben minden áron el kellett volna vesznie, még az év leforgása előtt a Galliába küldött légió is törbe jutott és hadvezérével, Lúcius Postúmiussal a jövő évre kinevezett consullal együtt, a gallok által végkép megsemmisítettet.

E példátlan győzelem végre mégis megérlelni látszott azon nagyszabású politikai combinációt, melynek kedveért Hannibál Itáliába ment. Közvetlenül ugyan seregére alapította tervét; de teljesen ismerve a vele szemben álló

A cannaei
ütközet kö-
vetkezmé-
nyei.

hatalmat, ezt csak előhadnak tekintette, melylyel a nyugot és kelet erejének kell lassanként egyesülnie, hogy a büszke várost megbuktathassa. Onnan ugyan, a honnan legbiztosabbnak tartotta, hogy támogatást fog nyerni, Spanyolországból, az oda küldött római hadvezér, Gnæus Scípió merész és szilárd fellépése következtében, nem kapott semmit. Miután Hannibál a Rhónán átkelt, Scípió Emporiæbe vitorlázott, s először a Pyrenæk és az Ebró közti partot, aztán, Hannó legyőzése után, a bennföldet is elfoglalta (536). A következő évben (537) az Ebró torkolatánál a karthágói hajóhadat teljesen megverte, és miután testvére Publius, a Pó völgyének bátor védelmezője, 8000 emberével hozzá csatlakozott, még az Ebrón is átkelt és Saguntumig nyomult előre. Hasdrubál ugyan, a következő évben (538), Afrikából nyert segélyhadakkal megerősödve megkísérté, bátyja parancsa szerint, egy sereget átvezetni a Pyrenæken; de a Scípiók útját állták, midőn az Ebrón át akart kelni és tökéletesen megverték, körülbelül akkor, midőn Itáliában Hannibál győzött Cannæ mellett. A keltibériaiak hatalmas népsége és számos más spanyol törzsek erre a Scípiók részére álltak; s ezek a tengeren és a pyrenæi szorosokon és a megbízható maszáliaiak által a gall parton is uralkodtak. Ekkép Hannibál Spanyolországból semmi módon segélyt nem várhatott.

— Karthágói részről eddig az Itáliában harczoló hadvezér támogatására megtörtént az, a mit onnan várni lehetett: phœníciai hajórajok fenyegették Itália s a római szigetek partjait és őrizték Afrikát a rómaiak betörése ellen; egyéb nem történt. Komolyabb segélyt Karthágó nem nyújtott hadvezérének, egyrészt mert nem lehetett bizonyosan tudni, hogy hol van Hannibál, s mert Itáliában nem volt kikötőhelye, másrészt mert már rég hozzá szoktak ahhoz, hogy

Spanyolország nem küldhet segélyt.

218. 217.

216.

Támogatás Afrikából.

a spanyol hadsereg önmagával beéri, végre és mindenek felett a bosszankodó békepárt miatt. Hannibál súlyosan érezte e megbocsáthatatlan tétlenség következményeit; minden takarékosága és magával hozott katonasága daczára, pénztára lassanként kiürült, a zsolddal már jó idő óta hátrálékban volt és veteránjainak sorai ritkúlni kezdenek. De most a cannæi győzelem híre még a karthágói pártoskodó oppositiót is elnémította. A senátus elhatározta, hogy hadvezérét pénzzel és katonákkal jelentékenyen támogatni fogja, részben afrikai, részben spanyol hadakkal, a többi közt 4000 numídiái lovast és 40 elefántot bocsát rendelkezésére s azonfelül erélyesen fogja a háborút folytatni úgy Spanyolországban, mint Itáliában. — A Karthágó és Makedónia közt már rég megbeszéllt támadó szövetség megkötését eleinte Antigonos gyors halála, azután utódjának, Philipposnak határozatlansága és azon rosszkor kezdett háboru halasztották el, melyet ez és görög szövetségesei az aetóliaiak ellen viseltek (534—537). Csak most, a cannæi ütközet után fogadta el Philippos a phárosi Demetrios ajánlatát, ki illyr birtokairól — melyeket természetesen előbb el kellett venni a rómaiaktól — Makedónia javára lemondott, és csak most lépett a pellaui udvar szövetségre Karthágóval. Makedónia kötelezte magát, hogy egy kiszálló sereget küld Itália keleti partjára, minek fejében biztosított, hogy Róma birtokai Epeirosban vissza fognak neki adatni. — Sicíliában Hieron király a békés években, a mennyire saját biztonságával megfért, semleges politikát követett ugyan és a karthágóiakkal szemben is előzékenynek mutatta magát, főleg gabnaküldemények által a Rómával kötött béke után beállt veszélyes válságok tartama alatt. Nincs kétség benne, hogy a Karthágó és Róma közt újonnan kitört összeütközést nagyon nem

Szövetség
Karthágó és
Makedónia
közt.

220—217.

Szövetség
Karthágó és
Syrakúsa
közt.

216.

szerette ; de elejét venni nem bírta és midőn bekövetkezett, jól meggondolt hűséggel ragaszkodott Rómához. De a halál az elaggott férfiút ötvennégy éves uralkodása után, csakhamar (538 őszen) kiszóllítá az elők sorából. Az eszélyes aggastyán unokája és utódja, a fiatal és tehetségtelen Hieronymos, sietett alkudozásba bocsátkozni a karthágói diplomatákkal ; s midőn ezek először Sicíliát az egykori karthágói-sicíliai határokig, s utóbb, midőn elbizakodottsága ezzel már be nem érte, az egész sziget birtokát neki minden nehézség nélkül szerződésileg biztosították, szövetségbe lépett Karthágóval, s a karthágói hajóhaddal, mely Syrakúsát jött fenyegetni, a magáét egyesítette. A Lilybæonnál lévő római hajóhad helyzete, melynek már az ægæumi szigeteknél állomásozó második karthágói hajórajjal is eléggé meggyűlt a baja, most egyszerre igen aggasztóvá lett, épen akkor, midőn a Sicíliába szánt és Rómában már a hajóba szállásra készen álló katonaságot a cannæi vereség folytán más, sürgetőbb szükségek fedezésére kellett fordítani. — És — a mi döntőleg nehezedett a mérlegbe — a római szövetség épülete, miután két terhes háborús év csapásait rendületlenül kiállotta, most végre ingani és repedezni kezdett. Arpi Apúliában és Uzentum Messápiában, két régi város, mely Lucéria és Brundísium római gyarmatok által nagy rövidséget szenvedett, Hannibál pártjára állt ; hasonlókép a Brettiusok valamennyi városa — és pedig ezek először — a petelínusok és consentiaiak kivételével, kiket előbb meg kellett ostromolni ; a lucániaiak legnagyobb része, a Salernum vidékére áttelepített picentínusok, a hircínusok, a samnitok a pentrusok kivételével, végre és első sorban Cápua, Itália második városa, mely egymaga 30,000 gyalogot és 4000 lovast bírt síkra állítani, s melynek átpártolása

Cápua s a legtöbb alsó itáliai község Hannibál pártjára áll.

maga után vonta a szomszédos Atella és Calátia városokét is. A sokszoros kötelékekkel Róma érdekeihez csatolt nemesi párt természetesen mindenütt és főkép Cápúában, igen komolyan ellene szegült az elpártolásnak, s azon makacs belső viszályok, melyek ennek folytán kitörtek, nem csekély mértékben kisebbitették ama hasznót, melyet Hannibál átpártolásukból vonhatott. Kénytelennek látta magát például Cápúában a nemesi párt vezéreinek egyikét, Décius Mágiust, ki még a phœnikiaiak benyomulása után is makacsul küzdött a római szövetség mellett, elfogatni és Karthágóba hurczoltatni; s ekkép, önmagára nézve igen kellemetlen módon bizonyosságát adni, mennyit ér azon szabadság és souverainitás, melyet a karthágói hadvezér csak az imént oly ünnepélyesen biztosított a campániaiaknak. A délitáliai görögök ellenben hívek maradtak Rómához, a miben természetesen részök volt a római őrsegeknek is, de része volt még inkább a hellenek határozott ellenszenvének úgy magok a phœnikiaiak mint új lucániai és brettius szövetségeseik ellen, és ragaszkodásuknak Róma iránt, mely buzgón felhasználta minden alkalmat hellenségének bebizonyítására, és az itáliai görögök iránt szokatlan szelídséget tanusított. A campániai görögök tehát, főkép Nápoly, bátran ellentálltak maga Hannibál támadásának; s ugyan ezt tették Nagy-Görögországban igen veszélyes helyzetök daczára Rhegion, Thurii, Metapont és Tarent. Krótont és Lokrit ellenben az egyesült brettiusok és phœnikiaiak részben ostrommal vették be, részben megadásra kényszerítették, s a krótoniakat Lokriba szállították, e fontos tengeri állomást pedig brettius települőkkel rakták meg. Magától értetik, hogy a délitáliai latinok, mint Brundísium, Venúsia, Pæstum, Cosa, Cales, rendületlenül ragaszkodtak

Rómához. Hiszen ők a hódítók erősségeit képezték idegen földön, a körülöttök lakók szántóföldjein voltak letelepedve és viszálykodásban álltak szomszédaikkal; és ha Hannibál ígéretét megtartja s minden itáliai községnek régi határait visszaadja, ezt közvetetlenül az ő rovásukra kellett volna tennie. Hasonlókép áll ez egész közép Itáliáról, a római uralom legrégibb fészkeről, hol a latin nyelv és erkölcsök már mindenütt túlnyomók voltak s a nép magát az uralkodók társainak, nem alattvalóinak érezte. Hannibál ellenfelei a karthágói senátusban nem mulasztották el kiemelni, hogy egyetlen római polgár, egyetlen latin község sem vetette magát Karthágó karjaiba. A római hatalom ez alapját mint a kyklopsi falat csak kövenként lehetett szétbontani.

A rómaiak
magoktar-
tása.

Ezek voltak a cannæi nap következményei, melyen a szövetség katonáinak és tisztjeinek színe-java, Itália fegyverfogható népe összes számának egy hetedrésze elveszett. Kegyetlen, de igazságos büntetése volt ez azon súlyos politikai bűnöknek, melyeknek nem csak egyes oktalan vagy silány emberek, hanem maga a római polgárság is részese volt. A kis tartományi város testére szabott alkotmány semmikép nem illett többé a nagyhatalomra; azon kérdés felett, ki vezérelje a város hadait ily háborúban, nem lehetett többé a választ évenként a szavazó szekrény Pandóra-szelenczéjére bízni. Miután az alkotmány gyökeres revisiójához, ha ez egyáltalán kivihető volt, legalább ily körülmények közt, nem lehetett fogni, a rómaiak nem tehettek egyebet, mint az egyetlen hatóságra, mely erre képes volt, közvetetlenül rábízni a háboru tényleges fővezetését, nevezetesen rábízni a hadi parancsnokság betöltését és meghosszabbítását, s a comítiumoknak csak a senátus rendszabályainak megerősítését tartani fenn. A Scípiók

fényes győzelmei a terhes spanyol harcztéren megmutaták, mit lehet ez úton elérni. De a politikai demagogia, mely az alkotmány aristokratikus alapjait aláásni kezdte, már kezébe kerítette az itáliai hadviselés ügyét is; azon képtelen vád, miszerint az előkelők a külellenséggel összeesküvésben állnak, hatást tett a „népre“. A politikai babona Messiásai Gáius Flamínius és Marcus Varró, mindketten „új emberek“ és a nép három-próbás barátai, ennek folytán a tömeg tapsai közt a piacon kifejtett hadi terveik végrehajtásával ugyanezen tömeg által megbízattak, és bekövetkeztek a trasiméni tó s a Cannæ melletti vereségek. A senátus, mely most könnyen megfejtethetőleg jobban fogta fel feladatát mint akkor, midőn Regulus seregének felét Afrikából visszahíttá: midőn magának követelte az ügyek vezetését s ellene szegült e kárhozatos eljárásnak, csak kötelességét teljesítette; de midőn ama két vereség elseje pillanatra őt állította a kormányrúdra, szintén a pártérdekektől némileg elfogúltan járt el. Bármily kevéssé hasonlítható Quintus Fábius ama római Kleonokhoz, mégis ő sem pusztán mint katona viselte a háborút, hanem merev védelmi rendszeréhez leginkább mint Gáius Flamínius politikai ellenfele ragaszkodott, és az alvezérével kitört viszályban minden tőle telhetőt elkövetett az elkeseredés növelésére akkor, midőn mindenek felett egyetértésre lett volna szükség. Ennek első következménye az volt, hogy azon legfontosabb eszköz, melyet az ősök bölcsesége éppen ily esetek számára adott a senátus kezébe, a dictátorság, tönkre ment kezében; a második, legalább közvetetlen következménye pedig a cannæi ütközet volt. A római hatalom gyors sülyedésének oka azonban sem Quintus Fábius, sem Marcus Varró nem voltak, hanem volt a kormány s a kormány-

zottak közti szakadás. Ha volt még az állam számára menekvés és feltámadás, annak otthon kellett megkezdődnie a bizalom és egyetértés helyreállításával. Hogy ezt belátta, és a mi még többet nyom a latban, hogy ezt minden, magában véve igazságos recrimináció elnyomásával, megtette, az a római senátus fényes és halhatatlan dicsőségét képezi. Midőn Varró — egymaga a cannæi ütközetben parancsnokolt tábornokok közül — Rómába visszatért, s a római senátorok a város kapujáig elébe mentek és megköszönték neki, hogy nem esett kétségbe a haza megmentése felett, ezek nem a nagy csapás palástolására számított üres szavak voltak és nem keserű gúny a nyomorúlt hadvezér felett: a béke megkötését jelentették a kormány és a nép közt. Az idők és e felszólalás komolyságával szemben a demagogiai szószátyárság elnémult; Rómában nem gondoltak többé másra, mint a veszélynek közös erővel elhárítására. Quintus Fábius, kinek szívós bátorsága e döntő pillanatban többet használt az államnak, mint minden hadi tényei, s a senátus többi tekintélyes tagjai, e tekintetben mindenben példát adtak a népnek s a polgárságba új bizalmat öntöttek önmaga és a jövő iránt. Minden oldalról hírnökök érkeztek Rómába, hírül hozva a vesztett csatákat, a szövetségesek elpártolását, az állomások és raktárak elvesztét, és segílyt kérve a Pó völgye és Sicília számára, akkor, midőn Itália maga a legnagyobb veszélynek volt kitéve s magának Rómának is alig volt őrsege, — de a senátus szilárdan és férfiasan tartotta magát. A népnek megtiltatott a kapuk előtt összecsoportosúlnia, a bámészkodók s az asszonyok a házakba utasítottak, az elesettekért viselt gyászidő harmincz napra szállíttatott le, nehogy az öröm-istenek tisztelete, melyben a gyászruhát viselők részt nem vehettek,

túlságos sokáig félben szakadjon, — mert oly nagy volt az elesettek száma, hogy alig volt család, melynek ne lett volna siratni való halottja. A mi katonaság a csatatérről megmenekült, azt két derék hadi tribún, Appius Claudius és Publius Scípió, az ifjabbik, ezalatt Canúsiumban összegyűjtötte; ez utóbbi, büszke lelkesülése és híveinek fenyegetőleg kivont kardjai segélyével más gondolatokra tudta terelni azon előkelő úrfiakat, kik a haza megmentése felett kényelmesen kétségbeesvén a tengeren túlra akartak szökni. Hozzájuk csatlakozott maroknyi néppel Marcus Varró consul; lassanként két légió gyűlt össze e helyen, mely a senátus rendeletére újjá szerveztetett és szégyenletes és zsoldnélküli hadi szolgálatra degradáltatott. A tehetségtelen hadvezér illendő ürügy alatt Rómába visszahivatott; s a főparancsnokságot Marcus Claudius Marcellus, a gall háborúban kipróbált praetor vette át, kinek a hajóhaddal Ostiából Sicíliába kellett volna vitorláznia. Róma minden erejét megfeszítette, hogy egy harczképes sereget állíthasson talpra. A latinoktól segélyt kért a közös veszélyben; Róma maga ment elől a jó példával és összes fegyverfogható fiai, egészen a serdült korúakig, fegyverre szólította, fegyvert adott az adóssági rabok és gonosztevők kezébe, sőt még nyolczezer, az állam által vásárolt rabszolgát is besorozott a hadseregbe. Hiány levén a fegyverekben, a templomokból kiszedték a bennök őrzött régi zsákmányt és a gyárak és kézmívesek mindenütt sürgős munkához láttak. A senátus kiegészítettet, — nem a latinok soraiból, mint aggódó hazafiak követelték, hanem a legközelebb jogosult római polgárok közül. Hannibál a foglyok kiváltását a római állami kincstár költségére ajánlta, az ajánlat azonban visszautasított és a foglyok izenetével érkező karthágói hírnök a városba be nem

bocsáttatott; a senátusnak nem volt szabad azon színben feltűnnie, mintha békére gondolna. Nem csak a szövetségeseknek nem volt szabad azt hinniök, hogy Róma alku-
dozni készül, hanem még a legutolsó polgárnak is azon meggyőződésre kellett jutnia, hogy úgy rá nézve, mint mindnyájokra nézve, a béke lehetetlen, és hogy csupán a győzelem hozhatja meg a menekvést.

VI. FEJEZET.

A hannibáli háboru Cannætól Zamáig.

Hannibál itáliai betörésének célja volt az itáliai szövetséget szétrobbantani; s három hadjáratral e célzt, a mennyire egyáltalán elérhető volt, elérte. Kétségtelen volt, hogy Itália görög és latin vagy ellatinosodott községei, melyeket még a cannæi vereség sem bírt hűségökben megingatni, nem fognak ijesztésre hajtani és csupán az erőszak előtt fognának meghajolni; s azon kétségbe esett bátorság, melylyel egyes kis és menthetetlenül elveszett vidéki városok, mint a brettius Petelia, még déli Itáliában is ellenök szegültek a phoeníkiiaiaknak, világosan megmutatta, mi vár rájuk a marsusok és latinok földjén. Ha Hannibál azt hitte, hogy ez úton többre is mehet s a latinoakat is Róma ellen vezetheti, nagyon csalódott reményeiben. De, úgy látszik, hogy az itáliai coalíció különben is korántsem hozta meg Hannibálnak a várt eredményeket. Cápua rögtön kikötötte magának, hogy Hannibálnak ne legyen joga campániai polgárokat a fegyveres szolgálatra kényszeríteni; a városi népség nem feledte el, mint lépett fel Pyrrhos Tarentben, s elég oktanul azt hitte, hogy úgy a római mint a karthágói uralom alól egyszersmind

A dolgok
fordulata.

kivonhatja magát. Samnium és Lucánia nem voltak többé az, a mi egykor voltak, midőn Pyrrhos király azt hitte, hogy a sabelli ifjúság élén fog Rómába vonúlhatni. Nem csak hogy a római várhálózat mindenfelé elmetszette a tartományok inait és izmait, hanem a hosszas római uralom a lakosságot már a fegyverhordozástól is elszoktatta — e vidékek csak csekély hadjutalékot állítottak a római seregbe — a régi gyűlöletet lecsillapította és mindenütt számos egyes ember érdekét összekapcsolta az uralkodó község érdekével. Itt, miután Róma ügye úgyis veszettnek látszott, a nép ugyan hozzá csatlakozott Róma leverőjéhez, de azért öntudatával bírt annak, hogy most már nem a szabadságról, hanem az itáliai uraknak phoeníciaiakkal való felcseréléséről van szó, s a sabelli községeket nem a lelkesedés, hanem a kishitőség hajtotta a győztes karjaiba. Ily körülmények közt Itáliában a háboru megakadt. Hannibál, ki a félsziget déli részén fel a Volturnusig és a Garganusig uralkodott, s e tartományokról nem mondhatott le rövid úton, mint a kelták földjéről, most szintén kénytelen lett egy határt fedezni, melyet büntetlenül fedezetlen nem hagyhatott; és arra, hogy az elfoglalt tartományokat a mindenfelé vele daczó várak és az éjszak felől ellene nyomuló seregek ellen megvédje s ezzel egyidejűleg Közép-Itália megtámadásának terhes feladatát végrehajtsa, — e célra hadereje, mely az itáliai hadjutalékokat nem számítva vagy 40,000 emberre rúgott, korántsem volt elegendő. A mi pedig fő dolog volt, most más ellenfelekkel állt szemben. A rómaiak, borzasztó tapasztalataikon okúlva okosabb hadviselési rendszerre tértek át, csak kipróbált tiszteket állítottak hadaik élére s azokat, legalább a hol a szükség úgy kívánta, hosszabb időn át meghagyták a parancsnokságban. E hadvezérek

sem a hegyekről nem nézdelték az ellenfél mozdúlatait, sem nem vetették magokat reá ott, a hol épen véletlenül előtalálták, hanem megmaradva a késedelmeskedés és elhamarkodás közt a helyes középúton, a várak védelme alatt elsánczolt táborokban foglaltak állást s csak ott bocsátkoztak harczba, a hol a győzelem sikerre vezethetett, a vereség pedig nem járt megsemmisüléssel. Ez új hadviselésnek lelke Marcus Claudius Marcellus volt. A cannaei vésznap után senátus és nép helyes ösztönrel vetették szemöket e vitéz és harczhoz szokott férfiúra, és először is a tényleges főparancsnokságot ruházták reá. Marcellus a Hamilkár ellen viselt terhes sicíliai háborúban szerezte tapasztalatait, és a kelták elleni utolsó hadjáratokban fényes tanuságát adta úgy vezéri képességének, mint személyes bátorságának. Bár jóval túljárt az ötvenen, mégis ifjai katonai tűz lángolt ereiben, és csak néhány év előtt mint hadvezér sajátkezüleg vágta le lováról az ellenség vezérét, — az első és egyetlen római consul, kinek e fegyvertény sikerült. Életét azon két istenségnek ajánlotta fel, kiknek számára a cápuai kapu előtti pompás kettős templomot építtetett, a becsületnek és vitézségnek; s habár Rómának megmentése e legnagyobb veszélyből nem egy embernek, hanem az összes római polgárságnak és első sorban a senátusnak volt érdeme, mégis nem volt egyes ember, kinek egymagában akkora része lett volna benne, mint Marcus Marcellusnak.

A csataterőről Hannibál Campánia felé fordult. Jobban ismerte Rómát azon naiv embereknel, kik az ó- és újkorban azt hitték, hogy ha egyenesen neki megy az ellenséges fővárosnak, a háborút befejezheti. A mai hadtudomány ugyan a csataterén dönti el a háboru sorát; de az ókorban, midőn a várak elleni támadó háboru

Hannibál
Campániába
megy.

sokkal kevesbbé volt kifejlődve, mint a védelmi rendszer, a harcztéren nyert előny számtalanszor semmivé lett a fővárosok falai előtt. A karthágói tanács és polgárság távolról sem volt Róma senátusához és népéhez hasonlítható; Karthágó Regulus első hadjárata után sokkal nagyobb veszélyben forgott, mint Róma a cannæi vereség után; s Karthágó mégis ellenállt és teljes diadalt aratott. Miképen lehetett volna azt hinni, hogy Róma most kulcsait elébe küldje a győzőnek, vagy csak azt is, hogy méltányos békét elfogadjon? Hannibál tehát a helyett, hogy efféle üres demonstrációk kedvéért a lehetséges és fontos sikert elszalaszcsa, vagy idejét a Canúsium falai mögé vonúlt pár ezer menekült rómainak ostromlásával elvesztegesse, rögtön Cápua-ba ment, mielőtt még a rómaiak őrséget küldhettek volna a városba, és közeledése által Itáliának e második városát hosszas ingadozás után rábírta, hogy pártjára álljon. Remélhette, hogy Cápua-ból a campániai kikötők valamelyikét hatalmába kerítheti, s ezen úton magához vonhatja azon támogatást, melyet nagyszerű győzelmei otthon az ellenzéktől kicsikartak. Midőn a rómaiak megtudták, merre vette útját Hannibál, szintén kivonultak Apúliából, hol csak egy gyöngé hadosztályt hagytak hátra és megmaradt haderejüket a Volturnus jobb partján gyűjtötték össze. Marcus Marcellus a két cannæi légióval Teánum Sidicinumba ment, hol a közvetetlenül rendelkezésére álló hadakat Rómából és Ostiából magához vette, és mialatt Marcus Június dictátor a sebtében újjá alakított fő sereggel lassan utána nyomúlt, ő maga a Volturnusig, Casilínumba ment előre, hogy Cápua-t, hacsak lehet, megmentse. Ezt már az ellenség hatalmában találta; ennek Nápoly ellen intézett kísérletei azonban a polgárság bátor ellenállásán hajótörést szenvedtek és a rómaiak még ideje-

A háboru
Campániá-
ban újra
kitör.

korán őrséget vethettek a fontos kikötő városba. Ép oly híven ragaszkodott Rómához a két másik nagyobb parti város, Cumæ és Nucéria. Nólában a nép és a senátus pártja közt hullámozott a küzdelem a felett, vajon a karthágóiakhoz vagy a rómaiakhoz csatlakozzanak-e. Marcellus, híret vevén hogy a karthágóiak pártja kezd felülkerekedni, Caiatia mellett átkelt a folyón, és Suessula magaslatain végig, körüljárva az ellenséges sereget, még elég jókor elérte Nólát, hogy azt úgy a kül- mint a belellenség ellen megvédje. Sőt egy kitörés alkalmával magát Hannibált jelentékeny veszteséggel visszaverte; mely siker, mint az első vereség, melyet Hannibál szenvedett, sokkal nagyobb jelentőséggel bírt erkölcsileg, mint anyagi eredményei következtében. Hannibál ugyan Campániában Nucériát, Acerræt, és makacs, a következő évre is elhúzódó (539) ostrom után a Volturnus-vonal kulcsát, Casilíniumot is elfoglalta, és e városok senátusai felett, melyek Rómához ragaszkodtak, kegyetlen véritéletet tartott. De a rémület rossz pártcsináló eszköz; s a rómaiaknak aránylag csekély veszteséggel sikerült az első gyöngeség veszélyes pillanatát legyőzniök. A háboru Campániában megakadt, míg a tél be nem köszöntött, mire Hannibál Cápuába tért téli szállásra, mely városnak pazar életmódja három év óta fedél alá nem jutott hadainak épen nem vált előnyökre. A következő évben (539) a háboru már egészen más alakot öltött. Marcus Marcellus, a kipróbált hadvezér, és Tibérius Sempronius Gracchus, ki a múlt évi hadjáratban mint a dictátor lovas-vezére tüntette ki magát, továbbá az öreg Quintus Fábius Máximus, és pedig Marcellus mint proconsul, ez utóbbiak mint consulok, álltak azon három római sereg élére, melyeknek feladatukká tűzetett Cápuát és Hannibált körülfogni; Marcellus Nólára és Suessulára

215.

215.

támaszkodva, Maximus a Volturnus jobb partján Cáles mellett állva fel, Gracchus pedig a tengerparton, hol Nápolyt és Cumæt fedezve, Liternumnál foglalt állást. A campániaiak, kik Hamæba nyomútk ki, három mérföldnyire Cumætól, hogy a cumæiakat meglepjék, Gracchus által érzékenyen megverettek; Hannibál, ki a szenvedett csorbát jóvá teendő, Cumæ előtt megjelent, egy kis ütközetben maga is megveretett, és miután a rómaiak az általa kínált fő ütközetet el nem fogadták, kedvetlenül tért vissza Cápuába. Mialatt a rómaiak Campániában nem csak azt tartották meg, a mit bírtak, hanem még Compulteriát s más kisebb helyeket is visszafoglaltak, Hannibál keleti szövetségesei hangos panaszra fakadtak. Marcus Valérius prætor egy római sereggel Lucéria mellett foglalt állást, egyrészt, hogy a római hajóhaddal egyesülten a keleti partot s a makedóniaiak mozdulatait szemmel tartsa, másrészt, hogy összeköttetésben a nólai sereggel a fellázadt samnítokat, lucániaiakat és hircínusokat fosztogassa. Ezeket felszabadítandó, Hannibál először is legtevékenyebb ellenfele, Marcus Marcellus ellen fordúlt; de ez Nola falai alatt nem jelentéktelen győzelmet nyert a phœnikiai seregen, mely erre kénytelen volt, a nélkül hogy a szenvedett csorbát helyre üsse, Campániából Arpi felé megindulni, hogy az ellenséges sereget Apúliában tett haladásában végre megállítsa. Tibérius Gracchus utána ment a maga hadtestével, mi alatt a két másik római sereg Campániában maradt, hogy jövő tavasszal Cápuát megtámadja.

Apúliában szintén.

Hannibál védelemre kényszerítetik.

Hannibál éles szemét győzelmei el nem homályosították. Mind világosabbá lett, hogy czélját ily módon el nem érheti. Azon gyors meneteknek, a háboru azon szinte kalandori ide-oda áttételének, melyeknek Hannibál legin-

kább köszönhette diadalait, ideje lejárt, az ellenség okúlt és a nyert területnek elkerülhetetlenül szükséges védelme minden további vállalatot majdnem lehetetlenné tett. A támadásra nem gondolhatott, a védelem nehéz volt s évről évre terhesebbé volt válandó; Hannibál nem titkolhatta el maga előtt, hogy nagy munkájának második része, a latinok legyőzése és Róma meghódítása, csupán saját és itáliai szövetségeseinek erejével végre nem hajtható. A mű befejezése a karthágói tanács, a cartagénai fő hadiszállás, a pellai és syrakusai udvarok kezébe volt letéve. Ha Afrika, Spanyolország, Sicília és Makedónia most egyszerre megfeszíti minden erejét a közös ellenség ellen, ha alsó Itália a nyugot, dél és kelet seregeinek és hajóhadainak nagy gyűlhelyévé válik, akkor lehetett reménye, hogy szerencsésen befejezheti azon munkát, melyet az előhad oly fényesen kezdett meg az ő vezetése alatt. A legtermészetesebb és legkönnyebb út az lett volna, hogy hazulról küldjék meg neki a szükséges támogatást; s a karthágói állam, melyet a háboru szinte érintetlenül hagyott, s melyet saját rovásukra és veszélyökre működő elszánt hazafiak kis csapata kiragadva mély süllyedéséből oly közelébe vitt a teljes diadalnak, ezt kétségkívül megtehetette volna. Hogy lehetséges lett volna egy bármily erős phoeníkiái hajóhadnak Lokrinál vagy Krótonnál kikötnie, főkép azalatt, míg a syrakusai kikötő a karthágóiak előtt nyitva állt s míg Makedónia a brundísiumi hajóhadat sakkban tartotta, bizonyítja az, hogy azon 4000 afrikai, kiket Bomilkár ez időtájt hozott Karthágóból Hannibálnak, Lokriban gátolatlanul partra szállhatott, és még inkább az, hogy miután már minden elveszett, Hannibál zavartalanul átvitorlázhattott a tengeren. De miután a cannæi győzelem első benyomása elmosódott, a karthágói békepárt, mely minden

Kilátásai a
segélyre.

perczen kész volt politikai elleneinek bukását a haza bukásának árán megvásárolni, s mely a polgárság rövidlátásában és renyhességében hű szövetségeseikkel bírt, a hadvezér kérelmeit, ki hathatósabb támogatást kívánt, azon félig együgyű, félig álnok válaszszaal utasította vissza, hogy ha csakugyan ő a győztes, úgy nem szorúl segélyre, és ekkép nem sokkal kevesbbé járult hozzá Róma megmentéséhez, mint maga a római senátus. Hannibál, a táborban nevelkedvén s távol állván az otthoni pártüzelmektől, nem talált népvézért, kire úgy támaszkodhatott volna, mint atyja Hasdrubálra, s kénytelen volt a haza megmentésére az eszközöket, melyekkel az maga is bőségesen bírt, a külföldön keresni. — E tekintetben, és legalább a siker nagyobb reményével számíthatott a spanyol hazafi sereg vezéreire, a Syrakúsával szerzett összeköttetésre és Philippos beavatkozására. Minden attól függött, hogy Spanyolországból, Syrakúsából vagy Makedóniából kapott új haderőt állíthasson az itáliai harczterre Róma ellen; és ennek elérése vagy meggátlása képezte célját a Spanyolországban, Sicíliában és Görögországban viselt háborúknak. Mindezek csak eszközök voltak a célra, s nem volt igazok azoknak, kik e harczokat többre tartották. A rómaiakra nézve ezek leginkább védelmi háborúk, melyeknek tulajdonképi célja a Pyrenæk szorosait megtartani, a makedóniai sereget Görögországban lekötni, Messánát megvédeni s az Itália és Sicília közti közlekedést elzárni; magától értetik, hogy e védelmi harcz, hacsak lehet, támadólag vívatik, és a legjobb esetben arra vezet, hogy a phoeníkiiaiak Spanyolországból és Sicíliából kiszoríttatnak, és Hannibálnak Syrakúsával s Philipposzszaal kötött szövetsége széttépetik. Maga az itáliai háboru most közvetlenül háttérbe szorúl, s várharczokra és portyázásokra

bomlik, melyek a dolgok lényegén nem változtatnak. De Itália mindezek daczára mindaddig, a míg általában a phoeníkiiaiak szerepelnek támadó fél gyanánt, mindig a hadi míveletek czélja marad, s minden erőfeszítés és minden érdek csak arra irányúl, hogy Hannibál elszigeteltsége déli Itáliában véget érjen, vagy maradandóvá legyen.

Ha Hannibálnak közvetetlenül a cannæi ütközet után lehetséges lett volna összevonnia mindazon segédeszközöket, melyekre számolhatott, meglehetősen biztos lehetett volna a siker felől. De Spanyolországban Hasdrubál helyzete épen most, az Ebró melletti ütközet után, oly aggasztó volt, hogy azon pénzben és katonában nyújtott segélyt, melynek megadására a cannæi győzelem tüzelte fel a karthágói polgárságot, legnagyobb részben Spanyolországra kellett fordítani, a nélkül azonban, hogy ott a dolgok állása ez által lényegesen jobbra fordúlt volna. A Scípiók következő hadjáratukban (539) a harcz színhelyét az Ebrótól áttették a Guadalquivir vidékére; és Andalusziában, a tulajdonképi karthágói terület kellő közepén, Illiturgi és Intibili mellett két fényes győzelmet vívtak az ellenségén. A Sardínia bennszülötteivel létre hozott összeköttetések azon reményt nyújtották a karthágóiaknak, hogy e szigetet, mely mint közbenső állomás Spanyolország és Itália közt fontossá válhatott volna, hatalmukba fogják keríthetni. De Titus Manlius Torquatus, ki egy római sereggel küldetett Sardíniába, teljesen semmivé tette a karthágói partra-szállt sereget, s a rómaiak számára a sziget kérdésbe nem vont birtokát újra biztosította (539). A Sicíliába küldött cannæi légiók bátran és szerencsésen tartották magokat a sziget északi és keleti részében a karthágóiak és Hieronymos ellen, ki már az 539. év vége

A segélykül-
dés egyelőre
meghúsította.
tik.

215

215.

215.

felé gyilkos kéz által elesett. Még a Makedóniával kötött szövetség helybenhagyása is sokáig húzódott, főkép azért, mert a Hannibálhoz küldött makedóniai követek hazatérőkben római hadihajók által elfogattak. A keleti parton való betörés, mely oly nagy félelmet okozott, ekkép egyelőre elmaradt, s a rómaiak időt nyertek, hogy legfontosabb állomásukat, Brundisiumot először a hajóhad, azután, a Gracchus megérkezése előtt Apúlia fedezésére használt szárazföldi sereg segélyével is biztosíthassák, és hogy hadizenet esetére magok készülhessenek betörésre Makedóniába. Mialatt Itáliában a háboru ekkép megállapodott és fennakadt, a karthágóiak Itálián kívül mit sem tettek arra, hogy gyorsan új sereget vagy hajóhadakat küldhessenek Itáliába. A rómaiak azonban a legnagyobb erélylyel mindenféle védelmi állapotba helyezkedtek, és e védelemben, a hol Hannibál lángesze nem volt jelen, majd mindenütt sikerrel harczoltak. Ezalatt a hazafiság szalmatüze, melyet a cannæi győzelem szított lánggra Karthágóban, ellobogott; azon tetemes haderő, mely Afrikában mozgósítatott, akár pártoskodó ellenzékeskedés, akár csupán a tanácsban nyilatkozó vélemények ügyetlen kiegyeztetése következtében, annyira elforgácsoltatott, hogy sehol lényeges hasznót nem hajthatott, s hogy oda, a hol legnagyobb hasznát lehetett volna venni, éppen legkisebb része küldedett. Az 539. év végén még a leghiggadtabb római államférfi is meg lehetett róla győződve, hogy a sürgős veszedelem elmúlt, és csak a hősiesen megkezdett ellenállásban kell minden ponton minden erővel kitartani, hogy a czél eléérssék.

215.

Sicíliai
háboru.

Legelőször Sicíliában ért véget a háboru. Hannibálnak nem volt közvetetlenül tervében e szigeten háborút idézni elő; hanem félig véletlenül, főkép az oktalan Hie-

ronymos éretlen hiusága folytán tört ki itt a szárazföldi harcz, melyet, kétségkívül épen ez okból, a karthágói tanács különös buzgalommal vett gondjai alá. Miután Hieronymos 539. végén megöletett, igen kétségesnek látszott, vajon folytatni fogja-e a polgárság, politikáját. Valamennyi város közül Syrakúsának volt legtöbb oka Róma pártján megmaradni, miután a karthágóiak győzelme a rómaiak felett azoknak kétségkívül kezökbe adta volna legalább is az uralmat egész Sicília felett, s miután józanúl hinni sem lehetett, hogy Karthágó Syrakúsának tett ígéreteit beváltsa. Résztint ez által indítatva, résztint megijedve a rómaiak fenyegető készülleteitől, kik mindent elkövettek, hogy e fontos szigetet, Itália és Afrika összekötő hídját, ismét teljesen hatalmukba kerítsék, és most az 540-iki hadjáratra legjobb hadvezéröket, Marcus Marcellust küldték Sicíliába: a syrakúsai polgárság hajlandónak mutatkozott a történeteket feledtetni az által, hogy még idejekorán visszatér a római szövetséghez. De azon irtóztató zavarban, mely Hieronymos halála után a városban kitört, midőn a régi népszabadság visszaállítására tett kísérletek és a nagyszámú trónkövetelők hadi csínei vad chaoszban keresztezték egymást, mialatt az idegen zsoldos hadak kapitányai voltak a város tulajdonképi urai, Hannibál ügyes ügynökei, Hippokrates és Epikydes módját ejtették a békekísérletek meghiusításának. A szabadság nevével felizgatták a tömeget; mértéktelenül túlzott leírásai azon borzasztó büntetéseknek, melyekben a rómaiak a csak az imént ismét meghódított leontinusokat részeltették, még a polgárság jobb részét is kételkedővé tették a felett, vajon nincs-e már későn a Róma iránti régi viszony megújítására gondolni; végre a zsoldosok közt lévő temérdek szökevényt, leginkább a hajóhadról elillant evezősöket

215.

Syrakúsa
ostroma.

214.

könnyű volt meggyőzni arról, hogy a polgárságnak megbékülése Rómával az ő halálos ítéletüket jelenti. A polgárság elüljárói tehát agyon verettek, a fegyverszünet megszegetett, s Hippokrates és Epikydes vették át a város kormányzatát. A consulnak nem maradt hátra egyéb, mint megkezdeni az ostromot; de a védelem ügyes vezetése, melyben a tudós matematikusként híres syrakúσαι mérnök Archimedes, különösen kitüntette magát, a rómaiakat nyolcz hónapi ostromlás után arra kényszerítette, hogy vele felhagyva a várost vizen és szárazon körülzárolják. Időközben Karthágó, mely eddig csak hajóhadával támogatta a syrakúσαιakat, most, hírül vevén, hogy a város ismételten fellázadt Róma ellen, Himilkó vezérlete alatt erős szárazföldi sereget küldött Sicíliába, mely Herakleia Minoában gátolatlanul partra szállt s Akragas nagy fontosságú városát rögtön elfoglalta. A merész és tehetséges Hippokrates egy sereggel kijött Syrakúsából, hogy Himilkóval kezet fogjon; Marcellus helyzete a syrakúσαι őrség és a két ellenséges sereg közt aggasztóvá kezdett válni. De némi Itáliából nyert támogatás segítségével mégis fenntartotta állását a szigeten és folytatta a Syrakúsa elleni ostromzárt. Ellenben nem annyira az ellenséges seregek, mint azon borzasztó szigor, melylyel a rómaiak a szigeten felléptek, nevezetesen Enna polgárságának, mely elpártolással gyanúsított, lemészárlása a benne lévő római őrség által, a kisebb vidéki városok legnagyobb részét a karthágóiak pártjára terelte. Syrakúsa ostromlóinak 542-ben egy, a városban tartott ünnepen, sikerült a terjedelmes külfalaknak egy részét, melyet őrei oda hagytak, megmászniok s azon külvárosokba behatolniok, melyek a szigettől s a tengerparton (Achradina) fekvő tulajdonképi várostól a bennföld felé terjednek el. Euryalos vára, mely a kül-

Karthágói
expeditio Si-
ciliába.

városok legszélső nyugoti végén állt s a bennföldről Syrakúsába vezető fő utat fedezte, ezzel el volt vágva s rövid idő múlva elesett. Midőn ekkép a város ostroma a rómaiakra nézve kedvező fordulatot kezdett venni, a Himilkó és Hippokrates alatti két sereg előre nyomult a város felszabadítására, és egyidejűleg támadást kísérelt meg a rómaiak ellen, mely még a karthágói hajóhad kiszállási kíséreltetével s a syrakúsai őrség kitörésével volt kombinálva; de a rómaiak a támadást minden oldalon visszaverték s a két szabadító seregnek be kellett érnie azzal, hogy a város előtt táborot üthetett az Anapos mocsáros mélyedésében, mely nyár derekán és őszkor halálos járványokkal lepi meg a rajta időzőt. Gyakran mentette meg e mocsár a várost, többször mint polgárainak bátorsága; az első Dionys korában két phoeníkiái sereg, mely akkor a várost ostromolta, falai előtt e járványok által tétetett semmivé. Most a sors saját védelmi eszközeit fordította a város romlására; mialatt Marcellusnak a külvárosokba szállásolt serege csak keveset szenvedett, a láz néptelenné tette a syrakúsaiak és phoeníkiáiak táborozó helyeit. Hippokrates meghalt, utána Himilkó s az afrikaiak túlnyomó része; a két sereg maradványai, leginkább bennszülöttek, a szomszéd városokba széledtek. Még egy kíséreltet tettek a karthágóiak a tengeri oldalon a város megmentésére; de Bomilkár admirál, midőn a római hajóhad ütközettel kínálta meg, elillant. Erre még a városban parancsnokoló Epikydes is lemondott róla és Akragasba szökött. Syrakúsa szívesen megadta volna magát a rómaiaknak; az alkudozások már megkezdődtek. De a szökevényeken másodszor is hajótörést szenvedtek; a katonák egy új lázadásában a polgárság elüljárói s egy sereg tekintélyes polgár leöletett, s az idegen hadak saját kapi-

A karthágói
hadak meg-
semmisített-
nek.

tányaikra bízták a város kormányát és védelmét. Erre Marcellus ezek egyikével kezdett alkudozni, s ez úton a még szabad két városrész egyikét, a szigetet hatalmába kerítette; mire a polgárság Achradina kapuit is önkényt megnyitotta előtte (542. őszén). Ha valahol, úgy e városban, mely nyilván nem volt önmagának hatalmában, és több ízben komolyan megkísérlette az idegen katonaság zsarnokságát lerázni nyakáról, még a római államjognak a szövetségszegő községekkel való elbánás dolgában nem dicséretes elvei szerint is, helyén lett volna kegyelmesnek lenni. De nem csak hogy Marcellus foltot ejtett katonai becsületén, midőn engedélyt adott a gazdag kereskedő városban az általános fosztogatásra, mely alkalmával számos más polgárral együtt Archimedes is leölelt, hanem a római senátus sem hallgatta meg a syrakúsaiak elkésett panaszát az ünnepektől hadvezér ellen, és sem az egyeseknek tulajdonukat, sem a városnak szabadságát nem adta vissza. Syrakúsa s az előbb tőle függő városok a Rómának adót fizető községek sorába léptek — csak Tauromenion és Neeton ruháztattak fel Messána jogával, míg a leontini határ római uradalommá, s addigi tulajdonosai római bérlőkké lettek — és a kikötő felett uralkodó városrészben, a „szigeten“ syrakúsai polgárnak többé nem volt szabad laknia. — Sicília ekként elveszettnek látszott a karthágóiakra nézve; de Hannibál lángesze a távolból ide is kiterjeszté tevékenységét. A karthágói sereghez, mely Hannó és Epikydész vezérlete alatt nem tudva mit tegyen, tétlenül állt Akragasznál, egy Mutines nevű libyai lovastisztet küldött, ki a numídiái lovasság feletti parancsnokságot átvette és azon elkeseredett gyűlölettel, melyet Róma erőszakos uralma az egész szigeten maga ellen felszított, lánggra lobbantva, könnyű csapataival

212.
Syrakúsa
meghódítása.

Kis háború
Sicíliában.

guerilla-háborút kezdett a legnagyobb terjedelemben és legszerencsésebb sikerrel, sőt midőn a karthágói hadsereg a Himera folyó mellett a rómaival találkozott, még magával Marcellussal is többször szerencsésen csatározott. Azon viszony azonban, melyben Hannibál állt a karthágói tanácsossal, itt kicsinyben ismétlődött. A tanács által ki-nevezett hadvezér féltékeny irigységgel kísérte a Hanni-bál által küldött tisztnek lépteit, s minden áron csatát akart vívni Mutines és a numídiiaiak nélkül. Hannó kivitte a mit akart, és tökéletesen megveretett. Mutines ezáltal nem zavartatva, fenntartotta magát a sziget belsejében, több kis várost megszállt, és miután Karthágóból nem je-lentéktelen támogatást kapott, míveleteit fokozatosan ki-terjeszthette. Oly fényes eredményeket vívott ki, hogy végre a fővezér, miután más módon nem tudta elejét venni annak, hogy a lovastiszt által el ne homályosíttassék, rövid úton elvette tőle a könnyű lovasság feletti parancsnoksá-got és azt saját fiára ruházta. A numídiiai türelmének fonala, ki már két év óta egymaga tartotta meg a szige-tet phoeníkiiai urai számára, ezzel megszakadt; ő és lo-vasai, kik vonakodtak az ifjabb Hannó zászlaja alá lépni, alkudozásba léptek Marcus Valerius Lævínius római had-vezérrel és Akragast kezébe szolgáltatták. Hannó egy ladikban megszökött és Karthágóba ment Hannibál tiszt-jének alávaló árulását övéinek megjelenteni; a rómaiak a város phoeníkiiai őrségét lemeszárolták s a polgárságot rabszolgául eladták (544). Hogy a sziget az 540-ki partra-szálláshoz hasonló megtámadások ellen biztosítva legyen, római gyarmat küldetett a városba; az egykori pompás Akragas római várrá lett Agrigentum név alatt. Miután ekkép egész Sicília meghódított, a rómaiak gondoskod-

A rómaiak
Akragast
megszállják.

210. 214.

tak róla, hogy a rend és béke a sokat zaklatott szigetre némileg visszatérjen. A sziget bensejében tanyázó rabló csőcseléket egy tömegbe csődítve átszállították Itáliába, hogy Rhegionból kiindulva a Hannibállal szövetséget kötve tartományokban raboljon és gyűjtogasson; s a kormány minden lehető elkövetett, hogy a teljesen pusztulásnak indult földművelést a szigeten ismét felvirágoztassa. A karthágói tanácsban ugyan még több ízben volt szó róla, hogy hajóhadat kellene küldeni Sicíliába s a háborút megújítani; de e tervek tervek maradtak.

Sicília lecsilapítása.

Syrakúsánál döntőbb módon avatkozhatott volna Ma-

Makedóniai Philippos és késedelmeskedése.

kedónia az események menetébe. A keleti hatalmak részéről e perczben sem támogatásra sem akadályokra nem lehetett számítani. A nagy Antiochosnak, Philippos természetesen szövetségesének, az egyiptomiaknak 537-ben Raphia mellett vítt elhatározó győzelme után, örülnie kellett, hogy a renyhe Philopatortól a status quo ante alapján békét nyerhetett; egyfelől a Lagidák versengései és a háboru folyton fenyegető megújulása, másfelől a trónkövetelők felkelései az ország belsejében, és mindenféle vállalatok Kis-Ázsiában, Baktriában és a keleti satrapiákban, nem engedték azon nagy Róma-ellenes szövetséghez csatlakoznia, melynek tervét Hannibál fejében forgatta. Az egyiptomi udvar határozottan Róma részén állt, melylyel 544-ben a szövetséget megújította; de Ptolemæos Philopatortól nem lehetett várni, hogy gabnás hajókon kívül egyébbel is támogassa Rómát. Makedóniát és Görögországot tehát saját viszálykodásaikon kívül mi sem gátolta benne, hogy döntő súlylyal ne avatkozzanak a nagy itáliai küzdelembe; ha rá tudják magokat venni, hogy a közös ellenség ellen csak néhány évre összetartsanak, most a hellen nevet megmenthetik. E hangulat nyilatkozott is

217.

210.

nem egy helytt Görögországban. A naupaktosi Agelaos jóslata, miszerint attól tart, hogy ama harci játékok, melyeket a hellenek jelenleg magok közt rendeznek, nem sokára véget fognak érni; komoly intése a nemzethez, hogy fordítsa nyugotra tekintetét és ne engedje, hogy egy erősebb hatalom a közös járom békéjét rója a most vizsgálódó pártok mindenikére — e beszédeknek nagy részök volt benne, hogy Philippos és az aetóliaiak közt a béke létre jött (537), melynek irányzatát jellemzi az, hogy az aetóliai szövetség rögtön ugyanezen Agelaost nevezte stratégájává. Görögországban, úgy mint Karthágóban, mozogni kezdett a nemzeti hazafiság; egy pillanatra lehetségesnek látszott hellen népháborút szítani Róma ellen. De ily hadjárat vezére csak a makedóniai Philippos lehetett, és benne hiányzott a lelkesülés és a nemzet életképességébe vetett azon hit, melylyel egyedül lehetett ily háborút viselni. E nehéz feladatot: Görögország elnyomójából annak előharczosává lenni, nem bírta megérteni. Már a Hannibállal való szövetség megkötése körüli késedelmeskedése megrontotta a görög hazafiak első és legjobb felbuzdulását; s midőn aztán a Róma elleni harczba beavatkozott, hadviselésének módja még kevesebbé volt alkalmas rokonszenvet és reményt költeni iránta. Már azon első kísérlete is, melyet a cannæi ütközet évében (538) tett Apollónia város kézre kerítésére, szinte nevetséges módon hiúsult meg, miután Philippos, azon teljesen alaptalan hírre, miszerint egy római hajóhad jön az ádriai tengerre, rögtön visszafordult. Midőn ez történt, a szakítás még forma szerint nem volt tökéletes Róma és Makedónia közt; de miután végre azzá lett, barát és ellenség azt várták, hogy a makedóniaiak alsó Itáliában partra fognak szállani. Brundísiumnál 539-től fogva egy római

217.

216.

215.

- hajóhad és sereg állt a makedóniaiak fogadására; s Philippos, hadihajói nem levén, könnyű illyr bárkákból kezdett egy hajórajt csinálni, hogy seregét azon átszállítsa. De midőn kenyértörésre került volna a dolog, nem volt bátorsága Róma félelmes ötemeletes hajóival a tengeren találkozni; szövetségesének Hannibálnak adott szavát, miszerint a kiszállást meg fogja kísértetni, megszegte, és hogy mégis tegyen valamit, elhatározá, hogy a zsákmánynak reá néző részét, Róma epeirosi birtokait, fogja megtámadni (540). Ez a legjobb esetben semmire sem vezetett volna; de a rómaiak, jól tudva, hogy a támadó védelem többet ér a szenvedőlegesnél, nem érték be azzal, a mit Philippos talán remélt, hogy t. i. a másik partról nyugton szemléljék a támadást. A római hajóhad Brundísiumból egy hadosztályt átvitt Epeirosba; Orikon a királytól ismét elvétellett, Apollónia őrséget kapott s a makedóniai tábor ostrommal elfoglaltatott, mire Philippos a fél tevékenységről áttért a teljes tétlenségre, és Hannibál minden panasza daczára, ki ennek léhaságát és rövidlátását hiába igyekezett saját lelkesülésével és éles látásával tette buzdíttani, néhány évet teljesen tétlen hadi állapotban engedett lefolyni. Nem is ő újította meg az ellenségeskedést. Tarent
214. eleste (542), mi által Hannibál egy kitűnő kikötő birtokába jutott azon partokon, melyek legalkalmasabbak voltak egy makedóniai sereg kiszállására, arra bírta a rómaiakat, hogy e csapást messziről hárítsák el, s a makedóniaiaknak otthon annyi dolgot adjanak, hogy az Itáliába törésre ne is gondolhassanak. Görögországban a nemzeti felbuzdulás lángja természetesen már régen ellobogott. A
212. Makedónia elleni régi oppositio és azon új gondatlanságok és igazságtalanságok segélyével, melyeket Philippos elkövetett, Laevinus római admirálnak nem volt nehéz a

görög közép- és kis államok közt Róma védszárnyai alatt egy coalítiót hoznia létre Makedónia ellen. Ennek élén az aetóliaiak álltak, kiknek országgyűlésén Lævínus maga is megjelent, s azt az akarnániai terület odaigérésével, melyre az aetóliaiak már régóta vágytak, meg is nyerte. Ezek azon becsületes szerződésre léptek Rómával, hogy a többi hellenektől közös költségre földet s népet fognak rabolni oly módon, hogy a föld az aetóliaiaké, az emberek s az ingó vagyon a rómaiaké legyen. A tulajdonképi Görögországban a Makedónia-ellenes vagy inkább közvetetlenül antiachái érzelmű államok csatlakoztak hozzájuk: Attikában Athén, Peloponnesusban Elis és Messéne, és főkép Spárta, melynek korhadt alkotmányát egy Machanidas nevű vakmerő katona épen ez időtájt döntötte halomra, hogy a kiskorú király, Pelops, nevében, maga zsarnokilag uralkodhassék, és bérelt zsoldos hadakra támaszkodó kalandori kormánynyal boldogítsa a tartományt. Hozzájuk csatlakoztak továbbá Makedónia örökös ellenségei, a félvad thrák és illyr törzsek főnökei, és végre Attalos, Pergamon királya, ki belátóan és erélyesen kereste saját hasznát az őt körülfogláló két görög nagy állam romlásában, s elég előre látó volt arra, hogy már most csatlakozzék Róma clientélájához, midőn részvételének még némi bece volt. Sem nem örvendetes, sem nem szükséges dolog e czélta-

Eredményte-
len hadvise-
lés.

lan küzdelmet hullámozásaiban kísérnünk. Philippos, habár minden egyes ellenfelénél erősebb volt s az ellene intézett támadásokat minden oldalon erélyesen és személyes vitézséggel visszaverte, erejét a meddő védelemben mégis felémésztette. Majd az aetóliaiak ellen kellett fordúlnia, kik a római hajóhaddal egyesülten a szerencsétlen akarnániaiakat tették semmivé s Lokrist és Thessáliát fenyegették; majd az éjszaki tartományokba hitta a barbárok egy

betörése; hol az acháiaiak kértek tőle segílyt az aetoliai és spártai rablóhadjáratok ellen; hol ismét Pergamon királya Attalos, és Publius Sulpícius római admirál fenyegették egyesült hajóhadukkal a keleti partot, vagy szállítottak hadakat a szárazra Euboeában. A saját hajóhad hiánya Philippos minden mozdulatát megbénította; annyira jutott, hogy bithyniai frígytársától Prusiastól, sőt még Hannibáltól is kellett hadihajókat kérnie. Csak a háboru vége felé szánta el magát száz hadihajó építésére, a mit kezdetén kellett volna tennie; de ha e parancsa egyáltalán végre hajtatott is, e hajóhadnak többé hasznát nem vette. Mind

Béke Fülöp
és a görögök
közt.

azok, kik Görögország helyzetét átlátták és sorsa iránt érdeklél viseltettek, sajnálták e szerencsétlen háborút, melyben Görögország végső erői egymást emésztették fel s az ország jólléte tönkre ment; a kereskedő államok, Rhodos, Chios, Mytilene, Byzancz, Athén, sőt még Egyiptom is több ízben megkísérlették a közbenjárást. És csakugyan, mindkét félnek eléggé érdekében állt a megbékülés. Valamint a makedóniaiaknak, úgy az aetoliaiaknak is, kik Róma szövetségesei közt a legfontosabbak voltak, sokat kellett a háboru által szenvedniök, főkép a mióta Philippos az athamániaiak kis királyát megnyerte, mi által Aetolia belseje nyitva állt Makedónia támadásai előtt. Lassanként köztök is sokan belátták, mily dicstelen és romlásthozó szerepre vannak kárhoytatva a római szövetség által; a megbotránkozás hangosan nyilvánúlt egész Görögországban, midőn az aetoliaiak, a rómaiakkal egyesülten, a hellen polgárságokat például Antikyrában, Oreosban, Dymében, Aeginában, tömegesen a rabszolgavásárra hurczolták. De az aetoliaiak nem voltak többé szabadok; nagy merészség lett volna saját szakállukra békét kötniök Philipposzal, a rómaiak pedig, főkép miután a dolgok Spanyol-

országban és Itáliában kedvező fordulatot vettek, semmikép nem voltak hajlandók felhagyni azon háborúval, melyet ők magok csak néhány hajóval viseltek, s melynek terhei és hátrányai leginkább az aetóliaiak vállaira nehezettek. Végre azonban ezek mégis rászánták magokat, hogy a közvetítő városok szavára hajtanak; s a rómaiak ellentörekvései daczára 548/9 telén a görög hatalmak közt a béke létre jött. Aetólia túlhatalmas szövetségesét veszélyes ellenséégévé változtatta; de a római senátus, mely a kimerült állam erejét épen ekkor feszítette meg a döntő afrikai expedícióra, nem találta az időt alkalmasnak a szövetség megszegésének megfenyítésére. Még a Philippos elleni háborút is, melyet a rómaiak az aetóliaiak visszalépte után nem viselhettek volna saját erejöknek jelentékeny megfeszítése nélkül, czélszerűbbnek látszott oly békével fejezni be, mely a háboru előtti állapotot nagyjában helyre állította, s melyben nevezetesen Róma, az értéktelen atin-tániai terület kivételével, az epeirosi parton minden birtokait megtartotta. Az adott körülmények közt Philipposnak még örülnie kellett rajta, hogy ily feltételeket kapott; de ezzel ki volt jelentve, a mit tovább titkolni természetesen nem lehetett, hogy Görögország hiába tűrte mind azon kimondhatatlan nyomort, melyet e visszataszító embertelenséggel viselt tíz éves háboru hozott reá, s hogy azon nagyszerű és helyes combináció, mely Hannibál agyában fogamzott meg s melyet egy pillanatra egész Görögország magáévá tett, visszahozhatatlanul hajótörést szenvedett.

206/5.
Béke Fülöp
és Róma
közt.

Spanyolországban, hol Hamilkár és Hannibál szel-leme uralkodott, a harc komolyabb volt. Sajátságos hullámlásban folyt le, a mint azt az ország sajátságos természeti viszonyai s a nép erkölcsi hozták magokkal.

Spanyol
háboru.

Azon parasztokat és pásztorokat, kik az Ebró szép völgyében s a buján termékeny Andalúsiában, valamint a kettő közötti zord és számos erdős hegység által átszelt fennsíkon laktak, ép oly könnyű volt fegyveres felkelés gyanánt összeterelni, a mily nehéz volt őket az ellenség ellen vezetni s általában csak össze is tartani. A városok, bármily makacsúl daczolt minden egyes város polgársága a maga falai megett az ellenséggel, szintén nem voltak szilárd és közös cselekvésre bírhatók. Mindezek, úgy látszik, nem nagy különbséget tettek a rómaiak és karthágóiak között; a bennszülöttekre nézve megglehetősen közönös dolog lehetett, hogy a félsziget kisebb vagy nagyobb részét azon alkalmatlan vendégek bírják-e, kik az Ebró völgyében, vagy pedig azok, kik a Guadalquivir mentén fészkeltek meg magokat; miért is e háborúban kevés nyomára akadunk a spanyolok szívósságának valamelyik párthoz való ragaszkodásokban, kivéve egyes városokat, mint Saguntumot a rómaiak, Astapát a karthágóiak részén. Ennek daczára, miután sem a rómaiak, sem az afrikaiak nem hoztak magokkal saját hadaikból eleget, a háboru mindkét félen szükségkép pártcsináló háboru volt, melyben ritkán döntött a meggyökerezett ragaszkodás, hanem rendszerint félelem, pénz vagy véletlen, és mely, midőn véget érni látszott, végnélküli vár- és guerilla-háborúvá alakult át, hogy a hamu alól csakhamar ismét lángot vessen. A seregek úgy változnak, mint a homokbuczkák a tengerparton; a hol tegnap hegy állt, ott ma már annak nyomára sem akadunk. Nagyjában véve a rómaiak vannak túlsúlyban, egyfelől, mert Spanyolországban közvetetlenül úgy léptek fel, mint az ország felszabadítói a phöníkiái elnyomás alól, másfelől azért, mert vezéreiket szerencsésen tudták megválasztani s mert a magokkal

hozott megbízható hadak haderejöknek erősebb magvát képezték; de azért igen tökéletlen és főkép időszámítás dolgában szerfelett zavaros hagyományaink alapján nem igen adhatjuk kielégítő képét az ily módon viselt háborúnak. — A rómaiak két helytartója a szigeten, Gnæus és Publius Scípió, mindkettő, főkép Gnæus, egyiránt kitűnő tábornokok és kormányzók, a legfényesebb sikerrel oldották meg feladatukat. Nem csak mind végig elzárva tartották a Pyrenæket, és a karthágóiak kísérlétét, fővezérök és ennek fő hadiszállása közt a megszakított szárazföldi összeköttetést helyreállítani, véresen visszaverték, nem csak hogy Tarracóban, terjedelmes vár- és kikötő-építkezések segélyével, egy spanyol Új-Rómát teremtettek a spanyol Új-Karthágó mintájára, hanem hadaik már 539-ben Andalusíában is szerencsésen harczoltak. E hadjárat a rá következő évben (540) még nagyobb sikerrel ismételtetett; a rómaiak fegyvereikkel majdnem Herakles oszlopaiig hatoltak, clientélájokat a déli Spanyolországban kiterjesztették, és végre, Saguntum visszafoglalása és helyreállítása által egy fontos állomást biztosítottak magoknak az Ebrótól Cartagénáig terjedő vonalon, s ez által a nemzetnek egy régi tartozását, a mennyire csak lehetett, törlesztették. Mialatt a Scípiók a karthágóiakat ekkép Spanyolországból majdnem kiszorították, magában nyugoti Afrikában is egy hatalmas ellenséget tudtak nekik támasztani Syphax hatalmas nyugot-afrikai fejedelemben, ki a mai Óran és Algir tartományokban uralkodott s a rómaiakkal 541 körül összeköttetésbe lépett. Ha lehetett volna római sereget küldeni támogatására, úgy nagy eredmény lett volna tőle várható; de éppen ekkor Itáliában szükség volt minden fegyverfogható emberre, és a spanyol sereg sokkal gyöngébb volt, sem hogy megoszolhatott volna. De már

A Scípiók
sikerei.

215.

214.

Syphax Karthágó ellen.

213.

Syphaxnak római tisztek által iskolázott és vezetett hadai is oly komoly forrongást idéztek elő Karthágó líbyai alattvalói közt, hogy Spanyolország és Afrika helyettes főparancsnoka, Hasdrubál Barcas, a spanyol hadak színével maga ment át Afrikába. Valószínűleg általa fordultak meg itt a dolgok. Gala király a mai Constantine tartományban, már régóta Syphax vetélytársa, Karthágó részére nyilatkozott, és vitéz fia Massinissa Syphaxot megverte és békére kényszerítette. A hagyomány különben e líbyai háborúról alig beszél el többet azon kegyetlen bosszúnál, melyet Karthágó, Massinissa győzelme után, szokása szerint, fellázadt alattvalóin vett. — Az afrikai dolgok ezen fordúlat a spanyol háborúra is nagy hatással volt. Hasdrubál ismét Spanyolországba mehetett (543), hová csakhamar tekintélyes segélyhadak s maga Massinissa is követtek. A Scípiók, kik az ellenséges fővezér távolléte alatt (541. 542) folytatták a karthágói területen a zsákmányolást és a pártszerzést, váratlanul annyira túlnyomó haderő által támadtattak meg, hogy vagy az Ebró mögé kellett hátrálniok, vagy a spanyolokat kellett síkra állítaniok. Ez utóbbit választották és 20,000 keltibériaikat fogadtak zsoldjokba, s erre, hogy a Hasdrubál Barcas, Gisgon fia és Mágó vezérlete alatt álló három ellenséges sereggel jobban megmérkőzhessenek, seregöket felosztották és még római hadaikat sem tartották együtt. Ezzel saját vesztöket idézték elő. Mialatt Gnæus a maga hadtestével, mely a római hadak egy harmadából s az összes spanyol katonaságból állt, Hasdrubál Barcasszal szemben táborozott, ez egy csomó pénzzel könnyű szerivel rávette a római seregben levő spanyolokat, hogy hagyják oda zászlajokat, a mit ezek a magok bérencz-morálja szerint talán nem is tartottak hitszegésnek, miután nem szöktek át zsoldos-urok ellen-

A Scípiók
megveretnek
s megölet-
nek.
211.

213. 212.

felének táborába. A római hadvezér tehát nem tehetett egyebet, mint hogy lehető gyorsan megkezdte a visszavonulást, miben az ellenség folyton sarkában volt. Ezalatt a Publius vezérlete alatt álló másik római sereg a másik két phœnikiai sereg által, élökön Mágóval és Hasdrubállal, Gisgon fiával, hevesen megtámadtatott, és Massinissa vakmerő lovasai segítségével a karthágóiak határozottan felülkerekedtek. A római tábor már majdnem körül volt fogva; s ha a már útban levő spanyol segédhadak megérkeznek, a rómaiak teljesen körülkerítették volna. A proconsul merész elhatározása, ki legjobb hadaival a spanyolok elé sietett, mielőtt azok megjelenése az ostromzárban maradt hézagot betölthette volna, nem vezetett jó eredményre. Kezdetben a rómaiak részén volt ugyan az előny; de a numídiái lovasok, gyorsan utánok küldetvén a kitört rómaiaknak, ezeket csakhamar elérték s őket úgy a félig már kivitt győzelem teljessé tételében, mint visszavonulásukban feltartóztatták mindaddig, míg a phœnikiai gyalogság meg nem érkezett, s míg végre a hadvezér eleste a vesztett ütközetet teljes vereséggé nem változtatta. Miután Publius ily módon elesett, Gnæus, ki lassan visszavonulva csak nagy nehezen bírta magát az egyik karthágói sereg ellen megvédeni, egyszerre rögtön három által támadtatott meg, míg egyidejűleg a numídiái lovasság minden visszavonulási vonalát elvágta. Egy kopár dombra szoríttatván, melyen még tábort ütni sem lehetett, az egész hadtest leöletett vagy hadi fogságba esett; magáról a hadvezérről többé semmi biztos hírt nem lehetett kapni. Egy Gnæus iskolájából való kitűnő tiszt, Gáius Marcius csak egy kis hadosztálylyal bírt az Ebró túlsó partjára menekülni, hová Títus Fonteius legátusnak szintén sikerült Publius hadtestének a táborban maradt részét biztosságba hozni; sőt a

A rómaiak
Spanyolor-
szágot az
Ebróig el-
vesztik.

déli Spanyolországban elszórt római őrsegek legnagyobb része is ide birt menekülni. A phoeníkiiaiak egész Spanyolországban az Ebróig zavartalanul uralkodtak s már nem messze látszott lenni az idő, midőn e folyamon átkelve, a Pyrenæket felszabadíthatják s az Itáliával való összeköttetést helyre állíthatják. Ekkor a római seregben a végveszély érzete egy arra való embert állított az ügyek élére. A katonák, idősebb és nem rossz tisztek mellőzésével, Gáius Marciust választották vezérökké, s ennek ügyes vezénylese, és talán ép ily mértékben a három karthágói vezér közti irigység és viszálykodás, kiragadták a phoeníkiiaiak kezéből nagyfontosságú győzelmök további eredményeit. A kik a karthágóiak közül a folyón átkeltek, visszaverettek s a rómaiak egyelőre az Ebró-vonalon tartották fenn magokat, míg Róma időt nyert rá, hogy új sereget és új vezért küldhessen Spanyolországba. Ezt a háboru fordulóta Itáliában, hol Cápua épen ekkor elesett, szerencsére lehetővé tette; Gáius Claudius Néro proprætor vezérlete alatt egy 12,000 emberből álló erős légió érkezett a félszigetre s helyre állítá ismét a hadakozó felek közt az egyensúlyt. Egy a következő évben (544) Andalúsiába tett expedíció a legjobb eredményekre vezetett; Hasdrubál Barcas körülkerítettett és csak durva csel és nyílt szöszegés segélyével bírta magát a capitulációtól megmenteni. De Néro nem volt a spanyol háborúra alkalmas hadvezér. Kitűnő tiszt volt, de kemény, heves természetű, népszerűtlen ember, nem birt elég ügyességgel a régi összeköttetések megújítására, újak szerzésére és arra, hogy hasznára fordítsa azon igazságtalanságot és elbizakodást, melyel a púnok a Scípiók halála után Spanyolországban báráttal és ellenséggel bántak és magok ellen valamennyit elkeserítették. A senátus, mely a spanyol háboru jelentősé-

Néro Spa-
nyolország-
ban.

gét és saajtszerűségét helyesen ítélte meg, s azon utikai hadi-foglyoktól, kiket a római hajóhad hozott Itáliába, megtudta, hogy Karthágó nagy erőfeszítéssel igyekszik Hasdrubált és Massinissát egy erős sereggel a Pyrenæken át-küldeni, elhatározta, hogy további segélyhadakat fog Spanyolországba küldeni és egy magasabb rangú rendkívüli hadvezért, kinek megválasztását jónak látta a népre magára bízni. Mint a jelentés mondja, sokáig senki sem jelentkezett e veszélyes és bonyolodott hivatalra, míg végre egy fiatal, huszonhét éves tiszt, Publius Scípió, a Spanyolországban elesett hasonló nevű tábornok fia, volt hadi tribún és ædíl, lépett fel jelöltül. Hogy a római senátus ezen általa kitűzött comítiumokon e nagy fontosságú választást tisztán a véletlenre bízta volna, az ép oly hihetetlen, mint az, mintha Rómában a dicsvágy és a hazaszeretet már annyira kihaltak volna, hogy e fontos állomásra tapasztalt tiszt ne ajánlkozzék. Ha azonban a senátus azon tehetséges és kipróbált fiatal tisztre vetette szemét, ki a Ticínus és Cannæ melletti véres napokon magát oly fényesen kitüntette, ki azonban még nem bírt a megkívántató ranggal arra nézve, hogy volt prætorok és consulok utódja gyanánt szerepeljen, akkor igen természetes volt, hogy ezen utat választotta, mely a népet jó módjával rákényszeríté, hogy az egyetlen jelentkezőt, hiányos minősítvénye daczára elfogadja, s melynek egyúttal őt és vele együtt a kétségkívül igen népszerűtlen spanyol expedíciót a tömegnél kedveltté kellett tennie. Ha ezen állítólag rögtönzött jelöltség hatása előre ki volt számítva, úgy sikere tökéletes volt. A fiu, ki apjának halálát ment megbosszulni, ugyanazét, kinek kilencz évvel előbb a Ticínus partján életét mentette meg, a hosszú fürtű, férfiasan szép ifju, ki különb ember hiányában szerény pirúlással ajánlta fel szol-

Publius
Scípió.

gálatait a veszedelemnek e hivatalára ; az egyszerű hadi tribún , kit a centúriák szavazata most egy csapással a legfőbb hivatalos méltóságra emelt — mindez csodálatos és kitörölhetetlen benyomást tett Róma polgáraitra és parasztjaira. És Publius Scípió csakugyan tudott lelkesülni és lelkesíteni. Nem azon kevesek sorába tartozik, kik a világot vas akaratuk erejével, emberi erő segélyével hosszú századokra új kerékvágásba terelik ; vagy kik éveken át belemarkolnak a sors szekerének küllőibe , míg végre kerekei által összezúzatnak. Publius Scípió a senátus megbízásából csatákat nyert és országokat hódított meg ; katonai babérainak segítségével mint államférfi is előkelő helyet foglalt Rómában ; de azért még távol áll a Sándoroktól és Cäsároktól. Mint tiszt legalább nem volt hazájára nézve több mint Marcus Marcellus ; politikai tekintetben pedig, habár talán a nélkül, hogy világos öntudatával bírt volna saját hazafiatlan és személyes politikájának, hazájának legalább épen annyit ártott , a mennyi hasznot hajtott neki hadvezéri képességei által. Ennek daczára különös varázs veszi körül ez igéző hősi alakot ; szemképráztató dicsfényként övezi őt azon vidám és önmagában bízó lelkesülés, mely Scípiónál félig hit, félig ügyesség vala. Volt benne épen elégséges ábrándozás a szívek felmelegítésére, s elég számítás annak felismerésére, a mit a józan ész követelt és arra, hogy a rosszat, az aljast számításaiból ki ne feledje ; nem eléggé naiv arra, hogy a tömegnek az ő isteni sugalmazásába vetett hitében osztozzék , sem eléggé egyszerű s egyenes arra, hogy e hitet eloszlassa, és csendben mégis meg volt győződve róla, hogy isten különös kegyelmének választottja — szóval valódi próféta természet ; a nép fölött és nem kevesbbé a népen kívül állva ; szavartató és királyi gondolkozású férfit , ki a királyság silány

czímének elfogadásában lealacsonyítást látott volna magára nézve, de ép oly kevéssé bírta átlátni, hogy a köztársaság alkotmánya őt is kötelezi; nagysága oly biztos volt, hogy az irigységet és gyűlöletet nem ismerte, s mások érdemét szívesen elismerte, mások hibáit részvevőleg megbocsátotta; kitűnő katona s finom műveltségű diplomata, mindkét szakma visszataszító külön bélyege nélkül; a hel-len műveltség benne telivér római nemzeti érzülettel egyesült; ékesen szóló és kedves modorú levén, Publius Scípió ekkép egyiránt megnyerte szívét a katonáknak s az asszonyoknak, földieinek s a spanyoloknak, vetélytársainak a senátusban és magánál nagyobb karthágói ellenfelének. Neve csakhamar mindenek ajkán forgott, s ő volt azon csillag, mely hivatta látszott lenni diadalt és békét hozni hazájának.

Publius Scípió 544/5-ben ment Spanyolországba, s vele mentek Marcus Silánus proprætor, kinek feladata volt Néró helyét elfoglalni s a fiatal hadvezérnek támaszúl és tanácsadóúl szolgálni; hajóhadí vezére s bizalmas embere Gáius Lælius, és egy rendesenél nagyobb számú légíó, jól megtöltött pénztárral. Mindjárt első fellépte a legmerészebb és legszerencsésebb hadí csínek egyikében állt, melyeket a történelem ismer. A három karthágói hadvezér közöl Hasdrubál Barcas a Tájó forrásainál, Hasdrubál, Gisgon fia, torkolatánál, Mágó pedig Herakles oszlopainál állt; a legközelebbi tíz napi járó földre Új-Karthágótól, a phoeníkiái fővárostól. Scípió rögtön, 545. tavaszán, mielőtt még az ellenséges seregek megmozdultak volna, e város ellen indúlt, melyet az Ebró torkolatától a tengerparton haladva néhány nap alatt elérhetett, és mintegy 30,000 emberből s hajóhadából álló összes seregével az alig 1000 főre menő phoeníkiái őrseget combinált szárazföldi és vízi

Scípió Spá-
nyolország-
ban.
210/9.

Új-Karthágó
bevétele.
209.

támadással meglepte. A város, mely egy, a kikötőbe benyomuló földcsúcson fekszik, egyszerre három oldalról a római hajóhadat, a negyedik oldalról a római légiókat látta maga ellen közeledni, és minden segélytől távol volt; de a parancsnok, Mágó, elszántan védelmezte magát, és miután nem volt elég katonája a falak megszállására, a polgárságot is felfegyverezte. Megkísértett egy kirohanást is, melyet azonban a rómaiak könnyű szerivel visszavertek, és most, a nélkül hogy időt vennének magoknak a rendszeres ostrom megkezdésére, a szárazföldi oldalon rohamot intéztek a város ellen. Az ostromlók hevesen támadták meg a keskeny szárazföldi oldalon a várost; új meg új hadosztályok váltották fel a kifáradtakat; a gyöngye őrség végkép ki volt merülve, de a rómaiak mire sem tudtak menni. Scípió ezt nem is remélte; az ostromnak egyetlen célja volt az őrséget a kikötőből elvonni, a hol, megtudván hogy a kikötő egy része apály idején szárazon áll, szintén támadást tervezett. Mialatt a szárazföldi oldalon az ostrom vívatott, Scípió egy hadosztályt létrákkal ellátva a sekély vizen átküldött, „hol maga Neptún mutatta meg nekik az utat“, s ez a falakat ezen oldalon csakugyan védtelenül találta. Ily módon a város már az első napon elesett, mire Mágó a várban megadta magát. A karthágói fővárossal 18 leszerszámozott hadi- és 63 terhes hajó, a karthágóiak összes hadi szereit, temérdek gabnakészlet, a hadi pénztár 600 talentummal (egy millió tallérnál több), Karthágó valamennyi spanyol szövetségesének kezesei és 10,000 fogoly, köztük 18 karthágói gerúsiasta vagyis bíró, került a rómaiak kezébe. Scípió a kezeseknek megígérte, hogy haza bocsátja őket, a mint községeik Rómával szövetségbe lépnek, és a városban talált segédeszközöket felhasználta seregének megerősítésére és jobb felszerelésére,

oly módon, hogy a kétezerre menő új-karthágói mesteremberekkel a római sereg számára dolgoztatott, szabadságot ígervén nekik a háboru befejeztekor, a többi tömegből pedig a használható embereket evezősökké tette a hajókon; a város polgárait azonban megkímélte és szabadságukban s addigi helyzetökben meghagyta. Scípió ismerte a phoeníkiákat és tudta hogy engedelmeskedni fognak, és fontos volt rá nézve, hogy az egyetlen jó kikötővel ellátott város a keleti parton, valamint gazdag ezüstbányái, ne csupán egy őrség által legyenek biztosítva. — A vakmerő vállalat ekkép sikerült; vakmerő volt azért, mert Scípió tudta, hogy Hasdrubál Barcas kormányától azon utasítást kapta, hogy Galliába nyomúljon s hogy ennek végrehajtásával volt elfoglaiva; és mert az Ebrónál hagyott gyöngé hadosztály képtelen volt őt ebben komolyan meggátolni, ha Scípió csak el is talál késni a visszatéréssel. Ez azonban szerencsésen visszaért már Tarracóba, mielőtt Hasdrubál még az Ebró táján mutatkozott volna; azon veszélyes játékra, melyet az ifju hadvezér kockáztatott, midőn legközelebbi feladatát cserben hagyta, hogy egy csábító csínt hajthasson végre, fátyolt vetett azon merész siker, melyet Neptun és Scípió együtt vívtak ki. A phoeníkiái főváros bámulatra méltó bevétele annyira mértéken felül igazolta mindazt, a mit a rómaiak e csodálatos ifjutól vártak, hogy minden ellenkező véleménynek el kellett némúlnia. Scípió parancsnoksága határozatlan időre meghosszabbított; s ő maga elhatározta, hogy nem szorítkozik többé a pyrenæi szorosok őrzésének kicsinyes feladatára. Új-Karthágó eleste következtében már nem csak az innenső spanyolok teljesen meghódoltak, hanem a leghatalmasabb fejedelmek még az Ebrón túl is felcserél-

- 209/8. ték a karthágói védnökséget a rómaival. Scípió az 545/6-ki telet arra használta fel, hogy hajóhadát feloszlatta s az ebből nyert legénységgel szárazföldi seregét annyira megszaportotta, hogy éjszaki Spanyolország őrzésén kívül a déliben is hathatósabban intézhesse támadását mint eddig, és
208. 546-ban Andalúsiába nyomult. Itt Hasdrubál Barcasszal találkozott, ki éjszакnak tartott, hogy rég táplált tervét végrehajtandó, Hannibálnak segélyére menjen. Baeculánál ütközetre került a dolog, melyben a rómaiak magoknak tulajdonították a győzelmet s állítólag 10,000 karthágóit ejtettek foglyúl; de Hasdrubál, habár serege egy részének feláldozásával, célját lényegében mégis elérte. Pénztárával, elefántjaival és hadai színe-javával átvágta magát, és Spanyolország éjszaki partjára ért; itt az oceán partján haladva a Pyrenæk legnyugotibb, úgy látszik, nem őrzött szorosához jutott s még a kedvezőtlen évszak beállta előtt Galliában volt, hol téli szállásra ment. Kiviláglott, hogy Scípió terve, a reá bízott védelmet támadással kapcsolni össze, meggondolatlan és célszerűtlen volt; a spanyol hadsereg közvetlen feladatával, melyet nem csak Scípió atyja és nagybátyja, hanem még Gáius Marcius és Gáius Néró is sokkal csekélyebb eszközökkel képesek voltak betölteni, az erős hadsereg élén álló győzedelmes hadvezér, elbizakodásában, be nem érte, s ő volt fő oka azon szerfelett veszélyes helyzetnek, melybe Róma 547 nyarán jutott, midőn Hannibál terve, hogy combinált támadást intézhessen Róma ellen, végre mégis megvalósult. De az istenek babérrel takarták el kedvenczök hibáit. Itáliáról szerencsésen lemúlt a veszély; a rómaiak elviselték a bæculai kétértelmű győzelemről szóló hadi jelentést, és midőn új győzelmek hírei érkeztek Spanyolországból, nem gondoltak többé arra, hogy a spanyol-karthágói hadsereg
- Scípió Andalúsiában.
- Hasdrubál átkel a Pyrenæken.
- 207.

színével és legkitünőbb hadvezérével Itáliában kénytelenek megküzdeni. — Hasdrubál Barcas eltávozása után a Spanyolországban maradt másik két hadvezér elhatározta, hogy egyelőre visszavonulnak, és pedig Hasdrubál, Gisgon fia, Lusitániába, Mágó meg épen a baleári szigetekre, és hogy mindaddig, míg új segédhadakat nem kapnak Afrikából, csupán Massinissa könnyű lovasságát portyáztatják Spanyolországban, úgy, a hogy Mutines tett oly nagy eredménynyel, Siciliában. Ily módon az egész keleti part a rómaiak hatalmába került. A következő évben (547) Afrikából csakugyan átjött Hannó egy harmadik sereggel, mire Mágó és Hasdrubál szintén ismét Andalusia felé fordultak. De Marcus Silánus, Mágó és Hannó egyesült seregeit megverte s ez utóbbit magát is elfogta. Hasdrubál erre lemondott a síkon való hadviselésről és hadait szétosztotta az andalusiai városokba, melyek közül ez évben Scípió már csak egyet, Oringist volt képes ostrommal bevenni. A phoeníkiiaiak legyőzötteknek látszottak; de azért a következő évben (548) mégis képesek voltak ismét egy hatalmas sereget síkra állítani, mely 32 elefántból, 4000 lovasból és 70,000 gyalogból, természetesen legnagyobb részben sebtében összeszedett spanyol honvédségből állt. Ismét Bæcula mellett vívatott az ütközet. A római sereg számra nézve alig volt nagyobb az ellenséges had fele részénél, és szintén jó részben spanyolokból állt. Scípió, mint hasonló körülmények közt Wellington, úgy állította fel spanyolait, hogy ne kerüljenek a csatába — ez levén az egyetlen mód szökésök meggátlására — mialatt ő viszont a maga római hadaival először is a spanyolokra vetette magát. Az ütközet ennek daczára sokáig kétségesen hullámozott, míg végre mégis a rómaiak győztek, és mint magától értetik, az oly seregnek, minő a karthágóiaké volt, megveretése egy volt

Spanyolország meghódítása.

207.

206.

teljes feloszlásával — Hasdrubál és Mágó egyenként menekültek Gádesbe. A rómaiak most vetélytárs nélkül álltak a félszigeten; a kevés, jó módjával meg nem hódoló város egymás után legyőzetett és részben kegyetlen szigorral fenyítetett. Scípió még az afrikai parton is látogatást tehetett Syphaxnál, s vele, sőt magával Massinissával is összeköttetésbe léphetett egy afrikai hadjárat eshetősége alkalmára; — vakmerő kockajáték, melyet semmi megfelelő czél nem igazolt, bármily jól eshetett is otthon a főváros kíváncsi népének hírt vennie felőle. Csak Gádes volt még a phöníkiiaiak kezén, Mágó parancsnoksága alatt. Miután a rómaiak a karthágóiak örökségébe beültek s azon Spanyolországban imitt-amott táplált reményt, miszerint a phöníkiiai hatalom kiűzése után a rómaiak is lerázhatók s a régi szabadság visszaszerezhető lesz, alaposan megczáfolták, pillanatra úgy tetszett, mintha Spanyolországban általános felkelés készülne a rómaiak ellen, melyben Róma eddigi szövetségesei állnának a lázadás élén. A római hadvezér megbetegedése és egyik hadtestének, mely már évek óta nem kapta ki zsoldját, fellázadása, a felkelés malmára hajtották a vizet. Scípió azonban hamarabb felgyógyult mint várták és a katonai zavargást ügyesen elfojtotta; mire azon községek is, melyek a nemzeti felkelést megkezdték, csakhamar leverettek, mielőtt még a lázadás nagyobb mérveket ölthetett volna. Miután tehát ebből sem lett semmi és Gádest hosszú időn át úgy sem lehetett megtartani, a karthágói kormány Mágónak megparancsolta, hogy szedje össze a mi hajót, katonaságot és pénzt Spanyolországban csak találhat, hogy ez eszközökkel, ha lehet, Itáliában fordíthasson a háboru sorsán. Scípió ezt meg nem gátolhatta — most bánta meg hajóhadának feloszlását — s a reá bízott feladatot, hogy hazáját új betöréstől meg-

Mágó Itáliába megy.

óvja, másodszor volt kénytelen isteneire bízni. Hamilkár utolsó fia akadály nélkül távozott a félszigetről. Elvonulása után a phoeníkiiaiak legrégibb és utolsó birtoka spanyol földön, Gádes is megadta magát kedvező feltételek alatt az ország új urainak. Spanyolország tizenhárom éves harcz után phoeníkiiai tartományból rómaivá lett, melyben a szakadatlanul levert, de soha el nem fojtott felkelés ugyan még századokon át folytatta a harczot a rómaiakkal, de melyben e pillanatban nem állt ellenség a rómaiakkal szemben. Scipió a látszólagos nyugalom első perczét megragadta, hogy parancsnokságáról lemondjon (548 végén), és Rómában személyesen tegyen jelentést nyert győzelmeiről s a meghódított tartományokról.

Gádes rómaivá lesz.

206.

Mialatt ekkép Marcellus Sicíliában, Publius Sulpícus Görög-, Scipió pedig Spanyolországban a háborút befejezték, az itáliai félszigeten szakadatlanul folyt a nagy küzdelem. Itt, miután a cannæi ütközet megvívott s annak következményei úgy nyereség mint veszteség dolgában lassanként áttekinthetőkkel lettek, az 540. évnél, a háboru ötödik évének kezdetén, a rómaiak és phoeníkiiaiak a következő módon álltak szemben egymással. Éjszaki Itáliát a rómaiak Hannibál elvonulása után ismét megszállották és három légióval fedezték, melyek közül kettő a kelta földön, a harmadik mint tartalékhad, Picénumban állt. Alsó-Itália a Garganusig és Voltornusig, a várak és legtöbb kikötő kivételével, Hannibál kezében volt. Ő fő hadseregével Arpi mellett állt, Apúliában vele szemben Tibérius Gracchus négy légióval, Lucéria és Benevent várakra támaszkodva. A bretti tartományban, melynek lakói teljesen Hannibál karjaiba vetették magokat, s melynek az egy Rhegion kivételével, melyet a rómaiak Messánából védtek meg, kikötői is a phoeníkiiaiak által szállattak meg, egy

Itáliai háboru.

214.

A seregek állása.

második karthágói sereg állt, élén Hannóval, a nélkül hogy egyelőre ellenséget látna maga előtt. A négy légióból álló római fősereg a két consul, Quintus Fábius és Marcus Marcellus vezérlete alatt épen Cápua visszafoglalásának megkísértésére készült. Ehhez járult még római részen a fővárosban levő két légiónyi tartalék, a minden tengeri várba rakott őrségek, melyek Tarentben és Brundísiumban, miután itt a makedóniaiak partra szállásától lehetett tartani, egy légióval megszorítottak, végre a tengeren ellenmondás nélkül uralkodó erős hajóhad. Ha ehhez a Sicíliában, Sardíniában és Spanyolországban levő római hadakat hozzá számítjuk, akkor a római haderő összes számát, nem véve tekintetbe az őrségi szolgálatot sem, melyet az alsó-itáliai várakban a beléjük telepített polgárság látott el, nem tehetjük 200,000 embernél kevesebbre, mely számnak egy harmadát az ezen évre újonnan besorozottak, s mintegy felét római polgárok tették. Felvehetjük, hogy az összes fegyverfogható népség a 17. életévtől a 46-ikig fegyverben állt, s hogy a szántóföldek, a hol a háborútól mívelhetők voltak, a rabszolgák, aggastyánok, gyermekek és asszonyok által míveltettek. Könnyen felfogható, hogy ily körülmények közt az ország pénzügyileg is a legiszonyúbb zavarba jött; a telekadó, melyre leginkább volt utalva, természetesen csak igen rendetlenül folyt be. De e szükség daczára, melyet a rómaiak emberben és pénzben szenvedtek, azt, a mit gyorsan elvesztettek, bár lassan és minden erejük megfeszítésével, de mégis vissza bírták foglalni; seregeiket évenként szaporíthatták, míg a phoeníciaiak fogytak; évről évre terjeszkedtek, Hannibál itáliai szövetségesei, a campániaiak, apúliaiak, samnítok, brettiusok rovására, kik sem önmagokban nem tudtak megállani, mint az alsó-itáliai római várak, sem Hannibál gyöngé

seregétől kellő védelmet nem kaphattak; végre a Marcus Marcellus által divatba hozott harcsmódor segítségével a tisztek tehetségeit kifejthették és a római gyalogság túlnyomóságát teljes mértékben mérlegbe vethették. Hannibál ugyan még remélhetett diadalokat, de olyanokat többé nem, minők a trasiméni tó s az Aufidius mellettiek voltak; a polgártábornokok ideje lejárt. Nem tehetett egyebet, mint bevárni vagy azt, míg Philippos régi ígértét beváltva partra száll seregével, vagy míg testvérei Spanyolországból fognak vele kezét, és időközben magát, seregét és védenczeit, a mennyire lehet, jó karban és jó kedvben tartani. Azon szívós védelemben, mely most kezdődik, alig ismerünk rá azon hadvezérre, ki a támadásban több rohamosságot és vakmerőséget fejtett ki, mint talán bárki más; pszichologiai úgy mint katonai tekintetben bámulatra méltó, hogy ugyanazon ember e két, egymással homlokegyenest ellenkező természetű, feladatot egyenlő tökélylyel volt képes megoldani.

A háboru először is főkép Campániába vonúlt. Hannibál még jókor megjelent a főváros védelmére, és meggátolta körülkerítését; de sem azon campániai városok közül, melyek a rómaiak kezében voltak, nem bírt az erős római őrsegektől csak egyet is elfoglalni; sem azt nem tudta meggátolni, hogy egy csomó kevesebb fontos vidéki városon kívül a két consuli hadsereg makacs ellenállás után Casilinumot is el ne foglalja, mely neki a Voltturnuson való átkelést biztosította; Hannibál Tarent kézre kerítését is megkísérelte, leginkább azért, hogy biztos kiszálló helyet szerezzen a makedóniai seregnek, de siker nélkül. A karthágóiak bretti serege, Hannóval élén, ezalatt Lucániában verekedett az apúliai római sereggel; Tibérius Gracchus itt szerencsésen viselte a háborút, s egy sikeres csatá-

Dél-itáliai
harcok.

rozás után Benevent mellett, melyben a szolgálatra besorozott rabszolga-légiók magokat kitüntették, a rabszolgakatonáknak a nép nevében a szabadságot és a polgárjogot megadta. — A következő évben (541) a rómaiak visszaszerezték a gazdag és fontos Arpit, melynek polgársága, miután a római katonák a városba belopództak, ezekkel egyesülten fordult a karthágói őrség ellen. A hannibáli symmachia kapcsai egyáltalán lazulni kezdtek; a legelőkelőbb cápuaiak közül sokan, valamint több bretti város, áttértek Róma pártjára; sőt még a phöníkiái sereg egy spanyol osztálya is, spanyol ügynökök által értesítetvén a hazájában lefolyt események menetéről, a karthágói szolgálatból átlépett a rómaiba. — Kedvezőtlenebbé vált a rómaiakra nézve az 542. év, saját politikai és katonai hibáik folytán, melyeket Hannibál nem késett kizsákmányolni. Azon összeköttetések, melyeket Hannibál a nagy görög városokban szerzett magának, nem vezettek komoly eredményre; csak a Rómában levő tarenti és thuriibeli kezesek engedték magokat ügynökei által egy oktalan szökési kísérletre csábíttatni, de a római őrök által rögtön elfogattak. A rómaiak oktalan bosszuvágya azonban több hasznot hajtott Hannibálnak, mint saját ármányai; valamennyi megszökött kezes kivégeztetése által elvesztették a kezökben tartott becses zálogot s az elkeseredett görögök ettől fogva csak azon törték fejüket, mikép tárhatnának kaput Hannibál előtt. És a karthágóiak Tarentet a polgársággal való egyetértés és a római parancsnok hanyagsága következtében csakugyan meg is szállták; a római őrség alig bírta magát a várban fenntartani. Tarent példáját követték Herakleia, Thurii és Metapont, mely városból az őrséget a tarenti Akropolis megmentésére ki kellett vonni. Ezzel egy makedóniai partraszállás veszélye oly közelből fenyegette

213.

Arpirómaivá
lesz.

212.

Hannibál Ta-
rentet be-
veszi.

Rómát, hogy kényszerítve látta magát az addig szinte teljesen elhanyagolt görög háborúra új figyelmet és új erőfeszítéseket fordítani, a mit Syrakúsa bevétele és a spanyol háboru kedvező állása szerencsére lehetővé tettek. A harc fő színhelyén Campániában változó szerencsével folyt a küzdelem. A Cápua közelében állomásozó légiók ugyan még tulajdonképen nem kerítették körül a várost, de a föld megművelését s az aratás betakarítását mégis annyira meggátolták, hogy a népes városra nézve sürgető szükséggé vált az élelmi szerek bevitele. Hannibál tehát tekintélyes gabnakészleteket szedett össze s a campániaiakat oda utasította, hogy azokat Beneventnél vegyék át tőle; de ezek késedelmeskedése folytán Quintus Flaccus és Appius Claudius consulok időt nyertek rá, hogy oda jöjjenek, Hannót, ki a szállítmányokat fedezte, keményen megverjék s egész táborát és az összes élelmi szereket kézre keríték. A két consul erre körülfogta a várost, mialatt Tibérius Gracchus az appiusi úton foglalt állást, hogy Hannibálnak, ha a város felszabadítására jönne, útját állja. De a vitéz férfiú egy hűtelen lucániai gyalázatos árulása által elesett és halála egy volt a tökéletes vereséggel, mert serege, mely legnagyobb részben az általa szabadoknak nyilvánított rabszolgákból állt, a szeretett vezér eleste után széteszlott. Hannibál ekkép a Cápuaába vezető utat nyitva találta és váratlan megjelenése által a consulokat arra kényszerítette, hogy a város alig megkezdett bekerítésével ismét felhagyjanak, miután lovasságuk a Hannó és Bostar vezérlete alatt őrség gyanánt Cápuaában fekvő phoeníkiiai és a csak oly kitűnő campániai lovasság által még Hannibál megérkezése előtt alaposan megveretett. Az altisztból elég könnyelműen hadvezérré emelt Marcus Centénius által vezényelt rendes hadak és szabad csapatok tökéletes meg-

semmisítése Lucániában, valamint a hanyag és elbizakodott Gnæus Fulvius Flaccusnak nem sokkal kevesbbé teljes megveretése Apúliában fejezték be hosszú sorát ez év bal eseteinek. De a rómaiak szívós kitartása Hannibál gyors diadalának sikerét, legalább a döntő ponton, ismét semmivé tette. A mint Hannibál Cápuanak hátat fordított hogy Apúliába menjen, a római seregek ismét összevonultak a város körül, Puteoli és Volturnum mellett Appius Claudius, Casilínumnál Quintus Fulvius, a nólai úton Gáius Claudius Néró vezérlete alatt foglalva állást; e három jól elsánczolt és egymással megerősített vonalak által összekötött tábor minden a városba vezető utat elzárt, és az élelmi szerekkel kellőkép el nem látott nagy város, ha segílyt nem kap, pusztá bekerítés által rövid idő alatt kénytelenne leendett magát megadni. Az 542/3-iki tél végével az élelmi szerek majdnem egészen elfogytak és a város küldöttei, kik alig voltak képesek magokat a rómaiak jól őrzött vonalán átsempészni, sürgetve kértek gyors segílyt Hannibáltól, ki Tarentben állt, a vár ostromával elfoglalva. Legjobb hadaival és 33 elefánttal felkerekedve gyors menetekben sietett Campániába, elkergette Calatiából a római őrállomást és Tifata hegyénél Cápua közvetlen közelében táborba szállt azon biztos reményben, hogy a rómaiak úgy mint a múlt évben, megérkezésének hírére most is fel fognak hagyni a város körülzárolásával. De ezek, idejök levén táboraikát és vonalaikat várszerűen elsánczolni, nem mozdultak és sáncaik ormáról nyugodtan nézték, a mint egyfelől a campániai lovasok, másfelől a numídiak rajok vonalaikba ütközve, azokon fennakadtak. Komoly rohamra Hannibál nem is gondolhatott; azt előre láthatta, hogy idejövetele csakhamar utána fogja vonni Campániába a többi római seregeket is, ha t. i. a takarmány-hiány őt magát

még előbb el nem úzi a rendszeresen kifosztott tartományból. Ez ellen mit sem lehetett tenni. Hannibál még egy mentő eszközt kísértett meg a fontos város megszabadítására, az utólsót, melyet találékony esze kezére adott. Miután a campániaiakat szándékáról értesítette és kitartásra buzdította, a magával hozott sereggel Cápua-t elhagyta s a Rómába vezető úton megindult. Ugyanazon ügyes vakmerőséggel, mely első itáliai hadjáratait jellemzi, vetette magát most egy gyöngye sereggel az ellenséges várak és seregek közé és hadait Samniumon keresztül a valériusi úton, Tíbur mellett elhaladva, az Anió hídjáig vezette, ezen átkelt és a túlsó parton, egy német mérföldnyire Rómától, tábort ütött. Még az unokák unokái is átéreztek az ősök rémületét, midőn elbeszélni hallották, mikép állt „Hannibál a kapuk előtt“, de komoly veszély Rómát nem fenyegette. Az ellenséges sereg a város közelében fekvő falusi lakokat és szántóföldeket elpusztította: a városban levő két légión, mely ellene kivonult, meggátolta a falak megrohanását. Hannibál különben soha sem gondolt arra, hogy Rómát hadicsínnel meglepve elfoglalja, mikép kevéssel utóbb Scípió Új-Karthágót, és még kevesebbé készült komoly ostromra; egyetlen reménye abban állt, hogy az első rémülés hatása alatt a cápuai ostromló sereg egy része Rómába fog sietni, s így neki módot fog nyújtani az ostromzár megtörésére. Ez okból rövid időzés után ismét odább állt. A rómaiak az isteni kegyelem csodáját látták elvonulásában, mely jelek és látások által a veszedelmes embert távozásra kényszerítette, a mire természetesen a római légión nem bírták kényszeríteni; s a háládatos hívők azon helyen, melyen Hannibál legközelebb jutott a városhoz, a cápuai kapu előtt, az appiusi út második mérföldkövének oltárt emeltek a „megfordító védő“ istennek

Hannibál
Róma ellen.

(*Rediculus Tutanus*). A valóságban Hannibál azért távozott el, mert terve úgy hozta magával és Cápua felé vette útját. De a római hadvezérek nem követték el azon hibát, melyre ellenfelök számított; a Cápua körüli vonalakban a légiók mozdulatlanul álltak, és azon hírre, hogy Hannibál Rómának vette útját, csak egy gyöngé dandárt küldtek utána. Hannibál ezt megtudván, rögtön visszafordult Publius Galba consul ellen, ki meggondolatlanul követte őt Rómából s kivel eddig kerülte a megütközést, őt megverte és táborát rohammal megvette; de ez csekély kárpótlás volt Cápua elestéért, mely most kikerülhetetlenné vált. A

Cápua megadja magát.

cápuai polgárság, főkép annak jobb osztályai már régóta aggódó tekintettel néztek a jövőbe; a tanácsházat s a város igazgatását szinte kizárólag reá hagyták a Róma-ellenes néppárt vezetőire. Most a kétségbeesés a fő- és alrendűeken, campániaiakon és phöníkiiaiakon egyiránt erőt vett. A tanács huszonnyolcz tagja az önkénytes halálban keresett menekvést; a többiek a várost a kiengesztelhetetlen elkeseredett ellenség kegyelmére feladták. Magától értetett, hogy a véritéletek el nem maradhatnak; csak a pör hosszú vagy rövid útja képezte a vita tárgyát: vajon mi volna czélszerűbb és tanácsosabb, a felségárulást további elágazásaiban Cápuan kívül is alaposan üldözőbe venni, vagy pedig gyors kivégzések segélyével az ügyet befejezni. Amazt akarták Appius Claudius és a római senátus; azonban ez utóbbi, talán kevesbbé embertelen vélemény győzött. Ötvenhárom cápuai tiszt és hivatalnok Cales és Teánium vásártérein, Quintus Flaccus proconsul parancsára és jelenlétében megvesszőztetett és lefejeztetett, a tanács többi része börtönre vettetett, a polgárság nagy része rabszolgául eladatott, a vagyonosabbak javai elkoboztattak. Hasonló ítéletek tartattak Atellában és Calátiában is. E

büntetések szigorúak voltak ; de tekintettel arra , mit jelentett Cápua elpártolása Rómára nézve, és arra, a mit e kor harczy szokásai , ha nem is igazságossá , de legalább megszokottá tettek , könnyen megmagyarázhatók. És vajon a polgárság, miután elpártolása után mindazon római polgárokat, kik ez elpártolás idején Cápúában voltak, rögtön lemészárolta, nem mondta-e ki ez által önmagára az ítéletet ? Az azonban már nem volt helyén , hogy Róma ez alkalmat felhasználta arra, hogy véget vessen a régi hallgatolagos versengésnek Itália e két legnagyobb városa között, és hogy gyűlölt és irigyelt vetélytársát a campániai városi alkotmány megszüntetése által politikailag tökéletesen semmivé tette.

Cápua eleste roppant hatású volt, annál inkább, mert nem meglepetés, hanem egy két éven át tartott rendszeres ostrom eredménye volt, mely Hannibál minden erőfeszítései daczára szerencsésen végre hajtatott. Ép úgy jelezte ez most azt, hogy a rómaiak ismét túlsúlyra kaptak Itáliában, a mint hat évvel előbb Cápua átpártolása Hannibálhoz ennek felülkerekedését jelentette. Hiába igyekezett Hannibál azon hatást, melyet e hír szövetségeseire tett, Rhegion vagy a tarenti vár elfoglalása által ellensúlyozni. Erőltetett útja , melynek czélja Rhegion meglepése volt, eredménytelen maradt, a tarenti várban pedig nagy volt ugyan a szükség , a mióta a tarenti-karthágói hajóraj a kikötőt elzárta, de miután a rómaiak sokkal erősebb hajóhadukkal magának e hajóhadnak szállítmányait is elvághatták s miután azon terület, melyen Hannibál uralkodott, alig bírta ennek seregét táplálni, a tengeri oldalon ostromlók nem kevesbbé szenvedtek segítséget az ostromoltaknál, és végre elhagyták a kikötőt. Mi sem sikerült többé, maga a szerencse is el látszott hagyni a karthágóit. Cápua

Róma túlsúlya.

elestének e következményei, azon tekintély és bizalom mély megrendülése, melylyel Hannibál eddig itáliai szövetségeseinél bírt, és azon körülmény, hogy minden nem túlságosan compromittált község kísérletet tett, hogy tűrhető feltételek alatt a római symmachiába visszaléphessen, még sokkal érzékenyebben sujtották Hannibált, mint közvetlenül szenvedett veszteségei. Választania kellett a közt, hogy őrséget rakjon az ingadozó városokba, mi által már úgy is igen gyöngye seregét még inkább meggyöngítette volna és megbízható hadait az apránként való elveszésnek és az árulásnak vetette volna oda zsákmányúl — így

210. 544-ben Salápia város elpártolása alkalmával 500 válogatott numídiái lovasa leöletett —; vagy a közt, hogy a megbízhatatlan városokat lerombolja és felgyújtsa, nehogy az ellenség kezébe jussanak, a mi azonban itáliai véenceinek hangulatát nem igen javíthatta. Cápua eleste után a rómaiak ismét biztosítva érezték magokat, az itáliai háboru vég kimenetele felett; tetemes segédhadakat küldtek Spanyolországba, hol a két Scípió eleste következtében a római sereg létele forgott veszélyben; és, először a háboru kitörése óta, megengedték magoknak seregeik összes számának leszállítását, mely eddig a katonaszedés évről évre növekvő nehézségei daczára évenként felemeltetett s végre már 23 légióra rúgott. Ez okból a rómaiak a következő évben (544) lanyhábban is viselték a háborút, mint eddig, daczára annak, hogy Marcus Marcellus, a sicíliai háboru befejezése után ismét átvette a fő hadsereg feletti parancsnokságot; ez a belső tartományokban vár-háborút viselt és nem döntő csatározásokban verekedett a karthágóiakkal. A tarenti Akropolisért folyt harcz is eldöntetlen maradt. Apúliában Hannibálnak sikerült Herdoneæ mellett Gnæus Fulvius Centumalus proconsult le-

győznie. A következő évben (545) a rómaiak hozzáláttak, hogy a második nagy várost, mely Hannibálhoz pártolt, Tarentet ismét hatalmukba kerítsék. Mialatt Marcus Marcellus szokott szívósságával és erélyével folytatta a háborút maga Hannibál ellen — egy két napig tartó ütközetben, az első napon megveretvén, a másodikon súlyos és véres győzelmet aratott — ; mialatt Quintus Fulvius consul a már ingadozó lucániaiakat és hirpínumiakat viszapártolásra és a phoeníkiái őrségek kiszolgáltatására bírta ; mialatt Rhegionból kiinduló jól intézett portyázások Hannibált arra kényszerítették, hogy a szorongatott Brettiusok segélyére siessen, azalatt az öreg Quintus Fábius, ki a consulságra még egyszer, most ötöd ízben, és ezzel együtt Tarent visszafoglalására vállalkozott, a közel fekvő messápiai vidéken fészkelte meg magát, és itt az őrség egy Brettius szakaszának árulása kezére játszotta a várost, melyben most az elkeseredett győzők iszonyúan gazdálkodtak. Állítólag 30,000 tarenti adatott el rabszolgául és 3000 talentum (5 mill. tallér) folyt a római állami pénztárba. Ez volt utolsó fegyverténye a nyolczvan éves hadvezérnek ; Hannibál a város megszabadítására sietett, midőn már mindennek vége volt, és visszavonult Metapont felé. — Miután ekkép Hannibál legfontosabb hódítmányait elvesztette s mindinkább a félsziget délnyugoti csúcsára szorított, Marcus Marcellus, ki a következő évre (546) consullá választatott, azt remélte, hogy jeles társával Títus Quinctius Crispínussal egyesülten a háborút egy döntő támadással befejezheti. A vén katona nem törődött hatvan évével, ébren és álmában csak azon egy gondolat töltötte be lelkét, hogy Hannibált legyőzze és Itáliát megszábadítsa. De e dicsőséget a sors egy ifjabb főnek szánta. Egy jelentéktelen szemle alkalmával Venúzia vidékén mind-

209.
Tarent meg-
adja magát.

Hannibál
visszaszorít-
tatik.

208.

két consul egy szakasz afrikai lovasság által megtámadta. Marcellus úgy küzdött az egyenetlen harcban, a mint negyven év előtt harczolt Hamilkár ellen és tizen-négyszáz év előtt Clastidium mellett, míg végre haldokolva bukott le lováról; Crispinus megmenekült, de a küzdelemben kapott sebeibe belehalt (546).

208.

A háboru
terhe.

A háboru már tizennégyszáz év óta folyt. A veszély, mely néhány év előtt az államot létezésben fenyegette, elenyészettnek látszott; de annál inkább érezte Itália a végtelen harc súlyos és évről évre súlyosbodó terhét. Az állam pénzügyi tekintetben iszonyúan szenvedett. A cannaei ütközet után (538) a legtekintélyesebb emberekből tulajdon bankbizottságot (*tres viri mensarii*) alakítottak, hogy a pénzügy e súlyos időkben állandó és gondos fő hatósággal bírjon; ez megtette a mit tenni lehetett, de a viszonyok olyanok voltak, melyek minden pénzügyi bölcseséget csúfá tettek. Mindjárt a háboru kezdetén az ezüst- és rézpénzt silányabbá tették, az ezüst pénzdarab törvényes értékét az addigi érték egy harmadánál többre felemelték és aranypénzt adtak ki, melynek névleges értéke sokkal nagyobb volt fém-értékénél. De csakhamar már ez sem volt elég; a szállítóktól hitelre kellett vásárolni és a kormány kénytelen volt félig szemet hűyni sáfárkodásukra, mert szüksége volt rájuk, mígnem végre a túlságos sikasztás az aedileket arra bírta, hogy néhányon a leggonoszabbak közül a nép előtt emelt vád segítségével példát adjanak. A vagyonosak hazafisága, kik aránylag természetesen legtöbbet szenvedtek, gyakran igénybe vétetett és nem siker nélkül. A jobb osztályokból való katonák s az altisztek és lovasok, önkényt vagy a testületi szellem kényszere alatt, valamennyien lemondtak zsoldjokról. A község által felfegyverzett és a Benevent melletti ütközet

216.

után szabadoknak nyilvánított rabszolgák tulajdonosai, a bankbizottságnak, mely kárukat meg akarta téríteni, azt felelték, hogy elvárhatnak vele a háboru befejeztéig (540). Midőn a népünnepek kiállítására s a nyilvános épületek fenntartására az állampénztárban többé nem volt pénz, azon társulatok, melyek ez üzleteket eddig szerződésileg bérelték, készeknek nyilatkoztak azokat egyelőre ingyen folytatni (540). Sőt ép úgy, mint az első pún háborúban, egy a gazdagoktól vett önkénytes kölesön segélyével egy hajóhad szereltetett fel hadiszerekkel és legénységgel (544). Felhasználták az árvapénzeket, sőt végre, Tarent elfoglalásának évében, hozzá nyúltak még a szükség esetére régóta takargatott tartalékösszeghez is (1.144,000 tallér). Ennek daczára az állam legszükségesebb fizetéseit sem bírta teljesíteni; a zsold kifizetése, főkép a távolabb fekvő tartományokban, aggasztó módon fennakadt. Az állam szorult helyzete azonban nem legrosszabb részét tette az anyagi szükségnek. A föld mindenfelé parlagon hevert. A medimnos (1 porosz véka) ára egész 15 denárig ($3\frac{1}{2}$ tallér), tehát a fővárosi középárnak legalább háromszorosára emelkedett, és sokan egyenesen éhen haltak volna, ha Egyiptomból nem jött volna gabona, s mindenek felett, ha a Siciáliában ismét felviruló földművelés a vég szükségnek véget nem vetett volna. Hogy pedig az ily állapotok mint tesszik tönkre a kis parasztgazdaságot, mint emésztik fel a keservesen megtakarított filléreket, mint változtatják a virágzó falvakat koldusok és rablók fészkeivé, azt világosan mutatják más hasonló háborúk, melyekről többet mondó jelentésekkel bírunk. — Ezen anyagi szükségnél még aggasztóbb volt a szövetségeseknek növekedő idegenkedése a római háborútól, mely véröket s vagyonukat felemésztette.

214.

214.

210.

A szövetségesek.

A nemlatin községektől ugyan e tekintetben kevesebb függött. Maga a háboru bebizonyította, hogy a míg a latin nemzet Rómával tart, ők mit sem tehetnek; kisebb vagy nagyobb kedvetlenségek nem sokat nyomott a latban. Most azonban maga Látium is ingadozni kezdett. Etrúriában, Látiumban, a marsusok földjén és éjszaki Campániában, tehát épen azon itáliai tartományokban, melyek a háborútól legkevesebbet szenvedtek, a latin községek legnagyobb része 545-ben kijelentette a római senátusnak, hogy ezentúl sem újonczokat sem adót többé nem küld Rómába, s hogy a rómaiakra bízza a saját érdekekben viselt háborúnak saját erejökkel való folytatását. Nagy volt Rómában a kétségbeesés; de e pillanatban nem volt az ellenkezőket mivel kényszeríteni. Szerencsére, nem minden latin község tett így. Sőt a gall, a picénumi és dél-itáliai gyarmatok, élőkön a hatalmas és hazafias Fregellævel, egyenesen kijelentették, hogy most annál hívebben és szorosabban csatlakoznak Rómához, — igaz ugyan, hogy ezeknek módjokban volt világosan meggyőződni arról, hogy a folyamatban levő háborúban az ő létezésök, ha lehet, még inkább kockán áll, mint a fővárosé, s hogy e háboru valóban nem csupán Rómáért, hanem a latin hegemoniáért Itáliában, sőt Itália nemzeti függetlenségeért vívatik. Ama fél elpártolás is kétségkívül inkább a rövidlátás és kimerülés, mint sem a hazaárulás szülöttje volt; ugyan e városok a phoeníciaival való szövetkezés eszméjét kétségkívül megvetéssel utasították volna el magoktól. De végre is szakadás volt ez a rómaiak s a latinok közt, s e szakadás nem maradt visszahatás nélkül a tartományok meghódított népségeire. Arretiumban azonnal aggasztó forrongás jelei mutatkoztak; egy az etruskok közt Hannibál javára szított összeesküvés fedeztetett fel s oly veszélyesnek látszott,

hogy római hadak tétettek miatta mozgásba. A katonaság és rendőrség a mozgalmat ugyan könnyű szerivel elfojtotta; de azért ez intő jele volt annak, mi¹ következhetik be, a mióta a latin várak többé nem öntöttek félelmet a tartományba. — E terhes és feszült viszonyok közt egyszerre csapott le Itáliába azon hír, hogy Hasdrubál 546. őszén átkelt a Pyrenæken s hogy a rómaiaknak arra kell készülniök, hogy a következő évben Itáliában Hamilkár mindkét fiával harcoljanak. Nem hiába állta meg Hannibál helyét hosszú és terhes évek során keresztül: a mit az otthoni pártos ellenzék, a mit a rövidlátó Philippos tőle megtagadott, azt öcsese hozta meg neki, kit, mint őt, Hamilkár szelleme lelkesített. Nyolczezer ligúriai, phœnikiai arannyal megnyerve, már készen állt Hasdrubállal egyesülni, s ha az első ütközetet megnyeri, akkor remélhette, hogy testvére támogatására a gallokat, sőt talán az etruskokat is fegyverbe állíthatja Róma ellen. És Itália nem az volt többé, a mi tizennégy év előtt; az állam, úgy mint az egyesek, ki voltak merülve, a latin szövetség meglazult, a legjobb hadvezér épen az imént esett el a harctéren, és Hannibál még nem volt legyőzve. Scípiónak csakugyan volt oka géniuszának kegyét dicsőíteni; ha megbocsáthatatlan hibájának következményeit elhárítja róla és hazájáról.

Hasdrubál
közeledése.
208.

Róma, mint a legnagyobb veszély napjaiban, ismét új fegyver-
huszonhárom légiót állított síkra; önkénytesek szólítottak
fegyverre és a hadi szolgálat alól törvényesen mentesek
szintén besoroztattak. Ennek daczára Róma meglepetett.
Hasdrubál korábban, mint barátai és ellenségei várták, az
Alpokon innen volt (547); a gallok, az átvonulásokat már
megszokva, jó pénzért szívesen megnyitották szorosaikat
és szolgáltak mindennel, a mire a seregnek szüksége volt.

Hasdrubál és
Hannibál
úton.
207.

Ha Rómában az alpesi szorosok kijárait megszállani szándékoztak, úgy ismét elkéstek vele; már híre jött, hogy Hasdrubál a Pádusnál áll, hogy a gallokat ép oly sikeresen fegyverre szólítja mint egykor bátyja, és hogy Placentiát megrohanja. Marcus Lívius consul nagy sietve ment az éjszaki hadsereghez, hol már nagy szükség volt reá. Etrúria és Umbria tompa forrongásban álltak, s a phoeníkiái sereg területekön önkénytesekkel szaporodott. Társa Gáius Néro magához vonta Gáius Hostilius Tubulus praetort Venúsiából, és 40,000-nyi sereggel megindult, hogy Hannibál elől az éjszagnak vezető utat elzárja. Ez összes erejét a bretti tartományban gyűjtötte össze és a Rhegionból Apúliába vezető nagy úton előnyomulva Grumentumnál találkozott a consullal. Makacs harcz fejlődött ki köztök, melyben Néro magának tulajdonította a diadalt; de Hannibál szokott ügyes oldalkanyarodásai egyikének segélyével legalább el tudta magát vonni az ellenség elől és akadályozatlanul ért Apúliába. Itt megállt, s eleinte Venúsia, azután Canúsium mellett táborozott; Néro, ki nyomon követte, mindkét helyen szemben vele. Alig látszik kétségesnek, hogy Hannibál önkényt állt meg s nem a római sereg által akasztatott meg előnyomulásában; hogy miért állapodott meg éppen itt és nem továbbad éjszagnak, arra Hasdrubállal való megegyezésének vagy ennek menetei feletti sejtelmeinek, melyeket nem ismerünk, kellett okot szolgáltatniok. Míg a két sereg ekkép itt tétlenül állt szemben egymással, azalatt Hasdrubálnak Hannibál táborában epedve várt sürgönye Néro őrei által fel fogatott; ebből kiviláglott, hogy Hasdrubál a flamíniusi úton szándékozik előre menni, tehát egyelőre a tengerpart mellett maradni, azután Fánumnál átkelni az Apenninen s Narnia ellen fordulván, Hannibállal itt találkozni. Nar-

niába, mely ekkép a két phoeníkiái sereg egyesülési pontjául szemeltetett ki, Néró rögtön elküldte a fővárosban levő tartalékot, míg viszont a Cápua mellett álló hadtest Rómába ment s ott új tartalék alakíttatott. Azon meggyőződésben, hogy Hannibál öcscsének szándékát nem tudja s továbbra is Apúliában fog rá várakozni, Néró azon vakmerőségre szánta el magát, hogy egy 7000-nyi csekély de válogatott hadtesttel erőszakolt menetekben éjszakra menjen és hacsak lehet, társával egyesülten Hasdrubált ütközetre kényszerítse; és ezt megtehetette, miután azon római sereg, melyet maga után hagyott, még mindig elég erős volt arra, hogy Hannibállal megmérkőzzék, ha általa megtámadtatnék, vagy hogy, ha útnak indul, nyomában legyen és vele együtt érjen a döntő harc színhelyére. Néró társát Marcus Líviust Sēna Gallicánál találta az ellenségre várakozva. A két consul rögtön előre nyomult Hasdrubál ellen, ki éppen a Metauruson való átkeléssel volt elfoglalva. Hasdrubál, az ütközetet kikerülendő, oldalt akart a rómaiak elől elvonulni; de vezetői által cserben hagyatván, az ismeretlen vidéken, eltévedt, míg végre menet közben a római lovasság megtámadta s mindaddig feltartóztatta, míg a római gyalogság is megérkezett s az ütközet többé kikerülhető nem volt. Hasdrubál a spanyolokat a jobb szárnyra állította, eléjük tíz elefántját, a gallokat a bal szárnyra, melyet hátra vont. A jobb szárnyon sokáig kétesen hullámozott a harc és az itt parancsnokoló Lívius consul erősen szorongattatott, mígnem végre Néró, stratégiai hadműveletét taktikailag ismételve, a vele mozdulatlanul szemben álló ellenséget állva hagyta és saját seregét körüljárva a spanyolokat oldalról támadta meg. Ez döntött. A fáradságosan kiküzdött és igen véres győzelem tökéletes volt; a phoeníkiái sereg, nem lévén visszavonulási vonala,

A sēnai
ütközet.

megsemmisítettett, tábora elfoglaltatott. Hasdrubál, midőn a kitünően vezényelt ütközetet veszve látta, atyja példáját követve a katona becsületes halálát kereste és megtalálta. Mint katona és mint férfi méltó öcsce volt Hannibálnak. — Az ütközet utáni napon Néró ismét felkerekedett s alig két heti távollét után ismét szemben állt Hannibállal Apúliában, ki ezalatt semmi hírt nem kapott és nem mozdult helyéből. A hírt a consul maga hozta meg neki, midőn öcscsének levágott fejét oda dobatta a phoeníkiai előőrsök elé, így állva bosszút nagy ellenfelén, ki a halottakkal nem akarván harcolni, Paullust, Gracchust és Marcellust tisztességesen eltemettette. Hannibál belátta, hogy hiába remélt s hogy mindennek vége van. Apúliát és Lucániát, sőt Metapontot is feladta és a bretti tartományba vonúlt, melynek kikötői képezték egyetlen visszavonulási útját. A római hadvezérek erélye s még inkább a szerencse példátlan kedvezése ekkép elhárította Róma fejéről azon veszélyt, melynek nagysága bőven igazolta Hannibál szívós kitartását Itáliában, s mely teljesen egy színvonalon állt a cannæi csata után beállt veszedelemmel. Rómában határtalan volt az öröm, az üzletek ismét megindultak úgy mint béke idején; mindenki érezte, hogy a háboru veszélye már megszűnt.

Hannibál a
bretti tartomá-
nyban.

Az itáliai
háboru fenn-
akad.

De azért Róma épen nem sietett a harcznak véget vetni. Minden erkölcsi és anyagi erőnek mértéken túli megfeszítése kimerítette úgy az államot mint az egyeseket, szívesen átengedték magokat a gondatlanságnak és nyugalomnak. A hadsereg és hajóhad leszállítottak, a római és latin parasztok visszavitettek elpusztult majorságaikba, az állampénztárt a campániai uradalmak egy részének eladása ismét megtöltötte. Az államkormányzat újra szabályoztatott s az elharapódzott rendetlenségek orvosoltattak;

az önkénytes hadikölcsön visszafizetése megkezdett és a hátralékban maradt latin községek elmulasztott tartozásainak busás kamatokkal való törlesztésére kényszerítették. — A háboru Itáliában fennakadt. Fényes bizonyítványa volt Hannibál stratégiai képességének, bár természetesen egyszersmind a vele most szemben álló római hadvezérek tehetségtelenségének is, hogy ettől fogva még négy éven át képes volt magát a bretti tartományban fenntartani a nélkül, hogy sokkal erősebb ellenfele őt akár a várakba való zárkózásra, akár a hajóra szállásra bírta volna kényszeríteni. Igaz ugyan hogy fokozatosan mindinkább vissza kellett vonulnia, nem annyira a rómaiakkal vítt csatározásai folytán, melyek semmi döntő eredményre nem vezettek, mint inkább azért, mert bretti szövetségesei mind csökönösebbekké lettek, úgy hogy végre már csak azon városokra számíthatott, melyeket seregével megszállva tartott. Így Thuriit önkényt feladta; Lokri, Publius Scípió intézkedésére Rhegionból kiindulva ismét megvétetett (549). A karthágói hatóságok, melyek Hannibál terveit megrontották, mintha végre magok akarnák azokat fenyegetni igazolni, most, midőn egy római sereg betörésétől féltek Afrikába, azokat magok keresték ismét elő (548. 549), s Hannibálnak Itáliába, Mágónak Spanyolországba segílyt küldtek pénzben és katonában, azon meghagyással, hogy a háborút Itáliában újítsák meg s a líbyai falusi lakok és karthágói boltok remegő birtokosainak életét még valamivel nyújtsák hosszabbra. Hasonlókép követség ment Makedóniába, Philippot a szövetség megújítására és az Itáliába való betörésre rábírní (549). De már késő volt. Philippos néhány hónappal előbb békét kötött Rómával; Karthágó bekövetkezendő politikai megsemmisítése ugyan alkalmatlan volt rá nézve, de azért, legalább nyilvánosan, mit sem

205.

206. 205.

205.

tett Róma ellen. Afrikába egy kis makedóniai hadtest ment, melyet a rómaiak állítása szerint Philippos saját zsebéből fizetett; s ez könnyen megmagyarázható is volna, de mint az események további folyama megmutatta, a rómaiak azt bebizonyítani nem bírták. Az Itáliában való kiszállásra Makedónia nem gondolt. — Komolyabban fogta fel feladatát Mágó, Hamilkár legifjabb fia. A spanyol hadsereg romjaival, melyeket először Minorcára vitt, 549-ben Génua mellett partra szállt, a várost feldúlta s a ligúrokat és gallokat fegyverre szólította, kiket az arany és a vállalat újsága, mint mindig, seregesen vont zászlai alá; sőt még egész Etrúriában is bírt összeköttetésekkel, mely tartományban a politikai pörök nem szüneteltek. De a mi sereget magával hozott, azzal komolyan mire sem vállalkozhatott a tulajdonképi Itália ellen; Hannibál pedig szintén sokkal gyöngébb volt és befolyása alsó Itáliában sokkal alább szállt, semhogy sikeresen előre nyomúlhatott volna. A karthágói urak nem akarták a hazát megmeníteni, midőn még lehetséges volt; most midőn akarták volna, nem volt többé lehetséges.

Mágó Itáliában,

205.

Scípió afrikai hadjárata.

A római senátusban már aligha kételkedett valaki azon, hogy Karthágó háborújának Róma ellen vége van, valamint azon, hogy most Róma háborújának kell megkezdődnie Karthágó ellen; de az afrikai expedítiót, bármily kikerülhetetlen volt, mégis késlekedtek elrendelni. E célra mindenek felett egy tehetséges és népszerű vezérre volt szükség, s ilyen most nem állt a senátusnak rendelkezésére. A legjobb tábornokok vagy elestek a harczmezőn, vagy, mint Quintus Fábius és Quintus Fulvius, igen öregek voltak már a teljesen újnemű és valószínűleg hosszadalmas háborúra. A sénai győzők, Gáius Néro és Marcus Lívius kétségkívül megfelelhettek volna e feladat-

nak, de mindketten szerfelett népszerűtlen aristokraták voltak s kétséges volt, vajon sikerülne-e számokra a parancsnokságot megszerezni — mert Róma már annyira jutott, hogy maga a képesség már csak az aggodalom napjaiban volt döntő tényező a választásban — s még kétségesebb volt, vajon ezek képesek volnának-e a kimerült népet új erőfeszítésre bírni. Ekkor érkezett vissza Publius Scípió Spanyolországból, és a tömeg kedvencze, ki a nép kezéből nyert megbízatását oly fényesen teljesítette vagy legalább teljesíteni látszott, a következő évre rögtön consullá választatott. Azon szilárd elhatározással lépett hivatalába (549), hogy a már Spanyolországban tervelt afrikai hadjáratot meg fogja valósítani. A senátusban azonban nem csak hogy a rendszeres hadviselés pártja hallani sem akart egy afrikai hadjáratról mindaddig, míg Hannibál még Itália földjén áll, hanem a tanács többségének hangulata is épen nem volt kedvező a fiatal hadvezérre nézve. A város szigorú és kissé parasztos atyáinak nem volt ínyökre Scípió görög elegantiája s modern műveltsége és gondolkozásmódja, és spanyolországi hadviselése úgy mint katonai fegyelme ellen komoly kifogásokat lehetett tenni. Mily alapos volt azon szemrehányás, miszerint túlzott elnézéssel viseltetett hadtest-parancsnokai iránt, csakhamar megmutatták azon alávalóságok, melyeket Gáius Plemínius Lokriban elkövetett, s melyeknek, hanyag felügyelése által, Scípió közvetve, a legbotránkoztatóbb módon, szintén részese volt. Midőn a senátus az afrikai hadjáratra teendő intézkedések és a hadvezér megválasztása felett tanácskozott, az új consul elárulta, hogy, a mint a régi szokás és az alkotmány ellenkezésbe jött magán szándékaival, kész ez akadályokon magát egyszerűen túltenni, és elég világosan értésére adta a senátusnak,

hogy el van határozva a kormányzó hatóság ellenében végső esetben dicsőségére és a tömegben bírt népszerűségére támaszkodni, a mi szükségkép nem csak megsértette a tanácsot, hanem azon komoly aggodalmat is felkeltötte lelkében, vajon az ily fő hadvezér fog-e a bekövetkezendő döntő háborúban s a netaláni békealkudozásokban Karthágóval, a neki adott utasításokhoz alkalmazkodni; s ez aggodalmat a spanyol expedíció önhatalmú vezetése sehogys bírta lecsillapítani. Ezek daczára mindkét félben volt annyi belátás, hogy a dolgokat törésre jutni ne engedjék. A senátusnak is el kellett ismernie, hogy az afrikai hadjárat szükséges és hogy nem tanácsos azt határozatlan időre elhalasztani; hogy Scípió igen tehetséges katona és ennyiben igen alkalmas egy ily háboru vezetésére, és végre, hogy ha valaki, ő volna képes a néptől főparancsnokságának meghosszabbítását mindaddig, míg szükség van reá, és erejének végső megfeszítését kieszközölni. A többség elhatározta, hogy Scípiótól a kívánt megbízatást nem tagadja meg, miután ez előbb legalább formailag eleget tett a legfőbb kormányhatóság iránt köteles tiszteletének, és magát a senátus végzésének előre alávetette. Elhatároztatott, hogy Scípió ez évben Sicíliába menjen, ott a hajóhad építését, az ostromló szerek készítését s a hadsereg megalakítását vezesse, a következő évben pedig Afrikába vitorlázzon. E végre a sicíliai hadsereg, mely még mindig ama két, a cannæi sereg romjaiból alkotott légióból állt, adatott rendelkezésére, miután a sziget fedezésére egy gyöngérség s a hajóhad teljesen elég volt; s azonkívül megengedettett Itáliából önkényteseket vennie magához. Világos volt, hogy a senátus az expedíciót nem annyira elrendelte, mint inkább végbemenni engedte; Scípió félannyi haderőt sem kapott, mint a mennyi egykor Regulusnak rendelkez-

zésére bocsáttatott, s ezenfelül még épen azon hadtestet, melyet a senátus évek óta kiszámított mellőztetésben részesített. Az afrikai sereg a senátus többsége szemében fenyítéki csapatokból és önkénytesekből álló haszon-talan nép volt, melynek elvesztét az állam nem igen érez-hette meg. — Ha más valaki áll Scípió helyén, talán kijelentette volna, hogy az afrikai hadjáratba vagy más eszközökkel vagy épen nem kell fogni; de Scípió önbizal-mában elfogadta a feltételeket, nem nézve hogy minők, csak hogy a vágyva várt parancsnokságot elnyerhesse. Nehogy a hadjárat népszerűségét csökkentse, a mennyire csak lehetett, gondosan kerülte a népnek minden közvetlen megterhelését. Költségeit, melyeknek nagy része a hajóhad építésére fordíttatott, egyrészt az etrusk városoknak úgy-nevezett önkénytes contribúciója, vagyis azon hadi adó által fedezte, mely Arrétiumra s a többi phoeníkiiai érzü-letű községekre büntetésül rovatott, más részben a sicíliai városok által fedeztette; s a hajóhad negyven nap alatt indulásra készen állt. A katonaság önkénytesekkel szapo-rodott meg, minő hétezer sereglett Itália minden részéből a szeretett vezér felhívására táborába. Ekkép Scípió 550. tavaszán két, veteránokból álló, erős légióval (vagy 30,000 emberrel), 40 hadi és 400 szállító hajóval útra kelt Afrika felé és ott szerencsésen partra szállt az Utica kö-zelében levő szép földcsúcsra, a nélkül hogy bármely ellent-állásra találta.

A karthágóiak, már régóta várván, hogy azon fosz-togató hadjáratokat, melyekkel a római hajórajok az utóbbi években gyakran meglátogatták az afrikai partokat, ko-moly betörés fogja követni, hogy ezt elháríthassák magok-ról, nem csak az itáliai-makedóniai háborút kísértették meg újra felszítani, hanem otthon is készültek a rómaiak

204.

Hadi készü-
letek Afriká-
ban.

fogadására. A két versengő berber király: a cirtai Massinissa (Constantine), a massylok ura és a sígai Syphax közül (a Tafna torkolata mellett, Órantól nyugotnak), ki a massæsylok felett uralkodott, sikerült ezt, a sokkal hatalmasabbikat, ki eddig Rómával barátkozott, szerződés és sógorság segélyével szorosan Karthágóhoz fűzniök, míg a másikat, Syphax régi vetélytársát és Karthágó szövetségését, elejtették. Massinissa Syphax és Karthágó egyesült erejével szemben kétségbe esett ellentállás után elbukott s kénytelen volt tartományait zsákmányul engedni át Syphaxnak; ő maga néhány lovassal a sivatagban bolyongott. A Syphaxtól várható segéd-seregen kívül egy 20,000 gyalogból, 6000 lovasból és 140 elefántból — Hannó különösen e végből küldetett ki elefánt-vadászatra — álló sereg állt csatakeszen a főváros védelmére, a Spanyolországban kipróbált Hasdrubálnak, Gisgon fiának vezénylete alatt; a kikötőben erős hajóhad horgonyozott. Egy makedóniai hadtest Sopaterrel élén s egy szállítmány keltibériai zsoldos rövid időn megérkezendő volt. — Scípió partraszállásának hírére Massinissa rögtön azon hadvezérhez sietett, kivel nem rég Spanyolországban ellenségként állott szemben; de az országot vesztett fejedelem egyelőre nem hozott a rómaiaknak egyebet személyes kitünő tulajdonainál, és a líbiaiak, bár lelkökből megunták a sok adófizetést és katonaaállítást, hasonló esetekben mégis már sokkal keservebb tapasztalatokat tettek, sem hogy rögtön a rómaiak mellé álljanak. Így kezdte meg Scípió a hadjáratot. A míg csak a nálánál gyöngébb karthágói sereg állt vele szemben, előnyben volt s néhány szerencsés lovas csatározás után Utica ostromához foghatott; de midőn Syphax, állítólag 50,000 gyaloggal és 10,000 lovassal megérkezett, kénytelen volt

az ostrommal felhagyni és télire megerősített hajótábort ütni egy könnyen elsánczolható földcsúcson Utica és Karthágó közt. Itt töltötte az 550/1-iki telet. E meglehetősen kényelmetlen helyzetből, melyben a tavasz reá derült, egy szerencsés hadicsínnel szabadította ki magát. Az afrikaiak, a Scípió által inkább ravaszúl, mintsem becsületes szándékkal kezdett békealkudozások által elaltatva, ugyanazon éjjelen mindkét táborukban megtámadtatták magokat: a numídiak nádkunyhói egyszerre lángra lobbantak s midőn a karthágóiak segítségükre siettek, saját táborukat is azon sors érte; a római hadosztályok védtelenül ölték le a menekülőket. Ezen éjjeli támadás több romlást hozott a karthágóiakra, mint sok más ütközet; de azért nem vesztették el bátorságukat s még a félénkek vagy inkább a bölcsőbbek tanácsát is elvetették, kik Mágót és Hannibált vissza akarták hívni. A várt keltibériai és madeóniai segédesapatok épen most érkeztek meg, s a karthágóiak elhatározták, hogy a „nagy mezőkön“ öt napi járó földre Uticától még egyszer megkísértik a nyílt ütközetet. Scípió sietett azt elfogadni; veteránjai és önkényteseik könnyű szerivel szétugratták a szedett-vedett karthágói és numídiak rajokat, s a keltibériaiakat, kik Scípiótól nem várhattak kegyelmet, makacs ellentállás után szintén lemészárolták. E kettős vereség után az afrikaiak sehol sem bírtak többé a csatatéren megállani. A karthágói hajóhadnak egy, a római hajótábor ellen intézett támadása nem volt ugyan kedvezőtlen, de döntő eredményű sem, és bőven ellensúlyoztatott Syphax elfogatása által, kit Scípió példátlan szerencséje ennek kezébe juttatott, mi által Massinissa azzá lett a rómaiakra nézve, a mi a háboru kezdetén Syphax volt Karthágó számára. — Ily vereségek után a karthágói békepárt, mely tizenhat év óta néma-

Scípió a partra viszsza-
szaszorította.
204/3.

A karthágói tábor megtámadása.

Békealkudozások.

ságra volt kárhoztatva, ismét felemelhette fejét és nyíltan fellázadhatott a Barcasok s a hazafiak kormányzása ellen. A kormány Hasdrubált, Gisgon fiát, távollétében halálra ítélte, és megkísérté Scípiótól fegyverszünetet és békét eszközölni. Ez a spanyol birtokok s a földközi tengeri szigetek átengedését, Syphax birodalmának Massinissára ruházását, a hadihajóknak, 20nak kivételével, kiszolgáltatását és 4000 talentumnyi (majd 7 millió tallér) hadisarcz fizetését követelte, — mely feltételeket Karthágó oly példátlanul kedvezőknek talált, hogy önkénytelenül azt kérdjük, vajon Scípió nem inkább saját, mint Róma érdekében szabta-e ki azokat. Karthágó meghatalmazottjai e feltételeket hatóságaik helybenhagyásának fenntartása mellett elfogadták, s ez ügyben egy karthágói követség indult Rómába. De a karthágói hazafi pártnak esze ágában sem volt a harcról ily olcsó áron lemondani; ügyök nemességébe vetett hitök, bizalmok a nagy hadvezér iránt, sőt maga Róma példája is kitarásra buzdította őket, nem is tekintve azt, hogy a béke szükségkép az ellenpártot fogná kormányra emelni s ezzel őket elveszíteni. A polgárságban a hazafiak bírtak többséggel; elhatározottak, hogy a békeajánlat tárgyalás alá bocsáttassék, de ezalatt Karthágó egy elhatározó végerőfeszítésre készüljön. Mágónak és Hannibálnak rendelet küldetett, hogy rögtön térjenek vissza Afrikába. Mágó, ki három év óta (549—551) azon működött, hogy éjszaki Itáliában coalítiót alakíthasson Róma ellen, épen ekkor az insubriai földön a rómaiak sokkal nagyobb kettős serege által megveretett (Milánó körül). A római lovasság hátrálni kezdett, a gyalogság erősen szorongattatott és a győzelem már a karthágóiak részére látszott hajolni, midőn egy római hadosztálynak az ellenséges elefántok elleni merész támadása és főkép a tehetséges és szeretett vezér súlyos

A karthágói
hazafiak
mesterkedé-
sei.

megsebesülése a csata sorsát megfordította: a phœnikiai sereg kénytelen volt a ligúriai partra hátrálni. Itt kapta meg és hajtotta végre a hajóraszállási parancsot; Mágó azonban útközben sebébe belehalt. Hannibál, ha Philippossal folyt utóbbi alkudozásai ismét kilátást nem nyújtottak volna neki arra, hogy többet használhat hazájának Itáliában, mint sem Líbyában, valószínűleg megelőzte volna e parancsot; most, a mint Krótonban, hol legutóbb állomásozott, megkapta, sietett azt végre hajtani. Lovait, valamint azon itáliai katonákat, kik vonakodtak őt a tengeren túlra követni, leölette, és a krótoni kikötőben régóta készen álló szállító hajókra szállt. A római polgárok újra fellélekzettek, midőn a hatalmas líbyai oroslán, melyet még most sem mert vagy bírt senki elvonulásra kényszeríteni, ily módon önkényt hátat fordított Itáliának; ez alkalommal azon egyetlen római hadvezért, ki e nehéz időkben helyét becsülettel megállta és társait túlélte, a majdnem kilenczven éves Quintus Fábiust tanács és nép a gyepkoszorúval tisztelte meg. E koszorút, melyet római szokás szerint a hadvezére által megmentett hadsereg szokott megmentőjének felajánlani, az összes községtől nyerni a legnagyobb megtiszteltetés volt, melyben római polgár valaha részesült s utolsó kitüntetése az agg vezérnek, ki még ugyanazon évben kivált az élők sorából (551). Hannibál azonban, kétségkívül nem a fegyverszünet védelme alatt, csupán gyorsasága és szerencséje segélyével bántatlanul ért Leptisbe, és, utolsó sarja Hamilkár „orszlán fajzatának“, harminczhat éves távollét után itt lépett újra szülőföldje talajára, melyet még szinte gyermekkorában hagyott el, hogy nagyszerű és mégis teljesen eredménytelen hősi pályáját megkezdje, hogy nyugotnak megindulva kelet felől térjen vissza, a karthágói tengert tág győzelmi

Hannibál
Afrikában.

koszorúval övezve körül. Most, miután már megtörtént az, a minek elejét akarta venni s a mit elhárított volna, ha megengedték volna neki, most azt kívánták tőle, hogy segítse és mentse meg hazáját, ha még lehet; és ő panaszs és feleselés nélkül engedelmeskedett. Megérkezésekor a hazafipárt nyíltan fellépett; a Hasdrubál elleni gyalázatos ítélet megsemmisítettett, Hannibál ügyessége új összeköttetéseket hozott létre a numídiái seikekkel és nem csak hogy a népgyűlés a tényleg megkötött békétől megtagadta helybenhagyását, hanem a karthágóiak tényleg meg is szegték a fegyverszünetet egy, az afrikai parton partra vetett római szállító hajóraj kirablása, sőt még egy római hadihajó megtámadása által is, melyen Róma követei utaztak. Scípió jogos elkeseredéssel kerekedett fel Túnis melletti táborából (552) és vonúlt végig a Bagradas (Med-scherda) gazdag völgyén, nem adva többé capitulátiót a községeknek, hanem a falvak és városok lakóit tömegesen összefogdosva és vásárra vitetve. Már mélyen behatolva a bennföldbe, Naraggaránál (Siccától nyugotra, most Kaf, Ras o Dschaber mellett) állt, midőn Hannibál, ki Hadrumentum felől ment elébe, vele találkozott. A karthágói hadvezér személyes találkozásban kísérté meg a rómainál kedvezőbb feltételek kieszközlését; de Scípióra nézve, ki a lehetséges engedményeknek már végső határáig elment, a fegyverszünet megszegése után lehetetlen volt további engedményeket tenni, és nem is hihető, hogy Hannibálnak e lépéssel egyéb célja lett volna, mint megmutatni a tömegnek, hogy a hazafiak korántsem ellenzik feltétlenül a békét. Az értekezés eredménytelen maradt, és így Zama mellett (valószínűleg Siccától nem messze) *) döntő ütközetre

Az ellenségeskedések újra kezdődnek.

202.

*) Az ütközetnek sem helye sem ideje nincs pontosan megállapítva. Helye aligha lehet más, mint az ismeretes Zama regia, ideje

került a dolog. Hannibál három vonalban állította fel gyalogságát: az első harcrendbe a karthágói zsoldosokat, a másodikba az afrikai honvédséget és a karthágói polgárőrséget a makedóniai hadtesttel együtt, a harmadikba a vele Itáliában járt veteránokat. A harcrend előtt nyolczvan elefánt állt, a szárnyakon a lovasság. Scípió légióit szintén három harcrendbe állította római szokás szerint, és úgy rendezte be, hogy az elefántok a harcrenden keresztül és mellette áttörhessenek a nélkül hogy ezt szétrobbantanák. Ez nem csak tökéletesen sikerült, hanem az oldalra kanyarodó elefántok még a karthágói szárnyakon álló lovasságot is megzavarták, úgy hogy Scípió lovassága, mely Massinissa csapatainak megérkezése folytán különben is sokkal erősebb volt a karthágóinál, ezzel könnyű módon elbánhatott és azt csakhamar erősen üldözőbe vehette. Hevesebb volt a gyalogság harca. Sokáig mindkét félen az első csatarendek közt folyt a küzdelem; de a szerfelett véres kézviadalban végre mindkét fél összezavarodott s kénytelen volt a maga második harcrendjében támaszt keresni. A rómaiak ezt meg is találták; a karthágói militia azonban oly megbízhatatlannak és ingadozónak mutatkozott, hogy a zsoldosok elárulva vélték magokat és a karthágói polgárőrséggel kezdtek viaskodni. Hannibál azonban mindazt, a mi az első két harcrendből még fennmaradt, gyorsan a szárnyakra terelte s az egész vonalon seregének színével, az itáliai hadakkal nyomult előre. Scípió ellenben a középen gyűjtötte össze az első harcrend még fegyverfogható népét, a második és harma-

A zámai
ütközet.

körülbelül 552. tavasza. A napnak október 19-kére tétele a napfogyatkozás folytán, nem megbízható.

202.

dik harczrendet pedig jobbról s balról az első mellé tolt. Ugyanazon csatatéren új és még iszonyúbb mézszárlás kezdődött; Hannibál régi katonái az ellenség túlnyomó száma daczára nem ingadoztak, mígnem a rómaiak és Massinissa lovassága által, mely az ellenséges lovasság üldözéséből visszatért, mindenfelől körülvétettek. Ezzel nem csak az ütközetnek, hanem az összes seregnek is vége volt; ugyanazon katonák, kik tizennégy év előtt Cannæ mellett meghátráltak, most Zama mellett bosszút álltak győzőiken. Hannibál maroknyi néppel menekült Hadrumetumba.

Béke.

201.

E napon túl Karthágóban csak az oktalanság tanácsolhatta volna még a háboru folytatását. Ellenben tisztán a római hadvezértől függött rögtön hozzálátni a főváros ostromához, mely sem fedezve sem eleséggel ellátva nem volt, és, ha előre nem látható események be nem avatkoznak, Karthágó fejére hárítani azon sorsot, melyet Hannibál Rómára akart hozni. Scípió nem tette; 553-ban megadta a békét, természetesen nem többé a régi feltételek alatt. Azon terület-átengedéseken kívül, melyeket már az utolsó alkudozásokban követelt úgy Róma mint Massinissa javára, ötven éven át fizetendő évi 200 talentumnyi (340,000 tallér) hadisarczot rótt a karthágóiakra, kiknek ezenkívül még kötelezniök kellett magokat, hogy Róma és szövetségesei ellen, és egyáltalában Afrikán kívül épen nem, Afrikában magában, saját területök határain túl pedig csupán Rómától előre kikért engedély alapján viselnek háborút, a mi tényleg annyit jelentett, hogy Karthágó adót fizetett és politikai önállását elvesztette. Sőt úgy látszik, hogy bizonyos körülmények közt a karthágóiak még hadihajókat is köteleztettek a római hajóhadba állítani. — Azzal vádolták Scípiót, miszerint, nehogy a főparancsnoksággal

együtt azon dicsőséget is át kelljen engednie utódjának, hogy ez fejezze be a legsúlyosabb háborút, melyet Róma viselt, túlkedvező feltételeket adott az ellenségnek. E vád alapos volna, ha a béke első pontozatai megálltak volna; a második ellen azonban nem látszik igazoltnak. Sem Rómában nem álltak úgy a dolgok, hogy a nép kedvenczének a zámái győzelem után komolyan kellett volna visszahívásától tartania — hiszen állásának mással való betöltésére már a diadal előtt tett a senátus kísérletet a polgárság előtt, mely azt határozottan visszautasította —; sem a feltételek magok nem igazolták a szemrehányásokat. Karthágó városa, miután keze ekkép megköttetett s egy hatalmas szomszéd állíttatott melléje, többé még kísérletet sem tett a római supremátia alóli menekülésre, nem hogy tett volna a Rómával való versenyzésre; azonkívül mindenki tudta, a ki csak tudni akarta, hogy az ekkép befejezett háborút inkább Hannibál kezdte mint sem Karthágó, és hogy a hazafipárt óriási tervét megújítani többé egyszerűen lehetetlen. A bosszút szomjazó itáliaiak kevelhették, hogy csak az ötszáz kiszolgáltattott hadihajó s nem egyszersmind a gyűlölt város, lett a lángok martalékává; az elfojtott harag és a malom alatti politika szóvivői hajtogathatták, hogy csak a semmivé tett ellenség van igazán legyőzve, és szidhatták azon férfiút, ki magához méltatlannak találta alaposan megfenyíteni azok bűnét, kik Rómát megremegtetni merészelték. Scípió másképp gondolkozott s nekünk nincs okunk, tehát nincs jogunk sem, feltenni, hogy ez esetben a rómaiak által neki tulajdonított aljas okok, nem pedig azon nemes és nagylelkű indokok voltak irányadók, melyek különben is egy részét tették jellemének. Sem a netaláni visszahívástól, sem a szerencse bekövetkezhető megfordulásától való félelem, sem

a makedóniai háborúnak kétségkívül már nem távol fekvő kitörésétől való aggodalom nem tartották vissza azon biztos kezű és önmagában bízó férfiút, kinek még eddig minden vállalata megfoghatatlanul sikerült, attól, hogy a szerencsétlen városon végrehajtsa azon végítéletet, melylyel ötven évvel utóbb fogadott unokája bízott meg s mely — az igaz — valószínűleg már most is végre lett volna hajtható. Sokkal valószínűbb, hogy azon két nagy hadvezér, kitől most a politikai kérdés eldöntése is függött, a békét azért ajánlta fel és fogadta el úgy, a mint volt, hogy egyfelől a győzők féktelen bosszúvágyát, másfelől a legyőzöttek makacsságát és oktalanságát igazságos és észszerű korlátok közé szorítsák; a nagy ellenfelek lelki nemessége és államférfiúi tehetségei egyiránt nyilatkoznak Hannibálban, ki nagy lélekkel meg tudott hajolni a kikerülhetetlen végzet előtt, és Scípióban, ki bölcsen tartózkodni tudott a győzelem túlságos és szégyenletes kizsákmányolásától. Vajon e nemes érzelmű és szabad látkörű ember nem kérdezhetette-e magában, mit használhatna hazájának, ha most, miután Karthágó politikai hatalma megsemmisítettett, a kereskedelem és földművelés ezen ősrégi székhelyét teljesen megrontaná s kora civilizációjának egyik oszlopát és hordozóját galádúl romba döntené? Még nem jött el azon kor, melyben Róma első emberei a szomszédok civilizációjának hóhéraivá alacsonyultak és könnyelműen azt hitték, hogy a nemzet örök szégyenét egy hiu könyccseppel lemoshatják arczúkról.

A háboru
eredményei.

Ekkép végződött a második pún, vagy mint a rómaiak helyesebben nevezik, a hannibáli háboru, miután a Hellesponttól Herkules oszlopaiig terjedő szigeteket és országokat tizenhét éven át pusztította. E háboru előtt Róma nem tűzött maga elé magasabb politikai czélt, mint

hogy az itáliai félsziget szárazföldjén, természetes határain
 s az itáliai szigeteken és tengereken belül uralkodjék;
 azon bánásmód, melyben Afrika a békekötés alkalmával
 részesült, szintén világosan bizonyítja, hogy Róma a há-
 boru befejezésekor is nem azon öntudatban volt, hogy a
 földközi tenger körüli államok feletti, tehát hogy világ-
 uralmát alapította meg, hanem abban, hogy egy veszélyes
 vetélytársát ártalmatlanná tette és Itáliának kényelmes
 szomszédokat szerzett. Igaz ugyan, hogy a háboru ered-
 ményei, nevezetesen Spanyolország meghódítása nem igen
 egyeztek meg e felfogással; de épen a siker vitte a ró-
 maiakat céljokon túl, és Spanyolország birtokába csakugyan,
 úgy szólván, véletlenül jutottak. Az Itália feletti uralmat
 kivívták, mert törekedtek utána; a földközi tengeri te-
 rület feletti hegemoniájokat s ebből kifejlődött uralmokat
 némileg szándékuk nélkül, a viszonyok dobták ölükbe. —
 A háboru közvetetlen eredményei voltak: Spanyolorzágnak Itálián kívül.
 római, bár folytonos lázongásban álló, kettős tartományná
 alakulása; az addig függő syrakusai birodalom egyesülése
 Róma sicíliai tartományával; a karthágói védnökség helyé-
 ben Róma patronátusának megalapítása a leghatalmasabb
 numídiái főnökök felett; végre Karthágónak hatalmas ke-
 reskedő államból védtelen kalmár-várossá átváltozása; szó-
 val Róma kétségbe nem vont hegemoniája a középtengeri
 terület nyugoti része felett; továbbá a keleti és nyugoti
 állam - rendszernek határozottan kidomborodó kölcsönös
 beavatkozása egymás ügyeibe, melyet az első pún háboru
 még csak jelzett, s ezzel Rómának legközelebb bekövet-
 kezendő döntő beavatkozása a sándori monarchiák viszá-
 lyába. Itáliában először is a kelta népnek veszte, ha előbb Itáliában.
 még nem, úgy most minden esetre tervben végkép megpe-
 csételtetett, s végrehajtása ettől fogva már csak az idő.

kérdése lehetett. A római szövetség keretén belül a háboru következménye az uralkodó latin nemzetnek mind határozottabb felülkerekedése volt, melynek benső összefüggését, az egyes ingadozások daczára, egészen véve mégis hű összetartással kiállt közös veszély próbára tette és igazolta, és a nemlatin vagy latinosított itáliaiak, főképen az etruskok és a délitáliai sabelliek növekedő elnyomatása. A büntetés, vagy inkább a bosszú, legsúlyosabban nehezedett Hannibálnak egyfelől leghatalmasabb, másfelől első és egyszersmind legutolsó frígytársára, Cápua községére, s a brettiusok tartományára. Cápua alkotmánya megsemmisítetett, maga pedig Itália második városából első falujává lett, sőt még arról is volt szó, hogy a város leromboltassék s a földdel egyenlővé tétessék. A campániaiak összes földjeit, néhány külföldi vagy római érzelmű campániai birtokainak kivételével a senátus állami urodalomnak nyilvánította, s ezentúl kis részletekben szegény embereknek bérbe adta. Hasonló sorsban részesültek a picenumiak a Silarus mentén; fővárosuk leromboltatott s lakói a körülfekvő falvakban elszóratlak. Még rosszabbúl jártak a brettiusok: tömegesen a rómaiaknak bizonyos tekintetben jobbágyaikká tétettek s örök időre megfosztattak a fegyverviselés jogától. Hannibál többi szövetségesei is keményen meglakoltak: így a görög városok, azon néhánynak kivételével, melyek állandóan Rómához ragaszkodtak, mint a campániai görögök s a rhegioniak. Nem sokkal kevesebbet szenvedett Arpi s egy csomó más apúliai, lucániai és samniti község, melyek majd mindnyájan határunk bizonyos részétől megfosztattak. Az ez által nyert szántóföldek egy részén új gyarmatok alapítottak; így 560. egy sereg polgárgyarmat Alsó-Itália legjobb kikötő helyein, melyek közül Sipontum (Manfredónia mellett) és Króton említendő,

továbbá Salernum a déli picénumiak egykori területén, s ezek féken tartására hivatva, mindenek felett azonban Pu-teoli, mely csakhamar az előkelő nyaraló-élet és az ázsiai-egyiptomi fényűzési kereskedés székhelyévé lett. Továbbá Thurii latin várrá lett új neve Copia alatt (560), valamint a brettiussok gazdag városa Vibó, mely most Valentia nevet kapott (562). Más földeken Samniumban és Apúliában az afrikai győzödelmes sereg veteránjai telepítették le egyenként; a maradék közös földdé lett s a római nagy urak legelői foglalták el a parasztok kertjeinek és szántóföldjeinek helyét. Magától értetik, hogy ezenkívül a félsziget minden községében a nevezetesebb nem jó római érzelmű emberek annyira ártalmatlanokká tétettek, a mennyire ez politikai pörök és jószágelkobzás által csak megtörténhetett. A nemlatin szövetségesek egész Itáliában mindenütt érezték, hogy címök csak üres szó s hogy ettől fogva egyszerűen alattvalói Rómának; Hannibál legyőzése rájuk úgy hatott, mint Itália másodszori meghódítása; s a győztes minden keserűségével és teljes elbizakodásával a nemlatin itáliai szövetségeseket árasztotta el. Ennek nyomai még magán e kor színtelen és a rendőrség által szabályozott római komédiáján is fellelhetők; midőn Cápua és Atella leigázott városok rendőrileg zsákmányúl vettetnek a római bohózat féktelen élczei elé s ez egyenesen azok Rátótjává lesz, midőn más vígjátékírók a felett tréfálnak, hogy a campániai rabszolgahad már hozzá szokhatott azon halált-hozó levegőhöz, melyben még a rabszolgák legkitartóbb faja, a syriai nép is elvész: e szívtelen csúfolódásokból a győztesek gúnya, de egyszersmind az eltiport nemzetek feljajdulása is szól hozzánk. A dolgok állását azon aggodalmas gondoskodás mutatja, melyet a bekövetkezett makedóniai háboru alatt a senátus Itália

194.

192.

200.

199. 197. 184.

őrzésére fordított, s azon erősítések, melyeket Rómából a legfontosabb gyarmatok — (így Venúzia 554, Narnia 555, Cosa 557, Cales kevéssel 570 előtt) — kaptak. — Mennyire megfogyasztotta a háboru s az éhség Itália lakosságát, mutatja a római polgárság példája, melynek száma a háboru alatt majdnem egy negyedrésznivel megfogyott; e szerint azon adat, mely a hannibáli háborúban elesett itáliaiak számát 300,000-re teszi, épen nem látszik túlzottnak. E veszteség természetesen túlnyomóan a polgárság színét érte, mely a harcosok színét és tömegét állította síkra; mily borzasztóan megfogytak nevezetesen a senátus sorai, mutatja kiegészítések a cannæi ütközet után, midőn a tanács 123 főre olvadt le és 177 senátor-nak rendkívüli kinevezése által csak nagy nehezen volt rendes létszámába visszahelyezhető. Hogy végre a tizenhét éves háboru, mely Itália minden tartományában s együttal a külföldön is a világ mind a négy táján viseltetett, a nemzetgazdaságot szükségkép alapjaiban megrendítette, az általában magától értetik; ez állapotokat részletesen festenünk hagyományaink hiányossága nem engedi. Az állam ugyan nyert a jószág-elkobzások által, s nevezetesen Campánia területe ettől fogva kimeríthetetlen pénzforrását képezte az államnak; de az urodalmi gazdálkodás e kiterjesztése által a népjólét természetesen ugyanannyit veszített, a mennyit más időkben az állami urodalmak feldarabolása által nyert. Egy sereg virágzó helység — számuk négyszázra tétetik — megsemmisült és tönkrement, a nagy fáradsággal megtakargatott tőke felemésztetett, a lakosság a tábori életmód által demoralisáltatott, a polgári és paraszt életmód régi jó hagyományai a fővároson kezdve az utolsó faluig aláásattak. Rabszolgák és kétségbe esett emberek rablóbandákká egyesültek, melyek

veszélyességéről fogalmat alkothatunk magunknak, ha halljuk, hogy egyetlen évben (569) csupán Apúliában 7000 embert kellett rablás miatt elítélni; s a megnagyobbodott legelők a rajtok élő félvad pásztor-rabszolgákkal az ország ez átkos elvadulását még előmozdították. Az itáliai földművelést alapjaiban fenyegette azon példa, melyet először e háboru szolgáltatott, hogy t. i. Itália saját aratása helyett sicíliai és egyiptomi búzából is megélhet. — Ennek daczára azon római, kinek istenei kegyelme megengedte ez óriási küzdelem végét megérnie, büszkén tekinthetett a múltra és önbizalommal a jövőbe. Róma sokat hibázott, de sokat is viselt el; azon nép, melynek összes fegyverfogható ifjúsága majd tíz éven át a kardot és pajzsot nem tette le kezéből, sokat megbocsáthatott magának. A különböző nemzeteknek azon, habár kölcsönös ellenségeskedés által fenntartott, de egészben véve mégis békés és barátságos együtt-élését, mely a népek új fejlődésének célját képezni látszik, az ókor nem ismeri: e korban üllőnek vagy kalapácsnak kellett lennie mindenkinek; s a győztesek versenyében a győzelem a rómaiaké maradt. Sokan kérdezhették magoktól, vajon képes lesz-e azt felhasználni, a latin nemzetet mind szorosabban csatolni Rómához, Itáliát fokozatosan meglatinosítani, a meghódított tartományok népein mint alattvalókon uralkodni, nem pedig őket szolgálkként kizsákmányolni, az alkotmányt reformálni, az ingadozó közép-osztályt újra megszilárdítani és megszorítani? Ha képes volt reá, akkor Itália boldog jövőnek mehetett elébe, melyben a kedvező viszonyok közt a saját munkájával megalapított jóllét és a leghatározottabb politikai supremátia az akkori civilisált világ felett a nagy egész minden egyes tagjának jogosult önérzetet, minden büszkeségnek hozzá méltó cél, minden képességnek nyílt

pályát nyújthatott vala. Ha nem volt rá képes, természetesen nem. Egyelőre azonban az aggodalmas hangok s a komor sejtelmek hallgattak, midőn a harcosok és győztesek mindenfelől megtértek családjok körébe, midőn a hálaünnepek és nyilvános multságok, katonák és polgárok megajándékozása napirenden voltak, a kiváltott foglyok Galliából, Afrikából, Görögországból haza küldettek, s midőn végre az ifju győző fényes menetben vonúlt végig a főváros felékesített utcáin, hogy diadalmi pálmáját letegye azon isten házába, ki őt, mint a hívők egymásnak megsúgták, tanácsban úgy mint tettben közvetetlenül sugalmazta.

VII. FEJEZET.

A nyugot a hannibáli békétől a harmadik korszak végéig.

Róma, uralmának az alpesi, vagy a mint most már ^{A Pó-vidék meghódoltatása.} nevezték, az itáliai határig való kiterjesztésében s a kelta tartományok rendezésében és betelepítésében a hannibáli háboru által félben szakasztatott. Magától értetett, hogy ^{Kelta háborúk.} most e munkát folytatni fogja ott, a hol abban hagyta, s a kelták ezt teljesen belátták. Az első sorban fenyegetett bóiusok területén a harc már a Karthágóval kötött béke évében (553) ismét megkezdődött; s egy első siker, melyet az ellenök sebtében talpra szólított római népfelkelésen kivívtak, valamint egy Hamilkár nevű karthágói tiszt rábeszélése, ki még Mágó expedíciójából maradt éjszaki Itáliában, a következő évben (554) általános felkelésre ösztönözték a keltákat, melyben nem csak a közvetlenül veszélyben forgó bóiusok és insubriak vettek részt; a közeledő veszély a ligúrokat is fegyverre szólította, s még maga a cenomán ifjuság is ez alkalommal inkább hajtott veszélyben forgó törzsrokonainak segélykiáltására, mintsem óvatos hatáságainak intő szavára. „A gall becsapások elleni két tolózar“ — Placentia és Cremóna — közöl az

201.

200.

elsőt elfoglalták — Placentia lakosságából csak 2000-en menthették meg életüket — a másikat megrohanták. A légiók sebtiben előre nyomultak megmenteni a mi még meg volt menthető. Cremóna előtt nagy ütközetre került a dolog. De még a phœnikiai vezér ügyes és katonailag szabatos vezénylete sem volt képes hadainak hiányait ellensúlyozni; a légiók támadásának a gallok nem bírtak helyt állani, s a halottak közt, kik nagy számban lepték el a csatatért, volt a karthágói tiszt is. A kelták ennek daczára folytatták a harczot; ugyanazon római sereg, mely 199. Cremónánál győzött, a következő évben (555), leginkább gondatlan vezérének hibája folytán, az insubriak által majdnem semmivé tétetett, s a rómaiak Placentiát csak 198. 556-ban bírták nagy bajjal helyre állítani. A kétségbeesés ezen harczára egyesült kantonok szövetsége azonban önmagában meghasonlott; a bóiusok és insubriak összevesztek egymással, a cenománok pedig nem csak kiléptek a nemzeti szövetségből, hanem földieik gyalázatos elárulása árán még bűnbocsánatot is vásároltak magoknak a rómaiaktól, midőn egy ütközetben, melyet az insubriak a Mincius mellett vívtak a rómaiakkal, szövetségeseiket és bajtársaikat hátulról megtámadták és őket lemészárolni segítettek 197. (557). Ily módon lealázva és cserben hagyva, az insubriak Comum eleste után szintén külön békére léptek 196. Rómával (558). Azon feltételek, melyeket Róma a cenománok és insubriak elé szabott, minden esetre súlyosabbak voltak, mint minők az itáliai szövetség tagjainak szoktak adatni; nevezetesen nem mulasztották el az itáliaiak és kelták közti válaszfalat törvényesen megerősíteni, és elrendelni, hogy e két kelta törzs polgárai a római polgárjogot soha el ne nyerhessék. Egyébiránt e Pón túli kelta területeknek létezésök és nemzeti alkotmányuk meghagyatott,

úgy hogy nem városi területeket, hanem népmegyéket képeztek, és úgy látszik, adó sem rovatott rájuk; hivatásuk volt védbástyaúl szolgálni a Pótól délre fekvő római telepek számára s az utánok nyomuló éjszakiakat valamint az Alpokban lakó rablókat, kik e vidékeket rendszerint be szokták rabolva kalandozni, Itáliától távol tartani. Egyébiránt a latinosság e tartományokban is nagy gyorsasággal terjedt el; a kelta nemzetiség nyilván távolról sem volt képes oly ellentállást kifejteni, mint a civilisált sabelliek és etruskok. Státius Cæcilius, az ünneptelt latin vígjátékíró, ki 586-ban halt meg, szabadon bocsátott insubri volt; és Polybios, ki e vidékeket a hatodik század vége felé utazta be, biztosít, bár talán nem minden túlzás nélkül, hogy itt még csak néhány az Alpok alján fekvő falu maradt meg keltának. A venetusok ellenben, úgy látszik, tovább fenntartották nemzetiségöket. — A rómaiak fő törekvése e vidéken könnyen felfoghatólag arra irányult, hogy a transalpíni kelták benyomulásának elejét vegyék s a félsziget és a szárazföld belseje közti természetes válaszfalat egyszersmind politikai határrá tegyék. Hogy a római névtől való félelem már az Alpokon túl fekvő legközelebbi kelta kantonokba is elhatott, mutatja nem csak azon tökéletes tétlenség, melylyel ezek a hegyeken túl lakó rokonaik megsemmisítését vagy leigázását elnézték, hanem még inkább az, hogy a transalpíni kantonok — melyek alatt legközelebb a helvéteket (a genfi tó s a Majna folyó közt) és a carnosokat vagy tauriscusokat (Karantánban és Styriában) kell gondolnunk — midőn a római követek panaszt emeltek előttök a miatt, hogy egyes kelta rajok az Alpokon innen megkísértették békés modorban a letelepedést, e kísérleteket hivatalosan rosszalták és megtagadták; s nem kevesebbé azon alázatos

168.

Rendszabályok a transalpíniak benyomulása ellen.

modor, melyben magok e kivándorló csapatok először a római senátushoz folyamodtak földengedélyezésért, és azután, midőn szigorú parancsot kaptak az Alpokon visszamenni, minden ellenzés nélkül engedelmeskedtek (568. s 186. köv. 575), sőt a várost, melynek közel Aquileiához alapjait már lerakták, ismét le hagyták romboltatni. A senátus bölcs szigorral semmiféle kivételt nem engedett tenni azon szabály alól, mely szerint az Alpok kapuinak ezentúl el kell zárva lenniök a kelta nemzet előtt és szigorú büntetésekkel sujtotta azon római alattvalókat, kik Itáliából nyújtottak ösztönzést az ily átköltözési kísérletekre. Egy efféle kísérlet, mely egy addig a rómaiak előtt kevéssé ismert úton tétetett az ádriai tenger legbelsőbb szögletében, és úgy látszik, még inkább makedóniai Fülöp azon terve, keletről tenni meg azt, a mit Hannibál nyugotról tett, és betörni Itáliába, egy vár alapítását eredményezték Itália végső éjszakkeleti zugában, a legéjszakibb itáliai gyarmatét, Aquileiáét (571—573), melynek hivatása lett nem csak ezen utat örökre elzárni az ellenség elől, hanem egyszersmind a tengernek itt képzett és a hajózásra szerfelett kényelmesen fekvő öblét biztosítani, és az ezen vidéken teljesen még mindig ki nem irtott kalózkodásnak tökéletesen véget vetni. Aquileia alapítása háborúra vezetett az istriaiakkal (576. 577), mely néhány váracs rohammal való bevétele és Aepulo király eleste által gyorsan befejeztetett és melynek egyetlen nevezetessége azon páni félelem, melyet ama hír okozott a római hajóhadon s utána egész Itáliában, hogy a rómaiak táborá maroknyi barbár nép által meglepetett.

183—181.

178. 177.

A Pón inneni
vidék bete-
lepítése.

Más eljárás követtetett a Pón inneni tartományban, melynek a római senátus Itáliába bekebelezését határozta el. A bóiusok, kikre először járt rájuk a rúd, kétségbe

esett elszántsággal védelmezték magokat. Még a Pón is átmentek és megkísértették az insubriakat ismét fegyverfogásra bírni (560); egy consult, saját táborában ostromzár alá vettek és kis híján megvertek; Placentia csak nagy nehezen bírta magát az elkeseredett bennszülöttek örökös támadásai ellenében fenntartani. Végre Mutina mellett megvívott az utolsó ütközet; hosszú volt és véres, de a rómaiak győztek benne (561), s ettől fogva a harcz nem háboru volt többé, hanem hajtóvadászat rab-szolgákra. A bóius földön az egyetlen menedékhely csakhamar a rómaiak tápora volt, melybe a lakosság fennmaradt jobb része menekülni kezdett; a győztesek nagyobb túlzás nélkül jelenthették Rómába, hogy a bóiusok nemzetéből már csak gyermekek és aggastyánok vannak a világon. Ily körülmények közt természetesen meg kellett a reájok váró sors előtt hajolniok. A rómaiak területök felének átengedését követelték (563); a bóiusok ezt nem tagadhatták meg, de még megmaradt szűk földjökön is csakhamar elenyésztek és összeolvadtak legyőzőikkel *).

194.

193.

191.

*) Strábó szerint ezen itáliai bóiusok a rómaiak által az Alpokon túl üzettek, és tőlök ered azon, a mai Magyarországon levő bóius telep Szombathely és Sopron körül, mely az augustusi korban a Dunán átkelt géták által megtámadtatott és megsemmisítettett, de a bóius pusztaság nevét e vidéken rajta hagyta. E jelentés nem igen egyezik meg a római évkönyvek jó hitelességű előadásával, mely szerint a rómaiak a terület felének átengedésével beérték; és az itáliai bóiusok eltűnésének megmagyarázására csakugyan nem szükség erőszakos elűzetéseket tételeznünk fel, — mert hiszen a többi kelta népségek is, bár sokkal csekélyebb mértékben sujtotta őket a háboru és telepítés, nem sokkal kevesbbé gyorsan és kevesbbé tökéletesen tűnnek el az itáliai nemzetek sorából. Másfelől, más jelentések alapján a Fertő tava melletti bóiusokat inkább a nemzet fő törzsétől kell leszármaztatnunk, mely egykor Bajor- és Csehországban

— Miután a rómaiak ily módon magoknak a tért megtisztították, Placentia és Cremóna várakat, melyeknek gyarmatosait az utóbbi zavaros évek kipusztították vagy elszélesztették, újjá szervezték és új települőket küldtek beléjük; az egykori sénon földön és vidéken újonnan alapítottak Potentia (Recanati mellett, nem messze Ancónától; 570) és Pisaurum (Pesaro; 570); továbbá az újon szerzett bóius földön Bonónia (565), Mutina (571) és Parma (571) várak, melyek közül a mutinai gyarmat alapja már a hannibáli háboru előtt megvettett, s melynek e háboru csak befejezését szakította félbe. A várak alapításával, mint mindig, úgy most is katonai utak építése járt karöltve. A flamínusi út éjszaki végpontjától Arimíniumtól æmíliusi út név alatt Placentiáig meghosszabbította (567). Továbbá a Rómából Arrétiumba vezető, vagyis a cassiusi utat, mely valószínűleg már régóta municipális út volt, a római község valószínűleg 583-ban átvette és újonnan megépítette; ennek Arrétiumból az Apennínen át Bonóniába vezető részlete azonban már 567-ben készítette el és nyújtatott ki egészen az æmíliusi útig, a mi által Róma rövidebb összeköttetésbe jutott a Pó-melléki várakkal. E gyökeres rendszabályok folytán az Apennín tényleg megszűnt határnak lenni a kelta és itáliai terület közt és helyét a Pó foglalta el. A Pón innen ettől fogva

tanyázott, míg német törzsek által dél felé nem szorítottatott. De azért teljesen kétséges, ha vajon nem pusztán a névegyenlőség szerepel-e itt, s vajon azon bóiusok, kiket Bordeaux mellett, a Pó mentén és Csehországban találunk, csakugyan ugyanazon törzs szétszórt ágait képezik-e? Strábó állítása alig alapszik máson, mint e névegyenlőségből való visszafelé következtetésen, a mint ezt a régiek a kimbe-
rekre, venetusokra és másokra, gyakran meggondolatlanul, alkalmazták.

nagyjában leginkább az itáliai városi, azon túl leginkább a kelta megyei alkotmány volt uralkodó, s csak üres szóbeszéd volt, ha az Apennín és a Pó közti terület még ezentúl is a kelta földhöz számíttatott.

Hasonló módon jártak el a rómaiak Itália éjszaknyugoti hegyi vidékén, melynek völgyeit és halmait leginkább a ligúrok sokfelé szakadt törzse tartotta elfoglalva. A kik legközelebb, az Arnótól éjszaknak laktak, azok elpusztítottak. E sors érte főkép az apuaiakat, kik az Apennínen az Arnó és a Magra közt lakva egyfelől Pisa, másfelől Bonónia és Mutina vidékét szünetlenül fosztogatták. A mi itt a rómaiak kardjától el nem hullt, alsó Itáliába, Benevent vidékére telepítettetett át (574); s a ligúr nemzet, melytől az általa meghódított Mutina gyarmatot még 578-ban ismét el kellett foglalni, a Pó és Arnó völgyeit egymástól elválasztó hegyekben erélyes rendszabályok segítségével tökéletesen elnyomatott. Az egykor apuai területen 577-ben nem messze Spezziától alapított vár, Luna, úgy fedezte a határt a ligúrok, mint Aquiléia a transalpíniak ellen s egyszersmind kitűnő kikötőül szolgált a rómaiaknak, mely ettől fogva a Massáliába vagy Spanyolországba való átkelés rendes állomáshelyévé lett. A Rómából Lúnába vezető parti vagy auréliusi útnak, és a Lucából Flórenczen át Arrétiumba vezető, az auréliusi és cassiusi közt épített keresztútnak feltöltése valószínűleg szintén e korba esik. — A nyugoti ligúr törzsekkel, melyek a génuai Apenníneket s a tengeri havasokat lakták, a harcz soha sem szűnt meg teljesen. Kellemetlen szomszédok voltak, kik szárazon és vízen rabolni szoktak; Pisának és Massáliának sokat kellett szenvedniök betöréseiktől és kalózhajóiktól. Ez örökös viszályokban azonban a

Ligúria.

180.

176.

177.

rómaiak nem jutottak, talán nem is akartak jutni, marandó eredményekre; kivéve azt az egyet, hogy a Lúnából Massálián át Emporiäbe vezető nagy parti utat legalább az Alpokig felszabadítani igyekeztek, tán azért, hogy a transalpíni Galliával és Spanyolországgal a rendes tengeri úton kívül szárazon is bírjanak összeköttetéssel, — az Alpokon túl azután a massáliaiak kötelessége volt a római hajósok számára a parti hajózást s a szárazon utazók számára a parti utat szabadon tartani. A bennföldet járhatatlan völgyeivel és sziklafészekkel és szegény, de ügyes és furfangos lakóival a rómaiak mindenkifelett harci iskolának használták katonáik úgy mint tisztjeik begyakorlására és megedzésére. — Hasonló úgy nevezett háborúk, minők a ligúrokkal folytak, viseltettek a korzok, s még inkább Sardinia belsejének lakói ellen, kik az ellenök intézett rabló hadjáratokért a tengerpart megtámadásával szoktak bosszút állani. Az utókor emlékezetében Tibérius Gracchusnak 577-ben a szárdok ellen intézett expedíciója maradt fenn, nem annyira azért, mert „békét“ hozott a tartományra, hanem azért, mert a vezér azt állította magáról, hogy vagy 80,000 embert ölt le vagy fogott el, és mert annyi rabszolgát hurczolt a szigetről Rómába, hogy itt közmondássá lett: „olcsó mint a szárd.“

177.

Karthágó.

Afrikában azon ép oly rövidlátó mint szűkkeblű gondolat: a karthágói hatalom új felvirágzását meggátolni s e célból a szerencsétlen várost folyton egy római hadizenet nyomása és Damokles-kardja alatt tartani, tökéletesen kimerítette Róma politikáját. Már a békeszerződés azon pontja is, mely kimondta, hogy a karthágóiak területöket ugyan csorbíthatlanul megtartsák, de hogy szomszédjoknak, Massinissának mindazon birtokai, melyeket ő vagy elődje a karthágói határokon belül bírtak, biztosítva legyenek,

úgy tűnik fel, mintha nem azért íratott volna le, hogy a viszálynak elejét vegye, hanem hogy annak új tápot adjon. Ugyanaz áll a római békekötés által a karthágóiakra rótt azon kötelezettségről is, hogy Róma szövetségesei ellen háborút nem szabad viselniök, úgy, hogy a szerződés szavai szerint még a numídiái szomszédot sem volt szabad saját és kétségbe nem vont területökről elkergetniök. Ily szerződések és általában az afrikai határviszonyok bizonytalansága mellett Karthágó helyzetének, szemben ép oly tekinteteket nem ismerő, mint hatalmas szomszédjával, s oly főúr alatt, ki egy személyben volt fél és bíró, kínosnak kellett lennie; de a valóság rosszabbnak bizonyult még a legsötétebb kilátásoknál is. Karthágó már 561-ben semmis ürügyek alatt megtámadtatott, és területének leggazdagabb részét, Emporiæ tartományát a kis Syrtisen, a numídiaiak részben kifosztották, részben egészen elfoglalták. Így folytak tovább az erőszakoskodások szakadatlanul; a sík föld a numídiaiak kezébe került s a karthágóiak csak nagy nehezen tartották fenn magokat a nagyobb helységeken. A karthágóiak 582-ben kijelentették, hogy csak az utolsó két évben ismét hetven falutól fosztattak meg a szerződés ellenére. Egyik követség a másik után ment Rómába; a karthágóiak könyörögtek a római senátusnak, hogy vagy engedje meg nekik, hogy fegyverrel védelmezhessék magokat, vagy küldjön ki egy ítélelhozatalra jogosított választott bíróságot, vagy szabályozza újra a határt, hogy legalább egyszer mindenkorra megtudhas-sák, mennyit kell elveszteniök; máskülönben jobb volna egyenesen római alattvalókká tenni őket, mint így lassanként vetni zsákmányul a líbyaiak elé. De a római kormánynak, mely védeczenek, természetesen Karthágó rovására, már 554-ben területének növelését egyenesen meg-

193.

172.

200.

ígérte, úgy látszott, nem igen van ellenére, ha ez a neki szánt zsákmányt maga szerzi meg magának; a líbiaiak túlsapongó türelmetlenségét, kik most bőségesen bosszút álltak kiállott szenvedéseikért egykori kínzóikon, koronként ugyan mérsékelte, de végelemzésben Massinissa csak is azért tétetett Róma által Karthágó szomszédjává, hogy ezt nyugodni ne hagyja. A karthágóiak minden könyörgeése és panasza csak azt eredményezte, hogy vagy római bizottságok jelentek meg Afrikában, melyek az ügyek alapos megvizsgálása után nem jutottak azok eldöntéséig, vagy azt, hogy a Rómában vitt tárgyalásokban Massinissa küldöttei azzal álltak elő, hogy nincs utasításuk, mire az ügy eldöntése elhalasztatott. Csak a phœnikiai béketűrés volt képes arra, hogy megadással vesse magát alája e helyzetnek, sőt e mellett urainak fáradhatatlan kitartással teljesítsen minden szolgálatot és szívességet, melyet tőle kívántak vagy nem kívántak, és nevezetesen, hogy gabonaküldemények által igyekezzék Róma kegyét megnyerni. —

Hannibál.

A legyőzöttek e meghunnyászkodása azonban még sem csupán a tűrés és megadás eredménye volt. Volt még Karthágóban egy hazafipárt és élén azon férfiú állt, ki, bár hová állította legyen a sors, mindig félelmes maradt a rómaiakra nézve. E párt nem mondott le róla, hogy a Róma és a keleti államok közt könnyen előre látható bonnyodalmak felhasználásával a harczot még egyszer meg ne kezdje, és, miután Hamilkárnak és fiainak nagyszerű terve leginkább a karthágói oligarchián szenvedett hajótörést, ez új harcz számára mindenek előtt hazáját bensőleg újjá teremtsé. A szükség javító hatalma s kétségkívül egyzersmind Hannibál világos, nagyszerű és az embereken uralkodó szelleme, politikai és pénzügyi reformokat hoztak létre. Az oligarchia, mely, midőn bűnügyi vizsgálatot ren-

A karthágói
alkotmány
reformja.

delt a nagy hadvezér ellen, a miért állítólag Róma bevételét szándékosan elmulasztotta s az itáliai zsákmányt elszikkasztotta, bűnös oktalanságának mértékét teljessé tette, — e megrothadt oligarchia Hannibál indítványára megbuktatott és demokratikus kormányforma léptettetett életbe, megfelelőleg a polgárság viszonyainak (559 előtt). A pénzügyek, a hátralékban levő és elszikkasztott pénzek behajtása s jobb ellenőrzés megállapítása által, oly gyorsan rendbe szedettek ismét, hogy a római hadisarczot ki lehetett fizetni a nélkül, hogy a polgárok rendkívüli adókkal bármikép terheltek volna. A római kormány, mely épen akkor készült vészteljes háborújára az ázsiai nagykirálynal, könnyen megmagyarázható aggálylyal nézte e dolgot; s nem képzelte volt a veszély, a melytől tartott, hogy t. i. mialatt a római légiók Kis-Ázsiában harcolnak, a karthágói hajóhad Itáliában kiköthet és egy második hannibáli háboru törhet ki a félszigeten. Ez okból alig gáncsolhatjuk a rómaiakat, a miért követséget küldtek Karthágóba (559), mely valószínűleg azzal volt megbízva, hogy Hannibál kiadatását követelje. Azon duzzogó karthágói oligarchák, kik szüntelen leveleket írogattak Rómába, hogy azon férfiút, ki őket megbuktatta, a Róma-ellenes hatalmakkal fenntartott titkos összeköttetései miatt bevádolják, megvetést érdemelnek, de jelentéseik valószínűleg igazak voltak; és bár mennyire áll, hogy e követség lealázó bevallása volt a hatalmas nép félelmének az egyszerű karthágói sofétától, bármily megmagyarázható és tiszteletre méltó dolog volt a büszke zámái győzőtől hogy a senátusban e lealázó lépés ellen felszólalt, ama vallomás még sem volt egyéb az egyszerű igazságnál és Hannibál oly rendkívüli ember volt, hogy Rómának csak érzéspolitikusai tűrhették meg továbbra is a karthágói állam élén. E sa-

195.

Hannibál
menekülése.

195.

játságos neme az elismerésnek, melyben az ellenséges kormány által részesült, őt magát aligha lepte meg. Valamint nem Karthágó, hanem Hannibál viselte az utolsó háborút, úgy neki kellett most a legyőzöttek sorsát is elviselnie. A karthágóiak kénytelenek voltak engedelmeskedni és hálát adhattak jó csillagzatuknak, hogy Hannibál, midőn gyorsan és a dolgot jól megfontolva a keletre menekült, megkímélte őket a nagyobb gyalázattól és csak azon csekélyebbet hagyta fenn szülővárosa számára, hogy legnagyobb polgárát örök időkre száműzte hazájából, vagyónát lefoglalta, és házáat leromboltatta. Így azon mély jelentőségű mondás, mely szerint azok az istenek kedvencei, kiknek teljes mértékkel nyújtatott a legnagyobb örömek és legnagyobb szenvedések kelyhe, Hannibálon is tökéletesen beteljesült. — A Hannibál elleni fellépésnél nehezebben igazolható az, hogy a római kormány még ennek eltávolítása után sem szűnt meg gyanakodni a városra és azt gyötörni. A pártok ugyan épen úgy forrongtak benne mint azelőtt; de ama rendkívüli ember eltávolítása után, ki a világ folyását kis híja hogy meg nem változtatta, a hazafipárt nem sokkal többet jelentett Karthágóban, mint Aetóliában vagy Acháiaiban. Azon eszmék közt, melyek ekkor e szerencsétlen várost mozgalomban tartották, a legokosabb kétségkívül az volt, hogy Karthágó csatlakozék Massinissához, s tegye őt a phoeníciiaiak ostorából azok védurává. De a hazafipártnak sem nemzeti, sem líbyai érületű töredéke nem jutott kormányra, ennek rúdja a római érületű oligarchák kezében volt, kik, a mennyiben nem mondtak le egyáltalában minden gondolatról a jövőre nézve, azon egyetlen eszméhez ragaszkodtak, hogy Karthágó anyagi jólétét és községi szabadságát Róma védnöksége alatt megmentsék. Ebben a rómaiak bátran meg-

nyugodhattak volna. De sem a tömeg, sem a közönséges Róma tartós
szabású kormányzó urak nem bírtak a hannibáli háború- feszültsége
ból fennmaradt alapos félelmöktől megszabadulni; a római Karthágó
kereskedők pedig irigy szemmel nézték a várost, mely még irányában.
most is, midőn politikai hatalmát már elvesztette, kiter-
jedt kereskedelmi clientélával és szilárd alapú, megingat-
hatatlan gazdagsággal bírt. A karthágói kormány már
567-ben kijelenté, hogy kész az 553-iki békében határ- 187. 201.
időkhöz kötött fizetéseket rögtön teljesíteni, a mit a ró-
maiak, nagyobb súlyt helyezvén Karthágó adókötelezett-
ségére mint sem magára a pénzösszegre, könnyen felfogha-
tólag visszautasítottak, és a mi által csak azon meggyőző-
désre jutottak, hogy e város, minden reá fordított fáradság
daczára sincs még tönkre téve és nem is tehető tönkre.
A hűtelen phöníciaiak üzelmei felett minduntalan új és
új hírek keringtek Rómában. Majd Hannibál küldöttjét,
a tyrosi Aristont látták Karthágóban, hogy a polgárságot
egy ázsiai hajóhad megérkezésére előkészítse (561), majd 193.
a tanács az üdv istenének templomában titkos éjjeli ülés-
ben adott kihallgatást Perseus követének (581); majd 173.
ismét egy hatalmas hajóhadnak jött híre, mely Karthágóban
a makedóniai háboru számára felszereltetett (583). Nem 171.
valószínű, hogy e híreknek egyéb alapjuk is lett volna
egyesek meggondolatlanságainál; de mindannyiszor jeladá-
súl szolgáltak új bántalmazásokra a rómaiak, új erősz-
akoskodásokra Massinissa részéről, és azon vélemény, hogy
egy harmadik pún háboru nélkül Karthágóval végkép el-
bánni nem lehet, bármily kevés értelme volt is, mind
mélyebb gyökereket vert a rómaiak lelkében.

Mialatt ily módon a phöníciaiak hatalma a válasz- Numídiak.
tott hazában ép úgy enyészetnek indult, a mint elenyé-
szett szülőföldjükön, mellettök egy új állam nevedett

fel. Éjszaki Afrika tengerparti vidékeit emlékezetet meghaladó idők óta egy nép lakta és lakja máig, mely önmagát Silah-nak vagy Tamazigt-nak nevezi, s melyet a görögök és rómaiak Nomádoknak vagy Numídiainak, azaz legeltető népnek, az arabok Berbernek, ámbár szintén egyszersmind „pásztoroknak“ (Sâvi) neveznek s melyet mi berbereknek vagy kabyloknak szoktunk nevezni. E nép, a mennyire nyelve mai napig meg van vizsgálva, semmi más ismert nemzettel nem rokon. A karthágói korban e törzsek, a közvetlenül Karthágó körül vagy közvetve a tengerparton tanyázókat kivéve, nagyjában fenntartották függetlenségüket, de egyszersmind megmaradtak pásztor- és lovas életmódjuk mellett, a minőt az Atlas lakói még ma is élnek, daczára annak, hogy úgy a phoeníkiái ábécé mint a phoeníkiái civilisáció nem maradt egészen ismeretlen előttök, és megtörtént, hogy a berber seikek fiaikat Karthágóban neveltették és phoeníkiái nemes családokkal összeházasították. A római politika nem akart közvetlen birtokokat szerezni Afrikában s inkább arra törekedett, hogy oly államot neveljen fel benne, mely ne legyen elég jelentékeny arra, hogy Róma védnökségét nélkülözhesse, de mégis elég erős arra, hogy Karthágó hatalmát, miután ez Afrikára szoríttatott, itt is lenyomja és az elgyötrött városnak minden szabad mozgást lehetetlenné tegyen. A mit Róma keresett, megtalálta a bennszülött fejedelmeknél. Éjszaki Afrika bennszülöttei a hannibáli háború korában három fő király alatt álltak, kik közül mindeniket, ottani szokás szerint, egy csomó fejedelem köteles volt hadba kísérni: Bocchar, a maurok királya alatt, ki az atlanti oceántól Molochath folyóig (ma Mluia a marokko-francia határon), Syphax, a massæsylosok királya alatt, ki innen kezdve az úgynevezett átfúrt hegycsúcsig (hétfok, Djidjeli és

Bona közt) a mai Óran és Algír tartományokban, és Massinissa, a massylok királya alatt, ki az átfúrt hegyfoktól a karthágói határig, a mai Constantine tartományban uralkodott. A leghatalmasabb közölök, Siga királya Syphax, a Róma és Karthágó közti utolsó háborúban legyőzetett és foglyúl vitetett Itáliába, hol fogságában meghalt; terjedelmes birodalma túlnyomó részben Massinissa kezébe került, — Syphax fia, Vermina, ámbár alázatos könyörgéssel visszaszerezte magának a rómaiaktól apja birtokának egy kis részét (554), mégis nem volt képes Róma régibb szövetségesét megfosztani azon szereptől, melyet mint Karthágó kiváltságolt szorongatója játszott. Massinissa a numídiái birodalom alapítójává lett; s ritkán találta meg valaki választás vagy véletlen útján helyét oly tökéletesen, mint ő. Testre nézve késő agg koráig egészséges és mozgékony, mérsékelt és józan mint egy arab, képes bármely fáradságot elviselni, reggeltől estig egy helyben állni és huszonnégy óráig nyeregben ülni; ifjusága kalandos viselkedésében úgy, mint Spanyolország harcztérein egyiránt kipróbált katona és hadvezér, és ép oly mestere ama még nehezebb művészetnek, mikép kell népes családjában a fegyelmet s országában a rendet fenntartani; egyiránt kész, tekintetekre nem hajtva, lábai elé borúlni a hatalmas védőnek és a gyöngébb szomszédnak, tekinteteket nem ismerve, nyakára hágni, s mind ezeken kívül Karthágó viszonyait, hol maga neveltetett s a legelőkelőbb házakba bejárás volt, ép oly jól ismerve, mint keserű afrikai gyűlölettel eltelve a maga és nemzete zsarnokai ellen: e nevezetes ember lelkévé lett nemzete fellendülésének, mely már-már elzúlésnek látszott indulni, s melynek erényei és hibái benne mintegy megtestesülten állnak előttünk. A szerencse, mint minden egyébben, úgy abban is kedvezésében részesítette

200.

Massinissa.

238—149.

Numidia ki-
terjesztése
és civilisá-
lása.

őt, hogy időt engedett neki műve megalkotására. Életének kilenczvenedik (516—605), uralkodásának hatvanadik évében halt meg, élete végéig teljes birtokában úgy testi mint szellemi erejének; egy éves fiút s azon hírnevet hagyva maga után, hogy korában az emberek legerősbike, s a királyok legjobbjá és legszerencsésebbike volt. Elmondtuk már, mily kiszámított világossággal engedték a rómaiak az afrikai ügyek fő vezetésében Massinissa iránti részrehajlásukat előtérbe lépni, s mily buzgón és következetesen használta fel ez a hallgatólagos engedélyt: birodalmát Karthágó rovására nagyobbíthatni. Az egész bennföld a sivatag széleig szinte magától a bennszülött uralkodó kezébe került, s még a Bagradas (Medserda) felső völgye a gazdag Vaga várossal is meghódolt a királynak; ki a Karthágótól kelet felé terjedő parton is megszállta a Nagy-Leptis nevű régi sídoni várost és más területeket úgy, hogy birodalma a mauretániai határtól a kyrenæig terjedt, Karthágó területét szárazon minden oldalról körülfogta s mindenütt közvetlen közelből nehezedett a phœnikiaiakra. Nem szenved kétséget, hogy Karthágót már jövődöbeli fővárosának tekintette; az ebben levő líbyai párt e tekintetben eléggé jellemző. De Karthágó nem csak területének csorbúlása által szenvedett rövidséget. A kóborló pásztorok nagy királyuk által más néppé lettek. A király példájára, ki a talajt nagy területen műveltetni kezdte s mindenik fiára jelentékeny szántóföldeket hagyott, alattvalói is kezdtek állandóan letelepedni és a földet művelni. A mint pásztoraikból polgárokat, úgy csinált fosztogató hordáiból katonákat, kiket Róma méltóknak tartott rá, hogy a légiók mellett harczoljanak, és teli kincstárt, jól fegyelmezett hadsereget, sőt még hajóhadat is hagyott utódaira. Székhelye Cirta (Constantine) egy hatalmas államnak élénk főváro-

sává és a phœnikiai civilisáció egyik fő fészkevé lett, mely a berber király udvarában buzgó, s alkalmasint már a jövőendő karthágói-numídiái birodalom létrejövetelére számított ápolásban részesült. Az eddig elnyomott líbyai nemzetiség ez által ön szemeiben felemelkedett s a nemzeti nyelv és erkölcsök még az óphœnikiai városokba is, mint Nagy-Leptisbe, behatoltak. A berber, Róma szárnyai alatt egyenlőnek, sőt különbnek kezdte magát érezni a phœnikiaiainál; a karthágói követeknek azt kellett Rómában hallaniok, hogy Afrikában ők az idegenek s hogy az ország a líbyaiak tulajdona. Éjszaki Afrikának még a nivelláló császári korban is életképesen és erőteljesen fennálló phœnikiai-nemzeti civilisációja sokkal inkább Massinissa műve, mintsem Karthágóé.

A Spanyolország partjain fekvő görög és phœnikiai városok, mint Emporiæ, Saguntum, Új-Karthágó, Malaca, Gádes, annál készségesebben vetették magokat a római uralom alá, miután önmagokra hagyatva aligha lettek volna képesek magokat a bennszülöttek ellen megvédeni; valamint Massália, ámbár sokkal jelentékenyebb és sokkal képesebb volt önmaga megvédésére eme városoknál, ugyanezen okokból szintén nem mulasztotta el szoros csatlakozás által Rómahoz hatalmas támaszt biztosítani magának a rómaiakban, kik viszont Massáliának, mint közbenső állomásnak Itália és Spanyolország közt, sokszorosan hasznát vették. A bennszülöttek azonban temérdek dolgot adtak Rómának. Egy nemzeti-ibériai civilisáció kiindulási pontjaiban ugyan éppen nem volt hiány, melynek sajátosságairól természetesen mi már alig alkothatunk világos fogalmat magunknak. Az ibériaiaknál messzire kiterjedt nemzeti írásra találunk, mely két fő fajra, az Ebró-völgyire s az andalúsiakra, s ezek mindenike valószínűleg ismét sokféle ágazatokra oszlik,

Spanyolország művelődési állapottai.

s mely úgy látszik, igen régi korból származik és inkább az ógörög, mint sem a phœnikiai ábécére megy vissza. Sőt a turdetánusokról (Sevilla körül) a hagyomány azt beszéli, hogy ősrégi korból származott dalokat, 6000 verssorból álló metrikus törvénykönyvet, sőt még történelmi feljegyzéseket is bírtak felmutatni; s e népet mindenütt Spanyolország legmíveltebb és egyszersmind legkevesebbé harczias népének nevezik, aminthogy háborúit rendszerint idegen zsoldosokkal is viselte. Kétségkívül e vidékre vonatkozik az is, a mit Polybios Spanyolország földművelésének és marhaterenyésztésének virágzó állapotáról mond, mi okból a kiviteli alkalmak hiánya folytán a gabona és a hús itt szerfelett olcsó áron volt kapható; és az, a mit pompás királyi palotáiról beszéll s az ezekben található „árpaborral“ teljes arany és ezüst korsókról. A műveltség azon elemeit is, melyeket a rómaiak hoztak magokkal, a spanyoloknak legalább egy része buzgón felkarolta, úgy hogy Spanyolország gyorsabban lépett az ellatinosodás útjára, mint bármely más része a tengeren túli tartományoknak. Így például a meleg fürdők használata itáliai modorban, már e korban divatba jött a bennszülötteknél. A római pénz is, mint minden jel mutatni látszik, hamarább jutott forgalomba, sőt hamarább utánóztatott is Spanyolországban, mint bárhol egyebütt Itálián kívül; a mit az ország gazdag ezüsbányái némileg meg is magyaráznak. Az úgynevezett „oscai ezüst“ (ma Huesca, Arragóniában), vagyis az ibériai felírással ellátott spanyol denárok már 559-ben említettnek, és sokkal későbbre a pénzverés kezdetét már azért sem tehetjük, mert verésükre a legrégebb római denárok szolgáltak mintául. De míg a bennszülöttek művelődése a déli és keleti vidékeken ily módon már annyiban kezére dolgozott Róma civilisációjának és uralmának, a mennyiben ezek

e földön komoly akadályokba épen nem ütköztek, addig az ország nyugoti és éjszaki részét és egész bennföldjét számos, többé-kevesebbé míveletlen népségek lakták, melyek még alig hallották híret bármiféle civilisátiónak — Inter-cátiában például az arany és ezüst használata még 600 körül is ismeretlen volt — és sem egymás közt, sem a rómaiakkal megférni nem tudtak. E szabad spanyolokra nézve jellemző a férfiak, s legalább ép annyira a nők, lovagi szelleme. Az anya, midőn fiát az ütközetbe bocsátá, ősei tetteinek elbeszéléssel tüzelte lelkesülését, s a legvitézebb férfinak a legszebb szűz kéretlenül ajánlta fel kezét. A párbaj mindennapi dolog volt, úgy a vitézség díjának elnyerése kedvéért, mint jogi viták elintézése végett, még fejedelmi rokonok közti örökösödési viták is döntettek el ennek segélyével. Nem egyszer megtörtént az is, hogy valamely ismeretes harcos az ellenséges sorok elé lépett, s azok közül név szerint bajvívásra hitta ki az ellenfelet; s ilyenkor a legyőzött köpenyét és kardját átadta a győztes félnek, sőt velle még vendégszeretetet is kötött. Húsz évvel a hannibáli háboru befejezése után a complégai (a Tájó forrásainak vidékén) kis keltibériai község követséget küldött a római hadvezérhez s azt izente neki, hogy küldjön neki minden elesett ember után egy lovat, egy köpenyt s egy pallost, különben pórul fog járni. A spanyolok, ámbár oly büszkék voltak fegyverök becsületére, hogy a lefegyverztetés gyalázatát gyakran nem bírták túlélni, mégis készek voltak bármely toborzó kezébe felcsapni és életüket bármily idegen úr kedvéért kockára tenni — jellemző azon izenet, melyet egy az ország szokásait jól ismerő római hadvezér küldött egy, a turdetánusok zsoldjában a rómaiak ellen harczoló keltibériai csapatnak, hogy: vagy tatarodjanak haza, vagy lépjenek kétszeres zsoldért római szol-

gálatba, vagy tűzzenek ki napot és helyet az ütközetre. Ha toborzó tiszt nem jelentkezett, akárhányszor saját szakállukra egyesültek szabad csapatokká, egészen campániai modorban, hogy a békésebb vidékeket fosztogassák, sőt városokat bevegyenek és megszálljanak. Mily vadnak és bízatalannak kellett a bennföldnek lennie, mutatja például az, hogy a Cartagénától nyugot felé való internálást a rómaiak súlyos büntetésnek tekintették, és hogy a túlsó Spanyolország római parancsnokai csak némileg mozgalmas időkben egész 6000 főig terjedő őrkísérekkel utaztak. Még világosabban kitűnik ez azon sajátságos módból, melyen a ket-tős görög-spanyol városban, Emporiæben a Pyrenæk keleti csúcsán, a görögök spanyol szomszédaikkal közlekedtek. A görög települők, kik egy félszigeten laktak, melyet száraz-földi oldalán fal választott el a spanyolok által lakott vá-rosrésztől, e falat minden éjjel polgárőrségek egy harmad-részevel rakták meg s egyetlen kapujánál az őrséget foly-tonosan egy főbb hivatalnokra bízta; spanyolnak nem volt szabad lábát a görög városba tennie, s a görögök, árúikat csak erős és jól fedezett csapatokban vitték a bennszülöttek elé. E nyugtalan és harczvágó, úgy Cid mint Don Quixote szellemével eltelt bennszülötteket kellett most a rómaiaknak megfékezniök, s hacsak lehetett, civilisálniök. Katonai tekintetben e feladat nem volt nehéz. A spanyolok ugyan nem csak városaik falai mögött vagy Hannibál vezérlete alatt, hanem magokra hagyva és nyílt csatában is nem megvetendő ellenfeleknek bizonyították magokat; rövid kétélű kardjokkal, melyet a rómaiak utóbb átvettek tőlök, és félelmes rohanó hadoszlopaikkal nem ritkán még a ró-mai légiókat is megingatták. Ha képesek lettek volna magokat katonailag fegyelmezni és politikailag összetartani, talán lerázhatták volna nyakukról a rájuk erőszakolt ide-

A rómaiak
háborúja a
spanyolok-
kal.

gen uralmat; de vitézségök inkább a guerilla mint sem a katona vitézsége volt, s a politikai belátás teljesen hiányzott belőlök. Ily módon Spanyolországban komoly háborúra és épen így komoly békére sem került a dolog; a spanyolok, mint utóbb Cäsär méltán szemökre vetette, a békében soha sem viselték magokat nyugodtan, a háborúban soha nem vitézül. A mily könnyen elbánt a római hadvezér a felkelők bandáival, oly nehéz volt a római államférfira nézve eszközöt találni, mely alkalmas legyen Spanyolország valódi lecsendesítésére és civilisálására; s miután az egyetlen valóban kielégítő eszköz, a nagymérvű latin telepítés, e korban a római politika általános céljával ellentétben állt, itt tényleg csak palliatív szereket alkalmazhatott. — Azon terület, melyet a rómaiak Spanyolországban a hannibáli háboru folyamában szereztek, eredetileg két tömegre oszlott: az egykor karthágói tartományra, mely főkép a mai Andalúzia, Granada, Murcia és Valencia tartományokat foglalta magában, és az Ebró-vídekre, vagyis a mai Arragóniára és Catalóniára, mely az utolsó háboru alatt a római hadsereg állandó hadiszállását képezte: mely területekből az innenső és túlsó Spanyolország két római provinciája alakíttatott. A bennföldet, mely körülbelül a két Castiliának felel meg, s melyet a rómaiak a Keltibéria neve alá foglaltak, fokonként igyekeztek Róma fennhatósága alá juttatni, míg a nyugoton beérték azzal, hogy főkép a mai Portugal és a mai spanyol Estremadura lusitán lakóit a római területre való betöréstől visszatartsák, az éjszaki parton lakó törzsekkel, a galláciaiakkal, astúriaiakkal és cantábriaiakkal pedig még egyáltalában nem álltak érintkezésben. A nyert vívmányok fenntartása és megszilárdítása azonban állandó őrség nélkül nem volt kivihető, miután az innenső Spanyolország

Állandó római őrseg.

elüljárójának, főkép a keltibériaiak megfékezésével, a túlsóénak pedig a lusitánok visszaverésével, évenként meggyűlt a baja. Ennélfogva Spanyolországban négy erős légióból, azaz vagy 40,000 emberből álló hadsereget kellett szakadatlanul hadi lábon tartani, s ezenkívül még a Róma által megszállott tartományokban a légiók támogatására igen gyakran a népfelkelést is fegyverre kellett szólítani. Ez kettős tekintetben bírt nagy fontossággal, miután itt kezdett először, vagy legalább először nagyobb mérvben, az ország katonai megszállása s ennek folytán a katonai szolgálat is állandóvá lenni. Ama régi római szokás, mely szerint csak oda küldtek hadakat, hol a pillanatnyi hadi szükség azt megkívánta, és igen súlyos és fontos háborúk kivételével a fegyverre szólított legénységet egy évnél tovább nem tartották a zászlók alatt, nem volt többé fenn tartható, ha a nyugtalan, távol és a tengeren túl fekvő spanyol tartományokat meg akarták tartani; itt egyszerűen lehetetlen volt a hadakat kivonni az országból, és nagy veszélylyel járt még tömeges felváltásuk is. A római polgárság be kezdte látni, hogy valamely idegen nép feletti uralom nem csak a szolgára, hanem az úrra nézve is sok kellemetlenséggel jár, és hangosan nyilvánítá bosszúságát a gyűlölt spanyolországi hadiszolgálat felett. Míg az új hadvezérek méltán vonakodtak a fennálló hadtestek tömeges felváltását megengedni, ezek fellázadtak s azzal fenyegetődztek, hogy ha el nem bocsáttatnak, magoktól haza mennek. — Magok a háborúk, melyeket Róma Spanyolországban viselt, csak alárendelt jelentőséggel bírtak. Már Scípió elutazásával megindultak és az egész hannibáli háboru ideje alatt eltartottak. A Karthágóval kötött béke (553) után a félszigetre is visszatért a nyugalom, de csak rövid időre. Mindkét tartományban 557-ben általános

felkelés tört ki; a túlsó tartomány parancsnoka erősen szorongattatott, az innensőé teljesen megveretett s maga is leöletett. Komolyan kellett most a háborúhoz látni, s ámbár a derék Quintus Minúcius prætor időközben legyőzte az első veszélyt, a senátus 559-ben mégis elhatározta, hogy magát Marcus Cátó consult küldi Spanyolországba. Ez, midőn Emporiæben partra szállt, csakugyan az egész innenső Spanyolországot a felkelők által elárasztva találta; alig maradt még a kikötőváros és néhány vár a belső vidéken a rómaiak hatalmában. A felkelők és a consuli sereg közt nyílt ütközetre került a dolog, melyben, nehéz tusa után, melyben ember ember ellen küzdött, a római hadtudomány a megkímélt tartalék segélyével döntötte el a nap sorsát. Erre az egész innenső Spanyolország bejelentette hódolatát; de ez is annyira nem volt komolyan véve, hogy a mint híre ment, hogy a consul hazatért Rómába, a felkelés ismét rögtön kitört. A hír azonban csalfa volt, és Cátó, miután azon községeket, melyek másodszor is fellázadtak, gyorsan leverte és lakóikat tömegesen eladta rabszolgákká, elrendelte a spanyolok általános lefegyverzését az innenső tartományban, és a Pyrenæktől kezdve a Guadalquivirig a bennszülöttek minden városának megparancsolta, hogy falaikat egy s ugyanazon napon lerombolják. Egyik sem tudta, mennyire terjed ki e rendszabály s nem volt idejük közös megállapodásra jutni; a legtöbb község engedelmeskedett, s az egynehány ellenkező közül is nem sok engedte a dolgot ostromra jutni, midőn vonakodásuk folytán a római sereg falaik előtt megjelent. — Ezen erélyes rendszabályok csakugyan maradandó hatásúak is voltak. De ennek daczára a „békés tartományban“ alig múlt el év, melyben egy vagy más völgyet vagy hegyi várat ne

195.

Cátó.

kellett volna engedelmességre kényszeríteni, és a lusitániaiak szakadatlan betörései a túlsó tartományba alkalmilag a rómaiak kemény vereségeivel jártak; a mint például 563-ban egy római sereg nagy veszteséget szenvedvén, kénytelen volt táborát cserben hagyni és gyors menetekben nyugalmasabb vidékekre vonúltni vissza. Csak azon győzelem, melyet 565-ben Lúcius Aemílius Paullus praetor *), s azon másik még nagyobb, melyet a vitéz Gáius Calpurnius praetor a Táguson túl 569-ben vítt a lusitániaiak felett, állította helyre egy időre a nyugalmat. Az innenső Spanyolországban a rómaiaknak addig szinte csak névleges uralmát a keltibériai népségek felett Quintus Fulvius Flaccus szilárdította meg, ki nagy győzelmet nyervén rajtok 573-ban, legalább a legközelebb fekvő cantonokat hódításra kényszerítette, és még inkább utóda Tibérius Gracchus (575. 576), ki egyrészt fegyverei által, melyekkel háromszáz spanyol községet hódított meg, másrészt és még

*) E helytartótól nem rég a következő decretum került napvilágra egy Gibraltár közelében talált s most a párisi muzeumban őrzött réztáblára vésve: „L. Aimilius, Lúcius fia, Imperator, elrendelte, hogy a lascutai toronyban (pénzekről és Plinius 3, 1, 15 után ismeretes, de ismeretlen fekvésű) lakó rabszolgái a hastaiaknak (Hasta regia, nem messze Jerez de la Fronterától) szabadok legyenek. Azon földet és helységet, melyet jelenleg bírnak, ezentúl is bírják és birtokolják mindaddig, míg a rómaiak népének és tanácsának tetszeni fog. Adatott a táborban (a város ép. 564. vagy 565. évében) jan. 12-kén.“ (*L. Aimilius L. f. inpeirator decreivit, uti quei Hastensium servei in turri Lascutana habitarent, leiberei essent. Agrum oppidumqu[e], quod ea tempestate possedisent item possidere habereque iousit, dum poplus senatusque Romanus vellet. Act. in castreis a. d. XII. k. Febr.*) Ez a legrégebb római okmány, melyet eredetiben bírunk, két évvel régebbi azon ismeretes rendeletnél, melyet az 568. év consulai a bacchanáliák ügyében kiadtak.

inkább az által jutott maradandó eredményekre, hogy ügyesen tudott ez egyszerű és büszke nemzettel ennek saját módja szerint elbánni. Tekintélyes keltibériaiakat rábírván, hogy vállaljanak a római seregben szolgálatot, clientélát teremtett magának; a kóborlóknak földet utalványozván s őket városokba özszeterelvén — Graccuris spanyol város megőrizte e rómainak nevét — komolyan elejét vette a martalóczkodásnak; s midőn az egyes népségek viszonyait a rómaiak irányában igazságos és bölcs szerződések által szabályozta, a mennyire lehetett, betemette jövődre nézve a lázadások forrását. Neve áldott emlékezetűvé lett a spanyolok közt, s ettől fogva, habár a keltibériaiak még nem egyszer nyugtalankodtak a járom alatt, mégis legalább viszonylagos béke uralkodott az országban. — A két spanyol tartomány kormányzati rendszere hasonlított a sicíliai és sardíniaihoz, de nem volt ezekével egyenlő. A fő kormányzás itt úgy, mint amott, két mellékconsulra bízott, kik először 557-ben neveztettek ki, mely évbe esik egyszerűsmind az új provinciák határainak szabályozása és végleges szervezése is. A bæbiusi törvény (562?) azon bölcs intézkedése, hogy a spanyol prætorok mindig két évre neveztessenek ki, a legfőbb hivatali állomások után való folyton növekedő versengés és még inkább azon féltékeny ellenőrzés folytán, melyet a senátus a hivatalnoki hatalom felett gyakorolt, nem hajtatott komolyan végre, s a mennyiben rendkívüli úton nem álltak be eltérések, a római helytartóság évenkénti változásának e távol fekvő és nehezen kiismerhető tartományokban különösen czélszerűtlen rendszere e téren is fennmaradt. A függő községek egytől egyig adófizetésre köteleztettek; de a sicíliai és sardíniai tizedek és vámok helyett Spanyolországban a rómaiak épen úgy, mint előttök a karthágóiak, az egyes városokra és törzsekre

Spanyolország kormányzata.

197.

192.

megállapított mennyiségű pénz fizetését vagy más szolgálmanyok teljesítését rótták, melyeknek katonai úton való behajtását a senátus a spanyol községeknek 583-ban emelt panaszai folytán betiltotta. Gabonát a spanyolok másképp mint kárpótlás fejében nem voltak kötelesek szolgáltatni, s ily módon sem szedhetett be a helytartó többet a huszadik magnál, s ezenkívül a felső hatóság imént említett rendelete szerint annak árát sem volt szabad egyoldalúlag megállapítania. Ellenben az alattvalók azon kötelezettsége, melynél fogva katonákat kellett a római seregbe állítaniok, egészen más jelentőséggel bírt Spanyolországban, mint legalább a békés Sicíliában; s e kötelezettség részletesen szabályoztatott is az egyes szerződésekben. Úgy látszik, hogy a spanyol városoknak igen gyakran a római értékű ezüst pénzek verése is megengedettett, s a római kormány itt korántsem igényelte magának a pénzverés monopóliumát úgy, mint Sicíliában. Rómának Spanyolország minden vidékén sokkal nagyobb szüksége volt az alattvalókra, sem-hogy ne igyekezett volna a tartományi alkotmányt a lehető legkíméletesebb módon léptetni életbe és kezelni. A Róma által különös kedvezésekben részesített községek közé tartoztak első sorban a görögök, phœníciaiak vagy rómaiak által alapított nagy parti városok, mint Saguntum, Gádes, Tarraco, melyek mint Róma uralmának a spanyol félszigeten természetes oszlopai, a Rómával való szövetkezésre bocsáttattak. Spanyolország a római községre nézve, egészben véve, katonai úgy mint pénzügyi tekintetben inkább teher volt mintsem nyereség; és közel fekszik a kérdés, miért nem rázta le a római kormány, melynek akkori politikája nyilván még nem irányult tengerentúli birtokok szerzésére, nyakáról e terhes birtokokat? Azon nem jelentéktelen kereskedelmi összeköttetések, a fontos vas- és még

fontosabb spanyol ezüsbányák, melyek legrégibb idő óta még a távol keleten is nagy hírben álltak *), melyeket Róma úgy mint Karthágó, a maga számára lefoglalt s melyek kezelését főkép Marcus Cátó szabályozta (559), kétségkívül egyik okát képezték ez eljárásnak; de fő oka annak, hogy Róma a spanyol félszigetet közvetlen birtokában megtartotta, az volt, hogy hiányzottak rajta oly államok, minők a kelta földön a massáliai köztársaság és Libyában a numídiái királyság voltak, s hogy Spanyolországot nem bocsáthatta ki kezéből a nélkül, hogy bármely kalandornak lehetővé ne tegye a Barcasok spanyol királyságának megújítását.

195.

*) I. Makkab. 8, 3: „És Júdás hallotta, a mit a rómaiak Spanyolországban ténének, hogy az ottani ezüst- és aranybányák uraivá lehessenek.“

VIII. FEJEZET.

A keleti államok s a második makedóniai háboru.

A hellen
kelet.

Azon mű, melybe Sándor, Makedónia királya egy századdal előbb fogott, mintsem a rómaiak csak egy talpalatnyi földdel is bírtak volna azon területen, melyet ő a magáénak nevezett, e mű az idők folyamában, bár egészben véve hűn ragaszkodva nagy alapgondolatához: a kelet hellenesítéséhez, megváltozott és egy hellen-ázsiai államrendszer megalakulásává fejlődött ki. A görög nemzet legyőzhetetlen vándorlási és költözködési hajlama, mely kereskedőit egykor Massáliába és Kyrenébe, a Níl partjára s a fekete tengerre elvezette, most fenntartotta azt, a mit a király meghódított, és a görög civilisáció az Achæmenidák régi birodalmában, a Sarissák védszárnyai alatt mindenütt békés úton meghonosodott. Azon tisztek, kik a nagy hadvezér örökségébe beültek, végre meg tudtak férni egymással, s az egyensúly bizonyos rendszere jött létre, melynek még ingadozásaiban is bizonyos szabályosság uralkodik. Azon három első rangú állam közül, melyek ez államrendszerhez tartoznak — Makedónia, Ázsia és Egyiptom — Makedónia V. Fülöp alatt, ki 534 óta királyi trónját elfoglalta, egészben véve legalább külsőleg az volt,

Nagy hatalmak.

Makedónia.
220.

a mi II. Fülöp, Sándor apjának uralkodása alatt volt: jól kikerekített katonai állam, rendezett pénzügyi viszonyok közt. Az éjszaki határon, miután a gall áradat hullámai lezajlottak, a régi állapotok ismét helyre álltak; az illyr barbárokat a határőrség legalább rendes időkben könnyű szerivel féken tartotta. Délen, Görögország nem csak általában Makedóniától függött, hanem nagy része: egész Thessália a legtágabb értelemben, az Olymposztól a Spercheiosig és Magnesia félszigetig, Euboea nagy és fontos szigete, s Lokris, Doris és Phokis vidéke, végre Attika s egy csomó egyes hely a Peloponnesuson, mint Sunion hegyfoka, Korinth, Orchomenos, Heræa s a triphyloni terület — mind ezen helységek és tartományok egyenesen alá voltak vetve Makedóniának és makedóniai őrségeket kaptak, mindenek felett ama három nagy fontosságú vár „a hellenek három bilincse”: Demetrios Magnesiában, Chalkis Euboeán és Korinth. Az állam hatalmának alapját azonban leginkább a törzsország, a makedóniai tartomány képezte. E tágas vidék népessége ugyan feltűnőleg ritkás volt; Makedónia minden erejének megfeszítésével alig volt képes annyi katonát állítani ki, a mennyit egy két légióból álló közönséges consuli sereg foglalt magában, és félre nem ismerhető, hogy e tekintetben az ország még mindig nem heverte ki azon veszteségeket, melyeket Sándor hadjáratai s a gall betörések okoztak népességében. Mialatt azonban a tulajdonképi Görögországban a nemzet erkölcsi és állami ereje pusztulásnak indult, és, miután a nép már lejárta magát, s az élet már alig látszott megérni azon fáradtságot, melylyel járt, még a jobbak is poharazással, vívással vagy az íróasztalnál töltötték napjaikat; mialatt a görögök a keleten és Alexandreiában a míveltség termékenyítő magvait szórták el a sűrű belföldi népségek közt, s nyelvöket

és nyelvességöket, tudományukat és tudákosságukat szabadon terjeszthették, de számuk alig volt elegendő arra, hogy e nemzeteknek tiszteket, államférfiakat és iskolatanítókat adhassanak, és sokkal csekélyebb, semhogy még csak a városokban is tiszta görög jellegű középrendet alkothassanak, — azalatt az éjszaki Görögországban még jó része fennmaradt azon tősgyökeres nemzetiségnek, melyből a marathoni harczosok támadtak. Innen azon önbizalom, melylyel a makedóniaiak, aetóliaiak, akarnániaiak a keleten mindenütt, a hol megjelennek, különb fajként lépnek fel és ilyenül is fogadtatnak; innen azon túlnyomó szerep, melyet ennek folytán Alexandreia és Antiochia udvaraiban játszanak. Jellemző azon alexandreiai emberről szóló elbeszélés, ki hosszabb időn át Makedóniában élve az ottani erkölcsöket és viseletet elsajátította, s midőn szülővárosába visszatért, önmagát férfiúnak tartotta, honfitársait pedig rabszolga számba vette. E nyers felebbvalóságából s meg nem gyöngült nemzeti érzületből mindenek felett Makedónia, mint a leghatalmasabb és legrendezettebb éjszaki görög állam vont hasznot. A régi, bizonyos tekintetben rendi alkotmányon ugyan itt is felülkerekedett az abszolutismus; de az úr és alattvaló mégis korántsem állnak úgy egymással szemben Makedóniában, mint Ázsiában és Egyiptomban, s a nép még önállónak és szabadnak érzi magát. Az ország ellensége elleni szilárd bátorságban, legyen az bárki, a haza és az öröklött kormány iránti rendületlen hűségben, a legsúlyosabb szorongatások közti bátor kitartásban az ókor minden népei közt egy sem áll oly közel a rómaihoz, mint a makedóniai; és az államnak a csodával határos újjászületése a gall betörés után, halhatatlan dicsőségére válik úgy a vezérférfiaknak, mint a népnek, melynek élén állottak. — A második nagyhatalom, Ázsia,

nem volt egyéb mint a felületesen átalakított és hellenesített Perzsia, a „királyok királyának“ birodalma, a mint ura magát, eléggé jellemzőleg úgy elbizakodására mint gyöngeségére nézve, nevezni szokta; örökölve annak régi igényeit, melyekkel a Hellesponttól a Pendsábig akart uralkodni és örökölve silány szervezetét, nem volt egyéb többé-kevesebbé függő államok, engedetlen satrapiák és félszabad görög városok halmazánál. Főkép Kis-Ázsiának, mely névleg a Seleukidák birodalmához soroztatott, tényleg egész éjszaki partja és keleti bennföldjének túlnyomó része belföldi dynasták vagy Európából betolakodott kelta csordák kezében volt; a nyugoti résznek jó darabját Pergamon királyai bírták, a szigetek és parti városok pedig részben egyiptomi birtokok, részben szabadok voltak, úgy hogy a nagy király számára itt alig maradt egyéb, mint a belső Kilikia, Phrygia, Lydia és egy csomó alig érvényesíthető jogcím szabad városok és fejedelmek felett — szakasztott azon módon, a minő annak idején a német császár hatalma volt saját családi birtokainak határán kívül. A birodalom hiába való kísérletekben emésztette fel erejét, midőn az egyiptomiakat a parti tartományokból kiszorítani törekedett, midőn a határokon a keleti népekkel, a párthusokkal és baktriaiakkal, s Kis-Ázsiában az ennek romlására benne letelepedett keltákkal állt folytonos viszályban; midőn a keleti satrapák és kis-ázsiai görögök emancipationális kísérleteit szakadatlanul elnyomni törekedett és részt vett azon családi viszályokban és trónkövetelők lázásaiban, melyekben ugyan, valamint általában egyikében sem azon csapásoknak, melyek elfajúlt korban az absolut monarchiával járnak, a diadoch-államok egyike sem szenved hiányt, melyek azonban az ázsiai államban azért voltak ártalmasabbak mint egyebütt, mert itt a biro-

Egyiptom.

dalom laza kapcsolata folytán egyes országrészeknek rövidebb vagy hosszabb időre való elszakadására szoktak vezetni. — Határozott ellentétben Ázsiával, Egyiptom szilárdan befejezett egységes állam volt, melyben az első Lagidák értelmes politikája, a régi nemzeti és vallásos hagyományok és szokások ügyes felhasználásával egy teljesen korlátlan kabinet-uralomnak vetette meg alapját, s melyben még a legrosszabb kormányzat sem volt képes sem emancipationális sem elszakadási kísérletekre vezetni. Teljesen eltérőleg a makedóniaiak nemzeti royalistaságától, mely önérzetökön alapúlt és annak politikai kifejezése volt, Egyiptomban az ország tökéletesen passiv, ellenben minden a főváros volt, ez pedig az udvar függeléke; mi okból az uralkodók lanyhasága és lomhasága itt még inkább megbénította az államot, mint Makedóniában és Ázsiában, míg megfordítva oly emberek kezében, mint I. Ptolemæos és Ptolemæos Euergetes, ez államgépezet szerfelett használhatónak bizonyúlt. Egyiptomnak két nagy versenytársa feletti sajátságos előnyeinek egyike abban állt, hogy politikája nem ábrándképeket hajhászott, hanem világos és elérhető czélok után törekedett. Makedónia, Sándor szülőföldre; Ázsia, azon ország, melyben Sándor trónját megalapította, nem szűntek meg magokat a sándori monarchia közvetlen folytatásainak tekinteni, és többé-kevesbbé hangosan igényt formálni arra, hogy e monarchiát ha vissza nem állíthatják is, de legalább képviseljék. A Lagidák soha sem kísértették meg világbirodalom alapítását és soha sem ábrándoztak India meghódításáról; e helyett azonban az India és a földközi tenger közti egész forgalmat a phoeníkiái kikötőkből átterelték Alexandriába, és Egyiptomot e kor első kereskedő és tengeri államává, s a keleti földközi tengernek, valamint szigeteinek és partjainak urává

tették. Jellemző hogy III. Ptolemæos Euergetes minden hódítmányát, az egy Antiochia kikötő - város kivételével, önkényt visszaadta Seleukos Kallinikosnak. Egyfelől ezáltal, másfelől kedvező geographiai fekvése folytán Egyiptom katonai tekintetben úgy a védelem, mint a támadás szempontjából kitűnő helyzetbe jutott, szemben a két szárazföldi hatalommal. Mialatt az ellenség még szerencsés eredmények kivívása után is alig volt képes a szárazföldi hadakra nézve minden felől szinte megközelíthetetlen Egyiptomot komolyan fenyegetni, azalatt az egyiptomiak a tenger felől nem csak Kyrénében, hanem Kyproson és a Kykladokon, a phoeníkiái-syriai partokon, Kis-Ázsia egész déli és nyugoti partján, sőt még Európában a thrák Chersonesoson is megfészkelhették magokat. A termékeny Níl völgyének példátlan kizsákmányolása közvetetlenül az állami kincstár javára, és az anyagi érdekeket komolyan és ügyesen előmozdító s ép oly tekinteteket nem ismerő mint értelmes és belátó pénzügyi gazdálkodás az alexandriai udvart még mint pénzhatalmat is maradandóan magasabbra emelte ellenfeleinél. Végre azon értelmes bőkezűség, melylyel a Lagidák a kornak, az ismeretek és tudományok minden ágában komoly vizsgálatra irányuló, szellemét felkarolták, s e vizsgálódásokat az absolut monarchia korlátai közt megtartani és ennek érdekeihez kapcsolni tudták, nem csak közvetetlen hasznára vált az államnak, melynek hajó- és gép-építészete jótékonyan érezte az alexandreiai matematika befolyását, hanem egyúttal ezen új szellemi hatalmat, a legjelentékenyebbet és legnagyobb-szerűt, mely a hellen nép lelkében politikai elforgácsoló-dása után még élt, a mennyire az egyáltalában valakinek szolgálatára oda adhatta magát, az alexandreiai udvar szolgáljává tette. Ha Sándor állama fennmaradt volna, benne

a görög művészet és tudomány oly székhelyre talált volna, mely méltó is, képes is lett volna befogadására; most, midőn a nemzet szétforgácsolódott, a tudományos kosmopolitismus burjánzott fel benne, s ennek mágnesévé csakhamar Alexandreia lett, hol a tudományos segédeszközök és gyűjtemények kimeríthetetlenek voltak, hol a királyok tragœdiákat s a miniszterek ezekhez commentárokat írtak s a nevelő intézetek és akadémiák virágzottak. — Ebből könnyen kivonható a három nagyhatalom egymás iránti viszonya. Azon tengeri hatalom, mely a partokon uralkodott s a tengert monopolisálta, az első kivívott nagy siker — vagy is az európai és ázsiai szárazföldek egymástól való elválasztása után, tovább menve, kénytelen volt a szárazföld két nagy hatalmának gyöngítésére törekedni, tehát egyúttal valamennyi kisebb államot pártfogása alá venni, míg megfordítva Makedónia és Ázsia, bár egymásnak is vetélytársai voltak, mégis mindenek felett Egyiptomban látták közös ellenfelöket, kivel szemben összetartottak vagy legalább össze kellett volna tartaniok.

Kis-ázsiai
királyságok.

A másodrangú államok közt a kelet és nyugot érintkezésének szempontjából csak közvetett jelentőséggel bír az államok azon lánczolata, mely a káspi tenger déli végétől a Hellespontig terjedve, Kis-Ázsia belsejét és éjszaki partvidékét tölti be: Atropaténe (a mai Aderbidjanban, a káspi tengertől délnyugoti irányban), mellette Arménia, Kappadókia a kis-ázsiai bennföldön, Pontos a fekete tenger délkeleti, Bithynia délnyugoti partján — meg annyi töredékei a nagy perzsa birodalomnak, és keleti, többnyire óperzsa dynastiák uralma alatt állva; melyek közül nevezetesen Atropaténe félreeső hegyvidéke, mely mellett még Sándor hadjárata is nyomtalanul zúgott el, tulajdonképi menedékhelye volt a régi perzsaságnak; s melyek egytől

egyig ugyanazon ideiglenes és felületes függésben álltak azon görög dynastiától, mely Ázsiában a nagy királyok helyét elfoglalta, vagy legalább azt tartotta magáról, hogy elfoglalta. — Az általános viszonyokra nézve nagyobb fontossággal bír a Kis-Ázsia bennföldjén keletkezett kelta állam. Itt, középen Bithynia, Paphlagónia, Kappadókia és Phrygia közt telepedett le három kelta népség, a tolistobóiok, tectoságok és trocmusok, a nélkül azonban, hogy akár hazai nyelvökkel és szokásaikkal, akár alkotmányukkal és rablómesterségökkel felhagytak volna. Azon tizenkét négyesfejedelem, kiknek mindenike a három törzs mindenikének négy kantona közül, egynek-egynek élén állt, képezte a háromszáz főből álló tanácscsal a nemzetben a legfőbb tekintélyt és a „szent helyen“ (*Drunemetum*) tartott gyűlést leginkább véritéletek hozására. A mily sajátságosnak találták az ázsiaiak a kelta megyei alkotmányt, ép oly meglepő volt rájuk nézve ezen éjszaki betolakodók hetyke bátorsága és katonai életmódja, kik egyfelől bármely háborúra zsoldosokkal szolgáltak a harczot nem kedvellő szomszédaiknak, másfelől a körülfekvő tartományokat sarczolták és fosztogatták. E nyers, de erőteljes barbárok közös réme voltak a körülöttök lakó elpuhult nemzeteknek, sőt magoknak az ázsiai nagy királyoknak is, kik miután a kelták már nem egy ázsiai sereget semmivé tettek, s miután I. Antiochos Soter király még saját életét is elvesztette az ellenök vítt harczban (493), végre adófizetőikké lettek a keltáknak. — E gall csordák elleni merész és szerencsés fellépésének köszönhetette Pergamonnak egy gazdag polgára, Attalos, hogy szülő városától királyi címet kapott s azt örökül hagyhatta utódaira. Ez új udvar az volt kicsinyben, a mi az alexandreiai nagyban, itt is napirenden volt az anyagi érdekek előmozdítása, a művészet és irodalom

Kis-ázsiai
kelták.

261.

Pergamon.

ápolása, s a kormányrendszer körültekintő és józan kabinet-politikában állt, melynek fő célja volt egyfelől győngíteni a két veszedelmes szárazföldi szomszéd hatalmat, másfelől Kis-Ázsia nyugoti részében egy önálló görög államnak vetni meg alapját. Teli kincstáruk nagyban emelte e pergamoni urak jelentőségét; tetemes összegeket előlegeztek a syriai királyoknak, melyeknek visszafizetése utóbb szerepet játszott a római békefeltételek közt; sőt ez úton még területöket is sikerült megnagyobbítaniok, a mint például Aeginát, melyet a szövetkezett rómaiak és aetóliaiak az utolsó háborúban Philippos frígytársaitól, az acháioktól elfoglaltak, az aetóliaiak, kiknek az szerződésszerűleg osztályrészökhöz jutott, 30 talentumon (51,000 tallér) adták el Attalosnak. A pergamoni államon azonban, dacára udvara fényének s a királyi címnek, mégis rajta maradt valami a városi jellegből, a mint hogy politikájában is rendszerint a szabad városokkal járt karöltve. Attalos maga, az ókor Medici Lőrincze, élete végéig gazdag polgár maradt, s az Attalidák családi élete, kiknek házából az egyetértést és bensőséget még a királyi cím sem bírta száműzni, éles ellentétben állt a nemesebb származású dynastiák sívár, aljas gazdálkodásával. — Az európai Görögországban, a keleti partokon levő római birtokokon kívül, melyek közül a legfontosabbakban, nevezetesen Kerkirában, úgy látszik, római hivatalnokok székeltek, és a közvetetlenül makedóniai területen kívül, még önálló politika űzésére többé-kevesebbé képesek voltak az epeirosiak, az akarnániaiak és aetóliaiak éjszaki, a bœótiak és athéniek közép Görögországban, és az acháiok, lakedaemoniak, messéneiek és elisie a Peloponnesuson. Ezek közül az epeirosi, akarnániai és bœótiak köztársaságok sok tekintetben szoros kapcsolatban álltak Makedóniával, főkép az akar-

Görögország

Epeiros,
Akarnánia,
Boeotia.

nániaiak, miután az aetóliaiak elnyomása ellen csak Makedónia védelmével bírták magokat megvédeni; de egyikök sem volt jelentékeny. Belső állapotaik igen különbözők voltak; hogyan mentek itt a dolgok, annak példájául szolgálhat az, hogy Boeótiában, mely, az igaz, valamennyinél mélyebben süllyedt, szokássá vált minden vagyont, melyre egyenes vonalban örökös nem volt, korcsma-kompániákra hagyni, és hogy azokra nézve, kik valamely államhivatalba akartak jutni, évtizedeken keresztül a megválasztás első feltétele az volt, hogy kötelezzék magokat, miszerint semmiféle hitelezőnek, főkép idegennek nem fogják követelésének pörös úton való behajtását megengedni. — Az athéniak rendszerint Alexandreia részéről támogattattak Makedónia ellenében és szoros frígyben álltak az aetóliaiakkal; de ők is tökéletesen tehetetlenek voltak, s a dicső múlt e méltatlan ivadékait úgy szólván csak az attikai művészet és költészet dicsköre emelte ki egy csomó hasonsszórú kis város homályos sorából. — Hathatósabb volt az aetóliai szövetség hatalma; az erőteljes éjszaki görögség még meg nem törve élt benne, de természetesen sivár fegyelmetlenséggé és kormányozhatlansággá fajúlva — az állami törvény megengedte minden aetóliai férfúak, hogy mint szökevény bárki ellen, még az aetóliaiakkal frígyben álló állam ellen is szolgálhasson; s midőn a többi görögök sürgetőleg kérték e visszaélés megszüntetését, az aetóliai gyűlés azt felelte, hogy könnyebb Aetóliát Aetóliából, mint e tételt az ország jogából kitörülni. Az aetóliaiak nagy hasznára válhattak volna a görög népnek, ha nem váltak volna még nagyobb kárára e szervezett rabló-gazdálkodás, az achái szövetséggel való mély ellenségeskedésök és a makedóniai nagyhatalom elleni káros oppositíójok által. — Peloponnesuson az achái szövetség a

Athén.

Aetólia.

Acháiok.

tulajdonképi Görögország legjobb elemeit egyesítette magában egy, polgárisodáson, nemzeti érzületen és békés harczképességen alapuló, szövetséggé. De virágzását és főkép hadi erejét külső terjeszkedése daczára Aratos diplomatiái önzése elnyomta, ki a Spártával felidézett szomorú bonyodalmak és Makedónia beavatkozásának a Peloponnesuson még szomorúbb segélyül hívása által az achái szövetséget oly tökéletesen alája vetette a makedóniai suprematiának, hogy ettől fogva makedóniai őrsegek rakkattak az ország váraiba s a nép évenként hűséget esküdött Philipposnak. A Peloponnesus kisebb államainak, Elisnek, Messénének és Spártának politikáját, az achái szövetség iránti régi, főkép határvillongások által táplált ellenségeskedésök határozta meg; s ezek, miután az achaiók Philippossal tartottak, ætóliai és Makedónia-ellenes érzelműek voltak. Némi jelentőséggel ez államok közt csupán a spártai katonai királyság bírt, melynek trónjára Machanidás halála után egy Nábis nevű ember lépett; mind vakmerőbben s orczátlanabbúl kizárólag a kóborlókra és vándorló zsoldosokra támaszkodva, kiknek nem csak a polgárok házait és szántóföldjeit, de nejeit és gyermekeiket is ajándékúl adta, és sűrű összeköttetésben állva, sőt a közös haszon alapján egyenesen társaságba lépve a tengeri rablásra Kréta szigetével, a zsoldosok és tengeri rablók e nagy laktanyájával, melyen néhány helységet is bírt. Szárazföldi rabló-kalandjai és a Malea hegyfokon tartott kalózhajói távol vidékek rémjai voltak, ő maga aljassága és kegyetlensége miatt általános gyűlölet tárgyát képezte; de hatalma mindinkább terjedt és a zamai ütközet ideje táján sikerült még Messénét is birtokába vennie. — Végre, a középállamok közt legfüggetlenebbek a Propontis európai partján, az egész kis-ázsiai parton és az ægæi tenger szí-

Spárta, Elis,
Messene.

Görög város-
szövetség.

getein fekvő görög kereskedő városok voltak, melyek egyszersmind a legvilágosabb pontot képezik a hellen államrendszer e zavaros tarkaságában, és pedig leginkább hárman közülök, melyek Sándor halála után ismét szabadságok teljes élvezetébe jutottak és tevékeny tengeri kereskedésök által tekintélyes politikai hatalomra vergődtek, sőt jelentékeny területet is szereztek magoknak: Byzantiont, a Bosporos urát, melyet a tengerszoroson szedett vámok és a fekete tengeren űzött jelentékeny gabnakereskedése tettek gazdaggá és hatalmassá; Kyzikost az ázsiai Propontison, Milet leányvárosát és örökösét, mely a legszorosabb viszonyban állt a pergamoni udvarral, s végre és mindenek felett Rhodost. A rhodosiakat, kik rögtön Sándor halála után a makedóniai őrseget elkergették, kereskedés és hajózás tekintetében szerencsés helyzetök a forgalom közvetítőivé tette az egész keleti földközi tengeren; és derék hajóhaduk, valamint polgárságuknak a 450-ki híres ostrom alkalmával tanúsított bátorsága lehetővé tette rájuk nézve, hogy az örök viszálykodások e korában, melyben mindenki ellensége volt mindenkinek, óvatosan és erélyesen képviseljék, s ha kellett, fegyverrel védjék meg semleges kereskedelmi politikájokat; a mint például Byzantiont fegyverrel kényszerítették, hogy a rhodosi hajóknak vám-mentességet adjon a Bosporuson, és a pergamoni uralkodóknak nem engedték meg, hogy a fekete tengert elzárják. A szárazföldi háborútól ellenben lehetőleg tartózkodtak, daczára annak, hogy az átellenben fekvő kariai parton nem jelentéktelen birtokokat szereztek, s azt, ha kénytelenek voltak reá, zsoldosokkal viselték. Mindenfelé, Syrakúsával, Makedóniával és Syriával, mindenek felett azonban Egyiptommal baráti viszonyban álltak és nagy tiszteletben részesül-

Rhodos.

304.

tek az udvaroknál, úgy hogy a nagy hatalmak, háborúikban nem egyszer kérték ki közvetítésöket. De különösen pártjokat fogta Rhodos azon görög tengeri városoknak, melyek nagy számmal feküdtek a pontusi, bithyniai és pergamoni birodalmak partjain és az Egyiptom által a Seleukidáktól elvett kis-ázsiai partokon és szigeteken elszórva, minők például Sinope, Herakleia Pontike, Kios, Lampsakos, Abydos, Mytilene, Chios, Smyrna, Samos, Halikarnassos és számos mások. Mindezek nagyjában szabadok voltak és földesuraikkal nem volt egyéb dolgok, mint hogy privilégiumaik megerősítését tőlök kikérték s legfeljebb mérsékelt adót fizettek nekik; a dynasták netaláni túlkapásai ellen hol simulékonyság, hol erély segélyével tudták magokat megóvni. E tekintetben Rhodosban találták fő támaszukat, mely például Sinopét hathatósan segítette a pontosi Mithridates ellen. Mennyire megszilárdult e kis-ázsiai városok szabadsága az uralkodók viszálykodásainak közepette és épen ellenségeskedéseik folytán, mutatja például az, hogy néhány évvel utóbb Antiochos és a rómaiak nem maga e városok szabadsága, hanem csak a felett vitáztak, vajon kötelesek-e azok szabadságlevelüket a király által megerősíttetni, vagy nem. E városszövetség mint minden egyéb, úgy e sajátságos helyzete tekintetében is az ország uralkodói irányában, majdnem mássa volt a Hansának, élén Rhodossal, mely szerződésekben a maga és szövetségesei nevében alkudozott és határozott. Ezek képviselték a városi szabadságot szemben a monarchikus érdekekkel, s mialatt falaik körül a háboru pusztított, azokon belül a polgári szellem és jóllét aránylagos nyugalomban gyökeret vert, s művészet és tudomány virágzottak, a nélkül hogy a sivár katona-gazdálkodás eltiporta vagy az udvari levegő elfonnyasztotta volna.

Így álltak a dolgok keleten, midőn a kelet és nyugot közti politikai válaszfal ledőlt s a keleti hatalmak, első sorban a makedóniai Philippos, indítatva érezték magokat a nyugot dolgaiba beavatkozni. Hogyan történt ez, és mikép folyt le az első makedóniai háború (540—549), azt részben már elmondtuk, valamint jeleztük azt is, hogy mit tehetett volna Philippos a hannibáli háborúban s hogy mily kevés történt abból, a mire Hannibál várhatott és számíthatott. A történetek ismét világosan bebizonyították, hogy az absolut örökösödési monarchia a legártalmasabb kockajáték a világon. Philippos nem olyan ember volt, minőre Makedóniának e korban szüksége lett volna; de azért nem volt jelentéktelen ember. Valódi király volt a szó legjobb és legrosszabb értelmében. A vágy, hogy önmaga és egyedül uralkodhassék, volt lényének alapvonása; büszke volt bíborára, de nem csak erre, — és méltán büszke lehetett. Nem csak a katona vitézségének s a hadvezér éleslátásának adta bizonyosságát, de a köz ügyek vezetésében is emelkedett szellemet árult el mindenben, a miben makedóniai becsületérzése megsértetett. Tele észszel és elmés-séggel, mindenkit meg tudott nyerni, a kit megnyerni akart, és pedig leginkább a legtehetségesebb és legmíveltebb embereket, mint például Flamíniust és Scípiót; poharazás közben jó czimbora s a nőkre nézve nem pusztán rangja által volt veszélyes. De egyúttal a legfelfuvalkodottabb és leggazabb emberek egyike volt, kiket ez orzátlan kor termett. Szavajárása volt hogy az isteneket kivéve, nem fél senkitől; de szinte úgy tetszett, mintha istenei ugyanazok lennének, kiknek hajóhadí vezére Dikæarchos rendes áldozatokat mutatott be, az Istentelenség (Asebeia) és a Gázság (Paranomía). Sem tanácsosainak és tervei előmozdítóinak élete nem volt szent előtte, sem attól

Philippos,
Makedónia
királya.

214—205.

nem riadt vissza, hogy az athéniek és Attalos elleni elkeseredésének tiszteletreméltó emlékek és nevezetes műtárgyak elpusztításában ne keressen elégtételt; mint mondják, állami alapelv volt nála az, hogy a ki az apát meggyilkoltatja, fiait is kénytelen megöletni. Lehet hogy nem talált gyönyört magában a kegyetlenségben; de mások élete és szenvedései közönös dolgok voltak rá nézve, s a következetlenségnek, mely egyedül teszi az embert tűrhetővé, nem jutott hely merev és kemény szívében. Azon tételt, mely szerint az abszolút királyt sem ígéretei, sem az erkölcs törvényei nem kötelezik, oly ridegen és kirívóan fitogtatta, hogy épen ez által gördítette a legnagyobb akadályokat saját terveinek útjába. A belátást és elszántságot senki sem tagadhatja meg tőle, de e tulajdonok benne sajtószerű módon párosultak a késedelmezéssel és lanyhasággal; a mit részben talán az magyaráz meg, hogy már tizenhatszadik évében lett abszolút uralkodóvá, és hogy féktelen dühöngése mindazok ellen, kik őt ellenmondás vagy ellenkező tanácsaik által a személyes uralkodásban zavarták, minden önálló tanácsadót elriasztott köréből. Hogy mi minden hatott közre lelkében arra, hogy az első makedóniai háborút oly gyöngén és szégyenletesen viselje, a mint viselte, azt meg nem mondhatjuk — talán a görög lomhasága, mely csak a küszöbön álló veszéllyel szemben fejt ki teljes erejét, sőt talán közönössége a nem általa készült terv, és féltékenysége Hannibálnak őt megszégyenítő nagysága iránt is. Annyi bizonyos, hogy későbbi magatartásában nem ismerünk többé azon Philipposra, kinek tunyaságán Hannibál terve hajótörést szenvedett.

maradandóan békében fog élni s ezentúl magát tisztán a kelet ügyeinek szenteli. Nem szenved kétséget, hogy rosszúl esett neki Karthágó gyors legyőzése; az is lehetséges, hogy Hannibál Makedóniának egy második hadizenetét remélte s hogy Philippos az utolsó karthágói sereget csendben saját zsoldosaival is szaporította. De úgy azon hosszadalmas ügyek, melyekbe időközben keleten bonyolódott, mint a nyújtott támogatás módja és főkép a rómaiak teljes hallgatása e békeszegés felett, kik pedig kerestek okot a háborúra, kétségtelenné teszik, hogy Philipposnak esze ágában sem volt 551-ben helyre pótolni azt, a mit tíz évvel előbb kellett volna tennie. — Egészen másfelé vetette ő szemét. Ptolemæos Philopator Egyiptomban 549-ben meghalt. Utóda, az ötéves gyermek Ptolemæos Epiphanes ellen Makedónia és Ázsia királyai, Philippos és Antiochos egyesültek, hogy a szárazföldi monarchiák régi haragját alaposan kiöntsék e tengeri hatalom felett. Elvégezték, hogy az egyiptomi állam osztassék fel, hogy Egyiptom és Kypros Antiochosé, Kyrene, Iónia és a Kykladok Philipposé legyenek. A királyok nem csak minden ok, hanem egyszersmind minden ürügy nélkül, teljesen Philippos szellemében, kezdték meg a háborút úgy „a mint a nagy halak felfalják a kicsinyeket.“ A szövetkezettek egyébiránt, főkép Philippos, helyesen számítottak. Egyiptomnak elég dolgot adott magát a hozzá közelebb levő ellenség ellen Syriában megvédenie; s a kis-ázsiai birtokokat és a Kykladokat védtelenül fel kellett adnia, midőn Philippos ezekre vetette magát mint a zsákmány öt illető részére. Azon évben, melyben Karthágó Rómával békét kötött (553), Philippos egy, a hatalma alatt álló városok által felszerelt hajóhadat katonákkal megrakott s azt a thrák part mentében felfelé eveztetette. Ez itt Lysimacheiát kiragadta az

203.

205.

201.

ætóliai őrség kezéből és Perinthost, mely védenczi viszonyban állt Byzantionhoz, szintén megszállta. Ekkép a byzantioniakkal a béke meg volt szegve, az ætóliaiakkal, kik csak az imént kötöttek békét Philippossal, legalább a jó egyetértés meg volt zavarva. Az Ázsiába való átkelés nem járt nehézséggel, miután Bithynia királya Prusiás frígyben állt Makedóniával; minek viszonzásául Philippos támogatta őt a területén fekvő görög kereskedő városok elnyomásában. Kalchedon meghódolt. Kios, mely ellenállt, rohammal bevétetvén, földig leromboltatott és lakói rabszolgákká tettek — mely céltalan barbárság magát Prusiást is felbosszantotta, ki a várost sértetlenül akarta bírni, az egész hellen világot pedig mélyen elkeserítette. Különösen és ismételten sértve érezték magokat az ætóliaiak, kiknek stratégája parancsnokolt Kiosban, s a rhodosiak, kiknek közvetítési kísérleteit a király galádúl és ármányosan meghiusította. De ha ezek nem történtek volna is, valamennyi görög kereskedő város érdeke koczán volt. Azt sehogy sem lehetett eltérni, hogy Egyiptom szelíd és majdnem csak névleges uralmának helyét a makedóniai zsarnokság foglalja el, melylyel a városi önkormányzat és a szabad kereskedelmi forgalom semmikép meg nem fért; s a kiosiak borzasztó sorsa megmutatta, hogy itt nem a városi szabadságlevelék megerősítésének jogáról, hanem egyenként és összesen mindnyájoknak életéről és haláláról van szó. Lampsakos már elesett, és Thasos egy sorsra jutott Kioszal; nem volt veszteni való idő. Rhodos derék stratégája Theophiliskos társa felhívta polgárit, hogy közösen szálljanak szembe a közös veszélylyel és ne engedjék, hogy a városok és szigetek egyenként essenek zsákmányúl az ellenségnek. Rhodos elszánta magát és háborút izent Philipposnak. Byzantion hozzá csatlakozott, valamint Pergamon-

A rhodosi
Hansa és
Pergamon
Philippos
ellen.

nak már agg királya, Attalos, Philippos politikai és személyes ellenfele is. Mialatt a szövöttek hajóhada az aetóliai parton gyülekezett, Philippos a magáénak egy része által Chioszt és Sámost foglaltatta el. Másik részével maga jelent meg Pergamon előtt, melyet azonban hiába rohant meg; be kellett érnie azzal, hogy a vidéket bekalandozhatta és a messze földre feldúlt templomokon hátrahagyhatta a makedóniai vitézség nyomait. Egyszerre ismét felkerekedett és hajóra szállt, Sámosnál álló hajóhadával egyesülendő. De a rhodosi-pergamoni hajóhad utána indult és a chiosi tengerszorosban ütközetre kényszeríté. A makedóniai fedeles hajók száma csekélyebb volt, de temérdek nyílt ladikjok e hiányt kipótolta s Philippos katonái nagy bátorsággal küzdöttek; de végre mégis megveretett. Fedeles hajóinak majdnem fele, huszonnégy darab, elsüllyesztetett vagy elfoglaltatott, 6000 matróza és 3000 katonája elveszett, ezek közt Demokrates admirál is; 2000 pedig elfogatott. A szövetségeseeknek e győzelem mindössze 800 emberökbe és hat hajójokba került. De vezéreik közül Attalos elvágatott hajóhadától és kénytelen volt admirál-hajóját Erythrae mellett a partra vettetni hagyni; a rhodosi Theophiliskos pedig, kinek polgári bátorsága a háborút, vitézsége pedig az ütközetet eldöntötte, másnap a kapott sebekben meghalt. Ekkép, mialatt Attalos hajóhada haza tért, a rhodosi pedig egyelőre Chiosznál maradt, Philippos, ki hazugúl magának tulajdonította a győzelmet, útját tovább folytathatta és Sámosnak fordúlhatott, a káriai városokat megszállandó. A káriai parton a rhodosiak, ezúttal Attalos támogatása nélkül a Herakleides alatt álló makedóniai hajóhaddal másodszor is megütköztek a Milet kikötője előtt fekvő kis Láde sziget mellett. A győzelem, melyet ismét mindkét fél magának tulajdonított,

itt úgy látszik a makedóniaiak részén volt, mert mialatt a rhodosiak Myndosba és innen Kosba vonultak vissza, amazok Milétet, egy hajóraj pedig az aetóliai Dikæorchos vezérlete alatt a Kykládokat szállták meg. Philippos ezalatt a káriai szárazföldön folytatta a rajta fekvő rhodosi birtokok és görög városok meghódítását; és ha Ptolemæost magát akarta volna megtámadni, a helyett hogy a neki járó zsákmány kézrekerítésére szorítkozzék, most bátran gondolhattott volna még az Egyiptomba menetelre is. Káriában ugyan nem állta semmiféle sereg útját a makedóniainak és Philippos akadályozatlanul járta be a vidéket Magnésiától Mylásáig; de e tartományban minden város vár volt és az ostromló háboru sokáig elhúzódott, a nélkül hogy lényeges eredményekre vezetett vagy reményt nyújtott volna a sikerre. Lydia satrapája Zeuxis, urának frígytársát ép oly lanyhán támogatta, a mily lanyhának bizonyította magát Philippos a syriai király érdekeinek előmozdításában, s a görög városok csak kényszerből vagy félelemből nyújtottak segílyt. A sereg élelmezése mind több nehézséggel járt; Philippos kénytelen volt ma kifosztani azt, ki tegnap önkényt adott neki, és végre természete ellenére kénytelen volt kérésre venni a dolgot. A kedvező évszak ily módon lassanként lefolyt, s időközben a rhodosiak megerősítették hajóhadukat és Attalosét is ismét magokhoz vonták, mi által a tengeren határozott túlsúlyra kaptak. Már majdnem úgy tetszett, mintha a király visszavonulási vonalát elmetshetnék és arra kényszeríthetnék, hogy Káriában menjen téli szállásra, mialatt pedig az otthoni ügyek, nevezetesen az aetóliaiak és rómaiak fenyegető beavatkozása sürgősen szükségessé tették hazatérését. Philippos látta a veszélyt; összesen 3000-nyi őrséget hagyott egyrészt Myrinában, Pergamon sakkban tartására, másrészt a Mylása

körüli kis városokban : Iassosban, Bargyliában, Euromosban, Pedásában, hogy kitűnő kikötőt és Káriában kiszálló helyet biztosítson magának; azután hajóhadával, azon hanyagság ótalma alatt, melylyel a szövethozottak a tengert őrizték, sikerült a thrák partot elérnie és még az 553/4-ki tél beállta előtt haza érnie.

201/0.

A nyugoton ezalatt csakugyan oly zivatar vonúlt össze Philippos feje felett, mely nem engedte a védtelen Egyiptom fosztogatásának munkáját folytatnia. A rómaiak, kik ugyanez évben végre a magok által szabott feltételek alapján megkötötték a békét Karthágóval, most komolyan kezdtek a keleti bonyodalmakkal törődni. Sokszor mondatott, hogy a nyugot meghódítása után rögtön a kelet meghódításához fogtak; de komoly megfontolás után igazságosabb ítéletre fogunk jutni. Csak a kurta eszű méltánytalanság képes át nem látni, hogy Róma ez időben még korántsem törekedett a középtengeri államok feletti uralomra, s nem kívánt egyebet, mint hogy Afrikában és Görögországban ártatlan szomszédai legyenek; s tulajdonképen veszedelmes Makedónia nem is volt Rómára nézve. Hatalma ugyan épen nem volt csekély és kétségtelen, hogy a római senátus csak kelletlenül egyezett az 548/9-ki békébe, mely Makedóniát egészen csorbítatlanul hagyta; de hogy Róma mennyire nem viseltetett komoly aggodalmakkal Makedónia iránt, s mennyire nem volt oka reá, bizonyítja seregeinek, melyekkel a legközelebbi háborút viselte, száma, mely csekély volt s még sem volt soha kénytelen túlnyomó szám ellen küzdeni. A senátus ugyan szívesen látta volna Makedónia megaláztatását; de sokallta érte azon árt, hogy kedveért Makedóniában, római hadakkal viseljen háborút, s ez okból az aetóliaiak visszalépése után azonnal önkényt békét kötött a status quo alapján.

Róma diplomacziái beavatkozása.

206/5.

Tehát korántsem kicsinált dolog, mintha a római kormány e békét azon határozott szándékkal kötötte volna meg, hogy a háborút alkalmasabb időben újra megkezdje, és bizonyos, hogy e pillanatban, midőn az állam alaposan ki volt merülve és a polgárságnak legkisebb kedve sem volt egy új tengeren-túli háborúba bocsátkozni, a makedóniai háboru igen alkalmatlan időben jött a rómaiakra. Most azonban kikerülhetetlen volt. Az 549-iki makedóniai államot Róma megtűrhette szomszédjának; de azt már semmikép meg nem engedhette, hogy az a kis-ázsiai Görögország javát és a nagyfontosságú Kyrénét magához csatolja, a semleges kereskedő államokat elnyomja, s ez által saját hatalmát megkétszerezze. Ehhez járult, hogy Egyiptom bukása, Rhodos lealáztatása, sőt talán legyőzetése, Sicília és Itália kereskedelmén is nehéz csorbát ütöttek volna; s vajon lehetett-e nyugodtan elnézni azt, hogy Itáliának forgalma a kelettel a két szárazföldi nagyhatalomtól legyen függővé? Attalos irányában, ki az első makedóniai háborúban Rómának hű frígytársa volt, Rómának ezenfelül még becsületbeli kötelezettségei is voltak, és nem volt szabad engednie, hogy Philippos, ki őt már fővárosában ostromolta, még országától és népétől is megfoszsza. Végre, Róma azon állítása, hogy védő karját valamennyi hellenre kiterjeszti, korántsem volt pusztá phrásis; a nápolyiak, rhégioniak, massáliaiak és emporiæiek bizonyíthatták, hogy Róma komolyan vette a védnöki szerepet, az pedig kétségen felül áll, hogy e korban a rómaiak közelebb álltak a görögökhöz bármely más nemzetnél, s nem sokkal távolabb, mint az elhellenesített makedóniaiak. Furcsa dolog megtagadni a rómaiaktól azon jogot, hogy úgy emberi mint hellen rokonszenveik fel ne lázadhattak legyen a kiosiakon és thásosiakon elkövetett gázságok felett. Ekkép csakugyan

a politika, kereskedelem és erkölcsi érzés minden indító okai egyesültek arra, hogy Rómát a Philippos elleni második háborúra bírják, a legigazságosabbak egyikére, melyeket a város valaha viselt. Nagy becsületére válik a senátusnak, hogy rögtön elszánta magát, és sem az állam kimerültsége, sem az ily hadizenet népszerűtlensége által nem hagyá magát visszatartóztatni a szükséges intézkedések rögtöni megtételétől. Marcus Valérius Lævinus proprætor a 38 hajóból álló sicíliai hajóhaddal már 553-ban megjelent a kelet tengerén. A kormány azonban zavarban volt a felett, hogy mikép találhat nyilvánvaló okot a háborúra, minőre a néppel szemben okvetetlenül szüksége volt még akkor is, ha általában nem lett volna elég belátása arra, hogy a háboru jogi indokolására, Philippos szokásaként, csekély súlyt fektessen. Azon támogatást, melyet Philippos a Rómával kötött béke után Karthágónak állítólag nyújtott, nyilván nem lehetett reá bizonyítani. Az illyr tartomány római alattvalói ugyan már hosszabb idő óta panaszkodtak Makedónia túlkapásai ellen: egy római követ az illyr népfelkelés élén már 551-ben kiverte Philippos hadait az illyr földről, s a senátus ennek folytán a király követeinek 552-ben kijelentette, hogy ha háborút akar, azt hamarabb megkaphatja, mint szeretné. De e túlkapások nem voltak egyebek azon rendes galádságoknál, minőket Philippos szomszédain elkövetni szokott; és az ezen ügyben kezdett tárgyalások e pillanatban vezethettek megalázásra és elégtételadásra, de nem háborúra. A kelet valamennyi hadviselő hatalmaival a római község névleg baráti viszonyban állt és segílyt nyújthatott volna nekik a támadás ellen. De Rhodos és Pergamon, melyek könnyen fel-foghatólag nem késtek Rómához fordulni segílyért, formászerint a támadó fél voltak, Egyiptom pedig, habár az

201.

203.

202.

alexandriai követek megkérték a római senátust, vállalná el a királyi gyermek felett a gyámságot, úgy látszik mégis nem igen sietett, hogy Róma közvetlen beavatkozásának kikérése által a pillanatnyi veszélyt ugyan elhárítsa fejéről, de egyszersmind a keleti tengert a nagy nyugoti hatalom előtt megnyissa. Mindenek felett pedig az Egyiptomnak szánt segélyt először is Syriában kellett volna neki nyújtani, s ez által Róma egyszerre keveredett volna háborúba Ázsiával és Makedóniával, a mit természetesen annál inkább el akart kerülni, miután szilárdan el volt határozva, hogy legalább az ázsiai ügyekbe nem fog avatkozni. Nem maradt hátra tehát egyéb, mint egyelőre követséget meneszteni keletre, mely egyfelől Egyiptomtól kieszközölje, a mi az adott körülmények közt könnyen ment, hogy nézze el a rómaiak beavatkozását a görög ügyekbe, másfelől Antiochos királyt, Syriának odavetése által megnyugtassa, végre hogy a Philippossal való szakítást lehetőleg siettesse és a görög-ázsiai coalíció létrejövetelét ellene, előmozdítsa (553 végén). Alexandriában a követség könnyen czélt ért; az udvarnak nem volt miből választania, és hálával kellett fogadnia Marcus Aemilius Lepidust, kit a senátus oda küldött, hogy mint „a királygyámja“ annak érdekeit képviselje, a mennyiben ezt tulajdonképi beavatkozás nélkül megteheti. Antiochos ugyan Philippossal való frígyétől el nem állt és nem adta meg a rómaiaknak azon határozott nyilatkozatokat, melyeket tőle kívántak; de különben, akár lanyhaságból, akár a rómaiak azon kijelentése folytán, miszerint Syriában nem szándékoznak beavatkozni, folytatta itteni terveit, és nem törődött azzal, a mi Görögországban és Kis-Ázsiában történik.

209.

A háboru
folytatása.

E közben megjött az 554-iki tavasz és a háboru újra megindult. Philippos először ismét Thrákiára vetette

magát, melynek valamennyi parti városát, nevezetesen Maroneiát, Aenost, Elæost, Sestost megszállta, hogy európai birtokait a rómaiak partra szállása ellen biztosítsa. Ezután az ázsiai parton Abydost támadta meg, melynek birtokára nagy súlyt kellett helyeznie, miután Sestos és Abydos birtokában szorosabb összeköttetésbe juthatott frígytársával Antiochossal, s nem kellett többé attól tartania, hogy a szövetségesek hajóhada a Kis-Ázsiába vagy onnan visszavezető utat előle elzárja. Ez, miután a gyöngébb makedóniai hajóraj visszavonúlt, ura lett az ægæi tengernek; Philippos a tengeren arra szorítkozott, hogy a Kykladok közül háromra — Andros, Kythnos és Paros — őrséget rakott és kalózhajókat szerelt fel. A rhodosiak Chiosba s innen Tenedosba mentek, hol Attalos csatlakozott hozzájuk hajóhadával, ki télen át Aegína mellett állt s idejét az athéniek declamációival töltötte el. Az abydosiaknak, kik hősileg védelmezték magokat, ugyan lehetett volna segílyt nyújtani; de a szövetkezettek nem mozdultak, s így végre a város, miután a fegyverfoghatók majd mind a falak előtti harcban, a lakosok nagy része pedig a capituláció után ön keze által elhullott, kegyelemre megadta magát a győzőnek, mely abban állt, hogy ez három napi időhaladékot engedett Abydos lakóinak arra, hogy önmagokat megölhessék. Itt, az Abydos előtti táborban találta a királyt a római követség, mely küldetését Syriában és Egyiptomban bevégezvén, a görög kis államokat látogatta meg, és itt adta át neki a senátus részéről hozott izenetét, felszólítván a királyt, hogy egy görög állam ellen se viseljen támadó háborút, a Ptolemæostól elfoglalt birtokokat adja vissza és a pergamoniaknak és rhodosiaknak okozott kár ügyének elintézését bízza egy választott bíróságra. A senátus, czélját, hogy t. i. a királyt forma-

szerinti hadizenetre ingerelje, nem érte el; a római követ Marcus Aemílius a királytól nem kapott egyebet azon udvarias válasznál, hogy a fiatal szép római férfinak e három tulajdonsága kedvéért elnézi a mondottakat. — E közben azonban a Róma által óhajtott hadi ok más oldalról megadatott. Az athéniek, együgyű és kegyetlen hiúságukban kivégeztettek két akarnániait, mert ezek véletlenül mysteriumaikba betévedtek. Midőn az akarnániaiak, könnyen felfogható elkeseredésökben, Philippost kérték fel, hogy szerezne nekik elégtételt; ez leghűbb szövetségeseinek igazságos kívánságát meg nem tagadhatván, megengedte nekik, hogy Makedóniában sereget szedhessenek s ezzel, valamint a saját erejükkel, formaszerinti hadizenet nélkül, betörjenek Attikába. Ez ugyan nem csak hogy tulajdonképi háboru nem volt, hanem Nikanor, a makedóniai had vezetője, az épen Athénben levő római követek fenyegető szavára hajtva rögtön vissza is vonta csapatait (553 végén). De már késő volt. Athénből követség ment Rómába, jelenteni, hogy Philippos Rómának egy régi szövetségeseit megtámadta, s azon fogadtatásból, melyben a senátusban részesült, Philippos világosan látta mi vár reá; miért is rögtön, mindjárt 554. tavaszán görögországi főparancsnokát Philoklest oda utasította, hogy pusztítsa el az attikai tartományt és szorongassa a várost, a mennyire csak bírja.

201.

200.

Római had-
izenet.
200.

— A senátus most megkapta a mire szüksége volt, és 554. nyarán a népgyűlés elé terjeszthette a hadizenetet egy „Rómával szövetséget kötött állam megtámadása miatt“. A javaslat első ízben majdnem egyhangúlag elvettetett; oktan vagy alattomos néptribúnok vádolták a tanácsot, mely nem akar a népnek nyugalmat engedni; de a háboru végre is szükséges volt és szigorúan véve már meg is kezdődött, úgy hogy a senátusnak már lehetetlen volt visszalépnie.

Rábeszélés és engedmények tétele segélyével végre rábírt a polgárságot a beleegyezésre. Figyelemre méltó, hogy ez engedmények leginkább a szövetséges társak rovására adatnak. Ezeknek tényleg szolgálatban álló hadjuttalékaik közül — egyenes ellentétben a különben követett elvekkel — kizárólag Gallia, Alsó-Itália, Sicília és Sardínia őrsegei, összesen vagy húszezeren — fordítottak e harcra, a hannibáli háboru óta még fegyverben álló polgárhadak pedig mind egy lábíg haza bocsáttattak; kimondatott, hogy ezek közül csupán önkényteseket legyen szabad a makedóniai háborúra alkalmazni, kik azonban, mint utóbb kisült, többnyire természetesen kényszerített önkénytesek voltak, — a mi utóbb 555. őszén veszélyes katonai lázadásra vezetett az apollóniai táborban. Hat légío alakíttatott újonnan fegyverbe szólított legénységből, melyek közül kettő Rómában, kettő Etrúriában maradt és csak kettő szállíttatott Brundísiumban hajóra, hogy Publius Sulpícus Galba consul vezérlete alatt Makedóniába menjen. — Ekkép az események ismét fényes tanubizonyságát adták annak, hogy azon nagy szabású és bonyodalmas viszonyoknak, melyek közé Róma győzelmei által jutott, a souverain polgárgyűlések rövidlátó és a véletlentől függő végzéseikkel, többé egyenesen képtelenek voltak megfelelni, és hogy visszas beavatkozásuk az állam gépezetébe a katonailag szükséges rendszabályok veszélyes módosítására és a latin szövetséges társak még veszélyesebb kisebbitésére vezet.

Philippos helyzete igen veszélyes volt. A keleti államok, melyeknek Róma minden beavatkozása ellen össze kellett volna tartaniok, s melyek más körülmények közt talán össze is tartottak volna, leginkább az ő bűne folytán, annyira fel voltak uszítva egymás ellen, hogy hajlandókká lettek a római betörést előmozdítani, vagy legalább

199.

Római liga.

nem gátolni. Természetes és legfontosabb szövetségesét, Ázsiát, Fülöp elhanyagolta, s azonkívül erre nézve e perczben az egyiptomi bonyodalmak és a syriai háboru lehetlenné is tették az erélyes beavatkozást. Egyiptomnak nagyon érdekében állt a római hajóhadat távol tartani a keleti tengerről; egy egyiptomi követség még most is eléggé világosan kijelentette Rómában, hogy az alexandriai udvar kész Rómát az Attikában való beavatkozás terhétől megszabadítani. Az Ázsia és Makedónia közt létrejött osztózási szerződés azonban e fontos államot egyenesen karjaiba vetette Rómának s az alexandriai kabinetet azon kijelentésre kényszerítette, hogy az európai Görögország ügyeibe máskép, mint Róma beleegyezésével, nem fog avatkozni. Hasonló, sőt még szorongatottabb helyzetben voltak a görög kereskedő városok, élőkön Rhodossal, Pergamonnal, Byzantionnal; más körülmények közt kétségkívül minden tőlök telhetőt megtettek volna, hogy a keleti tengert Róma elől elzárják, de Philippos kegyetlen és megsemmisüléssel fenyegető hódítási politikája egyenetlen küzdelemre kényszeríté őket, melyben önfenntartásuk érdekében mindent el kellett követniök, hogy az itáliai nagyhatalmat is bele bonyolíthassák a harcza. A tulajdonképi Görögországban a római követek, kiknek feladata volt ott egy második ligát hozni létre Philippos ellen, a tért szintén az ellenség által már nagyban előkészítve találták. A Makedónia-ellenes pártból, a spártaiak, elisiek, athéniek és aetóliaiak közül Philippos ez utóbbiakat talán megnyerhette volna a maga részére, miután az 548-iki béke mély és még korántsem behegesztett sebet ütött Rómával való frigyökön; de, a régi viszálykodásokat nem is tekintve, melyek a két állam közt azon thessáliai városok — Echinós, Larissa Kremaste, Pharsalos és a phthiotisi Thebe —

miatt, melyeket Makedónia az aetóliai szövetségtől elvett, fennálltak: az aetóliai őrsegek elűzése Lysimacheiából és Kiosból az aetóliaiakat ismételten elkeserítette Philippos ellen. Ha ezek késlekedtek az ellene alakuló ligához csatlakozni, ennek oka leginkább azon kelletlen feszültségben rejlett, mely köztők és a rómaiak közt még mindig nem múlt el. — Még több aggodalomra adott okot az, hogy még a szilárdan Makedónia érdekeihez lánczolt görög államok, az epeirosiak, akarnániaiak, bœotiaiak és acháiok közül is csak az akarnániaiak és bœotiaiak ragaszkodtak rendületlenül Fülöphöz. Az epeirosiakkal nem sikertelenül alkudoztak a római követek, s nevezetesen az athamánok királya, Amynder szorosan csatlakozott Rómához. Még az acháiok közül is Fülöp egyrészt Aratos meggyilkolása által sokakat megsértett, másrészt általában ismét tért nyújtott a szövetség szabadabb kifejlődésére; ez Philopoemen (502—571, stratégá először 546-ban) vezetése alatt hadszervezetét újjá teremtette, Spárta elleni szerencsés harcaiban visszanyerte önbizalmát és nem követte többé vakon Makedónia politikáját, mint Aratos korában. Egész Hellasban az achái szövetség, melynek Philippos terjeszkedési vágya sem hasznára sem közvetlen kárára nem válhatott, az egyetlen állam volt, mely e háborút részrehajlatlan és nemzeti-hellen álláspontból tekintette; átlátta, a mit könnyű volt átlátni, hogy általa a hellen nemzet önmagát szolgáltatja a rómaiak kezébe, még mielőtt ezek azt szerették és kívánták volna, és ez okból megkísérté a közbenjárást Fülöp és a rhodosiak közt; de már késő volt. Azon nemzeti hazafiság, mely egykor a szövetségesek háborúját befejezte és lényeges okúl szolgált a Makedónia és Róma közti első háboru kitörésére, elenyészett; az acháiok közbenjárása sikertelen maradt és

252—183.
208.

Philippos hiába utazta be a városokat és szigeteket, hogy a nemzetbe új lelkesülést öntsön, — a Nemesis boszút vett rajta Kiosért és Abydosért. Az acháioiok, miután a dolgon változtatni nem bírtak és előmozdítani nem akarták, semlegesek maradtak.

200. Publius Sulpícus Galba consul 554. őszén szállt partra Apollónia mellett, két légiót, 1000 numídiái lovast, sőt elefántokat is vivén magával, melyek a karthágói zsákmányból kerültek Róma kezébe; minek hírére a király a Hellespontról gyorsan visszatért Thessáliába. Azonban egyrészt a már igen előhaladt évszak, másrészt a római hadvezér megbetegedése következtében a rómaiak a szárazföldön ez évben már mibe sem fogtak, egy erős szemlélszjáraton kívül, mely alkalommal a legközelebb fekvő helységeket, nevezetesen az Antipatreia nevű makedóniai gyarmatot megszállták. A következő évre nézve az éjszaki barbárokkal, főképp Pleuratossal, Skodra ekkori urával és Bátorral a dardanusok fejedelmével, kik a jó alkalmat természetesen siettek felhasználni, abban egyeztek meg, hogy közösen fogják Makedóniát megtámadni. — Fontosabb volt a római hajóhad működése, mely 100 fedeles és 80 könnyű hajóból állott. Mialatt a többi hajók Kerkyránál télire állást foglaltak, egy hajóraj Gáius Claudius Centó vezetése alatt a Peiræeusba ment, a szorongatott athénieneken segített. Miután azonban Centó az attikai tartományt a korinthetai őrseg portyázásai s a makedóniai kalózkodások ellen már kellőképp fedezve találta, tovább vitorlázott és egyszerre váratlanul megjelent az Euboeán fekvő Chalkis előtt, mely Fülöpnek fő fegyverhelye volt Görögországban, hol raktárait, fegyverkészleteit és foglyait tartotta és melynek parancsnoka, Sopater, nem is gondolt rá, hogy a rómaiak megtámadhassák. A rómaiak megmászták a véd-

A rómaiak
partra száll-
tak Makedó-
niában.

telen falakat, leölték az őrséget, kiszabadították a foglyokat és elégették a talált készleteket, de nem volt elég katonaságuk e fontos hely megtartására. E támadás hírére Fülöp féktelen elkeseredésében Demetriásból Thessáliában rögtön felkerekedett és Chalkisba sietett, miután azonban itt az ellenségnek már csupán a tűz kihamvadt helyében találta nyomát, Athénbe ment, hogy szenvedett kárát hasonló módon megtorolja. De meglepnie a várat nem sikerült, és az ostrom is eredménytelen maradt, bár mennyire kockáztatta is a király saját életét; s midőn Gáius Claudius a Peiræeus, Attalos pedig Aegína felől közeledett, kénytelen volt elvonulni a város falai alól. Fülöp ugyan egy ideig még Görögországban időzött, de úgy politikai mint katonai tekintetben nem sokra bírt menni. Hiába kísérté meg az acháiokat maga mellett fegyverforgásra bírni, és épen így siker nélkül támadta meg Eleusist és a Peiræeust, valamint másod ízben magát Athént is. Nem tehetett egyebet, mint indokolt elkeseredésének méltatlan módon szerezni elégtételt a tartomány elpusztítása és az Akademos fáinak kiirtása által, azután visszatérni éjszakra. Így tölt el a tél. Tavasszal (555) Publius Sulpicius proconsul téli táborából felkerekedett azon szándékkal, hogy légióit Apollóniából a legrövidebb úton bevezesse a tulajdonképi Makedóniába. E nyugotról intézett fő támadást három mellékes támadásnak kellett támogatnia: éjszakon a dardanusok és illyrek betörésének, keletről a rómaiak és a szövetségesek Aegína mellett gyülekező egyesített hajóhada támadásának; végre dél felől az athamánoknak, és ha sikerül őket a harcban való részvételre bírni, egyszersmind az aetóliaiaknak kellett volna előnyomulniok. Galba átkelvén azon hegyeken, melyeket az Apsos (ma Beratinó) vág keresztül, és átvo-

199.
A rómaiak
betörési kísérletei Makedóniába.

núlván a termékeny dassaretioni síkon, azon heglánczhoz ért, mely Illyriát és Makedóniát egymástól elválasztja és ezen átkelve Makedónia tulajdonképi területére lépett. Philippos elébe ment; de Makedónia terjedelmes és gyér népességű vidékein a két ellenfél egy ideig nem bírt egymásra akadni, míg végre a lynkestiai tartomány termékeny de mocsáros síkján, nem messze az ország éjszaknyugoti határától, találkoztak és alig 1000 lépésnyire egymástól tábort ütöttek. Philippos serege, miután az éjszaki szorosok őrzésére kiküldött hadtestet is magához vonta, mintegy 20,000 gyalogra és 2000 lovasra rúgott; a római körülbelül ugyanannyira. A makedóniaiak azonban azon nagy előnyben voltak, hogy otthon harczolván s minden útát és ösvényt ismervén csekély fáradsággal élelmezheték magokat, és egyszersmind oly közel táboroztak a rómaiakhoz, hogy ezek élelmi szerek keresése végett nagyobb mértékben nem merhettek elszéledni. A consul ismételten ütközetet kínált, de a király azt állhatatosan megtagadta és a könnyű csapatok csatározásai, habár a rómaiak részére némi eredménynyel végződtek, nagyjában mit sem változtattak a dolgon. Galba kénytelen volt táborát felszedni és másfél mérfölddel odább, Oktolophos mellett újat ütni, hol azt hitte, könnyebb lesz seregét élelmeznie. De kiküldött hadait a makedóniaiak könnyű csapatai és lovassága itt is megsemmisítették; a légióknak kellett segélyökre menniök, s ezek aztán a makedóniai előőrsöket, kik nagyon előre merészkedtek, csakugyan nagy veszteséggel visszaverték táborukba, mely alkalommal maga a király is elveszté lovát és csak egy lovasának nagylelkű odaadása által menthette meg életét. E veszélyes helyzetéből Galbát a szövetségesek általa előkészített oldaltámadásainak jobb eredményei, vagy inkább a makedóniai haderő gyön-

gesége mentették meg. Fülöp, daczára annak, hogy birodalmában lehető nagy mérvben újonczozott, s hadait római szökevényekkel és más zsoldosokkal szaporította, még sem bírt a Kis-Ázsiában és Thrákiában lévő őrségeken kívül többet síkra állítani azon seregnél, melynek élén maga állt szemben a consullal, s még ezenfelül, hogy azt összehozhassa, a pelagóniai tartomány éjszaki szorosait védetlenül kellett hagynia. A keleti part védelme tekintetében egyrészt Skiathos és Peparethos szigeteknek, melyek állomáshelyül szolgálhattak volna az ellenséges hajóhadnak, általa elrendelt elpusztításában, másrészt Thásos és a tengerpart őrségében és a Herakleides vezérlete alatt Demetriásnál felállított hajóhadban bízott. A déli határon pedig épen az aetóliaiak több mint kétséges semlegességére kellett támaszkodnia. Most ezek egyszerre beléptek a Makedónia elleni szövetségbe és az athamánokkal egyesülten rögtön benyomultak Thessáliába, mialatt egyidejűleg a dardanusok és illyrek az éjszaki vidékeket árasztották el, és a Lúcius Apustius vezérlete alatt álló római hajóhad, Kerkyrából felkerekedve, megjelent a keleti vizeken, hol Attalos, a rhodosiak és az istriaiak hajói egyesültek vele. — Philippos erre önkényt feladta állását és keleti irányban visszavonult; vajon azért-e, hogy az aetóliaiak valószínűleg váratlan betörését visszaverje, vagy azért, hogy a római sereg utána credvén, maga rohanjon vesztébe, azt alig dönthetjük el. Visszavonulását oly ügyesen intézte, hogy Galba, ki azon vakmerő vállalatra szánta el magát hogy üldözőbe vegye, nyomát vesztette s hogy Fülöp azon hegyszorost, mely Lynkestis és Eordæa tartományokat egymástól elválasztja, mellékúton elérhette és megszállhatta, hogy a rómaiakat itt bevárván, kellemetlen fogadtatásban részesíthesse. Az általa választott helyen ütközetre került a dolog. De a

A rómaiak
visszafor-
dú-
lása.

makedóniaiak hosszú dárdái az erdős és egyenetlen talajon használhatatlanoknak bizonyultak; részben megkerültettek, részben soraik áttörttek és temérdek embert vesztek. Azonban, habár Philippos serege e szerencsétlen csata után többé nem volt képes a rómaiakat további előnyomulásukban feltartóztatni, mégis ezek magok sem látták tanácsosnak a járhatatlan és ellenséges országban további ismeretlen veszélyekkel menni szembe, és miután Felső-Makedónia több termékeny tartományát, Eordæát, Elymæát, Orestist elpusztították és Orestis legjelentékenyebb városa Keletron (ma Kostoria egy félszigeten a hasonnevű tavon) — az egyetlen város, mely kapuit a rómaiak előtt megnyitotta — magát nekik megadta, visszatértek Apollóniába. Az illyr tartományban a dassaretiusok városa Pelion, az Apsos felső mellékvizeinél, rohammal bevétetett s erős őrséggel rakatott meg, hogy egy következő hasonló hadjáratban a miveletek alapjául szolgálhasson. — Philippos nem zavarta a római fő sereget visszavonulásában, hanem erőszakolt menetekben az aetóliaiak és athamánok ellen sietett, kik azon véleményben, hogy a király a légiókkal van elfoglalva, félelem nélkül és kiméletlenül pusztították a Peneios gazdag völgyét; őket teljesen megverte és a megmaradottakat egyenként való menekülésre kényszeríté a jól ismert hegyi úton. E vereség, valamint azon nagymérvű toborzás, mely Aetóliában Egyiptom számára foganatosított, a szövetség védelmi erejét meglehetősen csökkentette. A dardanusokat Fülöp könnyű csapatainak vezére Athenagoras könnyű szerivel és nagy veszteséggel visszaverte a hegyeken keresztül. A római hajóhad sem ment sokra; Androsból elkergette a makedóniai őrséget, meglátogatta Euboeát és Skiathost, azután a chalcisi félsziget ellen tett kísérletet, melyet azonban a make-

dóniai őrség Mende mellett keményen visszavert. A nyár hátralevő része az Euboeán fekvő Oreos bevételében tölt el, mely a makedóniai őrség elszánt védelme folytán igen hosszúra nyult. Herakleides a gyöngye makedóniai hajóhaddal tétlenül állt Herakleia mellett és nem merte az ellenséget a tenger birtokában zavarni. Ez jókor tért téli szállásra, a rómaiak a Peiræeusba és Kerkyrára, a rhodosiak és pergamoniak hazájokba. — Egészben véve Fülöp szerencsét kívánhatott magának e hadjárat eredményeihez. A római hadak, szerfelett fáradságos hadjáratuk után ősszel ott álltak, a honnan tavaszkor kiindultak, és az ætóliaiak jókori betörése s az eordæai szorosnál váratlan szerencsével vitt ütközet nélkül az összes seregből talán egy ember sem tért volna többé vissza Itália földére. A négy-szeres támadás minden oldalon eltévesztette czélját és Fülöpnek ősszel nem csak összes területe megtisztult az ellenségtől, hanem még, bár természetesen siker nélkül, megkísérthette Thaumakoi megerősített városát, mely az ætóliai-thessáliai határon feküdt és a Peneios-síkon uralkodott, az ætóliaiaktól elfoglalni. Ha Antiochos, kinek jövetelét Philippos hiába kérte az istenektől, a következő hadjáratban vele egyesül, úgy nagy eredményeket várhatott. Pillanatra úgy tetszett, mintha ez csakugyan készülné segélyére jönni; serege Kis-Ázsiában megjelent és Attalos király néhány helységét megszállta, ki a rómaiakhoz fordult hadi segélyért. Ezek azonban nem siettek a nagy királyt most szakításra kényszeríteni; követeket küldtek hozzá, kik csakugyan kieszközölték, hogy Attalos területéről hadait visszavonja. Ettől fogva Philipposnak nem volt mit remélnie.

Az utóbbi hadjárat szerencsés kimenetele azonban annyira felesigázta Fülöp bátorságát vagy elbizakodását,

Fülöp az
Aosznál tá-
boroz.

198. hogy miután az acháiok semlegességét s a makedóniaiak hűségét néhány megerősített hely és a gyűlölt Herakleides admirál feláldozása által magának újra biztosította, a következő 556-ki tavaszon ő lépett fel támadó fél gyanánt és az atintániai tartományba nyomult, hogy azon szűk szorosban, melyen az Aeropos és Asmaos hegyek közt az Aeos (Vios) foly keresztül, jól elszáncolt táborba szálljon. Szemben vele táborozott az új katonaküldés által megszorított római sereg, melynek főparancsnoka eleinte az előbbi év consula, Publius Villius, utóbb 556. nyarától fogva az ez évi consul, 198. Titus Quinctius Flaminius volt. A tehetséges és még csak harmincz éves Flaminius azon ifjabb nemzedékhez tartozott, mely az ősök öröklött szokásaival azok hazafiságát is le kezdte vetkezni, és törődött ugyan még a hazával, de még inkább önmagával és a hellenséggel. Ügyes katona és még ügyesebb diplomata létre sok tekintetben kiválóan alkalmas volt a bonyolodott görög viszonyok intézésére; de azért talán úgy Rómára mint Görögországra nézve jobb lett volna, ha a választás egy hellen sympathiákkal kevesebbé eltelt emberre esett s oly hadvezér küldetett volna Görögországba, kit se a finom hizelgés meg ne vesztessen, se a maró gúnybeszéd meg ne sértsen, ki a hellen állam-alkotmányok nyomorúságát művészeti és irodalmi reminiscenciák kedvéért szem elől ne vesztse, Hellással érdeme szerint bánják el, és a rómaiakat megkímélje megvalósíthatatlan eszmények hajhászásától. — Az új főparancsnoknak, mialatt a két sereg tétlenül állt szemben egymással, rögtön találkozása volt a királylyal. Philippos békeajánlatokat tett; késznek nyilatkozott minden saját hódításáról lemondani, s a görög városoknak okozott kárra nézve magát egy méltányos kiegyenlítésnek alávetni; de midőn a római, ó-makedóniai birtokok, nevezetesen

Flaminius.

Thessália átengedését kívánta, az alkudozás fonala megszakadt. A két hadsereg negyven napig állt az Aoos szorosában, a nélkül hogy Philippos meghátrált vagy Flamínius képes lett volna magát elszánni vagy arra, hogy rohamra menjen ellene, vagy arra, hogy a királyt ott hagyva, a múlt évi expedíciót újra megkísértlte. Ekkor a különben jó makedóniai érzelmű epeirosiak közül néhány előkelő embernek, nevezetesen Charopsnak árulása kisegítette a római hadvezért e zavarból. Ezek egy 4000 gyalogból és 300 lovasból álló római hadtestet hegyi úton felvezettek a makedóniai tábor felett elnyúló magaslatokra, s midőn aztán a consul elülről támadta meg az ellenséges sereget, ezen a makedóniaiak állásain uralkodó hegyekről váratlanul leereszkedő római hadtest támadása eldöntötte a csata sorsát. Philippos táborát, sánczait és vagy 2000 emberét elvesztve gyorsan visszavonult a Tempe szorosáig, a tulajdonképi Makedónia kapujáig. A várak kivételével minden más birtokát feladta; a thessáliai városokat, melyeket meg nem védelmezhetett, maga pusztította el — csak Pheræ zárta be előtte kapuit s kerülte el ez által romlását. Egyrészt a római fegyverek e vívmányai, másrészt Flamínius ügyes szelídsége először is az epeirosiakat bírták rá a makedóniai szövetségtől való elszakadásra. Az athamánok és aetóliaiak a rómaiak győzelmének hírére rögtön betörték Thessáliába s a rómaiak csakhamar nyomukba léptek; a sík földet gyorsan elárasztották, de a megerősített városok, melyek jó makedóniai érzelműek voltak és Philippostól támogatást kaptak, csak vitéz ellenállás után estek el, vagy nem is estek el, és ellen tudtak állni a túlnyomó számú ellenségnek; így mindenek felett Atrax, a Peneios bal partján, hol a falon tört résben a phalanx foglalta el a kövek helyét. E szerint a thessáliai

Fülöp Tempeig visszanyomatik.

Görögország a rómaiak kezében.

várak s a hú akarnániaiak földének kivételével egész északi Görögország a coalitio kezében volt. — A déli rész ellenben Chalkis és Korinth várak által, melyek a makedóniai érzelmű boeótiaiak földén át tartották fenn egymással összeköttetésöket, valamint az acháiok semlegességé következtében nagyjában még mindig Makedónia hatalmában volt, és miután ez évben az előhaladt idő miatt már nem igen lehetett Makedóniába törni, Flamínius elhatározta, hogy seregével és hajóhadával először is Korinth és az acháiok ellen fordul. A hajóhad, mely a rhodosi és pergamoni hajókat ismét magához vonta, eddig azzal töltötte idejét, hogy két kisebb várost Euboeán, Eretriát és Karystost bevette és bennök zsákmányolt; minek végeztével azonban mindkettőt ismét oda hagyta épen úgy mint Oreost, úgy, hogy a chalkisi makedóniai parancsnok, Philokles, azokat ismét elfoglalhatta. Az egyesült hajóhad innen Kenchreæ, Korinth keleti kikötője felé fordult, ez erős várat fenyegetendő. A másik oldalon Flamínius nyomult be Phókisba és megszállta e tartományt, melyben csak Elateia bírt hosszabb ostromot kiállni; e vidéket, nevezetesen Antikyrát a korinthei öböl partján, szemelvén ki téli szállásának. Az acháiok, kik ekkép egyfelől a római légiókat látták határaik felé közelíteni, másfelől a római hajóhadat tulajdon partjaikon megjeleni, lemondtak erkölcsi szempontból tiszteletre méltó, de politikailag tarthatatlan semlegességökről; s miután a legszorosabban Makedóniához fűzött városok, Dyme, Megalopolis és Argos követeli a gyűlést oda hagyták, ez elhatározta, hogy belép a Philippos elleni coalitio-ba. Kykliades és a makedóniai párt más vezetői elhagyták hazájokat; az acháiok hadai rögtön egyesültek a római hajóhaddal és siettek Korinthat szárazföldi oldalán bekeríteni, mely várost, Fülöp hatalmá-

Az acháiok
frígyre lép-
nek Rómával.

nak az acháiook elleni védvárát, a rómaiak nekik ígérték, jutalmúl a szövetségbe lépésökért. Az 1300 főből és leginkább itáliai szökevényekből álló makedóniai őrség azonban elszántan védelmezte a majdnem bevehetetlen várost; ezenkívül Chalkisból Philokles jött át 1500 emberrel, mely had nem csak Korinthot mentette fel az ostrom alól, hanem az acháiook földjére is betört, és Argost, egyetértve a makedóniai érzelmű polgársággal, tőlök elfoglalta. Ez odaadás jutalma azonban abban állt, hogy a király az argosiakat kiszolgáltatta a spártai Nábis rémuralmának. Ezt, a rómaiak eddigi szövetségesét, most, midőn az acháiook a római coalitióba beléptek, a maga részére vonhatni remélte; mert Nábis főkép csak azért lett a rómaiak frígytársává, miután az acháiokkal oppositíóban, 550 óta pedig épen nyílt háborúban állt. De Philippos helyzete most már sokkal kétségbe esettebb volt, semhogy bárkinek is kedve lehetett volna hozzá állni. Nábis ugyan Argost elfogadta Philippostól, de elárulta az árulót, és továbbra is frígyben maradt Flamíniussal, ki azon zavarból, hogy most két egymással háborút viselő hatalommal áll szövetségben, úgy segítette ki magát, hogy egyelőre négy hónapi fegyverszünetet eszközölt a spártaiak és acháiook közt.

Ekkép köszöntött be a tél. Philippos azt ismét arra használta, hogy, ha csak lehet, méltányos békét köthessen. Egy értekezleten, mely Nikæában a máliai öbölben tartott, a király személyesen jelent meg és úgy igyekezett Flamíniussal megegyezésre jutni, hogy az apró urak kicsapongó elbizakodását büszkeséggel és finomsággal utasította vissza, és a rómaiak, mint egyedül hozzá méltó ellenfelei irányában feltűnően mutatott tisztelete által, igyekezett tűrhető feltételeket nyerni. Flamínius elég

204.

Sikeretlen
békekísér-
letek.

míveltséggel bírt arra, hogy a legyőzöttek iránta való udvariasságát, és gőgjét azon szövetségesei iránt, kiket ép úgy meg tudott vetni, mint maga a király, magára nézve hízeltgőnek találja; de a mit a király kívánt tőle, az túlment meghatalmazásán: Phókis és Lokris átengedése fejében két havi fegyverszünetet adott neki s a dolog érdemére nézve kormányához utasítá. A római senátus tagjai már rég megállapodtak abban, hogy Makedóniának minden külföldi birtokáról le kell mondania; midőn tehát Philippos követei Rómában megjelentek, mindössze azt kérdezték tőlök, vajon fel vannak-e hatalmazva egész Görögországról, nevezetesen Korinthról, Chalkisről és Deme-triásról lemondani, s midőn erre tagadó válasz adatott, a senátus azonnal félbenszakítá az alkudozást és elhatározta a háboru erélyes folytatását. A néptribúnok segélyével a senátusnak sikerült a főparancsnokságnak oly ártalmas változását elkerülni és Flamínus parancsnokságát meghosszabbíttatnia; ez jelentékeny támogatást kapott s a két előbbi főparancsnoknak, Publius Galbának és Publius Vil-liusnak meghagyatott, hogy magokat rendelkezésére bo-csássák. Philippos is elszánta magát, hogy még egy nyílt ütközetet megkísért. Görögország biztosítására, melynek most az akarnániaiak és bœótiak kivételével minden állama fegyverben állt ellene, Korinth őrségét 6000 főre emelte, maga pedig Makedónia kimerült erejének végső megfeszítésével, még gyermekeket és aggastyánokat is so-rozva a phalanxba, vagy 26,000-nyi sereget állított síkra, melyben 16,000 makedóniai phalanxbeli katona volt. Így kezdődött a negyedik hadjárat 557-ben. Flamínus a hajó-had egy részét az akarnániaiak ellen küldte, kik Leukas-ban ostrom alá fogattak; a tulajdonképi Görögországban csel útján hatalmába kerítette Bœótiá fővárosát Thebæt,

197.

Philippos
Thessáliába
megy.

mi által a bœótiiaiak kényszerítve voltak a Makedónia elleni szövetségbe, legalább névleg, beállni. Flamínius megelégedvén azzal, hogy ez által legalább Korinth összeköttetését Chalkissal elvágta, éjszak felé fordúlt, hol egyedül lehetett a háborúnak eldőlnie. A sereg élelmezésének nagy nehézségeit az ellenséges és nagy részben pusztá országban, melyek a hadi műveleteket már több ízben megakasztották, most a hajóhadnak kellett elhárítania, úgy, hogy a part mentében kísérvén a sereget, azt az Afrikából, Sicíliából és Sardíniából hozott élelmi szerekkel ellássa. A döntő percz azonban gyorsabban bekövetkezett, mint Flamínius remélte. A türelmetlen és erejében bízó Philippos nem tudta magát rávenni, hogy az ellenséget a makedóniai határon bevárja; hanem Dionnál összegyűjtván seregét, a Tempe szoroson keresztül Thessáliába nyomult és Skotussa vidékén találkozott a vele szembe jövő ellenséggel. Mindkét sereg, a makedóniai úgy mint a római, mely az apollóniaiak, athamánok és a Nábis által küldött krétaiak, főkép pedig egy tekintélyes ætóliai csapat által megszorodott, számra nézve körülbelül egyenlő volt, minde-
 nik vagy 26,000 főre rúgván; de lovasság dolgában a rómaiak erősebbek voltak az ellenfélnél. Skotussa előtt, a Karadagh síkján a római elődandár egy homályos esős napon véletlenül találkozott az ellenfél előcsapataival, melyek egy Kynoskephalæ nevű, a két tábor közt meredeken felemelkedő magas dombot tartottak megszállva. A rómaiak a síkra visszaveretvén, a táborból segítségükre siető könnyű csapatokat és az ætóliai lovasság kitünő dandárát magokhoz vették s viszont a makedóniai előhadat szorították a dombra, sőt azon keresztül visszafelé. Itt azonban ismét a makedóniaiak találtak támaszra összes lovasságukban és könnyű gyalogságuk legnagyobb részében;

A kynoskephalæi ütközet.

a rómaiak, kik vigyázatlanúl előre merészkedtek, nagy veszteséggel visszaűzettek egészen táborukig és teljesen futásnak eredtek volna, ha az aetóliai lovasok a síkon mindaddig nem folytatják a harczot, míg Flamínus gyorsan rendbe szedétt légióival oda nem érkezik. A király engedett hadai türelmetlenségének, melyek győzteseknek érezvén magokat, a harcz folytatását követelték, és szintén sebtében csatarendbe állítá nehéz fegyverzetű gyalogságát az ütközetre, melyet e napon sem a hadvezér sem katonái nem vártak. Mindenek előtt a dombot kellett megszállni, mely e pillanatban teljesen néptelen volt. A phalanx jobb szárnya a király saját vezérlete alatt elég jókor érkezett ide, hogy a magaslaton zavartalanúl csatarendbe állhasson; a bal szárny azonban még késett, midőn már a makedóniai könnyű csapatok, a légiók által megugrasztva, a dombra felrohantak. Fülöp a menekülő csapatokat a phalanx elől gyorsan elterelve a középső harczrendbe állítá, és be nem várva, míg Nikanor a phalanx másik, lassabban érkező felével a bal szárnyon megjelenik, a jobb phalanxot dárdát szegezve a dombról a légiókra eresztette, mialatt az ismét rendbe szedett könnyű gyalogság a rómaiakat megkerülve oldalban volt őket megtámadandó. A phalanxnak kedvező talajon ellenállhatatlan támadása szétrobbantotta a rómaiak gyalogságát, s ezeknek balszárnya tökéletesen megveretett. A másik szárnyon Nikanor, midőn a király támadását látta, gyorsan utána sietett a phalanx másik felével; miközben azonban ennek rendje megbomlott, és mialatt az első sorok a hegyről lerohanva már a győzedelmes jobb szárny nyomában voltak és az egyenetlen talajon még inkább összezavarodtak, addig az utolsó sorok épen a hegy megmászásával voltak elfoglalva. A rómaiak jobb szárnya ily körülmények közt

könnyen elbánt az ellenség balszárnyával; magok az ezen szárnyon felállított elefántok is elegendők voltak a felbomlott makedóniai csapatok megsemmisítésére. Mialatt itt az iszonyú méészárlás folyt, egy elszánt római tiszt összeszedett húsz kis lovas szakaszt és ezekkel a győztes makedóniai szárnyra vetette magát, mely a rómaiak bal szárnyát üldözve annyira előnyomult, hogy a római jobb szárny már a háta megett állt. A hátulról jövő támadás ellenében a phalanx védtelen volt, s az ütközetnek e mozdulattal vége szakadt. Mindkét phalanx tökéletes felbomlása folytán megfogható, hogy a makedóniaiak vesztesége 13,000-re tétetett foglyokban és halottakban, és pedig leginkább halottakban, miután a római katonák a makedóniaiak megadási jelét, mely a lándzsák felemelésében állt, nem ismerték; a győztesek csekély veszteséget szenvedtek. Philippos Larissába menekült, és nehogy másokat compromittáljon, minden papírját elégetvén, Thessáliát odahagyta és visszatért szülőföldre. — E nagy vereséggel egyidejűleg a makedóniaiak még mindazon pontokon vereséget szenvedtek, melyeket még megszállva tartottak: Káriában a rhodosi zsoldosok megverték az ott álló makedóniai hadtestet és arra kényszerítették, hogy Stratonikeiába zárkózzék; Nikostratos és acháiai nagy veszteséggel megverték a korinthetai őrséget; az akarnániai Leukas pedig hősies ellenállás után rohammal bevétetett. Philippos tökéletesen le volt győzve; a kynoskephalaei ütközet hírére még utolsó szövetségesei, az akarnániaiak is, megadták magokat.

Tisztán a rómaiaktól függött a béke feltételeit megszabni, és ők éltek is hatalmokkal, de nem éltek vele vissza. Sándor birodalmát semmivé teheték volna; s az aetóliaiak ezt nyíltan követelték is a szövetségesek érte-

Előleges békealkudozások.

kezetén. De mi egyéb lett volna ennek eredménye, mint a hellen műveltség védbástyájának lerombolása a thrákokkal és keltákkal szemben? A thrákok a thrák Chersonesoson fekvő virágzó Lysimacheiát már az imént befejezett háboru alatt teljesen feldúlták — s ez óvó például szolgálhatott a jövőre. Flamínus, ki mélyen bele látott a görög államok egymás közti visszataszító viszálykodásaiba, nem nyújthatott segédkezet arra, hogy a római nagyhatalom az aetóliai szövetség haragja kedvéért Makedónia kivégzését végrehajtsa, még akkor sem, ha hellen rokonszenveit a finom és lovagias király nem nyerte volna meg ép annyira, a mennyire az aetóliaiak, kik „a kynoskephalæi győzőknek“ nevezték most magokat, léha dicsekvésökkal római nemzeti érzületét megsértették. Az aetóliaiaknak azt felelte, hogy Rómának nem szokása megsemmisíteni a legyőzötteket: egyébiránt hiszen ők a magok urai és szabadságukban áll Makedóniának véget vetni, ha tehetik. A király a lehető legkíméletesebb bánásmódban részesült, és miután késznek nyilatkozott az előbb kiszabott feltételeknek most elfogadására, Flamínus neki bizonyos pénzösszeg lefizetése és kezesek állítása fejében, kik közt fia Demetrios is ott volt, hosszabb fegyverszünetet adott, melyre Philipposnak nagy szüksége volt, hogy a dardanusokat Makedóniából kiverhesse.

Béke Makedóniával.

A bonyolodott görög ügyek végleges szabályozását a senátus egy tíz személyből álló bizottságra bízta, melynek feje és lelke ismét Flamínus volt. Philippos e bizottságtól oly feltételeket kapott, minők Karthágó elé szabattak. Minden külföldi birtokát Kis-Ázsiában, Thrákiában, Görögországban és az aegæi tenger szigetein elvesztette; a tulajdonképi makedóniai terület azonban csorbítatlanul maradt néhány jelentéktelen határvidék és

Orestis tartomány kivételével, mely szabadnak nyilvánított, — ez utóbbi feltételt, bármily érzékenyen sújtotta is Philippost, a rómaiak kénytelenek voltak elébe szabni, miután jelleme folytán nem engedhettek neki szabad intézkedést azon alattvalói felett, kik tőle egyszer elpártoltak. Makedónia továbbá arra köteleztetett, hogy Róma tudta nélkül sem szerződéseket nem köt a külfölddel, sem saját határain kívül őrskéket nem küld sehová; továbbá, hogy határain túl civilisált államok, és általában Róma szövetségesei ellen háborút nem visel, hogy elefántokat épen nem, valamint 5000 embernél nagyobb sereget és 5 fedeles hajónál többet nem tart, a többit a rómaiaknak kiszolgáltatván. Végre Philippos a rómaiakkal symmachia-ba lépett, mely őt arra kötelezte, hogy Róma kívánatára ennek seregét saját fegyvereseivel szaporítsa, amint-hogy a makedóniai hadak csakhamar együtt is harczoltak a légiókkal. Ezenkívül 1000 talentumnyi (1.700,000 tallér) hadi sarczot fizetett. — Miután Makedónia ekkép teljes politikai semmiségbe döntetett, és csak annyi hatalma maradt, a mennyire szüksége volt, hogy Hellas határait a barbárok ellen megvéddesse, a rómaiak a király által átengedett birtokok feletti intézkedéshez láttak. A rómaiak, kik ugyanekkor Spanyolországban tapasztalták, mily kétes értékű nyereséget képviselnek a tengeren-túli tartományok, s kik egyáltalában nem területszerzés kedvéért kezdték a háborút, mit sem tartottak meg a zsákmányból magoknak, s ez által szövetségeseiket is mérsékletre kényszerítették. Elhatározták, hogy Görögország mindazon államai, melyek eddig Philippos alatt voltak, szabadoknak nyilváníttassanak; és Flamínus megbízott, hogy az ezt kimondó decretumot az isthmusi játékokra összegyűlt görögöknek

Görögország
szabaddá
lesz.

196.

felolvassa (558). Komoly emberek természetesen kérdezhették, vajon lehet-e a szabadságot egyszerűen ajándékolni s vajon mit ér a szabadság a nemzet egyetértése és egysége nélkül; de azért az öröm nagy és őszinte volt, valamint őszinte volt a szándék is, melylyel a senátus Görögországot szabaddá tette *). — Ez általános rendszabály alól csak az Epidamnostól keletnek fekvő illyr tartományok vétettek ki, melyek Skodra urának, Pleuratosnak jutottak, s ezen, Róma által egy emberkor előtt lealázott tengeri és szárazföldi rabló államot ismét a leghatalmasabbá tették e vidéken; továbbá kivétetett alóla a nyugoti Thessália néhány helysége, melyeket Amynander szállt meg és végre megtartott, valamint három sziget: Paros, Skyros és Imbros, melyeket Athén kapott jutalmul számos kiállott viszontagságaiért, még számosabb hála-felirataiért és mindennemű előzékenységéért. Magától értetetik, hogy a rhodosiak megtartották káriai birtokaikat s hogy Aegína a pergamoniak kezén maradt. Ezeken kívül a szövetségesek csak közvetve jutalmaztattak meg az által, hogy az újonnan felszabadított városok a különböző szövetségekbe léptek. Legjobban jártak az acháiok, kik pedig legkésőbbben léptek a Philippos elleni coalícióba; s úgy látszik azon tiszteletre méltó okból, hogy e szövetséges állam volt valamennyi görög közt a legrendezettebb és legtisztességesebb. Fülöpnek minden peloponnesusi és isthmosi birtoka, tehát nevezetesen Korinth, e szövetségbe Aetóliaiak. kebeleztetett. Az aetóliaiakkal azonban rövid úton bán-

Az achái szövetség kiterjesztése.

*) Még birunk arany státéreket Flamínius fejével és „T. Quincti(us)“ felírással, melyek a hellenek felszabadítójának kormányzása alatt Görögországban verettek. A latin nyelv használata rajtok jellemző udvariasság.

tak el; a phókisi és lokrisi városokat felvehették symmachiajukba, de midőn megkísértették azt Akarnániára és Thessáliára is kiterjeszteni, szándékuk részben határozottan visszautasított, részben elhalasztatott, s a thessáliai városok négy kis önálló szövetséggé szerveztettek. A rhodosi város-szövetségnek Thásos és Lemnos, valamint a thrák és kis-ázsiai városok felszabadulása vált hasznára. — Sok nehézséget okozott Görögország belviszonyainak rendezése, úgy az államoké egymás közt, mint az egyes államoké önmagokban. Legsürgősebb a spártaiak és acháiók közt 550. óta folyt háboru ügyének elintézése volt, melyet a rómaiaknak kellett kiegyenlíteniök. Miután azonban Nábist engedelkenységre, illetőleg a Philippos által kezébe adott achái szövetségi városnak, Argosnak kiadására rábírní semmikép nem sikerült, Flamínus végre is nem tehetett egyebet, mint hogy a makacs rabló-királynak, ki az aetóliaiaknak a rómaiak elleni nyilvánvaló bosszankodására és Antiochosnak Európába betörésére számítva, Argos visszaadását állhatatosan megtagadta, végre egy Korinthban tartott nagy nemzetgyűlésen az összes hellenség által háborút izentetett, s a hajóhaddal és egy római és egyesült szövetséges sereggel, melyhez Philippos is küldött csapatokat, valamint egy csomó lakedaemoniai kivándorlottal, kiknek élén Spárta törvényes királya, Agesipolis állt, Peloponnesusba benyomult (559). Hogy ellenfelét aránytalan túlhatalmával egyszerre elnyomhassa, 50,000 embert állított síkra és a többi városokat elhanyagolva egyenesen magát a fővárost vette körül; de szándékolt czélját még sem érte el. Nábis tekintélyes, 15,000-re menő sereget, melyben 5000 zsoldos szolgált, állított síkra és hatalmát valódi rémuralom segélyével, a

204.
Háboru a
spártai Nábis
ellen.

195.

gyanúsna tartott tisztek és tartományi lakosok tömeges kivégzésével újra megerősítette. Sőt, midőn a római sereg és hajóhad első sikerei után ő maga engedékenységre határozta el magát s a Flamínus által ajánlott, aránylag igen kedvező feltételeket hajlandó volt elfogadni, a „nép“, vagyis az általa Spártába telepített rabló-csőcselék, nem ok nélkül tartván a győzelem után bekövetkezendő számadástól, és hivatalos hazugságok által a békefeltételek tartalma s az aetóliaiak és ázsiaiak közeledése felett csalódásokban ringattatván, elvetette a római hadvezér által ajánlott békét s a háboru újra kitört. A falak előtt ütközetre, azután a falak megrohanására került a dolog; a rómaiak már a bástyákon voltak, midőn az elfoglalt utcák felgyújtása az ostromlókat visszafordulásra kényszerítette. Végre azonban az önfejű ellentállás mégis véget ért. Spárta önálló maradt, és nem kényszerítettet sem a kivándorlottak befogadására, sem az achái szövetségbe lépésre; még fennálló monarchiai alkotmánya, sőt maga Nábis is bántatlanul maradt. Ellenben külbirtokait Argost, Messénét, a krétai városokat s ezenkívül még az egész partot Nábis kénytelen lőn átengedni, valamint magát arra kötelezni, hogy sem külszövetséget nem köt, sem háborút nem visel, és két nyílt naszádon kívül hajót nem tart, végre hogy minden rablott jószágot ismét visszaad, a rómaiaknak kezeseket állít és hadi sarczot fizet. A spártai kivándorlottak a lakóniai parton fekvő városokat kapták, s ez új népközség, mely magát, ellentétben a monarchice kormányzott spártaiakkal, „szabad lakonoknak“ nevezte, utasított, hogy lépjen az achái szövetségbe. Vagyonukat az emigráltak nem kapták vissza, miután ennek fejében kapták a kezökbe adott tartományt; ellenben kimondatott, hogy nejeiket és gyermekeiket ne

A spártai viszonyok rendezése.

legyen szabad akaratuk ellenére Spártában visszatartóztatni. Az acháiok, ámbár ez intézkedés által Argoson kívül még a szabad lakonokat is kapták, mégsem igen voltak megelégedve; ők a rettegett és gyűlölt Nábis teljes megbuktatását, a kivándorlottak visszavitelét és az achái symmachiának az egész Peloponnesusra kiterjesztését várták. Az elfogulatlan szemlélő azonban nem fogja félreismerni, hogy Flamínius e bonyodalmas ügyeket oly méltányosan és igazságosan rendezte, a mint csak lehető volt ott, a hol mindkét részen méltánytalan és igazságtalan politikai pártok álltak szemben egymással. A spártaiak és acháiok közti régi és mélyen gyökerező ellenségeskedés folytán Spártának az achái szövetségbe kebelezése egyértelmű lett volna Spártának az acháiok alá rendelkezésével, a mi ép úgy ellenkezett volna a méltányossággal, mint az eszélyességgel. A kivándorlottak visszavitele és a húsz év óta megbukott kormányrendszer visszahelyezése csak új rémuralmat tett volna a réginek helyébe; azon kisegítő eszköz, melyhez Flamínius nyúlt, épen azért volt helyes, mert a túlzó pártok egyikét sem elégítette ki. Végre úgy látszik, Flamíniusnak sikerült alaposan gondoskodnia arról, hogy a spártai szárazföldi és tengeri rabláság megszűnjék és a spártai kormány úgy, a mint épen volt, csupán saját községének eshessék terhére. Lehetséges, hogy Flamínius, ki Nábiszt ismerte és kinek tudnia kellett, mily kívánatos volna ennek személyes megbuktatása, e gondolattal csak azért hagyott fel, hogy végre valami eredményre juthasson, s nehogy a beláthatatlan hosszúságba nyúló bonyodalmak által győzelmének tiszta hatása elhomályosíttassék; lehet az is, hogy ezenkívül Spártában még némi ellensúlyt igyekezett fenntartani az achái szövetség hatalma ellen Peloponnesusban. Az első szemre-

hányás azonban egy mellékes kérdésre vonatkozik, az utóbbi tekintetben pedig alig valószínű, hogy a rómaiak annyira leereszkedtek volna az acháiokhoz, hogy féljenek tőlök. — Ily módon a kis görög államok közt, legalább külsőleg, létre jött a béke. De a római rendcsinálónak az egyes községek belügyei is dolgot adtak. A bœótiiaiak még Makedóniának Görögországból történt kiszoríttatása után is nyíltan fitogtatták makedóniai érzületöket; miután Flamínus, kérésökre, azon földijeiknek, kik Philippos szolgálatában álltak, megengedte hogy visszatérhessenek, Makedónia leghatározottabb párthíve, Brachyllas választott a bœótiiai szövetség fejévé, s Flamínus még különféle más módokon is ingereltetett. Ez példátlan türelemmel viselt el mindent; a római érzelmű bœótiiaiak azonban, jól tudván, mi vár rájuk a rómaiak elvonulása után, elhatározták Brachyllas meggyilkolását, és Flamínus, ki nek engedélyét e végre kikérni kötelességöknek tartották, legalább nem mondott rá nem-et. Brachyllas erre meggyilkoltatott, mire a bœótiiaiak nem csak a gyilkosokat veték üldözőbe, hanem a területökön magokban járó római katonákat is meglesték és közölök vagy 500-at leöltek. Ez mégis több volt a soknál; Flamínus minden katona után egy talentomnyi birságot rótt rájuk, s miután ezt le nem fizették, összeszedte közel lévő hadait és Koroneiát ostrom alá fogta (558). A bœótiiaiak most kérésre fordították a dolgot; és Flamínus az acháiok és athéniek közbenjárására igen mérsékelt birság fejében csakugyan békét is hagyott nekik, és daczára annak, hogy a makedóniai párt a kis tartományban még ezentúl is a kormányon maradt, gyermekes oppositíójokkal csak a hatalom békettürését állítá szembe. A többi Görögországban is beérte Flamínus azzal, hogy a mennyire erőszak

Görögország
végleges ren-
dezése.

nélkül lehetett, befolyást gyakorolt főkép az újonnan felszabadúlt tartományok belviszonyaira, hogy a tanácsot s a törvényszékeket a vagyonosabbak s a kormányt a Makedónia-ellenes párt kezébe juttassa, a városi községet pedig lehetőleg Róma érdekeihez csatolja azáltal, hogy mindazt, a mi az egyes községekben a harci jog szerint a rómaiaknak jutott, az illető város községi birtokához csatolta. Az 560. év tavaszán a munka be volt fejezve; Flamínus Korinthban még egyszer összegyűjtötte valamennyi görög község követeit, intette őket, hogy értse-
nek egyet és használják fel mérséklettel a nyert szabadságot, s egyetlen viszonzásúl a rómaiak részére azt kérte ki, hogy azon itáliai foglyok, kik a hannibáli háboru alatt Görögországba eladattak, harmincz nap alatt visszaküldessenek. Erre kiüríté az utolsó várakat is, melyekben még római őrség állt, Demetriást, Chalkist a tőle függő kisebb erősségekkel Euboeán, és Akrokorinthot, s tényleg meghazudtolván ekkép az aetóliaiakat, kik azt hirdették, hogy Görögország bilincsei Philippos kezéből Rómába mentek át, — az összes római sereggel s a megszabadított foglyokkal visszatért hazájába.

194.

Csak a megvetésre méltó alávalóság vagy a gyarló
érzelgösség ismerheti félre azt, hogy a rómaiaknak teljesen komoly szándékuk volt Görögországot megszabadítani, s hogy annak okát, miért lett oly silány az épület, mely e nagyszerű terv alapján felemelkedett, kizárólag a hellen nemzet tökéletes erkölcsi és állami feloszlottságában kell keresnünk. Nem csekély dolog volt, hogy egy hatalmas nemzet azon országot, melyet megszokott volt ősi hazájának és szellemi s minden magasabb érdekei szentélyének tekinteni, erős karjával egyszerre a

Eredménye

teljes szabadság birtokába bevezette, hogy minden községet felmentett az idegen adó és idegen őrség terhe alól, és korlátlan önkormányzattal ruházott fel; csak a nyomorúság fog ebben csupán politikai számítást látni. A politikai számítás lehetővé tette a rómaiakra nézve Görögország felszabadítását, de valósággá azt csak azon helyen rokonszenv tette, mely ekkor Rómán s mindenek felett Flamínuson leírhatatlan hatalommal uralkodott. Ha érheti szemrehányás a rómaiakat, ez csak abban állhat, hogy mindnyájan, és mindenek felett Flamínus, ki a senátus teljesen indokolt aggodalmait legyőzte, a hellen név varázsától elfogúltan, nem bírták a görög államok e korbéli politikai viszonyainak nyomorúságát egész kiterjedésében felismerni, és hogy mind ezen községeknek, melyek önmagokban és egymás ellen forrongó tehetetlen ellenszenveik nyúge alatt sem cselekedni, sem nyugodtan maradni nem bírtak, módot nyújtottak üzelveik folytatására. A dolgok ekkori állása szerint szükségesebb lett volna ez ép oly nyomorúlt mint gyalázatos szabadságnak egy, a hely színén maradandólag jelenlevő túlhatalom segítségével egyszer - mindenkorra véget vetni; a gyöngézés - politika itt látszólagos humanitása mellett sokkal kegyetlenebb volt, mint lett volna a legszigorúbb hódítás. Boeótiában például Róma kénytelen volt a politikai gyilkosságot, ha előmozdítani nem is, de elnézni; miután már el volt határozva, hogy a római hadak vissza fognak vonatni Görögországból, s így a római érzelmű görögöket nem lehetett meggátolni abban, hogy honi szokás szerint ne segítsenek magokon. De Róma maga is érezte e félrendszabályok hátrányait. Antiochossal nem keveredett volna háborúba, ha Görögország felszabadítá-

sának politikai hibáját el nem követi; s e háboru veszélytelen lett volna, ha a rómaiak azon katonai hibát nem követik el, hogy az európai határon levő fővárból az őrségeket elvonták. A történelemben minden bűnt utólér a Nemesis, úgy a tehetetlen szabadságvágyat, mint az okatlan nagylelkűséget.

A RÓMAIAK TÖRTÉNETE.

IRTA

MOMMSEN TIVADAR.

AZ ÖTÖDIK KIADÁS UTÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

FORDITOTTA

TOLDY ISTVÁN.

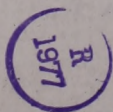
NEGYEDIK KÖTET.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

TARTALOM.

HARMADIK KÖNYV.

Itália egyesülésétől Karthágó és a görög államok meghódításáig.

(II. FELE.)

	<i>Lap.</i>
IX. Fejezet. Az ázsiai Antiochos elleni háboru	3
X. Fejezet. A harmadik makedóniai háboru	44
XI. Fejezet. Kormány és kormányzottak	84
XII. Fejezet. Talaj- és pénzgazdaság	149
XIII. Fejezet. Hit és erkölcs	191
XIV. Fejezet. Irodalom és művészet	217

HARMADIK KÖNYV.

Itália egyesülésétől Karthágó és a görög
államok meghódításáig.

arduum res gestas scribere.

Sallustius.

(MÁSODIK FELE.)

IX. FEJEZET.

Az ázsiai Antiochos elleni háboru.

Az ázsiai birodalomban a Seleukidák koronáját 531 Nagy Antio-
óta III. Antiochos király, az uralkodóház alapítójá-
nak ősunokája, viselte. Ő is tizenkilencz éves korában
jutott az uralomra, mint Philippos, és, főkép első keleti
hadjárataiban, elég tevékenységet és vállalkozási szellemet
fejtett ki arra, hogy udvari nyelven nagynak nevezhessék
a nélkül, hogy ez által túlságosan nevetségessé legyen.
Egyébiránt inkább ellenfeleinek, főkép az egyiptomi Phi-
lopatornak tunyasága, mintsem saját érdemei által sikerült
birodalmának integritását némileg helyre állítania, s előbb
Media és Parthyene keleti satrapiákat, utóbb az Achæos
által a Tauroson innen Kis-Ázsiában alapított külön álla-
mot is visszacsatolnia a koronához. Midőn először kísérté
meg a fájdalmasan nélkülözött syriai partvidéket az egyip-
tomiaktól elfoglalni, a Trasiménus tó melletti ütközet évé-
ben Philopator által Raphia mellett véresen visszaveretett,
és Antiochos óvakodott. Egyiptommal a viszályt megújítani
mindaddig, míg ennek egy bármily gyöngé férfiú ült a trón-
ján. Philopator halála után (549) elérkezettnek látszott
a pillanat, melyben Egyiptommal elbánni lehet; Antiochos

chos.
223.

205.

e célra frígyet kötött Philippossal, és mialatt ez a kis-ázsiai városokat támadta meg, ő Koilesyriára vetette magát. Midőn a rómaiak a görög ügyekbe avatkoztak, pillanatra úgy tetszett, mintha Antiochos Philippossal készülne egyesülni ellenök, a mit a dolgok állása és a frígyszerződés magokkal is hoztak volna. De Antiochos nem bírván annyi előrelátással, hogy egyáltalában a rómaiak beavatkozását a kelet ügyeibe teljes erélylyel visszautasítsa, úgy hitte, hogy a maga hasznát legjobban az által biztosíthatja, ha Philipposnak könnyen előre látható legyőzetését a rómaiak által arra használja fel, hogy az egyiptomi birodalmat, melyet vele meg akart osztani, most egészen a maga számára foglalja el. Daczára azon szoros viszonynak, melyben Róma az alexandriai udvarral és a királyi gyámgyermekkel állt, a senátusnak korántsem volt szándéka komolyan venni a „védnök“ szerepét, melyre névleg vállalkozott; szilárdan el levén határozva, hogy az ázsiai ügyekkel csak a legvégső szükség esetén fog törődni, s hogy a római hatalom határai gyanánt Herakles oszlopait és a Hellespontot tartja meg, szabad kezet engedett a nagykirálynak. Ez természetesen szintén aligha törekedett komolyan a tulajdonképi Egyiptom meghódítására, a mit könnyebb volt kimondani mint megtenni; ellenben hozzá látott Egyiptom külföldi birtokainak egymásután való elfoglalásához és először is kilíkiái, syriai és palæstinai birtokait támadta meg. Azon nagy győzelem, melyet 556-ban nyert Panion hegye mellett a Jordán forrásainál Skopas egyiptomi hadvezér felett, nem csak e tartomány teljes birtokát szerezte meg neki egészen a tulajdonképi Egyiptom határáig, hanem egyszersmind annyira ráijesztett a fiatal király egyiptomi gyámjaira, miszerint ezek, hogy Antiochost az Egyiptomba betöréstől visszatartsák, készek voltak békét kötni, és azt gyámfiok-

nak Antiochos leányával, Kleopatrával való eljegyzése által meg is pecsételni. Miután Antiochos első czélját ekkép elérte, a következő évben, a kynoskephalæi ütközet évében egy 100 fedeles és 100 nyílt hajóból álló erős hajóhaddal Kis-Ázsiába ment, hogy Egyiptomnak Kis-Ázsia déli és nyugoti partján fekvő egykori birtokait hatalmába vegye — az egyiptomi kormány e kerületeket, melyek tényleg Philippos kezében voltak, a békében valószínűleg átengedte Antiochosnak s alkalmasint ennek javára általában lemondott minden külföldi birtokáról — és hogy a kis-ázsiai görögöket egyáltalán ismét a birodalomhoz csatolja. Egerszersmind erős syriai szárazföldi sereget gyűjtött össze Sardesben. — E vállalat éle közvetve a rómaiak ellen irányult, kik kezdettől fogva feltételül szabták Philippos elé, hogy őrsegeit vonja ki Kis-Ázsiából s hogy a rhodosiakat és pergamoniakat területök, a szabad városokat addigi alkotmányuk birtokában zavartalanul meghagyja, s kiknek most látniok kellett, a mint Philippos helyében Antiochos teszi rájuk kezét. Attalost pedig és a rhodosiakat most Antiochos részéről közvetetlenül fenyegette ugyanazon veszély, mely őket néhány év előtt a Philippos elleni háborúra bírta; és ezek természetesen épen úgy igyekeztek a rómaiakat ezen háborúba is bevonni, a mint bevonták az imént befejezett harczba Makedóniával. Attalos már 555/6-ban kért katonai segílyt a rómaiaktól Antiochos ellen, ki országát megszállotta, mialatt Attalos hadai a római háborúban voltak elfoglalva. Sőt az erőlyesebb rhodosiak, midőn Antiochos hajóhada 557-ben a kis-ázsiai part hosszában felfelé vitorlázott, nyíltan kijelentették a királynak, hogy a chelidóniai szigetek (a lykiai parton) átlépését hadizenetnek fogják tekinteni, s midőn Antiochos erre nem hajtott, bátorságot merítve a kynos-

Bonyodal-
mak Rómá-
val.

199/8.

197.

kephalæi ütközetnek épen ekkor érkezett híréből, rögtön megkezdték ellene a háborút és a legfontosabb káriai városokat, Kaunost, Halikarnassost, Myndost, továbbá Sámos szigetét csakugyan védelmökbe is vették a király ellen. A félszabad városok közül is, bár legtöbben meghajoltak előtte, néhányan, és pedig a jelentékenyebbek közül Smyrna, Alexandria Troas és Lampsakos, Philippos legyőzetésének hírére szintén felbátorodva, ellene szegültek a syriainak és sürgető kéréseiket a rhodosiakéval egyesítették. Nem szenved kétséget, hogy Antiochos, a mennyiben egyáltalán képes volt magát valamire elhatározni és határozatához ragaszkodni, már ekkor feltette magában, hogy nem csak Egyiptom ázsiai birtokait keríti hatalmába, hanem hogy Európában is hódításokat fog tenni és ez ügyben, ha nem keresi is a háborút Rómával, de nem is fog útjából kitérni. Ennyiben tehát a rómaiaknak elég okuk volt szövetségeseik kérelmére hajtani és Ázsiában közvetlenül beavatkozni; de nem igen mutatkoztak erre hajlandónak. Nem csak a makedóniai háboru folyama alatt késlekedtek és nem nyújtottak Attalosnak egyéb védelmet diplomaiai közbenjárásuknál, mely különben egyelőre megtette hatását; hanem még a háboru után is, ámbár kimondták, hogy azon városokat, melyek Ptolemæos és Philippos kezében voltak, Antiochosnak nem szabad elfoglalnia, s bár Abydos, Kios, Myrina ázsiai városok szabadsága ott pompázott a római okmányokban, még sem tettek semmit ezek szabadságának megvalósítására és elnézték, a mint Antiochos király, midőn a makedóniai őrsegek a városokból kivonultak, a kedvező alkalmat arra használta fel, hogy azokat saját hadaival szállassa meg. Sőt annyira mentek, hogy 557 tavaszán még Antiochosnak partraszállítását Európában és a thrák Chersonesosba betörését is

tétlenül nézték, hol is a király Sestost és Madytost birtokába vette és jó sok időt fordított a thrák barbárok megfékezésére s a feldúlt Lysimacheia helyreállítására, melyet fő fegyverraktárává és újonnan alapított thrákiai satrapiájának székhelyévé szemelt ki. Flamínus, kire ez ügyek vezetése bízva volt, küldött ugyan követeket a királyhoz Lysimacheiába, kik előtte az egyiptomi terület integritásáról és minden hellenek szabadságáról beszéltek; de eredménye a dolognak nem volt. A király viszont arról beszélt, hogy kétségbe vonhatatlan jogczímmel bír Lysimachosnak egykori birodalmára, melyet őse, Seleukos, hódított meg; kifejtette, hogy nem célja hódítani, hanem csupán öröklött birodalmának integritását megóvni és visszautasította a rómaiak közbenjárását a közte és a neki meghódolt kis-ázsiai városok közt fennforgó viszályokban. Teljes joggal hozzá tehetette, hogy Egyiptommal már békét kötött, hogy tehát a rómaiaknak e tekintetben nincs formaszerinti okuk a beavatkozásra *). A király váratlan visszatérése Ázsiába, melynek oka azon ál hír volt, mely szerint Egyiptom fiatal királya meghalt, és az ennek alapján tervezett partraszállás Kyproson vagy éppen Alexandriában, — véget vetett az értekezésnek, a nélkül hogy az némi befejezésre, nem hogy eredményre vezetett volna. A következő 559-ki évben Antiochos, nagyobb hajóhaddal és hadsereggel ismét Lysimacheiába jött s az új satrapia

195.

*) Hieronymus határozott tanuskodása, ki a syriai Kleopatra eljegyeztetését Ptolomæos Epiphanessel 556-ra teszi, kapcsolatban a Líviusnál 33. 40 és Appiánnál *Syr.* 3 található célzásokkal, valamint a házasságnak valóságos megkötésével 561-ben, kétségtelenné tesz, hogy a rómaiak beavatkozása az egyiptomi ügyekbe ez esetben formailag indokolatlan volt.

198.

193.

berendezésével foglalkozott, melyet fiának, Seleukosnak szánt; Ephesosban Hannibál jött hozzá, ki Karthágóból kénytelen volt menekülni, s azon szerfelett megtisztelő fogadtatás, melyben részesült, már magában véve hadizenetet jelentett Róma ellen. Mindezek daczára Flamínus még 560. tavaszán minden római őrseget kivont Görögországból. Ez a fennforgó viszonyok közt, ha nem volt is rossz hiszemű, vétkes eljárás, minden esetre kiáltó hiba volt; mert nem nyomhatjuk el azon gondolatot, miszerint Flamínus, csak hogy a háboru végleges befejezésének és Hellas felszabadításának dicsőségét csorbíthatlanul haza vihesse magával, beérte azzal, hogy a felkelés és háboru izzó parázsát egyelőre felületesen betemesse. A római államférfiúnak talán igaza lehetett, midőn minden kísérletet, melynek czélja volt Görögországot közvetlenül alája vetni Rómának, és a rómaiak minden beavatkozását az ázsiai ügyekbe, politikai hibának nyilvánította; de a forrongó oppositio Görögországban, az ázsiaiinak beteges elbizakodása, és Róma elkeseredett ellenségének, ki már egyszer a nyugotot felfegyverezte Róma ellen, jelenléte a syriai fő hadiszálláson, — mindezek elég világosan jelezték, hogy rövid időn a hellen kelet újra fegyverben fog állni, és hogy e felkelés nem akarhat mást, mint legalább is azt, hogy Görögország Róma védnöksége alól a Róma-ellenes érzületű államok védnöksége alá jusson, és hogy ha e czél egyszer eléretett, még tovább fog törekedni. Világos, hogy Róma ezt meg nem engedhette. Flamínus, midőn a háboru mindezen biztos előjeleit semmibe sem véve a római őrsegeket Görögországból kivonta, és ugyanekkor mégis oly követelésekkel lépett Ázsia királya elé, melyeket nem szándékozott hadi erejével támogatni, ugyanannyival tett szóval többet, a mennyivel kevesebbet

tettel a kellőnél, és hiusága kedvéért, mely elhitette vele, hogy Rómának békét, a két világrész görögjeinek pedig szabadságot szerzett, megfélemedezett úgy hadvezéri, mint polgári kötelességéről.

Antiochos e váratlan időhaladékot arra használta fel, hogy úgy birodalma bensejében, mint szomszédai irányában viszonyait megszilárdítsa, mielőtt bele bocsátkoznék a háborúba, melyre már elszánta magát, és melyre annál inkább el volt tökéelve, minél inkább látszott ellenfele késedelmeskedni. Egyiptom fiatal királyát most (561) összeházásítá jegyesével, leányával, Kleopatrával; hogy vejének egyúttal megigérte volna a tőle elfoglalt tartományok visszaadását, azt utóbb az egyiptomiak ugyan állították, de úgy látszik, nem volt igazok; és tényleg a tartomány a syriai birodalomhoz maradt csatolva *). Eumenest, ki atyját, Attalost, 557-ben követte Pergamon trónján, megkínálta a tőle elvett városok visszaadásával és hasonlóképp egyik leányának kezével, ha eláll a római szövetségtől. Egy harmadik leányát hasonló módon nőül adta Ariarathesnek, Kappadókia királyának, a galatiaiakat pedig ajándékok által nyerte meg, míg a folyton lázongó pisídiiaiakat és más apró népségeket fegyverrel hódoltatott meg. A bizantioniaknak terjedelmes privilégiumokat adott; a kis-ázsiai városokra nézve a király kijelentette, hogy a régi szabad városoknak, mint

Antiochos
készületei a
Róma elleni
háborúra.

193.

197.

*) E mellett Polybios 28, 1 tanuskodását bírjuk, melyet Judea további története tökéletesen megerősít; Eusebius (p. 117 Mai) téved, midőn Philometort teszi Syria urává. Azt ugyan látjuk, hogy 567 körül syriai adóbérlők Alexandreiába szállítják a beszedett adót, (József 12, 4, 7); de ez, a souverainitási jogok sérelme nélkül kétségkívül csak azért történt, mert Kleopatra hozománya a városi illetékek átengedéséből állt; s utóbb valószínűleg éppen ez adott okot a kitört viszályra.

187.

Rhodosnak és Kyzikosnak függetlenségét elismeri, a többiekre nézve pedig uralkodói jogának pusztán formaszerű elismerésével megelégszik; sőt értésökre adta azt is, hogy kész magát a rhodosiak, mint választott bírák, ítéletének alávetni. Az európai Görögországban biztos volt az aetóliaiak felől és Philippost is ismét fegyverfogásra remélte bírhatni. Sőt Hannibálnak egy tervét is helyben hagyta, mely szerint ez Antiochostól egy 100 hajóból álló hajóhadat, s 10,000 gyalogból és 1000 lovasból álló szárazföldi sereget volt kapandó, hogy ezzel először Karthágóban a harmadik pún, azután pedig Itáliában a második hannibáli háborút megkezdje; tyrusi ügynökök mentek Karthágóba, hogy itt a felkelést előkészítsék. Végre még a spanyol felkelés sikerére is számítottak, mely épen akkor érte el tetőpontját, midőn Hannibál Karthágót oda hagyta. — Mialatt ekkép nagy kiterjedésben és nagy eszközökkel előkészítettett a Róma elleni vihar, most úgy, mint mindig, az ezen vállalatba bonyolodott hellenek voltak azok, kik legkevesebbet nyomtak a latban s mégis leginkább fontoskodtak és türelmetlenkedtek. Az elkeseredett és elbizakodott aetóliaiak végre magok is hinni kezdték, hogy Philippost ők győzték le, nem pedig a rómaiak, és alig tudták elvárni, hogy Antiochos Görögországba benyomúljon. Politikájokat eléggé jellemzi azon válasz, melyet kevéssel utóbb stratégiájok adott Flamíniusnak, ki a Róma elleni hadizenetnek másolatát kérte tőle, s mely úgy hangzott: hogy azt maga fogja neki megvinni, majd mikor az aetóliai sereg a Tiberis partján fog táborozni. Az aetóliaiak a syriai király ügyviselőivé lettek Görögország számára, és mindkét félt megcsalták, a királyt, midőn elhitették vele, hogy az egész görögség tárt karokkal fogja fogadni, mint megmentőjét, s azokat, kik Görögországban rájuk hallgat-

Aetóliai
üzelmek
Róma ellen.

tak, midőn azzal ámították őket, hogy a király partraszállása sokkal közelebb van, mint volt valóban. Ily módon csakugyan sikerült az önfejűségében együgyű Nábist fegyverfogásra bírniok s ezzel Görögországot két évvel Flamínus eltávozása után, 562 tavaszán ismét háborúba keverniök; de céljokat ezzel eltévesztették. Nábis Gythionra vetette magát, a szabad lakonok azon városai egyikére, melyek az utolsó szerződés által az acháioknak jutottak, s azt bevette, de az acháiook hadban jártas stratégiája, Philopœmen, őt a barbotheni hegyeknél megverte s a tyrannus alig bírta seregének negyedrésztét fővárosába visszavezetni, melyben Philopœmen aztán körülfogta. Miután a háboru ezen kezdete nem volt alkalmas Antiochosnak Európába való csábítására, az ætóliaiak elhatározták, hogy Spártát, Chalkist és Demetriast magok elfoglalják és e fontos városok megnyerése által rábírák a királyt a hájóra szállásra. Először is Spártát úgy szándékoztak kézre keríteni, hogy az ætóliai Alexamenos azon ürügy alatt, hogy a szerződés szerinti hadjutalékot hozza, 1000 emberrel a városba nyomúljon s ez alkalommal Nábist eltévén láb alól, azt megszállja. A terv végrehajtatott és Nábis egy hadi szemle alkalmával megöletett; de midőn az ætóliaiak ezután rablás végett a városban elszéledtek, a lakedæmoniaiak időt nyerve összeszedték magokat s őket mind egy lábíg levágták. Erre Philopœmen biztatására a város belépett az achái szövetségbe. Mialatt ekkép az ætóliaiaknak e dicsőséges tervök nem csak nem sikerült, sőt ellenkezőleg azon eredményre vezetett, hogy majdnem az egész Peloponnesust az ellenpárt kezében egyesítette, az alatt Chalkisban is alig jártak jobban, miután a benne levő római párt az ætóliaiak és a chalkisi száműzöttek ellen Eretria és az Euboeán fekvő Karystos római érzelmű

polgárságát még jókor segélyül hitta. Demetrias megszál-
lása ellenben sikerült, miután a magnésiaiak, kiknek a vá-
ros jutott, nem ok nélkül attól tartottak, hogy a rómaiak
e várost Philipposnak ígérték, jutalmul Antiochos ellen
nyújtott támogatásáért, mihez még az járult, hogy több
szakasz aetóliai lovasságnak sikerült azon ürügy alatt,
hogy Eurylochosnak, a Róma elleni oppositio visszahívott
fejének, kíséretét képezik, a városba lopódnia. A magné-
siaiak ekkép félig önkénytesen, félig kényszerítve az aetóliaiak
pártjára álltak, mely körülményt ezek siettek a Seleukidá-
nál hasznokra fordítani.

Szakítás An-
tiochos és
Róma közt.

Antiochos elszánta magát. A Rómával való szakítást,
bármikép igyekeztek is azt a követségküldések diplomatai
palliativ szere által halasztgatni, tovább már nem lehetett
elkerülni. Flamínus, kinek szava a keleti ügyekben a se-
nátusban a makedóniai háboru után is döntő maradt, a
193. király követei, Menippos és Hegesianax előtt már 561. ta-
vaszán kimondta Róma ultimátumát: hogy vagy pusztúljon
Európából és Ázsiában gazdálkodjék kénye kedve szerint,
vagy tartsa meg Thrákiát és tűrje el, hogy a rómaiak
Smyrna, Lampsakos és Alexandreia Troas felett védúri
jogot gyakoroljanak. Antiochos és a senátus követei, Pu-
192. blius Sulpícus és Publius Villius, még egyszer tanácskoz-
tak e feltételek felett a király kis-ázsiai fő fegyverhelyén
és fő hadiszállásán Ephesosban, 562. tavaszán, és mindkét
fél azon meggyőződéssel vált el egymástól, hogy a békés
kiegyenlítés lehetősége már elenyészett. Rómában ettől
fogva elhatározták a háborút. Egy 30 hajóból álló, 3000
katonával megrakott hajóhaddal Aulus Atílius Serranus
192. már 562. tavaszán megjelent Gythion előtt, s megérkezése
siettette az acháioiok és spártaiak közti szerződés megköté-
sét; a sicíliai és keletitáliaiai partok erős őrségekkel rakat-

tak meg, hogy netaláni kikötési kísérletek ellen biztosítva legyenek; őszre pedig már Görögországba váratott egy szárazföldi hadsereg. Flamínus 562. tavasza óta a senátus megbízásából beutazta Görögországot, hogy az ellenpárt armányait meghiusítsa és Görögország idő előtti kiürítését lehetőleg jóvá tegye. Az aetóliaiak már annyira mentek, hogy népgyűlésök forma szerint elhatározta a Róma elleni háborút. Ellenben sikerült Flamínusnak Chalkist a rómaiak számára megmentenie, 500 acháiból és 500 pergamoniból álló őrseget vetvén beléje. Továbbá kísérletet tett Demetrias visszaszerzésére; s a magnésiaiak ingadoztak. Antiochosnak, habár néhány kis-ázsiai város, melynek a nagy háboru kitörése előtti meghódítását feltette magában, még ellenállott, most nem volt szabad tovább késnie a partra szállással, ha nem akarta, hogy a rómaiak visszaszerezzék magoknak mindazon előnyöket, melyekről két évvel előbb lemondtak, midőn őrsegeiket Görögországból kivonták. Antiochos összeszedte az épen rendelkezésére álló hajókat és hadakat — összesen 40 fedeles hajót, 10,000 gyalogot, 500 lovas és 6 elefántot — s a thrák Chersonesosról megindult Görögország felé, hol 562. őszén Pteleon mellett a pagasæi öbölben partra lépett s a közel fekvő Demetriast azonnal megszállta. Körülbelül ugyanekkor kötött ki egy, Marcus Baebius praetor vezérlete alatt álló, mintegy 25,000 főnyi sereg Apollóniánál. Így a háboru mindkét félen megkezdett.

Most az volt a kérdés, mennyire fog megvalósulni azon nagy mérvben tervezett coalíció Róma ellen, melynek fejeként Antiochos fellépett. A mi először is azon tervet illette, mely szerint Karthágóban és Itáliában kellett volna a rómaiaknak ellenségeket támasztani, e tekintetben Hannibált, mint mindenütt, úgy az ephesosi udvarnál is azon sors

192.

192.

A kisebb hata-
lalmak ál-
lása.

Karthágó és
Hannibál.

érte, hogy nagyszerű és emelkedett szellemű terveit szatócskodó és nyomorúlt emberek számára szőtte. Megvalósításukra nem történt egyéb, mint hogy néhány karthágói hazafi compromittáltatott; a karthágóiak nem tehettek egyebet, mint feltétlenül engedelmeskedni a rómaiaknak. A camarillának Hannibál sehogy sem kellett, az udvari ármány magára nézve kényelmetlennek találta Hannibál nagyságát; s miután mindenféle ízetlen eszközt megkísértett mellőzésére, például azt, hogy azon hadvezért, kinek nevével a rómaiak gyermekeiket ijesztgették, a római követekkel való egyetértéssel vádolta, végre sikerült a nagy Antiochost, ki, mint minden jelentéktelen uralkodó, nagyra volt a maga önállóságával, s ki felett legkönnyebben lehetett azon ijesztés segélyével uralkodni, hogy valaki uralkodni kíván rajta, azon bölcs gondolatra juttatnia, hogy nem szabad magát e nagyhírű ember által elhomályosíttatnia; mire aztán a legfelső tanácsban elhatároztatott, hogy a phœnikiai ezentúl csak alárendelt fontosságú megbízatásokra és csak tanácsadásra használtassék, előre elvégeztetvén, hogy tanácsa soha meg ne fogadtassék. Hannibál azzal bosszúlta meg magát e csöcseléken, hogy minden megbízatást elvállalt és fényesen teljesített. — Ázsiában Kappadókia tartott a nagy királylyal; ellenben a bithyniai Prusiás, mint mindig, most is az erősebbnek részére állt. Eumenes király hű maradt családjá régi politikájához, melynek voltaképen csak most volt gyümölcseit szedendő. Nem csak állhatatosan visszautasította Antiochos ajánlatait, hanem folytonosan ösztönözte a rómaiakat a háborúra, melytől birodalmának növekedését várta. Hasonlókép a rhodosiak és byzantioniak is régi szövetségeseikhez csatlakoztak. Egyiptom szintén Róma részére állt és támogatást ajánlott szállítmányok és hadak alakjában,

melyet azonban Róma el nem fogadott. — Európában Makedónia. attól függött legtöbb, minő állást fog a makedóniai Philippos elfoglalni. A józan politikának talán arra kellett volna őt bírnia, hogy feledve mindazt a mi történt és nem történt, Antiochossal egyesüljön; de Philippost rendszerint nem ily tekintetek, hanem a rokon- és ellenszenv vezérelték, és gyűlölete, könnyen felfoghatólag, sokkal erősebb volt a hűtlen frigyárs ellen, ki őt a közös ellenséggel szemben cserben hagyta, hogy ennek fejében a zsákmány neki járó részét is magának foglalja le és Thrákiában alkalmatlan szomszédjává lehessen, mint sem legyőzője ellen, ki kímélettel és tisztelettel bánt vele. Ehhez járult, hogy Antiochos, midőn ízetlen módon trónkövetelőket állított fel a makedóniai koronára, és a Kynoskephalénél a földön hamvadó makedóniai csontokat nagy pompával eltemette, a szenvedélyes embert mélyen megsértette, úgy hogy Philippos összes haderejét őszinte buzgalommal bocsátotta a rómaiak rendelkezésére. Ép oly határozottan, mint Görögország első hatalma, ragaszkodott Rómához a második is, az achái szövetség; a kisebb községek közül ezenkívül hívek maradtak a thessáliaiak és athéniek, mely utóbbiaknál egy Flamínius által a várba vetett achái őrség a meglehetős erejű hazafi pártot észre térítette. Az epeirosiak azon voltak, hogy a mennyire csak lehet, mindkét félnek kedvében járjanak. Ekkép Antiochos pártjára az aetóliaiakon és magnésiaikon kívül nem állt más, mint az athamánok gyöngye királya Amynander, ki a makedóniai királyi koronára nyújtott esztelen kilátások által vakíttatta el magát; a boeótiiaiak, kiknél még mindig a Róma elleni oppositíó volt kormányon; s Peloponnesusban az elisiek és messeniek, kik már megszokták, hogy az aetóliaiak oldalán álljanak az acháiokkal szemben. Ez természetesen igen

A kisebb görög államok.

épületes kezdet volt s azon korlátlan hatalommal összekötött fő hadvezéri cím, melyet az aetóliaiak a nagykirálynak megadtak, még gúnynyal látszott tetézni a veszteséget. A szövetségettek szokás szerint most is kölcsönösen reászedték egymást: a király Ázsia megszámlálhatatlan fegyveresei helyett akkora sereget hozott, mely alig tette ki felét egy közönséges consuli seregnek, s azon tárt karok helyett, melyekkel valamennyi hellennek a római iga alóli megváltót fogadnia kellett volna, néhány klephta csapat és néhány elkorcsosodott polgárság ajánlta fel a királynak frígytársi támogatását.

Antiochos
Görögországban.

Egyelőre Antiochos a tulajdonképi Görögországban természetesen megelőzte a rómaiakat. Chalkis, melynek a rómaiak görög szövetségeseiből volt őrsége, visszautasította az első felszólítást; de midőn Antiochos összes haderejével a vár előtt megjelent, ez megadta magát, s egy római szakasz, mely elkésve érkezett a vár megszállására, Delion mellett Antiochos által semmivé tétetett. Euboea ekkép a rómaiak számára elveszett. Ezenkívül Antiochos már a télen, az aetóliaiakkal és athamánokkal egyesülten kísérletet tett Thessália elfoglalására; a Termopyléket meg is szállta, Pheræt és más városokat bevett, de Appius Claudius Apollóniából 2000 emberrel ide sietett, Larisát felmentette az ostrom alól és itt állást foglalt. Antiochos, bele fáradva a téli hadjáratba, inkább visszament víg hadiszállására Chalkisba, hol megeredt a dínom-dánom, és a király, ötven éve és harczy tervei daczára, egy szép chalkisi nővel lakodalmat ült. Így tölt el az 562/3-iki tél, a nélkül hogy Antiochos a Görögországban való ide-oda irkálásnál sokkal többet cselekedett volna, — tintával és tollal viselte a háborút, a mint egy római tiszt mondá. Kora tavasszal

563-ban Apollóniában megérkezett a római törzskar: a fővezér Manius Acilius Glabrió, egy alacsony származású, de jeles, és úgy az ellenség mint saját katonái előtt félelmes hadvezér, az admirál Gáius Livius, a hadi tribúnok sorában Marcus Porcius Cátó, Spanyolország legyőzője, és Lúcius Valerius Flaccus, kik, ámbár már consulok voltak, régi római szokás szerint nem röstelltek mint egyszerű légió-parancsnokok belépni a hadseregbe. Hajókat és hadakat hoztak magokkal, ez utóbbiak közt Massinissától küldött numídiái lovasokat és líbiai elefántokat, valamint a senátusnak azon engedélyét, hogy az Itálián kívüli szövetségesektől egészen 5000 főig terjedhető segédcsapatokat fogadhatnak el, miáltal a római haderő összes száma vagy 40,000 emberre emelkedett. A király, ki tavasz kezdetén az aetóliaiakhoz utazott s ezek földjéről egy czéltalan kirándulást tett Akarnániába, Glabrió partra szállásának hírére visszatért fő hadiszállására, hogy a hadjáratot teljes komolysággal megkezdje. De saját, valamint ázsiai helytartóinak késedelmeskedése folytán, megfoghatatlan módon minden várt támogatása elmaradt, úgy hogy nem volt egyebe azon gyöngye seregnél, melylyel a múlt év őszén Pteleonnál partra szállt, s melyet azóta a feslett erkölcsű téli szállásokban betegség és szökés megtizedelt. Az aetóliaiak, kik oly óriási tömegek kiállítására vállalkoztak, most, midőn kenyértörésre került a dolog, szintén csak 4000 embert küldtek fővezérök zászlai alá. A római hadak már megkezdték műveleteiket Thessáliában, hol előcsapatuk összeköttetésben a makedóniai sereggel, Antiochos őrségeit kiverte a thessáliai városokból s az athamánok földjét megszállta. A consul nyomon követte előcsapatait a fő hadsereggel, s a rómaiak összes hadereje Larisában gyűlt

191
A rómaiak
partra száll-
lása.

Ütközet a össze. Antiochos, a helyett hogy gyorsan visszatérne Thermopylae-knél. Ázsiába s a csatatért átengedné a minden tekintetben túlnyomó ellenfélnek, elhatározta, hogy az általa megszállott Thermopylae-kben elsánczolja magát s ott megvárja a nagy hadsereg megérkezését Ázsiából. Ő maga a fő szorosban foglalt állást, az aetóliaiaknak pedig megparancsolta, hogy azon magas útat szállják meg, melyen egykor Xerxesnek sikerült a spártaiakat megkerülnie. De csak az aetóliai hadak felének tetszett a fővezér e parancsát végrehajtani; a többi 2000 ember a közel fekvő Herakleia városba vettette magát, s itt nem vett más részt az ütközetben, mint, hogy csata közben megkísérté a római tábornokot meglepni és kirabolni. A hegyre felállított aetóliaiak is csak hanyagúl és kelletlenül végezték az őrségi szolgálatot; a Kallidromoson álló előőrsük Cató által meglepette magát, és az ázsiai phalanx, melyet a consul e közben elülről támadt meg, szétporlott, midőn a rómaiak a hegyről leereszkedve oldalról estek neki. Miután Antiochos miről sem gondoskodott s a visszavonulásra nem gondolt, serege részben a csatatéren, részben futás között megsemmisített; alig bírt egy kis csapat Demetriasba, s maga a király 500 emberrel Chalkisba menekülni. Itt sietve hajóra szállt Ephesos felé; Európa a thrák birtokok kivételével el volt veszve rá nézve s még a várak sem voltak tovább védelmezhetők. Chalkis megadta magát a rómaiaknak, Demetrias pedig Philipposnak, kinek, kárpótlásúl az Acháia Phthiotisban fekvő Lámia városért, melynek elfoglalásával már majdnem készen volt, de a consul parancsára felhagyott, megengedettett, hogy minden Antiochoshoz átpártolt községet a tulajdonképi Thessáliában, sőt magát az aetóliai határterületet, a dolópii és aperántiai vidékeket is a maga számára elfoglalja. A kik Görögországban Antiochos ré-

A rómaiak
Görögorszá-
got meg-
szállják.

szére nyilatkoztak, most siettek békét kötni; az epeirosiak alázatosan bocsánatot kértek kétértelmű magokviseletéért, a bœótiiaiak feltétlenül megadták magokat, az elisiek és messéneiek, ez utóbbiak némi ellenkezés után, meghódoltak az acháioknak. Bebizonyúlt, a mit Hannibál előre megmondott a királynak, hogy t. i. a görögök, kik minden győző előtt meghajolnak, mitsem nyomnak a latban. Még magok az ætóliaiak is békét igyekeztek kötni a mélyen megbántott rómaiakkal, midőn Herakleiába zárkózott hadtestök makacs ellentállás után capitulációra kényszerített; de a római consul szigorú követelése és egy Antiochostól még jókor érkezett pénzküldemény bátorságot adott nekik az alkudozásokat ismét megszakítani és Naupaktosban két hónapon át kiállani az ostromot. A város már a végső szorongattatásban volt, s bevétele vagy megadása már a küszöbön állt, midőn Flamínius, ki szakadatlanul azon volt, hogy minden hellen községet megóvhasson saját oktalanságának legkárosabb következményeitől és nyersebb társainak szigorától, közbe lépett, és egyelőre tűrhető fegyverszünetet eszközölt. Ezzel, legalább egyelőre, egész Görögországban helyre állt a nyugalom.

Terhesebb háboru várt a rómaiakra Ázsiában; melyet nem annyira maga az ellenség, mint a nagy távolság s a hazával való összeköttetés bizonytalansága tüntetett fel igen aggasztó színben, pedig Antiochos rövidlátó önfejtése folytán a háborút aligha lehetett másképp befejezni, mint úgy, ha saját országában támadtatik meg. Első feladat most a tenger biztosítása volt. A római hajóhad, melynek a görögországi hadjárat alatt feladata volt a Görögország és Kis-Ázsia közti összeköttetést megszakítani, és melynek, a Thermopylaek melletti ütközet ideje táján sikerült is Andros mellett egy erős ázsiai szállítmányt meg-

Tengeri háboru és előkészületek az Ázsiába átkelésre.

támadnia, ettől fogva azzal foglalkozott, hogy a rómaiak átkelését Ázsiába a következő évre előkészítse s e végre mindenek előtt az aegæi tengerről az ellenséges hajóhadat elűzze. Ez Iónia Chios felé kinyúló földnyelvének déli partján, Kyssus kikötőjében horgonyozott; itt kereste fel Gáius Livius a római hajóhaddal, mely 75 római, 24 pergamoni és 6 karthágói fedeles hajóból állt. A syriai admirál, a Rhodosból kivándorlott Polyxenidas, csak 70 fedeles hajót bírt vele szembe állítani; de miután a római hajóhad még a rhodosi hajókra várakozott, és Polyxenidas bízott főkép a tyrusi és sidoni hajók nagyobb harczképességében, rögtön megkezdte a harczot. Kezdetben ugyan sikerült az ázsiaiaknak egy karthágói hajót elsülyeszteniök, de a mint a kapóhidak alkalmazására került a sor, a római vitézség győzött, s az ázsiaiak csak evezőik és vitorlaik gyorsaságának köszönhették, hogy 23 hajónál többet nem vesztek. Még a futók üldözése közben 25 rhodosi hajó csatlakozott a rómaiakhoz, kiknek túlnyomó hatalma e vizeken most kétszeresen el volt döntve. Az ellenséges hajóhad ettől fogva békésen horgonyozott az ephesosi kikötőben, s miután nem sikerült őt második ütközetre bírni, a római-szövetséges hajóhad télre eloszlott, s a római hajók a Pergamon közelében fekvő Kone kikötőjébe vonultak. A telet mindkét fél előkészületekkel töltötte a jövő évi hadjáratra. A rómaiak a kis-ázsiai görögöket igyekeztek a magok részére vonni: Smyrna, mely a királynak, ki a várost hatalmába akarta keríteni, minden kísérletét állhatatosan visszautasította, tárt karokkal fogadta a rómaiakat, s a római párt Sámosban, Chiosban, Erythræben, Klazomenæben, Phokæában, Kymében s más helyeken is felülkerekedett. Antiochos elhatározta, hogy, hacsak lehetséges, meggátolja a rómaiak átkelését Ázsiába,

mi okból a tengeren sietve fegyverkezett s egyfelől az Ephesos mellett állomásozó hajóhadat Polyxenidas által helyreállíttatta és megszorítottatta, másfelől Hannibál által Lykiában, Syriában és Phoeníkiában új hajóhadat szereltetett fel, s ezenkívül nagy terjedelmű birodalmának minden részéből roppant szárazföldi sereget gyűjtött Kis-Ázsiába. A római hajóhad a jövő (564) év elején ismét megkezdte mívelteit. Gáius Lívius a rhodosi hajóhad által, mely ezúttal 36 hajóból állt és jókor megérkezett, az Ephesosnál állomásozó ellenséges hajóhadat szemmel tartatta, s a római és pergamoni hajók legnagyobb részével a Hellespontra vitorlázott, hogy megbiztatásához képest, az ott levő várak elfoglalása által a szárazföldi sereg átkelésének útját egyengesse. Sestost már megszállta és Abydossal már majdnem végkép elbánt, midőn a rhodosi hajóhad megveretésének híre visszahívta. A rhodosi admirál Pausistratos, kivel földije elhitette, hogy el szándékozik pártolni Antiochos-tól, a samosi kikötőben meglepette magát; ő maga elesett, valamennyi hajója öt rhodosinak és két kousinak kivételével megsemmisítettett, Sámos, Phokæa, Kyme pedig e vereség hírére Seleukoshoz pártoltak, ki e vidékeken a szárazföldön apja nevében parancsnokolt. Midőn azonban a római hajóhad egyrészt Káne, másrészt a Hellespont felől ismét ide érkezett s rövid idő múlva húsz új rhodosi hajó egyesült vele Sámosnál, Polyxenidas ismét kénytelen volt az ephesosi kikötőbe zárkózni. Miután a kínált tengeri ütközetet nem fogadta el s a rómaiak, legénységek csekély száma folytán, a szárazföldi oldalon támadásra nem gondolhattak, a római hajóhad sem tehetett mást, mint hogy szintén állást foglalt Sámos mellett. Egy osztálya ezalatt Patarába ment a lykiai partra, egyrészt hogy a rhodosiaknak az innen ellenök irányzott igen terhes támadások

ellenében békét szerezzen, másrészt és főkép azért, hogy azon ellenséges hajóhadat, melynek Hannibál vezérlete alatt kellett jönnie, az aegæi tengertől elzárja. Midőn a hajóraj Patara ellenében mire sem tudott menni, az új admirál Lúcius Aemílius Regillus, ki 20 hadihajóval érkezett Rómából és Gáius Líviust Sámosnál felváltotta, annyira megharagudott, hogy egész hajóhadával útnak indult oda; alig sikerült tiszteinek útközben megértetni vele, hogy közvetlen feladata nem Patara meghódítása, hanem az aegæi tengernek megszállva tartása, — és őt Sámosba visszatérésre bírniok. A kis-ázsiai szárazföldön Seleukos ezalatt megkezdte Pergamon ostromát, mialatt Antiochos a fő hadsereggel a pergamoni területet és a mytiléneiek szárazföldi birtokait pusztította; azt remélvén, hogy még a római segítség megérkezése előtt elbánhatnak a gyűlölt Attalidával. A római hajóhad Elaeába és az adramyttioni kikötőbe ment, hogy frigyársán segítsen; de miután az admirálnak katonasága nem volt, nem bírt menni semmire. Pergamon elveszettnek látszott; de az ostromlók lassúsága és hanyagsága folytán Eumenesnek sikerült Diophanes vezetése alatt álló achái segédhadakat hoznia a városba, melyeknek merész és szerencsés támadásai Antiochosnak az ostromlással megbízott gall zsoldosait arra kényszerítették, hogy az ostrommal felhagyjanak. Antiochos tervei a déli vizeken is meghiúsultak. A Hannibál által felszerelt és vezérelt hajóhad, miután az állandó nyugoti szelek által sokáig feltartóztatott, végre megkísérté az aegæi tengerbe bejuthatni; de az Eurymedon torkolatánál Aspendos előtt Pamphyliában egy, Eudamos vezérlete alatt álló rhodosi hajóhaddal találkozott; s azon tengeri ütközetben, melyet a két hajóhad itt vívott, a rhodosi hajók és tengerésztisztek jelessége győzött Hannibál taktikáján s a túlnyomó számon, —

ez volt az első tengeri csata és az utolsó Róma elleni ütközet, melyet Karthágó nagy fia vívott. A győztes rhodosi hajóhad erre Patara mellett foglalt állást s itt meggátolta a két ázsiai hajóhad szándékolt egyesülését. Az aegæi tengeren a római-rhodosi hajóhadat, miután azáltal, hogy a pergamoni hajókat a Hellespontra küldte az ugyanekkor oda érkező szárazföldi sereg támogatására, számban megfogyott, most viszont Polyxenidas támadta meg, kinek kilencz hajóval volt többje mint ellenfelének. A ki nem igazított naptár szerint deczember 23-kán, a kiigazított szerint körülbelül augusztus végén 564-ben, Myonnesos hegyfoknál, Teos és Kolophon közt került ütközetre a dolog; a rómaiak áttörték az ellenség harczrendjét s teljesen körülfogták bal szárnyát, úgy annyira, hogy 42 hajóját elfoglalták vagy elsüllyesztették. A tengeri szellemek templomán, mely e győzelem emlékére a Mars mezején építtetett, egy saturnusi mértékben készült felírás századokon át hirdette a rómaiaknak, mikép veretett meg az ázsiai hajóhad Antiochos királynak és összes szárazföldi seregének szemeláttára, s mikép „egyenlítették ki a rómaiak a nagy viszályt és győzték le a királyokat.“ Ettől fogva az ellenség hajói nem mertek többé a sík tengeren mutatkozni, s többé meg sem kísértették a római sereg átkelését megakadályozni.

A háboru viselésére az ázsiai szárazföldön Róma a zámái győzöt szemelte ki, ki a névleges fő hadparancsnok, saját szellemileg jelentéktelen és katonailag tehetség nélküli testvére Lúcius Scípió helyett tényleg viselte a fő parancsnokságot. Az eddig alsó Itáliában álló tartalékot Görögországba, Glabrió seregét pedig Ázsiába szánták; midőn köztudomásra jutott, hogy ki fogja azt vezényelni, 5000 a hannibáli háborúban szolgált veterán önkényt

jelentkezett, hogy még egyszer harczolhasson a szeretett vezér oldalán. A Scípiók a római naptár szerint júliusban, helyesebben azonban márcziusban érkeztek a sereghez, hogy az ázsiai hadjáratot megkezdjék; de kellemetlenül voltak meglepetve, midőn e helyett végnélküli harciba bonyolodva látták magokat a kétségbe eső Aetóliával. A senátus, túlzottnak találván Flamínus határtalan kíméletét a hellenek iránt, az aetóliaiaknak csak feltétlen meghódolás és oly hadisarcz fizetése közt engedett választást, melyet egyenesen képtelennek voltak megfizetni, a mi újra fegyverfogásra kényszerítette őket; s nem volt kiszámítható, mikor fog e hegyi és várháboru véget érni. Scípió e kényelmetlen akadályt hat havi fegyverszünet kötése által hárította el útjából, s azzal megindult Ázsiába. Miután az egyik ellenséges hajóhad az aegæi tengeren csak körül volt zárolva s a másik, mely a déli tengerről volt érkezendő, a távoltartásával megbízott hajóraj daczára bármikor megjelenhetett rajta, tanácsosnak látszott a szárazföldi utat választani Makedónián és Thrákián keresztül és a Hellesponton kelni át; itt nem kellett komoly akadályoktól tartani, miután Makedónia királyában, Philipposban, teljesen meg lehetett bízni, miután Prusias, Bithynia királya, szintén szövetségben állt Rómával és a római hajóhad könnyen megfészkelhette magát a tengerszorosban. A makedóniai és thrák part mentében elnyúló hosszú és fáradságos utat Scípió lényeges veszteségek nélkül megtette; Philippos gondoskodott egyfelől az élelmi szerekről, másfelől a thrák vadaknál a jó fogadtatásról. Azonban ezalatt egyrészt az aetóliaiakkal, másrészt útközben annyi időt vesztett, hogy a hadsereg körülbelül csak a myonnesosi ütközet ideje táján ért a thrák Chersonesosra. De Scípió bámulatos szerencséje, mint egykor Spanyolország-

ban és Afrikában, úgy Ázsiában is elhárított útjából minden akadályt. Antiochos a myonnesosi ütközet hírére annyira elvesztette fejét, hogy Európában Lysimacheia erős őrséggel megrakott és élelmi szerekkel jól ellátott várából az őrséget és a polgárságot, mely híven ragaszkodott a város visszaállítójához, kivonta, de e mellett elfeledte Aenosból és Maroneiából szintén kivonni a bennök levő őrségeket s a gazdag raktárakat megsemmisíteni, az ázsiai parton pedig gátolatlanul hagyta a rómaiakat kiszállani, s ezalatt Sardesben azzal töltötte az időt, hogy szidta a sorsot, mely ekkép ellene fordult. Alig kétséges, hogy, ha csak a nyárnak már nem távol levő végéig Lysimacheiát védelmezte volna és nagy seregével a Hellespont felé nyomúl, Scípió kénytelen lett volna az európai parton, katonai úgy mint politikai tekintetben épen nem biztosított állásban, tértelen szállításra. — Mialatt az ázsiai partra kiszállt rómaiak néhány napot időztek, részint hogy az út fáradságait kipihenjék, részint vezérökre várakozva, kit vallásos kötelezettségek tartóztattak vissza, táborukban megjelentek a nagykirály követei a béke felett tanácskozni. Antiochos felajánlta a hadi költségek felének megtérítését, európai birtokainak, valamint valamennyi Róma pártjára állott kis-ázsiai görög városnak átengedését; de Scípió az összes hadi költségek fedezését és egész Kis-Ázsia átengedését követelte. Ama feltételek, úgy mondá, elfogadhatók lettek volna akkor, midőn serege még Lysimacheia előtt, vagy csak még a Hellesponton innen állott; most azonban, midőn a ló már érzi nem csak a zablát, hanem a lovast is, többé ki nem elégítők. A nagykirály kísérletei, ki keleti módon pénzen akarta az ellenséges hadvezértől a békét megvásárolni — mívégre évi jövedelmének felét kínálta Scípiónak! — érdemökhöz képest hajó-

A rómaiak
átkelnek a
Hellespon-
ton.

törést szenvedtek; a büszke polgár, jutalmúl fogságba esett fiának ingyen visszaadásáért azon baráti tanácsot adta a nagy királynak, hogy kössön békét bármily feltételek alatt. Tényleg azonban nem így álltak a dolgok; ha a király el tudta volna magát szánni arra, hogy a háborút hosszúra nyújtsa és Ázsia belsejébe visszavonúlva az ellenséget maga után vonja, korántsem lett volna lehetetlen, hogy a háboru rá nézve kedvezőleg végződjék. De Antiochos ellenfelének alkalmasint kiszámított elbizakodása által felfingerelve és nem bírván elég kitartással hosszas és következetes hadviselésre, sietett óriási, de egyenlőtlen és fegyelmetlen tömegeit minél előbb szembe állítani a római légiókkal. A római hadak Smyrnától nem messze, Hermos völgyében Magnésia mellett, a Sipylos partján találkoztak késő őszkor 564-ben az ellenséggel. Antiochosnak közel 80,000 embere, köztök 12,000 lovasa, volt; a rómaiak, kikhez az acháiók, pergamoniak és makedóniaiak közül vagy 5000 önkénytes csatlakozott, e számnak még felét sem közelítették meg; de annyira biztosak voltak a győzelemről, hogy még Elæában betegen hátramaradt hadvezérek felgyógyulását sem várták be, kinek helyében Gnæus Domítius vette át a parancsnokságot. Antiochos két harczrendet alakított, csak hogy roppant tömegeit felállíthassa; az elsőben a könnyű fegyverzetűek tömege állott, a pelasták, az ívdobók, a parittyások, a mysusok, a dahæk és elymæusok lovas vadászai, az arabok tevéiken és a kaszás szekerek; a második harczrendben a szárnyakat a nehéz lovasság foglalta el (a kataphraktusok, egy neme a vasasoknak), mellettök a középső harczrendben a gall és kappadókiai gyalogság állt, a centrumban pedig a makedóniai módon fegyverzett phalanx 16,000 embere, mely a seregnek magvát képezte, de a szűk téren el nem férvén

A magnésiai
ütközet.

kénytelen volt 32 embernyi mélységben kettős sorokba felállani. A két harcrend közti téren 54 elefánt állt, a phalanx és a nehéz lovasság tömegei közé beosztva. A rómaiak a bal szárnyra, melynek a folyó szolgált fedezetül, csak néhány dandárt állítottak; lovasságuk tömegét és az összes könnyű csapatokat a jobb szárnyra küldték, melyet Eumenes vezényelt; a légiók középre állottak. Eumenes kezdte meg az ütközetet azzal, hogy ijászait és parittyásait a kaszás szekerekre küldte azon parancsral, hogy a fogatokra fordítsák fő figyelmöket; s rövid idő alatt nem csak ezek voltak szétrobbantva, hanem magokkal ragadták a legközelebb álló tevéken nyargalókat is; sőt már a második harcrendben a nehéz lovasságnak ezek megett álló balszárnya is megzavarodott. Eumenes erre az összes 3000-nyi római lovassággal azon zsoldos gyalogságra vetette magát, mely a második harcrendben a phalanx és a nehéz lovasság balszárnya közt állt, s miután ez meghátrált, a már zavarba jött vasasok is futásnak eredtek. A phalanx, mely éppen most a könnyű csapatokat keresztülbocsátotta és a római légiók ellen készült előnyomulni, a lovasság által oldalról megtámadtatván, feltartóztatott s kénytelen volt megállani és két felé fordítani homlokzatát, mely mozdulatban nagy előnyére vált sorainak mélysége. Ha a nehéz ázsiai lovasság kéznél lett volna, az ütközetet ismét helyre lehetett volna állítani, de a bal szárny szét volt robbantva, a jobbik pedig, melyet Antiochos maga vezetett, a vele szemben álló kis római lovas hadosztályt maga előtt üzve már a rómaiak táboráig jutott, kik csak nagy fáradsággal bírták magokat e támadás ellen megvédeni. De ennek folytán a döntő perczen a lovasok nem voltak a csatatéren. A rómaiak óvakodtak a phalanxot légióikkal támadni meg, hanem ijászait és parittyáit küldték ellene, kiknek

a sűrűn összetorlódott tömegben minden lövésök talált. A phalanx mindazonáltal lassan és rendben vonult vissza, míg nem a közbenső hézagokban álló elefántok megvadultak és a harczrendet megtörték. Erre az összes hadsereg vad futásban megbomlott; a tábor megvédésére tett kísérlet meghiúsult és csak a halottak s foglyok számát szaporította. A beállt határtalan zavar folytán nem hihetetlen, hogy Antiochos vesztesége csakugyan 50,000 emberre ment, mint állíttatik; a rómaiaknak, kiknek légiói nem is jutottak a harczba, e győzelem, mely a harmadik világrészt kezökbe adta, 24 lovasukba és 300 gyalog katonájukba került. Kis-Ázsia meghódolt, Ephesossal együtt, honnan az admirálnak gyorsan menekülnie kellett a hajóhaddal, valamint a székváros, Sardes is. A király békét kért és elfogadta a rómaiak által elébe szabott feltételeket, melyek szokás szerint ugyanazok voltak, melyek az ütközet előtt ajánlottak, tehát főkép Kis-Ázsia átengedését foglalták magokban. A béke helybenhagyásáig a sereg Kis-Ázsiában időzött a király költségén, mi ennek 3000 talentumába (5 millió tallér) került. Antiochos maga, könnyelmű és feslett természete folytán, csakhamar megvigasztalódott fél birodalmának elvesztése felett; és kitelhetett tőle azon állítás, hogy hálával tartozik a rómaiaknak, a miért levették vállairól túlságosan nagy birodalma kormányzásának terhét. De Ázsia a magnésiai napon kitöröltetett a nagyhatalmak sorából; és nagy birodalom talán még soha nem bukott el oly gyorsan, oly tökéletesen, és oly szégyenletesen, mint a Seleukidáké e nagynak nevezett Antiochos alatt. Őt magát kevéssel utóbb (567) Elymaisban, a perzsa öböltől felfelé, Bél templomának kirablása alkalmával, melynek kincseivel akarta üres pénztárát megtölteni, az elkeseredett nép agyonverte.

Békekötés.

A győzelem kivívása után a római kormánynak rendeznie kellett Kis-Ázsia és Görögország ügyeit. Amabban Antiochos ugyan le volt verve, de a bennföldön levő szövetségesei és satrapái, a phrygiai, kappadókiai és paphlagoniai dynasták, bízva távol helyzetökben, késtek a hódolattal, a kis-ázsiai kelták pedig, kik nem álltak tulajdonképi frígyben Antiochossal, hanem csak ősi szokás szerint megengedték neki, hogy tartományukban zsoldos hadakat toborzhasson, szintén nem látták szükségesnek a rómaiakkal törődni. Ez az új római fő vezérnek, Gnæus Manlius Volsónak, ki 565. tavaszán Lúcius Scípiót Kis-Ázsiában felváltotta, kellemes ürügyül szolgált arra, hogy maga is érdemeket szerezhessen magának a haza körül, s hogy a rómaiak védúri uralmát ép úgy érvényesítse a kis-ázsiai hellenek felett, a mint az Spanyolországban és Galliában érvényesítettet; ámbár a senátus szigorúbb tagjai úgy találták, hogy e háborúnak sem célja, sem oka nincs. A consul Ephesosból felkerekedett; a felső Mæander mentén és Pamphyliában mérték úgy mint ok nélkül fosztogatta a városokat és fejedelmeket, azután éjszának fordult a kelták ellen. Ezeknek nyugoti cantóna, a tolistobóiok, Olympos hegyére, a középső, a tektóságok Magaba hegyére vonultak családostúl és vagyonostúl, azon reményben, hogy itt megvédhetik magokat mindaddig, míg a tél az ellenséget elvonulásra kényszeríti. De a római parittyások és ijászok lövegei, melyek az ezeket nem ismerő keltákkal szemben majdnem annyiszor eldöntötték a diadalt a mennyi-szer mai nap a löfegyver dönti el a vadak ellenében, elfoglalták a magaslatokat, s a kelták megverettek egyikében azon ütközeteknek, minők előbb és utóbb akárhányszor vívattak a Pó és a Szajna partjain, mely azonban itt ép oly sajátságos színben tűnik fel, mint ez éjszaki törzs-

Expedíció a
kis - ázsiai
kelták ellen

nek egész szereplése e helyen a görög és phrygiai nemzetteknek közepette. A halottak s még inkább a foglyok száma mindkét helyen óriási volt. A megmaradtak a Halyszon át a harmadik kelta megyébe, a trokmusokhoz menekültek, kiket a consul békében hagyott, miután a Scípió és Antiochos közt létre jött békepontozatokban kijelölt határt nem merte átlépni.

Kis-Ázsia
rendezése.
189.

A kis-ázsiai viszonyok részben az Antiochossal kötött béke (565), részben egy római bizottság határozatai által rendezettek, melynek élén Volsó consul állt. Kezesek állításán kívül, kik közt ifjabb hasonnevű fia is volt, Antiochosra Ázsia kincseinek tömegéhez mért 15,000 euboeai talentumra (25¹/₂ millió tallér) rúgó hadisarcz fizetése rovatott, mely összegnek egy ötödrésze rögtön, a többi tizenkét évi részletben volt fizetendő; továbbá le kellett mondania minden európai birtokáról és Kis-Ázsiának azon részéről, mely a Halystól, egész folyásának mentében és a taurosi heglánctól, mely Kilíkiát választja el Lykaoniától, nyugotnak fekszik, úgy hogy Elő-Ázsiában nem maradt egyebe Kilíkiánál. Az elő-ázsiai királyságok és fejedelemségek feletti védúri joga természetesen elenyészett; még a római határon túl is, nem csak Kappadókia jutott független helyzetbe Ázsiával, vagy, a mint a Seleukidák birodalma ezentúl rendszerint és megfelelőbben neveztetik, Syriával szemben, hanem még a két Arménia satrapái, Artaxias és Zariadris is, ha nem is egyenesen a római békeszerződés értelmében, de mégis római befolyás alatt, önálló királyokká lettek és új dynastiákat alapítottak. A syriai királynak ezentúl nem volt joga a nyugoti államok ellen támadó háborút viselni, sem védelmi háboru esetében, békekötés alkalmával, tőlök területet szerezni, nem volt joga a Kilíkiában levő Kalykadnos torkolatától nyugot

felé hadihajókkal járni a tengeren, kivéven ha követeket, kezeseket vagy adót küld ily hajókon, egyáltalában nem tarthatott többet tíz fedeles hajónál, kivéve a védelmi háboru esetét; nem volt szabad harci elefántokat szelidíttetnie, végre megtiltatott a nyugoti államokban fegyvereseket toborzania, vagy azokból származó szökevényeket és politikai menekülteket befogadnia. A meghatározott számot meghaladó hadihajóit, elefántjait, s a nála tartózkodó politikai menekülteket kiadta. Kárpótlásul a nagykirály a római polgárközség barátjának czímét kapta. A syriai állam ezzel tengeren és szárazon, teljesen és örökre ki volt zárva a nyugoti világból; és jellemző a Seleukidák birodalmának erőtlen és laza szervezetére nézve, hogy az egyetlen volt minden Róma által legyőzött nagyhatalmak között, mely első legyőzetése után soha többé meg nem kísérté a fegyverfogást. — Ariarathes, Kappadókia királya, miután országa túl feküdt azon határon, melyet a rómaiak védnökségük elé vontak, 600 talentumnyi (1 millió tallér) bírsággal megmenekült, mely ezenfelül még vejének, Eumenesnek, kérésére felényire leszállíttatott. — Prusias Bithynia királya megtartotta régi területét úgy, mint a kelták; ezeknek azonban meg kellett fogadniok, hogy fegyveres csapatokat többé nem küldenek át határaikon, a mi véget vetett azon szégyenletes adóknak, melyeket számos kis-ázsiai város fizetett nekik. Róma ezzel valódi jót tett a kis-ázsiai görögökkel, mit ezek nem is késtek arany kosszorúkkal és a legfellelzőbb dicsbeszédekkel meghálálni. — Elő-Ázsiában nehézségekkel járt a birtokszabályozás, főkép miután itt Eumenes dynastiai politikája összeütközésbe jött a görög Hansáéval; de végre sikerült a következő egyességet hozni létre. Mindazon görög városok, melyek a magnésiai ütközet napján szabadok voltak s a

A görög szabad városok.

rómaiak részén állottak, szabadságukban megerősítették, és jövőre nézve valamennyien felmentettek a különböző dynastáknak addig fizetett adó kötelezettsége alól, kivéve azokat, melyek eddig Eumenesnek tartoztak adót fizetni. Így lettek szabadokká névszerint Dardanos és Ílion városok, a rómaiak régi törzsrokonai még Aeneias korából, továbbá Kyme, Smyrna, Klazomenæ, Erythræ, Chios, Kolophon, Milétos, és más régi hírneves városok. Phokæa, melyet a római hajóhad katonái a capituláció feltételeinek ellenére kifosztottak, ámbár nem esett a szerződésben kijelölt sorozatba, kárpótlásul e szenvedett sérelemért, kivételesen szintén visszakapta határát és szabadságát. A görög-ázsiai Hansa legtöbb városai ezenkívül még területi növekedésekben és más előnyökben is részesültek. Legjobban természetesen Rhodos járt, mely Lykiát kapta Telmissos kivételével és Kária nagyobb részét a Mæandertől délnek; Antiochos ezenkívül a maga birodalmában biztosította a rhodosiaknak birtokaikat és követeléseiket, valamint addig élvezett vámmentességekét. — Minden egyéb, tehát a zsákmány túlnyomó része, az Attalidáknak jutott, kiknek régi hűségét Róma iránt, valamint Eumenesnek e háborúban kiállt nagy szorongattatását és személyes érdemét a döntő ütközet megnyerése körül, Róma úgy megjutalmazta, a hogy soha még király frigy társa szolgálatát meg nem hálálta. Eumenes Európában a Chersonesost kapta Lysimacheiával; Ázsiában, a már birtokában levő Mysián kívül Phrygiát a Hellespont mellett, Lydiát Ephesossal és Sardessal, Kária éjszaki szegélyét a Mæanderig, Trallesel és Magnésiával, Nagy-Phrygiát és Lykaoniát Kilikia egy részével együtt, a milyasi tartományt Phrygia és Lykia közt, és kikötő városul a déli tengeren Telmissos lykiai várost; Pamphyliára nézve utóbb Eumenes és Antiochos

A pergamoni
birodalom
nagyobb-
dása.

vitáztak a felett, vajon innen vagy túl fekszik-e a Tauroson, és e szerint kit illet meg. Ezenkívül védúri és adószedési jogot kapott azon görög városok felett, melyek nem nyerték vissza egészen szabadságukat; de erre nézve is meghatároztatott, hogy e városok szabadságlevelei megmaradjanak és adójok fel ne emeltessék. Továbbá Antiochosnak köteleznie kellett magát, hogy azon 350 talentumot (600,000 tallér), melylyel Eumenes atyjának, Attalosnak tartozott, fiának kifizeti s azonfelül őt a hátralévő gabna-szállításokért 127 talentummal (218,000 tallér) kárpótolja. Végre megkapta a királyi erdőket s az Antiochos által kiszolgáltatót elefántokat, azonban a hadihajókat nem, melyek elégettettek; tengeri hatalmat nem tűrtek a rómaiak magok mellett. Ezáltal az Attalidák birodalma keleti Európában és Ázsiában azzá lett, a mi Numídiá volt Afrikában, egy Rómától függő hatalmas állammá, abszolút alkotmányval, melynek hivatása is, képessége is volt úgy Makedóniát mint Syriát féken tartani, a nélkül hogy, rendkívüli eseteket kivéve, Róma támogatására szorúlna. Ezen alkotással, melyet Róma politikája tett szükségessé, a mennyire lehetett, megegyeztettek az ázsiai görögök felszabadítását, melyet Róma köztársasági és nemzeti rokonszenvei és hiusága követeltek. A római kormány szilárdan el volt tökévelve, hogy a Tauroson és Halyson túl fekvő távolabb kelet ügyeivel nem fog törődni; ezt igen világosan mutatják az Antiochossal kötött békének feltételei, s még világosabban az, hogy a senátus határozottan megtagadta a rhodosiak azon kérését, hogy adjon szabadságot Soloi városának Kilíkiában. Ép ily híven ragaszkodott a római kormány azon felállított elvéhez is, hogy a tengeren túl közvetlen birtokokat nem szerez. Miután a római hajóhad még egy kirándulást tett Krétába, és az ott rabszolgákkul eladott

188. rómaiak szabadon-bocsátását kieszközölte, a hajóhad úgy mint a szárazföldi hadsereg, 566. nyár utóján elhagyta Ázsiát, mely alkalommal a szárazföldi seregnek, mely ismét Thrákián ment keresztül, a hadvezér hanyagsága folytán sokat kellett a vadak támadásaitól szenvednie. A rómaiak a keletről nem hoztak haza egyebet dicsőségnél és arannyal, mely kettő e korban már az arany koszorúban, a hálafelíratok e gyakorlati nemében, egyesülni szokott.

Görögország
rendezése.

190.
Harcz és
béke Aetó-
liával.

189.

Az európai Görögország az ázsiai háboru által szintén megingattatott és új rendezésre szorult. Az aetóliaiak, kik még mindig nem tudták magokat semmiségökbe bele találni, az 564. tavaszán Scípióval kötött fegyverszünetök után nem csak az Itália és Görögország közti közlekedést tették nehézzé és biztalanná kephalléniai kalózaik által, hanem, hazug hírek által tévedésbe ejtve az ázsiai ügyek menete felől, talán még a fegyverszünet letelte előtt, azon oktalanságot követték el, hogy Amyndert visszahelyezték athamáni trónjára, és Philippossal az általa megszállt aetóliai és thessáliai határvidékeken verekedni kezdtek, miközben a király többször pórul járt. Magától értetik, hogy ezek után, midőn békét kértek, Rómától válaszul egy sereget kaptak, mely Marcus Fulvius Nobilior vezérlete alatt kötött ki partjokra. A consul 565. tavaszán érkezett a légiókhoz és tizenöt napi ostrom után egy, az őrsegre nézve tisztességes capituláció segélyével bevette Ambrakiát, mialatt a makedóniaiak, illyrek, epeirosiak, akarnániaiak és acháiook szintén megtámadták az aetóliaiakat. Tulajdonképi ellentállásról szó sem lehetett; s midőn az aetóliaiak ismételten békét kértek, a rómaiak fel is hagytak a háborúval és oly feltételeket szabtak eléjük, melyeket ily alávaló és hitszegő ellenféllel szemben méltányosaknak kell neveznünk. Az aetóliaiak mindazon városokat és területeket, melyek ellen-

feleik kezében voltak, elvesztették, nevezetesen Ambrakiát, mely utóbb egy, Marcus Fulvius ellen Rómában szőtt ár-
mány következtében szabaddá és önállóvá lett, továbbá
Oiniát, mely az akarnániaknak adatott; valamint hogy
Kephalléniáról is le kellett mondaniok. Elvesztették a há-
boru és béke jogát és e tekintetben Róma külviszonyaitól
lettek függökké; végre erős pénzbírságot fizettek. Kephallé-
nia saját szakállára ellene szegült e szerződésnek s csak
akkor vetette magát alája, midőn Marcus Fulvius a szige-
ten kikötött; Sáme lakosai pedig, attól tartván hogy jó
fekvésű városukból egy római gyarmat által ki fognak szo-
rítottatni, az első meghódolás után ismét elpártoltak és négy
hónapig tartó ostromot álltak ki, míg végre a város bevé-
tetett és minden lakosa rabszolgául eladatott. — Róma itt
is ragaszkodott azon elvéhez, hogy Itáliára s az itáliai
szigetekre szorítkozik. Magának a zsákmányból mit sem
foglalt le Kephallénia és Zakynthos szigeteken kívül, me-
lyek kíváncsiak voltak Kerkyra és más ádriai tengeri
állomások birtokának kiegészítésére. A többi szerzett föld
Róma szövetségeseinek adatott; de a két legjelentékenyebb
ezek közül, Philippos és az acháioiok, korántsem voltak a
magok részével megelégedve. Philippos nem ok nélkül
sértve érezte magát. Joggal mondhatta, hogy az utolsó
háboru lényeges nehézségei, melyek nem az ellenségben,
hanem az összeköttetések távolságában és biztalanságában
rejtettek, leginkább az ő loyális támogatása segítségével győ-
zettek le. A senátus ezt el is ismerte, midőn hátralévő
adóját elengedte és kezezeit visszaküldte; de területi növe-
kedésben, mint remélte, nem részesítette. Philippos a
magnesi területet Demetriással, melyet az aetóliaiaktól vett
el, megtartotta; ezenkívül tényleg birtokában maradt a
dolopi és athamáiai tartománynak és Thessália egy részé-

nek, melyekből szintén ő vetette ki az aetóliaiakat. Thrákiának bennföldje ugyan makedóniai védnökség alatt maradt, de a parti városok valamint Thásos és Lemnos szigete felett mi sem határozottatott, a Chersonesos pedig nyíltan Eumenesnek adatott; és könnyű volt belátni, miszerint Eumenes csak azért kapott Európában is birtokot, hogy ne csak Ázsiát, hanem szükség esetében Makedóniát is féken tarthassa. A büszke és sok tekintetben lovagias férfit elkeseredése ennél fogva természetes volt; csak hogy nem cselszövény, hanem a kikerülhetetlen politikai szükség vezette a rómaiakat eljárásukban. Makedónia azért lakolt, hogy egykor első rendű hatalom volt és mint egyenrangú fél viselt Rómával háborút: Rómának itt, és pedig itt sokkal inkább mint Karthágóban, gondoskodnia kellett róla, nehogy ez ország régi hatalmát ismét visszanyerje. —

Az acháiok.

Másképp állt a dolog az acháiokkal. Az Antiochos elleni háboru tartama alatt végre kielégítették rég táplált vágyukat és az egész Peloponnesost bele vitték szövetségükbe, midőn először Spartát, azután, midőn az ázsiaiak Görögországból már kiűzettek, Elist és Messénét is többé-kevésbé rákényszerítették a belépésre. A rómaiak ezt meghagyták történni, sőt túrték azt is, hogy az acháiok ebben szándékos kíméletlenséggel jártak el Róma irányában. Midőn Messéne kijelentette, hogy a rómaiaknak meghódol, de nem akar belépni a szövetségbe s az acháiok erre erőszakot használtak ellene, Flamínus ugyan nem mulasztotta el figyelmeztetni őket arra, hogy ily külön intézkedések a zsákmány egy része felett már magokban véve is helytelenek, s azon viszonynál fogva, melyben az acháiok Rómával állnak, határozottan illetlenek, de azért a hellenek iránti politikátlan engedékenységeben az acháiok akaratát lényegében mégis teljesítette. De ezzel a dolognak még nem

szakadt vége. Az acháiok, törpe nagyobbodási dühöktől sarkalva Pleuron aetóliai várost, melyet a háboru folyama alatt megszálltak, nem adták ki kezökből, sőt kényszerített tagjává tették szövetségöknek; Zakynthost utolsó birtokosának, Amynandernek helytartójától megvették s még Aeginát is szerették volna hozzá szerezni. Csak igen kellenlénül adták ki ama szigetet a rómaiaknak és rossz kedvvel hallgatták Flamínius jó akaró tanácsát, hogy éréjk be Peloponnesossal. Azt hitték, tartoznak vele önmagoknak, hogy államuk függetlenségét annál inkább fitogtassák, minél csekélyebb volt az a valóságban; harczy jogról beszélltek s az acháiok hí segélyéről a rómaiak háborúiban; az achái tartomány-gyűlésen azt kérdezték a római követektől, mi gondja Rómának Messénére, mikor Acháia mit sem törődik Cápúával; s azon emelkedett szellemű hazafi, ki ezeket mondotta, megtapsoltatott és biztosnak tekinthette megválasztatását. Mindez igen helyes és magasztos lett volna, ha nem lett volna még nevetségesebb. Mély igazságosság, de egyszersmind nagy nyomorúság rejlett abban, hogy Róma, bármily komolyan törekedett is a hellenek szabadságát megalapítani és hálájokat kiérdemelni, még sem tudott nekik egyebet nyújtani anarchiánál és tőlök mást kapni hálátlanságnál. A védúri hatalom ellen irányúlt hellen ellenszenvek kétségkívül szintén igen nemes érzelmeken alapúltak, és egyes hangadó férfiak személyes deréksége kétségbe nem vonható. De azért ezen achái hazafiaskodás nem kevesbbé oktalanság s valódi történelmi torzkép marad. Ezen becsületérzés és nemzeti érzékenység mellett az egész nemzetet az első embertől az utolsóig a tehetetlenség legalaposabb érzete hatja át. Mindenki szakadatlanul Róma szavát lesi, a szabadelvű ember úgy mint a szolgai lélek hálát adnak istennek, ha egy decre-

Az achái
hazafiak.

tum, melytől féltek, elmarad ; feldúzzák orrukat, ha a senátus értésökre adja, hogy tanácsos lesz önkényt engedniök, nehogy kényszerítve kelljen ugyanazt tenniök ; megteszik a mit tenni kell, de „a formák megmentése végett“ ha csak lehet, sértő módon Rómára nézve ; jelentéseket tesznek, magyarázatokat adnak, halogatják a dolgot, átcúsúznak ha lehet, s ha már mindez nem segít, egy hazafias sóhajtással megadják magokat. Ez üzelmek igényt tarthatnának, ha nem is helyeslésünkre, de elnézésünkre, ha a nép vezetői el lettek volna szánva a küzdelemre s a bukást fölibe helyezték volna a nemzet szolgaságának ; de sem Philopœmen, sem Lykortas nem gondoltak ily politikai öngyilkosságra — szerettek volna szabadok lenni, ha lehet, de mindenek előtt mégis élni akartak. Ezenkívül Rómának oly félelmes beavatkozását Görögország belügyeibe sohasem a rómaiak, hanem mindannyiszor magok a görögök idézik elő, kik mint a gyermekek, a botot, melytől félnek, egymás hátára hozzák. A hellen és hellenutáni kor tudós csöcselékének azon az undorodásig ismételt szemrehányása, mely szerint a rómaiak szándékosan szították a belviszályt Görögországban, a legoktalanabb ízetlenségek egyike, melyet politizáló philologusok valaha kigondoltak. Nem a rómaiak vitték a viszályt Görögországba, hanem a görögök hordták viszályaikat Rómába. Nevezetesen az acháioiok, kik kikerekítési dühökben észre sem vették, mennyire saját javokra szolgált az, hogy Flaminius az ætóliai érzelmű városokat nem kebelezte szövetségökbe, Lakedæmonban és Messénében a belviszálynak bő forrását nyitották meg magoknak. E községek egyes tagjai szakadatlanul könyörögtek Rómának, hogy mentse ki őket a gyűlölt közösségből, s ezek közt eléggé jellemző módon még azok is, kik az acháioknak köszönték, hogy hazájokba

Bonyodal-
mak az
acháioiok és
spártaioiok
közt.

visszatérhettek. Az achái szövetség Spártában és Messénében soha sem készült el az újjáteremtés és újjászervezés munkájával; a tartomány-gyűlés határozatait e városok legdühösebb kivándorlottjai diktálták. Négy évvel Spártának névleges belépése után a szövetségbe, nyílt háborúra és az örültségig tökéletes restaurációra került a dolog, mely alkalommal mindazon rabszolgák, kiknek Nábis polgárjogot adott, ismét rabszolgákkul eladattak és árukból egy oszlop-folyosó építtetett Megalopolis achái városban, továbbá Spárta régi vagyoni viszonyai ismét helyreállítottak, Lykurgos törvényei helyébe az acháiokéi tétettek, a város falai pedig leromboltattak (566). E gazdálkodás következtében végre minden oldalról a római senátushoz fordultak, hogy ítéljen a dologban, — méltó büntetéseül a senátus érzelgős politikájának. Távol attól, hogy kelletténél többet avatkozott volna ez ügyekbe, a senátus nem csak mintaszerű közönösséggel tűrte el az acháiok elvszilárdságának tűszúrásait, hanem a legvadabb garázdálkodást is bűnös egykedvűséggel nézte. Acháióban nagy volt az öröm, midőn a restauráció után azon hír jött Rómából, hogy a senátus rosszalja ugyan a történeteket, de egyetlen rendszabályt sem semmisített meg. A lakedæmoniakért Róma nem tett egyebet annál, hogy a senátus, megbotránykozva azon törvényszéki gyilkosságon, melyet az acháiok hatvan vagy nyolczvan spártain elkövettek, a népgyűléstől elvette a büntető igazságszolgáltatás jogát, — a mi természetesen égre kiáltó beavatkozás volt egy független állam belügyeibe! A római államférfiak a lehető legkevesebbet törődtek e dióhéjba szorított botrányokkal, a mit legjobban azon sokszoros panaszok bizonyítanak, melyek a senátus felületes, ellenmondásokkal teljes és homályos végzései ellen emeltek; de mikép is adhatott volna világos feleletet, midőn

egyszerre négy spártai párt beszélt egymás ellen a senátusban? Ehhez járult azon személyes benyomás, melyet e peloponnesosi államférfiak túlnyomó része tett Rómában; még maga Flaminius is fejét csóválta, midőn egy ily nagy politikus ma egy tánczot produkált előtte s másnap eljött vele államügyekről tanácskozni. Annnyira jutott a dolog, hogy a senátus végre türelmét veszítve kijelenté a peloponnesosiaknak, hogy többé mit sem fog nekik válaszolni s hogy tehetnek a mit akarnak (572). Ez megfogható, de nem volt helyes; azon helyzetben, melyet a rómaiak elfoglaltak, erkölcsi és politikai kötelességek volt Görögországban komolyan és következetesen működni a dolgok valamely tűrhető rendjének helyreállításán. Azon achái Kallikrates, ki 575-ben a senátushoz fordult, hogy azt a peloponnesosi állapotokról felvilágosítsa és következetes és kötelességszerű beavatkozásra bírja, mint ember talán még kevesebbet ért földijénél Philoemennél, ki ama hazafiaskodó politikának fő megalapítója volt; de legalább igaza volt.

182.

179.

Hannibál
halála.

A római község clientélája ekkép a földközi tenger keleti végétől a nyugotiig, minden országra kiterjedt; nem akadt többé állam, melyet Róma méltónak talált volna arra, hogy féljen tőle. De élt még egy ember, kit Róma e ritka megtiszteltetésben részesített: ama hazátlan karthágói, ki előbb az egész nyugotot, azután az egész keletet fegyverbe állította Róma ellen, s ki talán amott csak a becsstelen aristokratikus, emitt csak az esztelen udvari politikán szenvedett hajótörést. Antiochosnak a békében köteleznie kellett magát Hannibál kiadására; ez azonban előbb Krétába, azután Bithyniába menekült *) s most Prusiás király udva-

*) Hogy Arméniában is járt és Artaxiás király kérésére az Araxes partján Artaxata várost építette volna, (Strábó 11,

rában élt, ezt támogatva Eumenes elleni háborúiban, és mint mindig, győzve vizen és szárazon. Mondják, hogy Prusiást is háborúra igyekezett ingerelni Róma ellen; oly oktalanságra, mely úgy, a mint elmondatik, kevésbé hihetőleg hangzik. Bizonyosabb az, hogy a római senátus ugyan saját méltósága alattinak tartotta az aggastyánt végső menhelyéből is kiüldözni, — mert azon hagyomány, mely a senátust is vádolja, nem látszik hitelre méltónak, — hogy azonban Flamínus, ki nyugtalan hiuságában mindig új czélokot hajhászott nagy tettek elkövetetésére, saját szakállára megkísérté Rómát megmenteni Hannibáltól úgy mint a görögöket bilincseiktől, s hogy korának legnagyobb embere ellen a tört, ha maga nem emelte is, a mi ellenkezett volna a diplomatiával, de megköszörülte és irányozta. Prusiás, az ázsiai nyomorúlt fejedelmek legsilányabika, szerencséjének tartotta, ha a római követnek e csekély szívességet megteheti, melyet az homályos kitételekben kért tőle, és Hannibál, midőn házát gyilkosoktól körülfogva látta, megmérgezte magát. Egy római hozzá teszi, hogy már régóta el volt rá készülve, mert ismerte a rómaiakat és a királyok szavának becsét. Halálának éve nem bizonyos; valószínűleg az 571. év második felében halt meg, hatvan-két éves korában. Születésekor Róma kétséges sikerrel küzdött Sicília birtokaért; s ő épen elég sokáig élt, hogy láthassa a nyugot teljes meghódítását, hogy maga még megvívhasa utolsó csatáját Rómával, saját, rómaivá lett szülővárosának hajói ellen, hogy aztán el kelljen néznie, mikép győzte le Róma a keletet is, oly gyorsan, mint a

528. l.; Plutarch *Luc.* 31), az kétségkívül koholmány; de jellemző, mennyire bele szövődik Hannibál alakja, majdnem úgy mint Sándoré, a keleti mondákba.

Scípió halála.

vihar a kormányvesztett hajót, és e mellett érezze, hogy egyedül ő volna képes azt vezetni. Midőn meghalt, nem lehetett többé reménye, mely még meghiusúlhatna; de gyermekkorában tett esküjét félszázados harczaiban becsületesen megtartotta. — Ugyanez időtájt, valószínűleg ugyan-ezen évben halt meg azon férfiú is, kit a rómaiak Hannibál legyőzőjének szoktak nevezni, Publius Scípió. Őt a szerencse mindazon kedvezéseivel elárasztotta, melyeket ellenfelétől megtagadott, oly diadalokkal, melyek övéi is voltak, nem is. Spanyolországot, Afrikát, Ázsiát ő csatolta a birodalomhoz, és Róma, melyet születésekor Itália első községeként látott, halálakor ura volt az összes mívelt világnak. Neki magának annyi győzelmi czíme volt, hogy jutott belőlök testvérének és unokatestvérének is *). És mégis, utolsó éveiben őt is keserű bánat emésztette, s alig haladva meg az ötven évet, halt meg önkénytes számkivetésében, meghagyva övéinek, hogy holttestét ne szülővárosában temessék el, melyért élt és melyben ősei nyugodtak. Nem tudjuk pontosan, mi űzte ki őt a városból. Azon, megvesztegetés és sikkasztás miatt emelt vádak, melyek ellene és még inkább öccse Lúcius ellen emeltettek, kétségkívül pusztá rágalom voltak, melyek elkeseredésének ily fokát nem magyarázzák meg eléggé; ámbár jellemző rá nézve, hogy számadási könyveit, a helyett hogy magát velök egyszerűen igazolná, a nép és vádlói szeme láttára széttépte, és a rómaiakat felszólította, kövessék őt Jupiter templomába és üljék meg vele zámai győzelmének évfordulóját. A nép a faképnél hagyta a vádlót, és Scípiót a Capitóliumra kísérte; de ez volt utolsó szép napja a magasra emelkedett férfinak. Büszkesége, azon meggyőződése, hogy más és

*) Africanus, Asiagenus, Hispallus.

különb ember a többieknel, igen határozott családi politikája, mely nevezetesen öcsésből Lúciusból visszataszító szalmabábot faragott a hős bátya számára, sokakat sértett, és nem ok nélkül. Valamint az igazi büszkeség fedezi a szívet, úgy tárja fel azt a gőg minden csapás és minden tűszúrás előtt, és aláássa a lélek eredeti emelkedettségét is. De az ily, valódi aranyból és hiu csillogásból sajátságosan vegyült természeteknek, minő Scípió volt, mindig egyik sajátságát képezi az, hogy ifjúságuk szerencséjére és fényére szorúlnak hogy varázsuk hatását fenntartsák, és hogy, midőn e varázs oszlani kezd, valamennyi közl magának a varázslónak ébredése lesz a legfájdalmasabb.

X. FEJEZET.

A harmadik makedóniai háboru.

Philippos el-
kedvetlene-
dése Róma
ellen.

A makedóniai Philippost érzékenyen sértette azon bánásmód, melyben a rómaiak az Antiochossal kötött béke után részesítették; s a dolgok további menete nem volt alkalmas bosszankodását lecsillapítani. Görögországi és thrákiái szomszédjai, nagyobbbrészt oly községek, melyek egykor nem kevesbbé reszkettek Makedónia, mint most Róma nevétől, most, a mint illet, feladatukká tették az elbukott nagyhatalomnak mindazon bántalmakat visszaadni, melyeket II. Philippos kora óta Makedónia részéről szenvedtek; az e korbéli hellenek haszontalan gögje és olcsó Makedónia - ellenes hazafisága gátolatlanul nyilatkozott a különféle szövetségek országgyűlésein és a római senátus elé vitt folytonos panaszokban. Philipposnak a rómaiak átengedték mindazt, a mit az aetóliaiaktól elfoglalt; de Thessáliában forma szerint csak a magnesiek szövetsége csatlakozott volt az aetóliaiakhoz, míg azon városok, melyeket Philippos két más thessáliai szövetségben, a szorosabb értelemben vett thessáliainak és a perrhæbiainak területén foglalt el az aetóliaiaktól, most illető szövetségeik által

visszaköveteltettek, azon indokolással, hogy Philippos e városokat nem hódította meg, csak felszabadította. Az athamánok is úgy tartották, hogy szabadságot követelhetnek, Eumenes szintén követelte azon tengeri városokat, melyeket Antiochos bírt a tulajdonképi Thrákiában, nevezetesen Aenost és Maroneiát, ámbar az Antiochossal kötött békében nyíltan csak a thrák Chersonesos íteltetett neki oda. Mindezen sérelmek és valamennyi szomszédjának számos más csekélyebb panaszai, melyeket a Prusiás királynak Eumenes ellen nyújtott támogatás, a kereskedelmi versengés, a megsértett szerződések vagy elrablott marhák felett emeltek, Rómába özönlöttek; a makedóniai király kénytelen volt eltérni, hogy a római senátus előtt a souverain csőcselék által pörbe fogassék, és igazságot kapjon vagy annak ellenkezőjét, a mint jött; látnia kellett, hogy az ítélet mindig ellene szólt, fogcsikorgatva kellett őrségeit a thrák partról, a thessáliai és perrhæbiai városokból visszavonnia, és udvariásan fogadnia a római biztosokat, kik eljöttek megvizsgálni, ha vajon minden szabályszerűleg végrehajtatott-e. Rómában nem voltak Philippos ellen úgy elkeseredve, mint Karthágó ellen, sőt sok tekintetben egyenesen hajlottak a makedóniai uralkodó felé; vele szemben nem sértették meg oly kíméletlenül a formákat mint Líbyában, de a valóságban, Makedónia helyzete egy volt Karthágóéval. Philippos azonban nem tudta ezeket phoeníkiái békettűréssel elviselni. Szenvedélyes természete, legyőzetése után, haragjával inkább hűtlen szövetségesei, mintsem tiszteletre méltó ellenfele ellen fordult, és régóta megszokván, hogy ne makedóniai, hanem személyes politikát űzzön, az Antiochos elleni háborúban nem látott egyebet, mint kedvező alkalmat a pillanatnyi bosszúra azon frígytárs ellen, ki őt gyalázatosan cserben hagyta és elárulta. E

czélját elérte; de a rómaiak, kik átlátták, hogy Philipposzt nem a Róma iránti barátság, hanem az Antiochos elleni gyűlölet vezette, s kik különben is nem szokták politikájokat a rokon és ellenszenv hangúlataihoz alkalmazni, óvakodtak Philipposzt bármily lényeges előnyben részesíteni, és inkább az Attalidákat, kik első felemelkedésök óta szenvedélyes viszályban álltak Makedóniával s Philippos királynak úgy politikailag mint személyesen legelkeseredettebb gyűlölete tárgyát képezték, az Attalidákat, kiknek minden keleti hatalmak közt legtöbb részők volt Makedónia és Syria feldarabolásában és a római véduralomnak a keletre való kiterjesztésében, az Attalidákat, kik az utolsó háborúban, melyben Philippos önkényt és őszintén a rómaiakkal tartott, lételők érdekében kénytelenek voltak Rómához csatlakozni, — ez Attalidákat inkább felhasználták arra, hogy nagyjában ismét helyreállítsák Lysimachos birodalmát, melynek megsemmisítése Sándor után legfontosabb vívmánya volt Makedónia uralkodóinak, és ez által oly államot tegyenek Makedónia szomszédjává, mely hatalomra nézve egyenrangú legyen vele s egyúttal Róma védnöksége alatt álljon. Ennek daczára, a dolgok ekkori helyzetében, egy bölcs és népe felett odaadással uralkodó király talán eltökélte volna magát, hogy nem újítja meg többé az egyenetlen harcot Róma ellen; de Philippos, kinek jellemében a nemes indokok közül a becsületérzés, a nemtelenek közül a bosszúvágy volt a leghatalmasabb, nem hallgatott a lemondás, vagy, ha úgy tetszik, a gyávaság szavára, és lelke mélyében el volt szánva még egyszer megkoczkáztatni a háborút. Midőn egyszer ismét új szidalmaknak vette hírét, minők a thessáliei országgyűléseken Makedónia ellen felhangzani szoktak, Theokritosnak azon sorával fe-

lelt reájok, hogy az utolsó nap még le nem áldozott *).

Philippos elhatározásának előkészítésében és elrejtésében oly nyugalomnak, komolyságnak és következetességnek adta jelét, melyek, ha jobb időkben bírt volna velök, a világ eseményeit talán más irányba terelhették volna. Nevezetesen azon simulékonysága a rómaiak iránt, melyen a nélkülözhetetlenül szükséges időt megvásárolta, nehéz megpróbáltatás volt a kemény és büszke emberre nézve, melyet azonban erős lélekkel elviselt — alattvalói azonban és a viszály ártatlan tárgyai, mint a szerencsétlen Maroneia, természetesen nehezen megkeserülték elfojtott bosszúságát. Már 571-ben úgy látszott, mintha a háborúnak ki kellene törnie; de Philippos ifjabb fia, Demetrios, apja parancsára közbenjárva, ismét kibékíté őt Rómával, hol néhány éven át élt mint kezes, és köz szeretetben állott. A senátus, főkép Flamínus, ki a görög ügyeket vezette, Makedóniában római pártot igyekezett alakítani, mely képes legyen Philipposnak a rómaiak előtt természetesen nem ismeretlen törekvéseit ellensúlyozni, és ennek fejévé, sőt talán Makedónia leendő királyává az ifjabb herceget szemelte ki, ki szenvedélyesen ragaszkodott Rómához. A senátus szándékos világossággal értésére adta Philipposnak, hogy csak fia kedvéért bocsát meg az apának; a minek természetes következése az lett, hogy magában a királyi házban is egyenetlenségek támadtak, s hogy főkép a királynak idősebb és atyja által a trónon utódjának kijelölt, de egyenetlen házasságban született fia, Perseus, öcscsében leendő vetélytársát megrontani igyekezett. Nincs nyoma, hogy Demetrios beártotta volna magát a

Philippos
utolsó évei.

183.

*) "Ἡδὴ γὰρ φρεσάδει πᾶνθ' ἄλιον ἄμμι δεδύκειν.

179.

Perseus
király.

római ármányokba; csak a bűnnek alaptalan gyanuja kényszeríté őt bűnrészessé lenni, és ekkor is, úgy látszik, nem volt egyéb szándéka, mint Rómába menekülni. Perseusnak azonban volt rá gondolja, hogy atyja e szándékról a kellő módon értesüljön; egy Flamíniustól Demetriosnak írt koholt levél megtette a többit és kicsalta az apától azon parancsot, hogy fiát el kell tenni láb alól. Későn jutottak Perseus ármányai Philipposnak tudomására, s midőn a testvérgyilkost büntetni és a trónöröklésből kizárni készült, elragadta a halál. Demetriásban halt meg 575-ben, ötvenkilencz éves korában. Birodalmát romba döntve, házáat pusztúlva hagyta maga után, és megtört lélekkel vallotta be magának, hogy minden fáradsága és minden gaz tette hiába való volt. — Fia Perseus erre elfoglalta a trónt, a nélkül, hogy akár Makedóniában, akár a római senátusban ellenmondásra talált volna. Termetes férfi volt, jártas a testgyakorlat minden nemében, a táborban nőtt fel és megszokta a parancsolást, és mint atyja, szerette az uralkodást és nem válogatta az eszközöket. Őt nem csábították a bor és az asszonyok, melyek kedvéért Philippos gyakran feledte a kormányzás ügyeit; ép oly állhatatos és kitartó volt, mint apja könnyelmű és szenvedélyes. Philippost, ki már gyermekkorában királylyá lett, és kit a szerencse uralkodásának első húsz évében folytonosan kísért, sorsa elkényeztette és megrontotta; Perseus harminczegy éves korában lépett a trónra, és valamint már gyermekkorában elvitetett a szerencsétlen római háborúba, a mint a lealáztatás nyomása alatt és az állam közel újjászületésének reményében emelkedett fel, úgy örökölte apjától a birodalommal együtt szorongattatásait, elkeseredését és reményeit. És csakugyan, a legnagyobb határozottsággal látott apja művének folytatásához, és buzgóbban készült a

Róma elleni háborúra, mint Philippos; miben reá nézve még hozzájárult az, hogy bizony nem a rómaiak hibája volt, hogy ő jutott a makedóniai koronához. A büszke makedóniai nemzet büszkén tekintett azon fejedelemlere, kit már megszokott fiatalsága élén állva és harczolva látni; földie és számos, minden törzsből való hellenek benne vélték feltalálni a szükséges vezért a következő szabad-ságharczban. De Perseus nem volt az a minnek látszott; hiányzott benne Philippos genialitása és ruganyossága, e valóban királyi tulajdonok, melyeket a szerencse elhomályosított és meggyalázott, de a szükség tisztító ereje ismét érvényre emelt. Philippos elhagyta magát és nem törődött az ország ügyeivel: de midőn kenyértörésre került a dolog, volt ereje a gyors és komoly cselekvésre. Perseus terjedelmes és finom terveket szőtt s fáradhatatlan kitar-tással követte őket; de midőn az óra ütött, s az a mit tervelt és előkészített, a maga élő valóságában előtte állt, megijedt saját művétől. Korlátolt természetek szokásaként az eszköz czéllá lett kezében; halomra gyűjtötte a kincset a római háboru számára, s midőn a rómaiak az ország-ban álltak, nem birt aranyaitól megválni. Jellemző, hogy a vereség után az apának első dolga volt kabinetjében megsemmisíteni azon papirokat, melyek másokat compro-mittálhattak volna, a fiúnak pedig magához venni pénz-tárát és vele hajóra szállni. Rendes időkben ép oly, sőt különb hétköznapi király lehetett volna, mint sok más; de nem volt hivatva oly vállalat vezetésére, mely már előre megbukott, ha nem akad egy rendkívüli ember, ki lelket öntsön beléje.

Makedónia hatalma nem volt csekély. Az ország ra-gaszzkodása az Antigonidák házához rendületlen volt, s a

Makedónia
segédesz-
közei.

nemzeti érzületet csupán itt nem bénította meg a politikai pártok viszálya. A monarchiai alkotmány ama nagy előnyét, mely abban áll, hogy minden kormányváltozás véget vet a régi viszálynak és haragnak, és új korszakát deríti fel az új embereknek és megújult reményeknek, a király ügyesen használta fel, s uralkodását azon kezdte, hogy általános amnestiát adott, visszahítt a menekült tönkrementeket és elengedte a hátrálékos adókat. Az apa gyűlöletes szigora ily módon nem csak hasznot, hanem szeretetet is jövedelmezett a fiúnak. Huszonhat békeév a makedóniai lakosságban támadt hézagokat egyrészt betöltötte, másrészt módot nyújtott a kormánynak, hogy komolyan gondoskodjék az ország e tulajdonképi nyílt sebének orvoslásáról. Philippos a makedóniaiakat házasságra és gyermeknemzésre kötelezte; a parti városokat, melyeknek lakóit az ország bensejébe vonta, megbízható hűségű és fegyverfogható thrák gyarmatosokkal népesítette be; hogy a dardanusok pusztító betöréseinek egyszer mindenkorra véget vessen, éjszak felé válaszfalat emelt közéjük és országa közé az által, hogy az ország határától a barbárok földjéig terjedő tartományt pusztasággá változtatta, és új városokat alapított az éjszaki tartományokban. Szóval, lépésről lépésre mind azt megtette Makedónia érdekében, a mi által utóbb Augustus másodszor megalapította a római birodalmat. Serege nagy volt — 30,000 embert számlált a hadjuttalékok és zsoldos hadak nélkül — s a fiatal legénység a thrák barbárok elleni szakadatlan határszéli harcokban be volt gyakorolva. Különös, hogy Philippos nem kísértette meg seregét a rómainak mintájára szervezni, mint Hannibál; de megfogható, ha felvesszük, mily becsben tartották a makedóniaiak a magok gyakran legyőzött, de azért még mindig legyőzhetetlennek vélt phalanxjokat. Azon új pénz-

források által, melyeket Philippos a bányákban, vámokban és tizedekben teremtet magának, és a felvirágzó földművelés és kereskedelem segélyével sikerült a kincstárt, a mag- és fegyvertárakat ismét megtölteni; midőn a háboru kitört, a makedóniai állami kincstárban annyi pénz volt, hogy belőle az akkori seregnek s azonkívül még 10,000 főnyi bérelt hadnak zsoldját tíz éven át ki lehetett fizetni, a nyilvános magtárakban ugyanennyi időre volt gabnakészlet (18 millió medimnos vagy porosz véka), fegyver pedig volt elég egy három akkora sereg számára, mint mekkora talpon állt. Makedónia csakugyan egészen más országgá lett, mint volt akkor, midőn a második római háboru által meglepetett; a birodalom hatalma minden tekintetben legalább is megkétszereződött, — Hannibál egy mindenben sokkal csekélyebb hatalommal képes volt Rómát alapjaiban megrendíteni. — Nem ily kedvezők voltak a külviszonyok.

A dolog természetében rejlett, hogy Makedóniának most Hannibál és Antiochos terveit kellett felelevenítenie és megkísértenie egy coalítiót alakítani Róma suprematiája ellen minden elnyomott államokból s annak élére állani; s a pydnai udvar csakugyan mindenfelé meg is tette kísérleteit. A siker azonban csekély volt. Állították ugyan, hogy az itáliaiak hűsége ingadoz; de barátnak és ellenségnek be kellett látnia, hogy a samnít háborúk megújulása nem éppen valószínű. A makedóniai küldöttek éjjeli tanácskozásai a karthágói senátussal, melyeket Massinissa jelentett fel Rómába, komoly és értelmes embereket szintén nem ijeszthettek meg, még ha nem voltak is pusztá koholmány, a mi igen lehetséges. Syria és Bithynia királyait Makedónia házasságkötések segélyével igyekezett érdekeinek megnyerni, de a dolog vége csak az lett, hogy a diplomatia azon halhatatlan naivsága, mely szerelmi viszonyok által

Megkísértett
coalíció
Róma ellen.

akar országokat hódítani, ismét prostituálta magát. Eumene-
 nest, kinek megnyerését megkísérteni nevetséges lett volna,
 Perseus ügynökei szerették volna eltenni láb alól; elhatá-
 roztatott tehát, hogy Rómából visszatértében, hol Makedónia
 ellen dolgozott, Delphi mellett meggyilkoltassék, de a gaz
 Bastarnusok. terv meghiúsult. — Fontosabbak voltak Perseus törekvé-
 sei az éjszaki barbároknak s a helleneknek fellázítására
 Róma ellen. Philipposnak terve volt, Makedónia régi ellen-
 ségeit, a mai Serbiában lakó dardanusokat, egy másik, a
 Duna bal partjáról átvont még vadabb, német származású
 nép, a bastarnusok által elnyomatni, azután ezekkel és az
 ez által mozgásba tett egész néplavinával szárazföldi úton
 Itáliába menni és Lombardiába betörni, — mi végből az útba
 eső Alp-szorosokat már kifürkésztette; — nagyszerű, Han-
 nibálhoz méltó terv, melyre kétségkívül Hannibál átkelése
 az Alpokon szolgált közvetlen ösztönzésül. Több mint
 valószínű, hogy ezzel függ össze a római Aquiléia várnak
 alapítása, mely épen Philippos uralkodásának végére esik
 181. (573) s nem illik azon rendszerbe, melyet a rómaiak kü-
 lönbben itáliai várépítéseikben követtek. A terv azonban
 a dardanusok s a velők szomszédos és velők együtt meg-
 támadott népségek kétségbeesett ellenállásán hajótörést
 szenvedett; a bastarnusoknak vissza kellett térniök s a
 Duna beszakadt jegén az egész csorda beleveszett a vízbe.
 Genthios. A király erre legalább az illyr tartomány — a mai Dalmátia
 és éjszaki Albánia — főnökei közt igyekezett védnökségét ki-
 terjeszteni. Ezek egyike, a Rómához híven ragaszkodó
 Arthetauros gyilkos kéz által esett el, és pedig nem Per-
 seus tudta nélkül. Valamennyi közt a legjelentékenyebb,
 Genthios, Pleuratos fia és örököse ugyan úgy mint apja,
 névleg szövetségben állt Rómával, de Issának, egy, a dal-
 mátiai szigetek egyikén fekvő görög városnak küldöttei

jelentették a senátusnak, hogy Perseus király titkos egyetértésben él a gyöngé és iszákos fiatal emberrel, és hogy Genthios követei Rómában Perseusnak kémekül szolgálnak.

— A Makedóniától keletre az Al-Duna felé terjedő vidéken, a thrák főnökök leghatalmasabbika, az odrysiak fejedelme és az egész keleti Thrákiának ura Makedónia határától a Hebróstól (Maricza) egészen a görög városokkal ellepett tengerpartig, az okos és vitéz Kotys a legbensőbb frígyben állt Perseussal; a többi kisebb főnökök közül, kik itt Rómával tartottak, az egyiket, a sagæiek fejedelmét, Abrupolist, Perseus egy, a Strymon mellett fekvő Amphipolis ellen intézett rabló hadjárata következtében megverte és tartományából kikergette. Innen temérdek települőt kapott Philippos és itt bármikor talált zsoldost, a mennyit csak akart. — A szerencsétlen hellen nemzetben Philippos és Perseus már jó idővel a Róma elleni hadizenet előtt nagy hatalommal folytatták kettős irányban a pártcsináló harczot, hogy egyrészt a nemzeti, másrészt — legyen szabad e kifejezéssel élnünk — a communisticus pártot Makedónia részére vonhassák. Magától értetik, hogy most az egész nemzeti párt úgy az ázsiai, mint az európai görögök közt lelke mélyében makedóniai érzületű lett, nem a római szabadítók egyes igazságtalan tettei következtében, hanem azért, mert a hellen nemzetiségnek egy idegen általi visszaállítása ellenmondás volt magában véve, és mert most, de természetesen már későn, mindenki belátta, hogy a legalávalóbb makedóniai uralom is kevesbbé volt káros Görögországra nézve, mint azon szabad alkotmány, mely becsületes külföldiek legnemesebb szándékain alapúlt. Az rendén volt, hogy egész Görögország legkülönb és legbecsületesebb emberei a Róma-ellenes párthoz tartoztak; római érzelmű csak a megvásárolható aristo-

Kotys.

Görög nemzet-
zeti párt.

kratia volt s itt-ott egy-egy becsületes ember, ki kivételképen nem csalódott a nemzet jelen helyzete és jövő sorsa felett. Legfájdalmasabban érezte ezt a pergamoni Eumenes, amaz idegen szabadság zászlóvivője a görögök közt. Hiába bánt a lehető legnagyobb kíméléttel a hatalma alá vetett városokkal; hiába igyekezett a községek és tartománygyűlések kegyét jól hangzó szavak s még jobb hangzású arany által kinyerni, — meg kellett érnie, hogy ajándékai visszautasítottak, és hogy, míg minden ajk Perseus nevét hangoztatta, egy szép napon, országgyűlési végzés következtében, az egész Peloponnesuson összetörték az előbb az ő tiszteletére állított szobrokat és tiszteleti tábláit beolvasztották (584), mialatt még az egykor leghatározottabban Makedónia-ellenes államok is, mint az acháioiok, a Makedónia ellen intézett törvények eltörlése felett tanácskoztak; mialatt Byzantion, ámbár a pergamoni birodalom határain belül feküdt, nem Eumenestől, hanem Perseustól kért és kapott védelmet és őrséget a thrákok ellen, és Lampsakos, a Hellespont partján, szintén a makedóniaihoz csatlakozott; mialatt a hatalmas és körültekintő rhodosiak, miután a syriai hadihajóknak nem volt szabad az aegæi tengeren mutatkozniok, magok hozták el Perseus királynak syriai menyasszonyát összes pompás hajóhadukkal Antiochiából, s nagy tisztességgel fogadva és, főkép hajóépítő fával gazdagon megajándékozva tértek vissza hazájokba; mialatt ázsiai városoknak, tehát Eumenes alattvalóinak megbízottjai, Samothrákéban titkos értekezleteket tartottak Makedónia küldötteivel. A rhodosi hajóhadnak ama küldetése legalább is tüntetésnek látszott; s kétségkívül ez volt célja Perseusnak is, midőn egy istentiszteleti tény ürügye alatt Delphi mellett magát és összes seregét bemutatta a helleneknek. Az rendén volt, hogy a király a

békövetkezendő háborúban a nemzeti propagandára szándékozott támaszkodni. De az már nem volt rendén, hogy Görögország gazdasági viszonyainak borzasztóan zavaros állapotát használta fel arra, hogy mindazokat, kik a tulajdoni és adóssági viszonyok felforgatásától hasznot vártak, Makedóniához lánczolja. Alig alkothatunk magunknak csak megközelítőleg is fogalmat azon példátlan eladósdásról, melybe az európai Görögországban, az e tekintetben valamivel jobban rendezett Peloponnesus kivételével, községek úgy mint egyesek sülyedve voltak; megtörtént, hogy egy város megtámadta és kirabolta a másikat, csak hogy pénzhez jusson, mint például az athéniek Oropost; az aetóliaiaknál, perrhæbiaiaknál és thessáliaiaknál pedig a birtoktalanok formaszerinti csatákat vívtak a birtokosokkal. Ily viszonyok önkényt megadják a legiszonyúbb gázettek magyarázatát is; így az aetóliaiak az általános kiengesztelődést proclamálták és új országos békét hirdették csupán azért, hogy egy sereg kivándorlottat törbe csalhassanak és legyilkolhassanak. A rómaiak megkísérették a közbenjárást; de követek mit sem végezve tértek vissza és azt jelentették, hogy mindkét párt egyiránt nyomorúlt s hogy az elkeseredést többé megfékezni nem lehet. Itt csakugyan nem segíthetett már egyéb, mint a kard s a hóhérbárd; az érzelgő hellenesség ép oly borzasztó kezdett lenni, a mily nevetséges volt kezdettől fogva. Perseus király azonban hatalmába kerítette e pártot, haugyan a párt nevét megérdemlik azok, kik semmit sem veszthettek többé, legkevesbbé becsületes nevöket, és nem csak a makedóniai tönkrementek javára adott ki rendeleteket, hanem Larisában, Delphiben és Delosban falragaszokat rakatott a falakra, melyek minden, adósság, politikai vagy más bűnök folytán földönfutóvá lett görögöt

felszólítottak, hogy jöjön Makedóniába, és megígérték nekik, hogy egykori javaikba és méltóságaikba tökéletesen vissza fognak helyeztetni. Elképzelhetjük, hogy elfogadták a meghívást, valamint azt is, hogy erre a hamu alatt párázsló társadalmi forradalom egész éjszaki Görögországban lángra lobbant, s az ottani nemzeti-sociális párt Perseus-hoz küldött segélyért. Ha a hellen nemzetiség csak ily eszközökkel volt megmenthető, akkor, minden tisztelet daczára, melyet Sophokles és Pheidias megérdemeltek, bátran lehetett kérdeni, vajon a cél megéri-e az árt, melybe kerül.

Szakítás
Perseussal.

A senátus belátta, hogy már is sokáig késedelmeskedett és hogy ideje lesz véget vetni ez üzemeknek. Abrupolis thrák főnök elkergetése, ki a rómaiakkal szövetségben állt, Makedónia frígykötései Byzantionnal, Aetóliával és a bœótiái városok egy részével, megannyi csorbát ütöttek az 557-iki békén és elegendők voltak a hivatalos hadizenésre; a háboru valódi oka azonban az volt, hogy Makedónia készült a maga formaszerinti souverainitását valódivá tenni és Rómát a hellenek feletti véduralomból kiszorítani. A római követek az achái országgyűlésen már 581-ben meglehetősen nyíltan kijelentették, hogy a Perseussal kötött szövetség egyet jelent a Rómával fennállónak elhagyásával. Egy évvel utóbb (582) Eumenes király személyesen jött Rómába a sérelmek hosszú lajstromával és a senátusban kifejtette a dolgok egész állását, mire ez titkos ülésben, minden várakozás ellenére, rögtön elhatározta a hadizenetet és az epeirosi kikötő helyeket őrséggel megrakatta. A formák kedvéért még egy követség küldött Makedóniába, ez azonban oly izenetet vitt Perseusnak, melyre ez, belátván miszerint többé meg nem hátrálhat, azt felelte, hogy kész új, valóban egyenrangú szövet-

197.

173.

172.

séget kötni Rómával, de az 557-iki szerződést megszünt-
nek tekinti, s a követeknek kijelentette, hogy birodalmát
három nap alatt el kell hagyniok. Ezzel a háboru tény-
leg meg volt izenve. Ez 582. őszén történt; Perseus, ha
akarta, most egész Görögországot megszállhatta és a ma-
kedóniai pártot mindenütt a kormányra emelhetette, sőt
talán a Gnæus Licinius vezetése alatt Apollóniánál álló
5000 főnyi római hadtestet is megsemmisíthette s a rómaiak
partra szállásának ellene szegülhetett volna. De a király,
ki a dolgok e komoly fordulatától már borzadni kezdett,
vendégével a consuláris Quintus Marcius Philippussal alku-
dozásokba bocsátkozott a római hadizenet könnyelmű volta
felett, s ezekben okot talált a támadás elhalasztására és arra,
hogy még egy kísérletet tegyen Rómában a béke fenntar-
tására, melyre, mint megérdemelte, a senátus csak azzal
válaszolt, hogy minden makedóniait kiutasított Itáliából és
a légiókat hajókra rakatta. A régibb iskolából került sená-
toroknak ugyan nem tetszett társuk „új bölcsesége“ és ró-
maiatlan csele; de a cél eléretett s a tél eltelt a nélkül, hogy
Perseus helyéből megmozdult volna. Annál buzgóbban hasz-
nálták fel a római diplomaták ez időközt arra, hogy Per-
seust Görögországban minden támaszától megfoszszák. Az
acháioiok felől Róma biztos lehetett. Itt még a hazafipárt
sem gondolt arra, hogy Perseusnak karjaiba vesse magát,
mely párt sem ama társadalmi mozgalmakkal nem értett
egyet, sem általában nem merészelt többet, mint hogy egy
bölcs semlegesség után fohászkodott; és ezenfelül most a
római befolyás által az ellenpárt jutott kormányra, mely
feltétlenül Rómához csatlakozott. Az ætóliai szövetség, a
maga belső zavaraiban ugyan Perseustól kért segílyt; de
a római követek jelenlétében választott új stratégiája Ly-
kiskos rómaibb érzületű volt mint magok a rómaiak. A

197.

172.

thessáliaiaknál is a római párt kerekedett felül. Még a régóta makedóniai érzületű és gazdaszatilag a legnagyobb zavarokba sülyedt bœótiiaiak is, összeségükben, nem nyilatkoztak nyíltan Perseus pártjára; de legalább két városuk, Haliartos és Koroneia, saját szakállukra egyetértésbe léptek Perseussal. A római követ, midőn emelt panaszára a bœótiiai szövetség kormánya őt a dolgok állásáról felvilágosította, kijelentette, hogy legjobban úgy fog kitűnni, mely város tart Rómával és melyik nem, ha mindegyik külön nyilatkozik előtte; a mire azonban a bœótiiai szövetség egyenesen szétfutott. Nem áll, hogy a rómaiak döntöttek romba Epaminondas nagy alkotását; magától összedőlt az tényleg, mielőtt még ezek hozzá nyúltak volna, s ily módon természetesen bevezetéseül szolgált a többi, még erősebben elhatárolt görög városszövetségek feloszlásának *). Publius Lentulus római követ a római érzelmű bœótiiai városok haderejével ostrom alá fogta Haliartost, mielőtt még a római hajóhad az ægæi tengeren megjelent volna. — Chalkis achái fegyveresekkel, az orestesi tartomány epeirosi hadakkal, a Makedónia nyugoti határán lévő dassaretioni és illyr kastélyok Gnæus Licinius csapatai által szállattak meg, s a mint a hajózás ismét megkezdődött, Larisa 2000 emberből álló őrséget kapott. Perseus tétlenül nézte mindezt és saját területén kívül egy talpalatnyi földet sem tartott megszállva, midőn a római légiök 583. tavaszán, vagy a hivatalos naptár szerint júniusában, a nyugoti parton a szárazföldre léptek. Kétséges, ha vajon talált volna-e Perseus jelentékeny szövetségesekre,

Hadi készü-
letek.

171.

*) A bœótiiai szövetség jogi feloszlása különben alkalmasint nem ekkor, hanem csak Korinth feldúlása után következett be. (Pausan. 7, 14, 4. 16, 6).

még ha ugyanannyi erélyt fejt is ki, a mennyi lanyhaságot tanusított; ily körülmények közt azonban természetesen egészen magára maradt és hosszadalmas pártcsinálási kísérletei, legalább egyelőre, mi eredményre sem vezettek. Karthágó, az illyriai Genthios, Rhodos és a kis-ázsiai szabad városok, sőt még a Perseussal eddig oly szoros barátságban álló Byzantion is felajánlották Rómának hadihajóikat, melyeket azonban ez visszautasított. Eumenes szárazföldi seregét és hajóhadát mozgósította. Ariarathes, Kappadókia királya, kéretlenül kezeseket küldött Rómába. Perseus sógora, II. Prusiás bithyniai király, semleges maradt. Egész Görögországban nem mozdult senki. Syria királya, IV. Antiochos, ki megkülönböztetésül atyjától „a nagytól“, udvari nyelven „istennek, a ragyogó diadalhozónak“ neveztetett, megmozdult ugyan, de csak azért, hogy e háboru alatt a teljesen tehetetlen Egyiptomot a syriai partvidéktől megfoszsza.

Perseus azonban, habár majdnem egyedül állt is, még sem volt megvetendő ellenfél. Hadserege 43,000 emberre rúgott, közte 21,000 phalanxbeli katona s 4000 makedóniai és thrák lovas, a többi legnagyobbrészt zsoldos. A rómaiak összes hadereje Görögországban 30—40,000 itáliai katonára, s ezenkívül 10,000-et meghaladó numídiái, ligúriai, görög, krétai és leginkább pergamoni segédcsapatokra ment. Ehhez járult a hajóhad, mely csak 40 fedeles hajóból állt, mert az ellenségnek nem volt vele mit szembe állítania — (Perseus, kit Rómával való szerződése eltiltott hadihajók építésétől, csak most kezdett Thessalonikében hajógyárt állítani) — melyen azonban 10,000 katona volt, miután fő feladata volt városok ostrománál közre működni. A hajóhadat Gáius Lucrétius, a szárazföldi sereget Publius Licí-

A háboru
kitörése.

A rómaiak
benyomul-
nak Thessá-
liába.

A rómaiak
szerencsét-
len és lanyha
hadviselése.

nius Crassus consul vezényelte. Ez egy erős hadosztályt Illy-riában hagyott, hogy Makedóniát nyugot felől nyugtalanítsa, mialatt maga a sereg zömével, szokás szerint, Apollóniából felkerekedett Thessália felé. Perseus nem gondolt rá, hogy e sereget fáradalmas útjában zavarja, hanem mindössze benyomult Perrhæbiába és a legközelebb fekvő várakat megszállta. Ossánál várta be az ellenséget s a két fél lovassága és könnyű csapatai Larisához közel ütköztek először egymásba. A rómaiak határozottan megverettek. Kotys a thrák lovassággal az itáliait, Perseus a makedóniaival a görögöt verte vissza és ugratta szét; a rómaiaknak 2000 gyalogja s 2000 lovasa elesett, 600 lovasuk elfogatott, és örülniök kellett, hogy a Peneioson gátolatlanul átkelhettek. Perseus arra használta fel a győzelmet, hogy békét kért ugyanazon feltételek alatt, melyek egykor Philipposnak megadattak, sőt kész volt ugyanannyi pénzt is fizetni. A rómaiak visszautasították követelését; soha sem kötöttek békét csatavesztés után, s ez esetben a békekötésnek közvetett következménye minden esetre Görögországot elvesztése lett volna. De nyomorult hadvezérok a támadáshoz sem értett; ide s tova barangolt Thessáliában a nélkül, hogy valami említésre méltót cselekedett volna. Perseus most támadólag léphetett volna fel; a rómaiakat rossz vezénylet alatt és tétovázásban látta; Görögországot villámgyorsasággal bejárta a hír, hogy a görög sereg fényes győzelmet aratott az első ütközetben — egy második diadal a hazafipárt általános felkelésére és a guerillaharcz megindítása által kiszámíthatatlan eredményekre vezethetett volna. Perseus azonban, bár jó katona, nem volt hadvezér, mint apja; védelmi háborúra készült, s a mint a dolgok más fordulatot vettek, mintha megbénult volna általa. A rómaiaknak egy jelentéktelen győzelmét, melyet

Phalanna mellett a második lovas csatározásban vívtak ki, ürügyül használta arra, hogy, korlátolt és önfejű emberek szokásaként, végre mégis visszatérjen eredeti tervéhez és Thessáliát oda hagyja. Ez természetesen lemondást jelentett a hellen felkelésnek még gondolatáról is; hogy mi lett volna különben elérhető, mutatja az epeirosiaknak ennek daczára bekövetkezett párt-változása. Ettől fogva egyik fél sem tett többé komolyan semmit; Perseus legyőzte Genthios királyt, megfékezte a dardanusokat és Kotys által a római érzületű thrákokat s a pergamoni hadakat kiverette Thrákiából. A római nyugoti sereg viszont néhány illyr várost foglalt el s a consul azzal töltötte idejét, hogy Thessáliát a makedóniai őrségektől megtisztította s a nyugtalan aetóliaiakat és akarnániaiakat Ambrakia megszállása által biztosította magának. Legsúlyosabban azonban azon két bœótiiai város tapasztalta a rómaiak hősiességét, mely Perseussal tartott; a római admirál Gáius Lucrétius Haliartost rohammal bevette és lakóit rabszolgákként eladta, Koroneiával pedig Crassus consul hasonlóan bánt el a capituláció ellenére. Soha még római seregben nem volt a fegyelem oly rossz, mint e két parancsnok alatt. Oly zavarba döntötték a sereget, hogy az új consul Aulus Hostilius még a következő 584-iki hadjáratban sem gondolhatott valamely komoly vállalatra, főkép, miután az új admirál Lúcius Hortensius ép oly tehetségtelennek és lelkiismeretlennek bizonyult, mint előde. A hajóhad minden siker nélkül rontott a thrák parti helyekre. Az Appius Claudius alatti nyugoti sereg, mely fő hadiszállását dassarétioni földön, Lychnidosban tartotta, egyik vereséget szenvedte a másik után; miután egy Makedónia belsejébe intézett expedíció tökéletesen hajótörést szenvedett, viszont a király támadta meg a tél kezdetén Appiust azon hadak-

kal, melyek a déli határon a mély, minden szorost elrekesztő hó által nélkülözhetőkké lettek, számos községet s temérdek foglyot vett el tőle és alkudozásokat kezdett Genthios királyllyal; sőt az Aetóliába betörést is megkísérelte, mialatt Appius Epeirosban egy vár őrsége által, melyet sikertelenül ostromolt, magát még egyszer megve-rette. A római fő hadsereg nehányszor megkísérté a Makedóniába való benyomulást, először a kambunosi hegyeken, azután a thessáliai szorosokon keresztül, de mindannyiszor lanyhán, és Perseus által mindannyiszor visszaszorítottatott. A consul leginkább a sereg újjászervezésével foglalkozott, melyre természetesen mindenek felett nagy szükség volt, de mely szigorúbb embert és különb katonát kívánt volna meg. Az obsit és szabadság pénzért adattak, minél fogva a hadszakaszok soha sem voltak teljes számúak; a katonaság nyárban beszállásoltatott, s a közemberek úgy loptak kicsinyben, mint a tisztek nagyban; a baráti viszonyban álló népségeket gyalázatos gyanuba fogták — így a Larísa melletti szégyenletes vereség bűnét az aetóliai lovasok állítólagos árulásának rótták fel és azok tisztjeit, addig hallatlan módon, Rómába küldték bünfenyítő vizsgálat alá; a molottiakat Epeirosban ekként alaptalan gyanakvás által szorították a valódi elpártolásra; a szövetséges városokra, mintha hódított föld lettek volna, hadisarczot róttak, és ha ezek a római senátusra hivatkoztak, polgáraikat kivégezték vagy rabszolgákká eladták, mint Abderában és hasonlóképen Chalkisban. A senátus igen komolyan közbe lépett: elrendelte a szerencsétlen koroneiaiak és abderaiak szabadon bocsátását, és megtiltotta a római hivatalnokoknak, hogy a senátus engedélye nélkül a frígytársaktól bármit követeljenek. Gáius Lucrétiust a polgárság egyhangúlag elítélte. De ez már nem tehette jóvá azt,

hogy e két első hadjárat eredménye katonailag semmis volt, politikailag pedig szégyenfoltot ejtett a rómaiak nevén, kiknek óriási vívmányai a keleten főképen azon alapútlak, hogy szemben a hellenek vétkes gazdálkodásával erkölcsi tekintetben tisztán és komolyan léptek fel. Ha Perseus helyett Philippos állt volna a makedóniai hadak élén, akkor e háboru valószínűleg a római sereg megsemmisülésével s a hellenek legnagyobb részének elpártolásával kezdődött volna; de Rómát azon szerencse érte, hogy hibák dolgában ellenfelei mindig felülmúlták. Perseus beérte azzal, hogy Makedóniában, mely dél és nyugot felé valódi hegyi várat képez, elsánczolta magát.

Azon harmadik hadvezér, kit Róma 585-ben küldött Makedóniába, a királynak már említett becsületes vendége Quintus Marcius Philippus is teljesen képtelen volt, ketségkívül nem könnyű feladatát megoldani. Becsvágyó volt és vállalkozó szellemű, de rossz katona. Azon merészletét, melylyel Lapathus szorosán, Tempétől nyugotnak oly módon kelt át az Olymposon, hogy a szoros őrsége ellen egy hadosztályt hátrahagyott, a sereg zömével pedig járatlan meredélyeken tört magának utat Herakleion felé, nem menti ki az, hogy sikerült. Nem csak hogy maroknyi elszánt nép útját állhatta volna, mely esetben gondolni sem lehetett volna a visszavonulásra, hanem még átkelése után is Makedónia fő haderejével állt szemben, háta megett Tempe és Lapathus jól megerősített hegyi várakkal, beékelve egy keskeny parti síkra, elmetzve szállítmányaitól s az eleségszerzés lehetősége nélkül, nem kevesebbé ketségbe esett helyzetben, mint minőbe első consulsága alatt jutott a ligúriai szorosokban, melyek azóta nevét viselték, s melyekben szintén körül hagyta magát kerítettetni. De valamint akkor egy szerencsés véletlen, úgy most Perseus

169.
 Marcius a
 Tempe szo-
 roson át Ma-
 kedóniába
 megy.

ügyetlensége mentette meg. Mintha nem fért volna fejébe, hogy a rómaiak ellen máskép is megvédheti magát, mint a szorosok elzárása által, a mint a rómaiakat azon innen megpillantá, megfoghatatlan módon elveszettnek képzelte magát, gyorsan Pydnába menekült s meghagyta hogy hajóit égensék és kincseit süllyeszszék el. De még a makedóniai seregnek ezen önkénytes elvonulása sem szabadította ki a consult kínos helyzetéből. Akadálytalanul ment ugyan előre, de négy napi járás után az élelmi szerek hiánya folytán vissza kellett fordulnia, s miután ezalatt a király is észre tért és megfordult, hogy elhagyott állomását ismét elfoglalja, a római sereg nagy veszedelembe jutott volna, ha a legyőzhetetlen Tempe meg nem adja magát és gazdag készleteit az ellenségnek ki nem szolgáltatja. Ez által ugyan biztosított a római seregnek összeköttetési vonala dél felé; de Perseus is erősen elsánczolta magát előbbi jól választott helyzetében a kis Elpios folyó partján s itt megakasztotta a rómaiak további előnyomulását. A római sereg ekkép a nyár hátralevő részét s a telet Thessália végső szögletébe szorúlva töltötte; s ha a szorosok átlépése kétségkívül vívmány volt, és pedig első lényeges vívmánya e háborúnak, azt a rómaiak mégis nem saját hadvezérok ügyességének, hanem az ellenséges hadvezér ügyetlenségének köszönhatték. A római hajóhad siker nélkül kísérté meg Demetriás bevételét, s egyáltalán nem ment semmire. Perseus könnyű hajói merészen czirkáltak a Kykladok közt, megvédték a Makedóniába vitorlázó gabnás hajókat és megtámadták az ellenség szállítmányait. A nyugoti hadseregnél még rosszabbul álltak a dolgok, Appius Claudius, meggyöngült hadosztályával mire sem tudott menni, s az Acháiaból kért segédhadak a consult féltékenysége következtében nem csatlakozhattak hozzá.

A hadak az
Enipeus mel-
lett.

Ehhez járult, hogy Genthios jókora pénzösszeg ígéretével rá hagyta magát Perseus által vétetni, hogy Rómától elpártoljon, s a római követeket börtönre vettette; a mi megtörténvén, a takarékos király feleslegesnek találta a megígért összeg kifizetését, miután most Genthios a nélkül is kénytelen volt eddigi kétértelmű helyzetéből határozottan ellenséges lábra állani Rómával szemben. Ekkép tehát a rómaiak még egy kis háborút is kaptak a nagy mellé, mely már három év óta húzódott. Sőt, ha Perseus meg tudott volna válni pénzétől, még veszélyesebb ellenségeket is támaszthatott volna a rómaiaknak. Claudius vezérlete alatt egy 10,000 lovasból s ugyanannyi gyalogból álló kelta had Makedóniában maga ajánlkozott Perseusnak szolgálatába, de ez nem tudott vele a zsold felett meg egyezni. Hellásban is oly nagy volt a forrongás, hogy némi ügyességgel és teli pénztárral könnyű lett volna a guerilla-harczot lánggra lobbantani; miután azonban Perseusnak nem volt kedve fizetni, s a görögök mitsem tettek ingyen, az ország békén maradt.

Rómában végre elszánták magokat, hogy arra való embert küldenek Görögországba. Ez Lúcius Aemílius Paulus volt, fia a hasonnevű consulnak, ki Cannæ mellett esett el; régi nemes származású, de csekély vagyonú férfi, s ez okból kevesbbé szerencsés a választás színhelyén, mint a csatatéren, melyen Spanyolországban és még inkább Ligúriában rendkívül kitüntette magát. Őt választá a nép 586-ra, most másodízben, consullá, pusztán érdemei folytán, a mi e korban már ritka kivételt képezett. Minden tekintetben helyén volt: kitűnő hadvezér a régi iskolából, szigorú önmaga és katonái irányában, s hatvan éve daczára még ép erőnek s egészségnek örvendett. Megvesztegethet-

Paullus.

168.

len hivatalnok volt — „egyike azon kevés e korbeli rómaiaknak, kiket nem lehetett pénzzel megkínálni“, úgy mond róla egy kortársa — és hellen míveltségű férfiú, ki még mint fővezér is felhasználta az alkalmat, hogy Görögországot műtárgyai kedvéért beutazza. — Az új hadvezér, a mint a Herakleion melletti táborban megérkezett, mi alatt az Elpios medrében előőrsi csatározások foglalták el a makedóniaiakat, a Pythion melletti rosszúl őrzött szorost Publius Nasica által meglepette; miáltal az ellenség megkerültetvén, kénytelen volt Pydnába hátrálni. Itt, a római naptár szerint 586. szept. 4-kén, a júliusi szerint jún. 22-kén — egy holdfogyatkozás segélyével, melyet egy hozzáértő római tiszt előre megmondott a seregnek, nehogy az rossz előjelet lásson benne, az ütközet napját pontosan meghatározhatjuk — délután, a lovak itatása alkalmával az előörsök véletlenül összekaptak, és mindkét fél elszánta magát, hogy a tulajdonkép csak más napra kitűzött ütközetet még az nap megvívja. A rómaiak ős hadvezére sisak és pánczél nélkül járva a sorok közt maga állította fel embereit a csatára. Alig szedték össze magokat, rájuk rohant a borzasztó phalanx; maga a hadvezér, ki pedig már elég kemény harcban vett részt, utóbb megvallotta, hogy maga is reszketett. A rómaiak előcsapata szétporlott, egy pelignusi cohors letiportatott és szinte megsemmisítettett, magok a légiók is gyorsan meghátráltak, míg nem a római tábor közvetlen közelében egy dombra jutottak. Itt megfordult a koczka. Az egyenetlen talaj s az ellenség gyors üzése megbontották a phalanx sorait; a rómaiak egyes cohorsokban minden támadt részbe benyomultak, oldalról és hátulról megtámadták a makedóniaiakat, és miután ezeknek lovassága, mely még egyedül hozhatott volna számokra segélyt, tétlenül nézte a

Perseus Pydnába viszsza-
szaszorította-
tik.

A pydnai
ütközet.
168.

harczot s majd élén magával a királylyal, tömegesen odébb állott, nem egészen egy óra alatt Makedónia sorsa eldőlt. A 3000 válogatott phalanxbeli katona egy lábíg levágatta magát; mintha csak a phalanx, mely Pydnánál vívta utolsó nagy csatáját, itt maga is el akart volna veszni. A vereség borzasztó volt; 20,000 makedóniai halva feküdt a csatatéren, 11,000 elfogatott. Tizenöt nappal azután, hogy Paullus a főparancsnokságot átvette, a háborúnak vége volt, s két nap alatt egész Makedónia meghódolt. A király pénzével — még 6000 talentumnál (10 millió tallér) több volt pénztárában — néhány híve kíséretében Samothrákéba menekült. De miután még ezek közül is meggyilkolt egyet, a krétai Euandrost, ki mint az Eumenes ellen intézett gyilkolási merénylet szerzője számadásra volt vonandó, még a királyi apródok és utolsó hívei is elhagyták. Pillanatig azt hitte, hogy a menedékjogban oltalmat talál; de végre maga is belátta, hogy szalmaszálba kapaszkodott. Hiába kísérté meg Kotyshoz menekülni. Írt tehát a consulnak, de levele nem fogadtatott el, miután benne királynak nevezte magát. Perseus látván, hogy mindennek vége, gyermekeivel és kincseivel együtt, kislelkűen és sírva, úgy hogy még a győzők is megundorodtak tőle, feltétlenül kiszolgáltatta magát a rómaiaknak. A consul komoly örömmel, és inkább a sors forgandóságáról semmint a jelen diadalról elmélkedve fogadta a legelőkelőbb foglyot, kit római hadvezér valaha magával haza vitt. Perseus néhány évvel utóbb fogolyként halt meg Albában a fucinæi tó mellett *); fia utóbb ugyanezen itáliai tartományban élt

Perseus elfogatása.

*) Az bizonyosan csak mese, miszerint a rómaiak, hogy egyfelől adott szavokat, mely életét biztosította, megtartsák, de másfelől bosszút vehessenek rajta, őt az álom megvonása által ölték volna meg.

mint írnok. — Nagy Sándor birodalma, mely a keletet legyőzte és görögge tette, ekkép 144 évvel halála után semmivé lett. — Hogy pedig a tragédia mellett bohózatban se legyen hiány, Lúcius Anícus praetor egyidejűleg Genthios „király“ ellen is megkezdte és harmincz nap alatt befejezte a háborút, a kalóz hajóhadat elfoglalta, a fővárost Skodrát meghódította, és a két király, Nagy Sándor és Pleuratos örökösei, egymás mellett vonultak mint foglyok Rómába.

A senátus elhatározta, hogy azon veszélynek, melyet Flamínus rosszul alkalmazott szelídsége hozott Rómára, nem szabad ismétlődnie. A római bizottság a Strymon melletti Amphipolisban tartott tanácskozmányában elrendelte, hogy a szilárd szervezetű, minden ízében monarchikus egységes állam négy republikánus-föderatív községi szövetségre osztassék fel a görög szövetkezések mintájára: az amphipolisira a keleti tartományokban, a thessalónikeire a chalkisi félszigettel, a pellaira a thessáliai határon és a pelagóniaira a bennföldön. A különböző szövetkezések tagjai egymás közt érvényes házasságot nem köthettek, és senkinek sem volt szabad egynél többnek területén földet bírnia. Minden királyi hivatalnoknak, valamint felnőtt fiaiknak halálbüntetés terhe alatt el kellett az országot hagyniok és Itáliába költözniök: — Róma még mindig tartott a régi loyaltás felpozsdülésétől, és joggal. Az országos jog és az addigi alkotmány különben fennmaradt; a hivatalnokok természetesen a község által választattak s a hatalom úgy a községek, mint a szövetkezések kebelében az előkelők kezébe adatott. A királyi urodalmak és a regáliák nem adattak át a szövetségeknek, nevezetesen az ország főkincsének, az arany- és ezüsbányáknak mivelése megtiltatott; de 596-ban legalább az ezüsbányáké

ismét megengedettett *). A só bevitele, a hajóépítőfa kivitele megtiltatott. Az eddig a királynak fizetett földadó megszűnt s a szövetségekre és községekre bízott önmagok megadóztatása; csakhogy ezeknek az addigi földadó felét, egy egyszer mindenkorra megállapított tétel szerint, összesen évenként 100 talentumot (170,000 tallér) Rómába kellett fizetniök **). Az egész ország örök időkre lefegyvereztetett, Demetrias vára leromboltatott; csak az éjszaki határon engedtetett meg az őrállomások lánczolatának fenntartása a barbárok betörései ellen. A beszolgáltatott fegyverekből a rézpajzsok Rómába küldettek, a többi elégettetett. — Róma elérte célját. A makedóniai tartomány azóta még kétszer fegyvert fogott régi uralkodóházból származott hercegek felszólítására, de különben e kortól kezdve napjainkig nem volt többé története. — Hasonló bánásmódban részesült Illyria. Genthios birodalma

Illyria felszólátása.

*) Cassiodór azon adatát, mely szerint a makedóniai bányák 596-ban ismét megnyitlak, a pénzek is megerősítik. Aranypénzt a négy Makedóniából nem ismerünk; az aranybányák tehát vagy zárva maradtak, vagy pedig a nyert arany rudakban értékesítettet. Ellenben vannak ezüstpénzeink az első Makedóniából (Amphipolis), melynek területén az ezüsbányák feküsznek; azon rövid időhöz képest, melyben veretniök kellett (596—608), számuk feltűnően nagy és vagy a bányák igen erélyes művelését vagy a régi királyi pénz tömeges átalakítását bizonyítja.

158.

**) Ha a rómaiak a makedóniai államot „az uralkodói adók és illetékek alól felmentették“ (Polyb. 37, 4), azért még nem kell szükségkép ez adó későbbi elengedését felvennünk; Polybios szavait eléggé megmagyarázza az, hogy az addigi uralkodói adók most községi adókká lettek. A Paullus által a makedóniai provinciának adott alkotmány fennállása legalább az augusztusi korig (Liv. 45, 32; Justin. 33, 2), természetesen az adó elengedésével is meg volna egyeztetethető.

158—146.

három kis szabad államra daraboltatott fel; a birtokosok addigi földadójoknak felét itt is új uraiknak fizették, kivéve a városokat, melyek Rómával tartottak s azért jutalmul földadómentességet kaptak — mely kivételre Makedóniában sehol ok nem volt. Az illyr kalóz hajóhad lefoglaltatott és az ezen parton lévő tekintélyesebb görög községeknek ajándékozott. Azon örökös zaklatások, melyekben a szomszédok az illyreknek főképen tengeri rablóik által részesültek, ezáltal legalább jó időre véget értek. —

Kotys.

Kotys Thrákiában, kit nehéz volt elérni, de alkalmilag fel lehetett használni Eumenes ellen, bocsánatot nyert és fogásba esett fiát visszakapta. — Ekkép az éjszak viszonyai rendeztettek és végre Makedónia is megszabadított a monarchia jármától — Görögország csakugyan szabadabb lett, mint volt bármikor: király nem volt többé területén.

A görögök
lealázása
általában.

De Róma nem érte be azzal, hogy Makedóniának életereit elmetszette. A senátus elhatározta, hogy valamennyi görög államot, barátot és ellenséget egyiránt, egyszer mindenkorra ártalmatlanná fog tenni s valamennyit együtt ugyanazon alázatos védeneczi állapotba helyezni. A dolog maga még igazolható; de végrehajtásának módja, főképen a görög védenecz-államok hatalmasabbjaival szemben, nem volt méltó egy nagy hatalomhoz, és mutatja, hogy a Fábiusok és Scípiók kora már lejárt. E szerepcsere legsúlyosabban azon államot érte, melyet Róma teremtet és nevelt fel, hogy Makedóniát féken tartsa, s melyre most, Makedónia megsemmisítése után, természetesen nem volt többé szükség: az Attalidák birodalmát. Az eszélyes és higgadt Eumenes ellenében nem volt könnyű elfogadható ürügyet találni, melynek alapján őt szabadalmazott helyzetből kiszorítani és kegyvesztessé tenni lehessen. Azon

Pergamon.

idő tájban, midőn a rómaiak Herakleion mellett táboroztak, egyszerre furcsa hírek kezdtek felőle szállongani: hogy titkos összeköttetésben áll Perseussal, hogy hajóhada egyszerre eltűnt, mintha elfútták volna, hogy 500 talentum kínáltatott neki, ha nem vesz részt a hadjáratban és 1500, ha békét eszközöl és hogy az egység létrejövetelét csak Perseus fősvénysége hiúsította meg. A mi a pergamoni hajóhadat illeti, ezzel a király, midőn a római hajóhad téli szállásra ment, szintén haza tért, de előbb tisztelkedett a consulnál. A megvesztegetési történet kétségtől ép úgy pusztá koholmány mint bármely hírlapi kacsa napjainkban; mert az, hogy a gazdag, ravasz és következetes Attalida, ki 582-iki utazásával közvetetlenül maga idézte elő a Róma és Makedónia közti szakítást, s e miatt Perseus banditái által kis híján meg nem gyilkoltatott, most azon perczben, midőn ama háboru lényeges nehézségei, melynek vég kimenetele felett azonfelül soha komolyan nem kételkedhetett, le voltak győzve, hogy ő a zsákmányból járó részét e pillanatban adta volna el néhány talentumon saját gyilkosának, és hosszú évek művét ily nyomorúlt módon kockáztatta volna, ez már csakugyan nem csak hazudság, hanem igen együgyű hazudság. Eléggé bizonyos, hogy sem Perseus papirjai közt, sem egyebütt a vádnak semmi bizonyítéka napfényre nem került; mert ama gyanúsításokat még a rómaiak sem merték hangosan kimondani. De céljok volt velök. Mit akartak, azt mutatja a római nagyok magokviselete Eumenes öcsce, Attalos irányában, ki a pergamoni segédszerepnek parancsnoka volt Görögországban. A derék és vitéz bajtársat tárt karokkal fogadták Rómában és felszólították, hogy kérjen valamit nem bátyja, hanem önmaga számára — szívesen ad neki a senátus egy külön birodalmat. Attalos nem kért egyebet, mint Aenost

és Maroneiát. A senátus úgy vélte, hogy ez csak előleges kérelem és nagy udvariasan teljesíté. Midőn azonban Attalos elutazott a nélkül hogy további követelésekkel fel lépett volna, a senátus belátta, hogy a pergamoni ural kodóház családi élete nem olyan, minőt a fejedelmi házak élni szoktak s Aenost és Maroneiát szabad városoknak nyilvánította. A pergamoniak egy talpalatnyi földet sem kaptak a makedóniai zsákmányból; a rómaiaknak, kik még Antiochos legyőzése után, Philippossal szemben, meg őrizték a külformákat, most sértés és lealázás volt szándékuk. Úgy látszik, ez idő tájt nyilvánította a senátus függetlennek Pamphyliát, melynek birtoka felett addig Eumenes és Antiochos vitáztak. Fontosabb volt ennél, hogy a galatiaiak, kik addig nagyjában véve Eumenes hatalma alatt álltak, miután ez a pontusi királyt fegyveres erővel kiűzte Galatiából és a békében azon ígéretet csikarta ki tőle, hogy a galatai fejedelmekkel többé nem fog összeköttetésben állni, most, ha nem is egyenesen a rómaiak által felbújtatva, de kétségkívül számítva az Eumenes és a rómaiak közt beállt feszültségre, Eumenes ellen fellázadtak, birodalmát előzőnlötték és őt nagy veszélybe sodorták. Eumenes kikérte Róma közbenjárását; a római követ kész is volt reá, de úgy tartotta, hogy jobb lesz, ha Attalos, ki a pergamoni sereg parancsnoka volt, nem megy vele, nehogy a vadakat elkedvetlenítse, és mindenek bámulatára nem ment semmire, sőt visszatérte után azt beszéltte, hogy közbenjárása a vadakat csak még inkább elkeserítette. Kevés vártatva a senátus a galatiaiak függetlenségét nyíltan elismerte és biztosította. Eumenes elszánta magát, hogy személyesen megy Rómába, ügyét a senátusban védelmezni. Ekkor a senátus, mintha a lelkiismeret furdalta volna, egyszerre elhatározta, hogy ezentúl királyoknak többé ne

legyen szabad Rómába jönniök, és Brundísiumba egy quæstort küldött Eumenes elé, hogy a senátusi végzést elébe terjeszsze s megkérdeje tőle mit akar, és értésére adja, hogy szívesen vennék, ha minél előbb visszatérne. A király sokáig hallgatott; végre kijelentette, hogy nem kíván többé semmit és ismét hajóra szállt. Láttá, mint állnak a dolgok: a félig hatalmas és félig szabad frígytársaság napjai lejártak és megkezdődött a tehetetlen alattvalóság korszaka.

Hasonlókép jártak a rhodosiak. Szerfelett előnyös Rhodos meg-
aláztatása.
helyzetben voltak; nem tulajdonképi symmachiában, hanem egyenrangú baráti szövetségben álltak Rómával, mely nem gátolta őket bármily nemű szövetségek kötésében, és nem kötelezte arra, hogy a rómaiaknak, kívánatukra, segédhadakat állítsanak. Valószínűleg éppen ez volt utolsó oka annak, hogy a jó egyetértés köztök és Róma közt egy idő óta megingott. Először azon felkelés folytán keveredtek egyenetlenségbe Rómával, melyben az Antiochos legyőzése után nekik osztott lykiaiak, elnyomóik ellen, kik őket (576) mint elpártolt alattvalókat, kegyetlen módon leigázták, fellázadtak; a lykiaiak azt állították, hogy nem alattvalóik, hanem szövetségeseik a rhodosiaknak, s a senátus, midőn felszólíttatott a békeokmány kétséges értelmét megállapítani, nekik adott igazat. Ebben azonban alkalmasint legnagyobb része volt a kegyetlenül elnyomott nép iránti igazolt részvétnek; legalább ennél többet Róma nem tett, s mint minden más hellen viszálylyal, ezzel sem törődött többet. Midőn a háboru Perseussal kitört, a rhodosiak ugyan, mint minden értelmes görög, nem jó szemmel nézték azt, s Eumenesre mint annak szerzőjére nagyon haragudtak, annyira, hogy még a rhodosi Helios-ünnepre küldött ünnepi követsége is visszautasíttatott. De ez nem

gátolta őket abban, hogy Rómához szilárdan ne ragaszkodjanak s a makedóniai pártot, minő mint mindenütt, úgy Rhodosban is létezett, kormányra jutni ne engedjék; a Rómával való jó egyetértés fennmaradását bizonyítja az, hogy még 585-ben is megengedtetett nekik, hogy Sicíliából gabonát vihessenek ki. Egyszerre, kevéssel a pydnai ütközet előtt, rhodosi követek jelentek meg a római fő hadiszálláson és a római senátusban, és kijelentették, hogy a rhodosiak nem fogják tovább túrni azon háborút, mely makedóniai kereskedésökön és kikötői jövedelmeiken oly érzékeny csorbát üt, és hogy el vannak szánva azon félnek, mely vonakodik békét kötni, még háborút is izenni, mely czélra már Krétával és az ázsiai városokkal szövetséget is kötöttek. Ős gyűlésekkel bíró köztársaságban sok minden lehetséges; de egy kereskedő városnak ezen őrült beavatkozása, mely csak akkor mehetett végzésbe, midőn a Tempe-szoros elestének Rhodosban már hírért vették, közelebbi magyarázatra szorúl. Kulcsúl szolgálhat hozzá azon jó hitelű hír, mely szerint Quintus Marcius consul az „újdivatú diplomacia“ ama nagy mestere, a Herakleion melletti táborban, tehát a Tempe-szoros megszállása után, Rhodos követét Agepolist udvariasságokkal elhalmozta és kéz alatt felkérte a béke közvetítésére. A többit megtette a republikánus hiúság és fonákság; a rhodosiak azt hitték, hogy a rómaiak veszve látják magokat és szerettek volna egyszerre négy nagyhatalom közt játszani a közvetítő szerepét; Perseussal összeköttetésbe kezdtek lépni; Rhodos makedóniai érzületű követei többet mondtak, mint mondaniok kellett volna, és a baj megvolt. A senátus, melynek legnagyobb része kétségkívül mitsem tudott amaz ármányokról, könnyen megfogható botránkozással hallgatta a csodálatos izenetet, és örült, hogy ily jó alkalma

kinálkozik az elbizakodott kereskedő város lealázására. Egy háborús kedvű praetor meg épen annyira ment, hogy a nép előtt hadizenetet indítványozott Rhodos ellen. Hiába könyörögtek a rhodosi követek több ízben térden állva a senátus előtt, gondoljon inkább a száznegyven éves barátságra, mint ezen egy hibás lépésre; hiába küldték a makedóniai párt fejeit a vérpadra vagy Rómába; hiába küldtek egy súlyos aranykoszorút hálául azért, hogy a háboru meg nem izentetett. A becsületes Cató ugyan bebizonyította, hogy a rhodosiak tulajdonképen mitsem vétettek, és kérdezte, vajon divatba akarják-e hozni az óhajtások és gondolatok megfenyítését, s vajon bűnül akarják-e tulajdonítani a népeknek, ha attól félnek, hogy a rómaiak, ha már nincs kitől félniök, mindent készek magoknak megengedni? De szavai és intései elhangzottak. A senátus megfosztotta a rhodosiakat szárazföldi birtokaiktól, melyek évi 120 talentumot (200,000 tallér) jövedelmeztek nekik. Még súlyosabb csapás érte kereskedésüket. Úgy látszik, már a só bevitelének és hajóépítőfa kivitelének Makedóniából betiltása is Rhodos ellen volt irányozva. Még közvetlenebbül sújtotta a rhodosi kereskedést a delosi szabad kikötő létrehozatala; a rhodosi kikötő vámja, mely addig évenként egy millió drachmát jövedelmezett (286,000 tallér), most rövid idő alatt 150,000 drachmára (43,000 tallér) szállt alá. Egyáltalán a rhodosiak szabadságukban és ezáltal szabad és merész kereskedelmi politikájokban megbénítottak s az állam tespedésnek indult. Kezdetben még maga a kért szövetség is megtagadtatott és csak ismételt kérésekre újított meg 590-ben. Az ép oly hibás, de gyöngé krétaiak egy erélyes rendreutasítással megmenekültek.

Beavatkozás
a syriai-
egyiptomi
háborúba.

173.

171.

Syriával és Egyiptommal rövidebb úton lehetett elbánni. A két ország háborúban állt egymással, ismét Kœlesyria és Palæstina birtoka felett. Az egyiptomiak állítása szerint e tartományok a syriai Kleopatra férjhezmenetele alkalmával átengedtettek Egyiptomnak; a mit azonban a babyloni udvar, mely a tartományokat tényleg birtokolta, tagadott. Úgy látszik, a viszályra az szolgáltatott okot, hogy Kleopatrának hozománya a kœlesyriai városok adójából utalványoztatott, s ekkép a syriai félnek volt igaza; a háboru kitörésére Kleopatra halála vezetett 581-ben, melyben, legkésőbbben, az évi járadék fizetése megszűnt. Úgy látszik, Egyiptom kezdte a háborút; de Antiochos Epiphanes is örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy miatta a rómaiak Makedóniában voltak elfoglalva, még egyszer — s ezúttal utóljára — megkísértse a Seleukidák politikájának hagyományos célját elérni, azaz Egyiptomot meghódítani. A szerencse kedvezni látszott neki. Egyiptom ekkori királya, a hatodik Ptolemæos, Philometor, az említett Kleopatra fia, alig haladta még túl gyermekkorát, és rossz tanácsadóktól volt körülvéve; egy, a syriai-egyiptomi határon vítt nagy győzelem után Antiochos ugyanazon évben, melyben a légiónk Görögországban partra szálltak (583), benyomúlhatott unokaöccse országába és ezt magát csakhamar hatalmába ejtette. A dolgok oly színt öltöttek, mintha Antiochos Philometor neve alatt egész Egyiptomot birtokába akarná venni; Alexandreia ez okból bezárta előtte kapuját, Philometort letette és helyébe öccsét II. vagy a vastagnak nevezett Euergetest kiáltotta ki királynak. A syriai királyt birodalmában kitört nyugtalanságok haza szólították; s mire Egyiptomba visszatért, a két testvér ki-egyeezett egymással s ő most mindkettő ellen folytatta a háborút. Épen Alexandreia előtt állt, kevéssel a pydni

ütközet (586) után, midőn a kemény és nyers Gáius Poppius római követ megjelent előtte, felszólítván őt, hogy a senátus parancsa következtében adja vissza minden hódítását és bizonyos meghatározott idő alatt hagyja oda Egyiptomot. A király gondolkozási időt kért; de a római consuláris botjával egy kört rajzolt körülötte a földre és ráparancsolt, hogy nyilatkozzék, mielőtt azt átlépné. Antiochos azt felelte, hogy engedelmeskedik és visszatérve szék-városába mint „isten“, mint a „ragyogó diadalhozó“ — mert az volt — római modorban megünnepelte Egyiptom legyőzését, híven parodizálva Paullus diadalmenetét. — Egyiptom önkényt adta magát Róma véduralma alá; de ezzel Babylon királyai is lemondtak az utolsó kísérletről: függetlenséget Rómával szemben megőrizni. A mint Makedónia Perseus háborújában, úgy a Seleukidák a kelesyriaiban egyenlő és egyaránt utolsó kísérletet tettek egykori hatalmuk visszaszerzésére; de jellemző a két birodalom közti különbségre, hogy amabban a légiók, itt egy diplomata nyers szava döntöttek el a birodalom sorsát.

Görögországban, miután ama két bœótiiai város már kelletténél keményebben meglakolt, még csak a molottusokat kellett mint Perseus szövetségeseit megfenyíteni. A senátus titkos rendeletére Paullus egy napon hetven epeirosi községet prédára bocsátott, és lakosaikat, számra nézve 150,000-et, rabszolgákként eladta. Az aetóliaiak Amphipolist vesztették el, az akarnániaiak kétértelmű magoktartása miatt Leukast; ellenben az athéniek, kik továbbra is Aristophanesök kolduló poétájának szerepét játszották, nem csak Delost és Lemnost kapták ajándékba, hanem nem szégyelltek magokat még Haliartos elpusztult talajáért is folyamodni, melyet meg is kaptak. Ekkép történt valami

a Múzákért, de többet kellett tenni a Justítiáért. Minden városban volt makedóniai párt, tehát egész Görögországban megindultak a felségárulási pörök. A ki Perseus sergében szolgált, rögtön kivégeztetett; Rómába azok küldettek, kik a király irományai vagy az árúlkodásra tömegesen tóduló politikai ellenfelek feladásai által compromittáltak — az achái Kallikrates és az aetóliai Lykiskos különösen kitűntek e mesterségben. Ily módon Thessáliában, Aetóliában, Akarnániában, Lesbosban s így tovább a nevezetesebb hazafiak rendre eltávolítottak hazájokból, nevezetesen ezernél több ember Acháiaból, miben azonban a rómaiak célja nem az volt, hogy az elhurczoltakat pörbe fogják, hanem hogy a hellenek gyermekes opposícióját elnémítsák. Az acháioknak, kik, mint rendesen, mindaddig meg nem nyugodtak, míg meg nem kapták azon választ, melyet előre sejtettek, a senátus, megúnva örökös kéréseiket, melyekben vizsgálatért folyamodtak, végre kereken kijelentette, hogy embereik további rendelkezésig Itáliában fognak maradni. Itt a vidéki városokba internáltattak és tűrhetően tartattak, de minden szökési kísérletök halállal fenyeztetett; s hasonló lehetett a Makedóniából elvitt egykori hivatalnokok helyzete is. A dolgok ekkori állásában e kisegítő eszköz, bármily erőszakos volt is, még a leg-tűrhetőbb volt; s a római párt feldühödt görögjeinek nem igen volt inyökre, hogy a kivégeztetések még gyakoriabbakká nem lettek. Lykiskos ez okból czélszerűnek találta, hogy az aetóliai hazafipártnak a tanácsgyűlésben egyelőre 500 legelőkelőbb tagja lemeszároltassék; a római bizottság, melynek szüksége volt ez emberre, szemet húnyt a dologra és csak azt rosszalta, hogy a hellen nemzeti szokás római katonák által hajtatott végre. Hihető azonban, miszerint részben épen azért léptette életbe az itáliai inter-

nálási rendszert, hogy efféle borzalmaknak véget vessen. Miután a tulajdonképi Görögországban egyáltalán nem létezett hatalom, mely csak Rhodossal vagy Pergamonnal is egyenrangú lett volna, itt nem volt szükség a nép további lealázására; s a mi történt, annak célja csak az igazság kiszolgáltatása volt, természetesen római értelemben, és az, hogy a pártviszály legbotrányosabb és legnyilvánvalóbb kitérősei véget érjenek.

Ezzel a hellen-féle államok valamennyien, tökéletesen alá vették Róma véduraságának, és Nagy Sándor birodalma, mintha csak a város, örökösének örökösévé lett volna, a római polgárközség birtokába jutott. A királyok és követek mindenfelől Rómába özönlöttek szerencsét kívánni, és kitűnt, hogy a legcsúszómászóbb hizelgők az előszobában ácsorgó királyok tudnak lenni. Massinissa király, ki csak nyílt parancs következtében tartózkodott a személyes megjelenéstől, fia által kijelentette, hogy magát csak birodalma haszonélvezőjének, valódi tulajdonosainak azonban a rómaiakat tekinti, és hogy mindig meg lesz elégedve azzal, a mit számára meghagynak. Ebben legalább volt igazság. A koszorút e versenyben azonban Prusias, Bithynia királya nyerte el, kinek semlegességét kellett jóvátennie, midőn a senátusba bevezettetvén, arcra borúlt és úgy hódolt a „mentő isteneknek“. Miután ilyen nagyon megvetésre méltó volt, úgymond Polybios, a senátus udvarias választ adott neki s megajándékozta Perseus hajóhádával. — A pillanat, legalább az ilyenmű hódolatok számára, jól volt megválasztva. Polybios a pydnai ütközet-től keltezi a római világalom beteljesülését. És csakugyan, ez volt az utolsó ütközet, melyben egy civilisált állam, mint egyenrangú nagyhatalom mérkőzött meg Rómával a csatatéren; minden későbbi küzdelem lázadásokból,

Róma és véd-
urasága.

vagy oly háborúkból áll, melyek a római-görög civilizáció határain túl fekvő népek, vagyis az úgynevezett barbárok ellen vívattak. Ettől fogva az összes művelt világ a római senátust ismeri el fő törvényszékének, melynek bizottságai vég folyamodásban ítélnék népek és királyok között, s melynek nyelvét és erkölceit elsajátítandók, idegen hercegek és előkelő ifjak tartózkodnak Rómában. Világos és komoly kísérletet ez uralom lerázására csakugyan nem is tett többé senki, egy emberen, a nagy pontosi Mithridatesen kívül. A pydnai ütközet egyszersmind azon utolsó pillanatot is jelezi, melyben a senátus még ragaszkodott azon régi állami alapelvhez, mely abban állt, hogy, ha csak lehetséges, az itáliai tengereken túl birtokokat nem szerez és őrskéket nem tart, hanem védencz államainak nagy tömegét pusztán politikai suprematiája segélyével tartja rendben. Ezeknek tehát nem volt szabad sem tökéletesen gyöngeségbe és anarchiába süllyedniök, a mi pedig Görögországgal megtörtént, sem félszabad helyzetökből teljes függetlenségre emelkedniök, a mit pedig, és nem siker nélkül, Makedónia megkísértett. Egy államnak sem volt szabad egészen tönkretutnia, de nem volt szabad saját lábán megállania sem, mi okból a legyőzött ellenségnek legalább is egyenlő, gyakran jobb dolga volt a római diplomataknál, mint a hű frigy társnak, és az, a ki leveretett, ismét talpra állíttatott, de az, a ki maga állott talpra, lealáztatott — ezt tapasztalták Aetólia, Makedónia az ázsiai háboru után, Rhodos, Pergamon. E védelmi szerep azonban nem csak rövid idő alatt egyiránt tűrhetetlenné vált úgy az urakra mint az alattvalókra nézve, hanem a római védnökség, a maga hálátlan, minduntalan elülről kezdődő sisyphusi munkájával egyszersmind belsőképp tarthatatlannak bizonyult. A rendszerváltozás kezdete és első nyomai annak, hogy Róma már

mindinkább növekvő ellenszenvvel még középállamokat sem akar többé maga mellett, a magok lehetséges függetlenségében megtúrni, már világosan szembe tűnnek a pydnai ütközet után, a makedóniai monarchia megsemmisítésében. A mind gyakoribb beavatkozás a görög kis államok belügyeibe, melyet nyomorúlt kormányzatuk s politikai és társadalmi anarchiájok mind kikerülhetetlenebbé tett, Makedónia lefegyverzése, melynek éjszaki határa pedig szükségkép nagyobb védelemre szorult, mint minőt a pusztá őrállomások nyújthattak, végre a Makedóniából és Illyriából Rómába befolyni kezdő földadó életbe-léptetése, megannyi kezdetei azon közel átalakulásnak, melyben Róma védencz-államai annak alattvalóivá lettek.

Ha végül visszatekintünk azon pályára, melyet Róma Itália egyesülésétől Makedónia megsemmisítéséig megfutott, a római világuralom nem úgy fog feltűnni előttünk, mint egy óriási terv, melyet a telhetetlen hódítási vágy gondolt ki, hanem mint oly eredmény, mely a római kormánynak akarata nélkül, sőt annak ellenére hullott ölébe. Ama fel fogás természetesen igen közel fekszik — Sallustius méltán mondatja Mithridatessel, hogy Rómának minden, törzsekkel, polgárokkal és királyokkal vítt, háborúja ugyanazon ősrégi indokból, telhetetlen hatalomvágyából és kincs-szomjából, származott; de nincs igazuk azoknak, kik ezen a szenvedély és siker által diktált ítéletet történeti tényként hozzák forgalomba. Minden nem felületes szemlélő előtt világosan kell állania, hogy a római kormány ezen egész időszak alatt nem akart és nem keresett mást, mint az Itália feletti uralmat; hogy minden vágya abban állt, nehogy túlhatalmas szomszédok álljanak mellette, és hogy, nem a legyőzöttek iránti humanitásból, hanem azon igen helyes ösztönből, nehogy a birodalom magva külső részei

Róma itáliai
és Itálián
kívüli politi-
kája.

által elnyomassék, komolyan vonakodott először Afrikát, azután Görögországot, s végre Ázsiát belevonni a római véduralom körébe, mígnem a körülmények mindannyiszor vagy kényszerítették ez uralom határainak kiterjesztésére, vagy legalább ellenállhatatlan hatalommal demonstrálták annak szükségét. A rómaiak mindig azt állították, hogy nem űznek hódítási politikát, és mindig ők voltak a megtámadott fél; és ez csakugyan több pusztá szóbeszédnél. Minden nagy háborújokra, kivéve azt, mely Sicíliáért vívott, a hannibálira és antiochosira, nem kevesebbé mint a Philippos és Perseus elleniekre, csakugyan vagy közvetetlen támadás, vagy a fennálló politikai viszonyok szertelen megzavarása által kényszerítették, s ennek folytán e háborúk kitörése által rendszerint meg is lepettek. Hogy a győzelem után nem mérsékeltek magokat annyira, a mennyire mindenek felett Itália saját érdekében tenniök kellett volna, hogy például Spanyolország megtartása, az Afrika feletti gyámság elvállalása, s mindenek felett azon félig ábrándos terv, mely a görögöket mindenütt szabadokká akarta tenni, súlyos hibák voltak az itáliai politika ellen, az eléggé világos. De ezt egyfelől a Karthágótól való vak félelem, másfelől a még vakabb hellenisticus szabadsági szédélges okozták; hódítási vágyat e korban a rómaiak oly keveset bizonyítottak, hogy inkább igen bölcs félelmet tanusítottak a hódítástól. Róma politikája semmi téren nem teremtménye egyetlen hatalmas elmének és nem szállt hagyományként nemzedékről nemzedékre, hanem egy igen derék, de némileg korlátozott tanácstestület politikája, melyben sokkal kevesebb nagymérvű combináció, és sokkal több helyes ösztön volt saját hazájának fenntartására, semhogy cæsári vagy napoleoni tervek fogamzhattak volna meg agyában. A római világhuralom alapja végelemzésben magában

az ókor állami fejlődésében rejlik. A régi világ nem ismerte a nemzetek súlyegyenét, s ez okból minden nemzet, mely magában egységre jutott, vagy arra törekedett hogy szomszédait egyenesen alattvalóivá tegye, mint a hellen államok, vagy arra, hogy őket ártalmatlanokká tegye, mint Róma, a mi végre természetesen szintén hódításra vezetett. Egyiptom talán egyetlen nagyhatalmassága az ókornak, mely komolyan követte a súlyegyen bizonyos rendszerét; az ellenkező rendszerben találkoztak egymással Seleukos és Antigonos, Hannibál és Scípió, és ha sajnálatra méltónak találjuk, hogy az ókor többi, gazdag tehetségű és magas fejlettségű nemzeteinek el kellett enyészniök, hogy magok közül egyet gazdagítsanak fel, s hogy végelemzésben mindnyájan csak a végből látszanak keletkezni, hogy Itália nagyságát és, a mi ezzel egyre megy, Itália süllyedését előmozdítsák, — úgy az igazságos történelemnek el kell ismernie, hogy ez eredményre nem a légió előnyei a phalanx felett, hanem általában az ókor népvizonyainak szükségképi fejlődése vezettek, hogy tehát e téren nem a kínos véletlen döntött, hanem a változhatatlan és ennélfogva elviselhető végzet ment teljesedésbe.

XI. FEJEZET.

Kormány és kormányzottak.

Új pártala-
kúlás.

A junkerség bukása korántsem fosztotta meg a római államot aristokratikus jellegétől. Már említettük, hogy a plebejus párt kezdet óta szintén, sőt bizonyos értelemben még határozottabban magán viselte annak bélyegét mint a patríciusság; mert míg a régi polgárság kebelén belül a feltétlen jogegyenlőség elve uralkodott, addig az új alkotmány kezdet óta azon ellentétben alapúlt, melyben az, úgy polgári jogok mint polgári haszonvételek dolgában szabadalmazott senátori házak álltak a többi polgárság tömegével. A junkerség legyőzése után közvetlenül, és egyidejűleg a polgári egyenlőség megállapításával, e szerint egy új aristokratia s egy ennek megfelelő ellenzék alakult; és már elbeszéltük, mikép oltotta az magát mintegy bele a megbuktatott junkerségbe, minek folytán az új haladási párt első mozgalmai össze is fonódtak a régi rendi ellenzék utolsó mozzanataival. E pártalakulás kezdete tehát az ötödik, határozott kidomborodása csak a következő századra esik. E belső fejlődést azonban nem csak hogy a nagy háborúk és győzelmek fegyverzaja elfojtja, hanem

átalakulási menete nagyobb homályba van burkolva, mint bármely más fejlődési processus a római történelemben. A mint a jégvártya észrevétlenül borítja el a folyót és észrevétlenül szorítja azt mind összébb és összébb, úgy keletkezik ezen új római aristokratia; és ép oly észrevétlenül támad vele szemben az új haladási párt, hasonlóan a meder mélyébe rejtőző és ismét lassanként terjeszkedő vízárhoz. E kettős és egymással ellentétes mozgalomnak, melynek történelmi valója e korban nem lép valamely tulajdonképi katastróphában tényleg szemünk elébe, egyes, önmagokban jelentéktelen nyomait igen nehéz egy általános történelmi kép keretébe összefoglalni. De e korszak hozta meg a régi községi szabadságnak vesztét s vetette meg a jövő forradalmak alapját; s ennek, valamint általában Róma fejlődésének előadása tökéletlen marad, ha nem sikerül ama jégkéreg hatalmas voltáról a szemlélőt meggyőznünk és iszonyú zengéséből és roppanásaiból sejtelmet nyújtánunk a bekövetkezendő szakadás erőszakos hatalma felől.

A római nobilitás formailag is régibb, még a patri-

A nobilitás kezdete a patriciusságban.

ciusság korába tartozó intézményekből indul ki. A volt legfőbb rendes községi hivatalnokok nem csak tényleg részesültek kezdet óta, mint magától értetik, nagyobb tiszteletben, hanem e minőséggel csakhamar bizonyos tiszteleti előjogok is jártak. A legrégibb ezek közül alkalmasint az volt, hogy ily hivatalnokok ivadékainak megengedettett, hogy a családi terem falára ott, a hová nemzetségi fájok volt festve, e dicsőséges ősök viasz-arczait halálok után felrakják, és családtagok halálesetei alkalmával e képeket a temetési menetben vitethessék; a miben nem szabad felednünk, hogy a kép tisztelete, itáliai-hellen felfogás szerint, köztársaság-ellenesnek tartatott, s ez okból

a római állami rendőrség élő emberek képeit sehol meg nem tűrte, a halottak képei felett pedig szigorú felügyeletet gyakorolt. Ehhez számos külső ismertető jelek járultak, melyeket a törvény vagy szokás tartott fenn ily hivatalnokok és ivadékaik számára: az alsó ruhán levő bíborszegély s a férfiak arany gyűrűje, az ifjak ezüstveretű lószerszáma, a gyermekek felső ruhájának bíborszegélye és arany talizmán-szelenczéjük *), — csekély, de mégis fontos dolgok oly községben, hol a polgári egyenlőség még a külső megjelenésben is oly szigorúan fenntartatott, s hol

*) Mindezen ismertető jelek eredetileg valószínűleg a tulajdonképi nobilitást, azaz, a curulis hivatalnokok agnatus descendentseit illették meg, ámbár az idők folyamában efféle decorációk szokásaként mindannyian tágabb körre terjesztettek ki. Ez határozottan kimutatható az ujjon viselt gyűrűre nézve, melyet az ötödik században csak a nobilitás (Plin. *h. n.* 33, 1, 18), a hatodikban már minden senátor fiastól (Liv. 26, 36), a hetedikben mindenki, a ki a lovagok lajstromába be volt jegyezve, a császári korban pedig minden szabadon született viselt; továbbá az ezüstveretű lószerszámról mely még a hannibáli háborúban csak a nobilitást illette meg (Liv. 26, 37); a toga bíborszegélyéről, melyet kezdetben csak a curulis hivatalnokok fiai, azután a lovagok, később minden szabadon születettek fiai, végre pedig, de mégis már a hannibáli háboru korában, még a szabadon-bocsátottak fiai is viselhettek (Macrob. *sat.* 1, 6). A tunicán lévő bíborszegélyről (*clavus*) csak az mutatható ki, hogy a senátorság és lovagság ismertető jele volt, úgy hogy amazok szélesen, emezek keskenyen viselték; hasonlókép az arany amulet-szelenczét (*bulla*) mint csak a senátorok fiainak ismertető jelét látjuk a hannibáli háboru korában (Macrob. *i. h.* Liv. 26, 36), mint a lovagi lajstromban állók gyermekeiét Ciceró korában (Cic. *Verr.* 1, 58, 152), míg az alsóbb rangúak bőr-amuletet (*lorum*) hordottak. Úgy látszik azonban, hogy ezek csak esetleges hézagok a hagyományban, s hogy kezdetben a *clavus* és a *bulla* is csak a tulajdonképi nobilitást illették meg.

egy polgár még a hannibáli háboru alatt is befogatott és éveken át börtönben tartatott, mert nyilvános helyen, meg nem engedett módon, rózsakoszorúval fején, jelent meg *). E megkülönböztető jelek, lényegöket tekintve, valószínűleg már a patríciusság uralmának korában megvoltak, és a míg a patríciusság kebelén belül még előkelő és csekélyebb családokat különböztettek meg, az előbbieknél ismeretető jeléül szolgáltak; politikai fontosságot azonban csak a 387-iki alkotmány-reform által nyertek, midőn a patríciusi családokon kívül, melyek ekkor valószínűleg már egytől-egyig bírtak őseik képeivel, a consulságra jutó plebejus családok is elnyerték ugyanazon jogosultságokat. Továbbá, most állapítottatott meg az, hogy azon községi hivatalokhoz, melyek ez örökölhető tiszteleti jogokkal jártak, nem tartoznak sem az alsó, sem a rendkívüli hivatalok, sem a plebs előljárósága, hanem csupán a consulság, az ezzel egy fokon álló praetorság és a curulis aedilség, mely a községes jogszolgáltatásban, tehát a község souverainitásának gyakorlásában részt vesz **). Ámbár e plebejus nobi-

Patrícius-
plebejus no-
bilitás.

367.

*) Plin. *h. n.* 21, 3, 6. A jogot: nyilvánosan, felkoszorúzva megjelenhetni, a harczban való kitüntetés szerezte meg (Polyb. 6, 39, 9. Liv. 10, 41), a jogosulatlan koszorú-viselés tehát afféle kihágás volt, mint volna ma azé, ki jogosulatlanul hordana valamely katonai érdemrendet.

**) Kizárva tehát a consuli hatalommal bíró hadi tribúnság, a proconsulság, a quaestorság, a néptribúnság és több más hivatal. A mi a censorságot illeti, ez, a censorok curulis széke daczára (Liv. 40, 45; v. ö. 27, 8), úgy látszik, nem tekintetett curulis hivatalnak; a későbbi korra nézve azonban, melyben csak consularis ember lehetett censorrá, e kérdésnek nincs gyakorlati értéke. A plebejus aedilség eredetileg semmi esetre sem tartozott a curulis hivatalok közé (Liv. 23, 23); de lehetséges, hogy utóbb azok körébe bevonatott.

litás, a szó szoros értelmében csak azóta keletkezhettek, mióta a curulis hivatalok a plebejusok előtt megnyíltak, mégis már rövid idő alatt, hogy ne mondjuk, már előre, némileg elhatárolt állást foglalt el — kétségtávol azért, mert a régóta senátori plebejus családokban e nemesség már jóval előbb mintegy előre megalakult. A licíniusi törvények eredménye tehát lényegére nézve közei járt ahhoz, a mit ma „pair-schubnak“ neveznénk. Midőn a curulis őseik által megnevesített plebejus családok a patríciusokkal testületileg egyesültek és elkülönözött állásra s kitűnő hatalomra tettek szert az államban, a dolgok ismét azon ponton álltak, a melyről kiindultak; nem csak volt ismét uralkodó aristokratia és örökölhető nemesség, mely kettő valóban soha sem szűnt meg, hanem volt uralkodó örökös nemesség is, és ama küzdelemnek az uralmat kezökben tartó nemzetségek és a nemzetségek ellen felkelő köznép közt, ismét meg kellett kezdődnie. Ez csakhamar be is következett. A nobilitás nem érte be közönös tiszteleti jogaival, hanem politikai külön hatalom és mindenhatóság után törekedett, és az állam legfontosabb intézményeit, a senátust és a lovagságot, az állam közegeiből a régi és új nemesség közeigeivé igyekezett átalakítani.

A nobilitás,
mint a sená-
tus ura.

510.

A respublica római senátusának, főkép a tágabb patrícius-plebejusinak jogi függése az elöljáróságtól gyorsan meglazult, sőt egyenesen ellenkezővé változott át. Midőn a 244-iki forradalom kezdeményezése folytán a községi hivatalok a községi tanácsnak alája rendeltettek, midőn a tanácsba való meghívás joga a consulról a censorra ruháztatott át, végre, és mindenek felett, midőn a törvény a volt curulis hivatalnokokat a senátusban ülés és szavazás jogával ruházta fel: a senátus egy, a hivatalnokok által meghívott és sok tekintetben tőlök függő tanácstestü-

letből úgyszólván független és bizonyos értelemben önmagát kiegészítő kormányzó collegiummá alakult; mert azon két eszközt, melylyel valaki a senátusba juthatott: a curulis hivatalra való megválasztatást és a censor általi meghivatást, a dolog lényegét tekintve, a kormányzó hatóság tartotta kezében. E korszakban ugyan a polgárság még sokkal önállóbb volt, semhogy a nemnemeseeknek a senátusból való teljes kizárását megengedte volna, és a nemesség is bölcsebb volt, sem hogy ezt csak kívánta volna is; de azon szigorúan aristokratikus tagozás folytán, mely magában a senátusban fennállott, azon éles megkülönböztetés következtében, mely egyfelől a volt curulis hivatalnokok közül, a köztök fennálló rangfokozat szerint mint consularisok, praetoriusok és aediliciusok közt, másfelől azon senátorok közt tétetett, kik nem curulis hivatal útján jutottak a senátusba s ez okból a vitából ki voltak zárva: a nemnemések, ámbár kétségkívül tetemes számmal ültek a senátusban, mégis jelentéktelen és aránylag befolyástalan helyzetbe nyomattak le, s a senátus, lényegében véve, a nobilitás hordozójává lett. — A nobilitásnak második, ugyan kevesbbé fontos, de azért nem jelentéktelen közegévé fejlődött a lovagság intézménye. Az új örökös nemességre nézve, miután nem bírt elég hatalommal arra, hogy a comitiumokat kizáró birtokába ejthesse, felette kíváncsnak kellett lennie, hogy legalább külön állást foglalhasson el a községi képviselőben. A negyedek gyűlését sehogy sem lehetett e célra felhasználni, ellenben a serviusi rendezés lovag-centúriái mintha csak e végből teremtetek volna. A község által kiállított ezernyolczszáz lovat *) az alkotmány

A nobilitás
a lovag-centúriák birtokában.

*) Azon forgalomban levő feltevés, mely szerint maga a hat nemesi centúria 1200, tehát az összes lovasság 3600 emberből állott

értelmében szintén a censor osztotta ki. Ezeknek ugyan kötelességök volt a lovagokat katonai szempontok igényei-

volna, meg nem állhat. A lovagok számát azon megkettőzések száma után állapítani meg, melyeket az évkönyvírók említenek, hibás eljárás; ez elbeszélések mindegyike inkább külön keletkezett és külön magyarázatot igényel. Bizonyság azonban sem az első szám mellett nem szól, mely csak Ciceró azon helyén — *de rep.* 2, 20 — jelenik meg, melyet még e vélemény pártolói is tollhibának ismernek el, sem a második mellett, melyet a régieknél egyáltalán sehol sem találunk. A szövegben előadott feltevés mellett ellenben először és mindenek felett azon szám szól, melyre nem bizonyítékok, hanem maga az intézmény utal; mert bizonyos, hogy a centúria 100 emberből állott, s hogy eredetileg három, azután hat, végre a serviusi reformtól fogva tizennyolcz lovag-centúria létezett. A bizonyítékok ettől csak látszólag térnek el. A régi, önmagában összefüggő hagyomány, melyet Becker (2, 1, 243) fejtett ki, nem a tizennyolcz patricius-plebejus, hanem a hat patricius-centúria számát teszi 1800 főre; és nyilvánvaló, hogy ezt követték Livius 1, 36 (a kéziratilag egyedül hiteles és épen nem Livius egyes megjegyzéseivel kijavítandó olvasás szerint) és Ciceró i. h. (ezen, grammatikailag egyedül elfogadható olvasás szerint: MDCCC, l. Becker 2, 1, 244). De épen Ciceró egyszersmind igen érthetőleg jelezi azt is, hogy ezzel általában a római lovagság akkori állományát akarja kifejezni. Az összesség száma tehát annak legkiválóbb részére vitetett át oly prolepsis által, mely a régi, nem sokat gondolkozó évkönyvíroknál gyakran előfordúl, — a mint már a törzsközségnek, a Titiusok és Lucerek hadjutalékának anticipációjával, egészen hasonló módon 100 helyett 300 lovas tulajdoníttatik (Becker 2, 1, 238). Végre Cató azon indítványa (Jordan, 66. l.), hogy a lovag-lovak száma 2200-ra emeltessék, ép oly határozottan megerősíti a fenn kifejezett véleményt, mint megcáfolja az ellenkezőt. — Ezzel igen jól megegyezik az is, a mit a császári kor lovagságáról tudunk. Ez turmákra, vagyis egyenként harmincz vagy harminczhárom emberből álló szakaszokra oszlott (Marquardt, 3, 2, 258). Azon homályos nyomokra, melyek szerint a lovasság nem csak turmák, hanem egyidejűleg még a tribusok szerint is osztályoztatott volna (Becker 2, 1, 261. A. 538 és Zonaras

hez képest szemelni ki és mustrálás alkalmával minden
öregség folytán vagy máskép harczképtelen, vagy egyálta-

10, 35, 241. l. Bonn: *ἱλαρχος τῆς φιλῆς* = *sevir eq. R.*) nem deríthetünk kellő világosságot; a turma viszonya a centúriához sem egészen világos, de alig lesz máskép képzelhető, mint úgy hogy három turma jutott egy centúriára. Ez tehát 54 turmát adna, mely szám, miután kétségtelenül az összes római lovasság turmákba volt beosztva, bizonyára inkább igen is kicsiny, mintsem túlságosan nagy. Egyébiránt magától értetlik, hogy itt csupán a rendes keretbeli számról van szó; a lovagok, szám feletti tagok befogadása által, utóbb e normális számot nagyon meghaladták. A turmák összes számát a hagyomány nem mondja meg: mert ha felírásokon csak az első számok említetnek az ötödikig vagy hatodikig, ezek kiemelését egyszerűen az első turmák különös tekintélye magyarázza meg — összehasonlíthatjuk ezt azzal, hogy felírásokon csak a *tribunus a populo* és a *laticlavus*, a *iudex quadringenarius*, említetnek, a *tribunus rufulus* és *angusticlavus*, valamint a *iudex ducenarius* pedig soha. Arra, hogy a turmák összes száma hat lett volna, semmi észszerű módon nem juthatunk, s ha ez mégis rendszerint felvételik (Becker 2, 1, 261. 288), ez csupán egy, ily módon éppen nem igazolt, következtetésen alapszik, mely a turma-vezetők nevéből: „*sevir equitum Romanorum*“, az általok vezetett turmák számát vonja le. A római polgár-lovasság egy ideig minden esetre hat centúriából állt ugyanannyi centúrio vagy *tribuni celerum* alatt; de még ha felvennők is azt, hogy e szám még akkor is fenntartott, miután a centúriák száma hatról tizennyolcra emeltetett, a *sevir eq. R.*-t még sem tekinthetjük azonosoknak ama *tribuni celerum*-mal, miután emlékeinken egytől-egyig nem az összes lovasságra, hanem az egyes turmákra való vonatkozásukban szerepelnek, mint: *sevir eq. R. turmæ primæ* s. i. t., görögül *ἱλαρχοι* (Zonaras 10, 35. 241. l. Bonn), tehát nem a centúria-hanem a turma-rendszerből magyarázandók meg. És ebben meg is találjuk a mit keresünk: azon hat vezető, kit a harczrend minden turmának oszt (Polyb. 6, 25, 1), Cató Optioi és Decurioi (*fr. Jordan* 39. l.) alkalmasint éppen ezen *sevir*, tehát valószínűleg hatszor annyi *sevir* létezett, a hány szakaszból állt a lovasság. Sehol sem találunk annak bizonyítékára, a mi ma mégis általában felvételik, hogy t. i.

lán használhatlan lovast a nála lévő állami ló kiadására szorítani; hogy azonban a lovagi lovak leginkább a vagyonosoknak adattak, az magából az intézmény természetéből következett, és a censorokat minden tekintetben alig lehetett meggátolni abban, hogy több súlyt ne helyezzenek az előkelő születésre, mint sem a személyes kitűnőségre, és hogy az egyszer felvett tekintélyes embereknel, főkép a senátoroknál, az átadott lovat a kellő időn túl is meg ne hagyják. Ekkép tehát tényleg szabálylává lett, hogy a senátorok a tizennyolcz lovag-centúriában szavaztak, s a többi helyek ezekben túlnyomó részben a nemesség fiatal tagjai által töltettek be. A hadügynek az természetesen kárára vált, nem annyira a légióbeli lovasság nem igen csekély részének tényleges szolgálati képtelensége folytán, mint inkább azáltal, hogy ez úton a katonai egyenlőség

minden turmában csak egy sevir volt; sőt e feltevés határozottan ellenkezik is a turma-rendszerrel. Hogy M. Aurélius mint Sevir „cum collegis“ adta a seviri játékokat, a mit Henzen hoz fel ez ellen (annali dell' Instituto 1862, 142. l.), annál kevesbbé zárja ki a seviri ezek szerint felvett nagy számát, miután igen lehetséges, hogy itt a collegák csupán ugyanazon turma sevirjei voltak. Sőt valószínűvé tehető, hogy az első turma sevirjei különös kitüntetésben részesültek és hogy a „*principes iuventutis*“ egyszerűen nem egyebek, mint az első turma sevirjeiként a seregbe lépő császári hercegek; a seviri játékok alkalmasint kizárólag ezen turma kötelezettségei közé tartoztak. Lehetséges az is, hogy későbbi korban csupán az első turmák rendeztetek forma szerint és láttattak el sevirekkel, mialatt a többi equites equo publico-nál e tagolás elmaradt. — Különben nem tekintve az itáliai és Itálián kívüli alattvalók hadjuttalékait, a római sereg rendes lovasságát kizárólag az *equites equo publico* vagy *equites legionarii* tették ki; a helyenként előforduló *equites equo privato* alatt önkénytes- vagy fenytő-hadcsapatokat kell értenünk.

semmivé lett, miután az előkelő ifjúság mindinkább visszavonult a gyalogságban való katonai szolgálattól, s a légiónbeli lovasság elzárt nemesi testületté vált. Ezek után körülbelül megérthetjük, miért tagadták meg a lovagok már a sicíliai háboru alatt az engedelmességet Gáius Aurélius Cotta consultól (502), ki azt parancsolta nekik, hogy a legionáriusokkal együtt sánczot vessenek, és miért látta Cátó, mint a spanyol hadsereg fővezére, magát kényszerítve, komoly leczkéző beszédet intézni lovasságához. A polgár-lovasságnak ezen átalakulása egy nemesi lovas gárdává azonban nem vált az államnak határozottabban kárára, mint vált a nemességnek előnyére, mely a tizen-nyolcz lovag-centúriában nem csak elkülönített, hanem egyszersmind hangadó szavazati jogot szerzett magának. — Rokon ezzel a senátori rend helyeinek formaszereinti elkülönítése azon helyektől, melyekről a többi tömeg szemlélte a népünnepeket. A nagy Scípió vitte ezt keresztül 560-ki második consulsága alatt. A népiünnep ép úgy népgyűlekezet volt, mint a centúriáknak szavazásra összehítt gyűlése; s az, hogy amannak mi határozni valója sem volt, csak még érezhetőbbé tette az úri osztály és az alattvaló tömeg közti válaszfalnak ebben rejő hivatalos kifejezését. Ez okból ez újítás a kormány részéről is sokszoros rosszálásban részesült, miután nem volt hasznos, csak gyűlöletes és igen nyilvánvalóan meghazudtolta az aristokratia észélyesebb részét, mely a maga külön uralmát a polgári egyenlőség formái alá igyekezett rejteni. — Ez magyarázza meg, miért lett a censurság a későbbi köztársasági alkotmány sarkpontjává; mikép vette körül magát ezen eredetileg jelentéktelen és a quæstorsággal egy vonalban álló hivatal oly külön tiszteleti díszszel, mely őt magában véve sehogy sem illette meg s bizonyos egészen sajátságos

252.

Rendi osztályozás a színházban.
194.

A censurság a nemesség támasza.

aristokratiko-republikánus dicskörrel, és miért szerepelt a jól megfutott politikai pálya tetőpontja és legdíszesebb befejezése gyanánt; miért tekintette a kormány az opposíció minden kísérletét, midőn ez saját embereit akarta e hivatalba vinni, vagy éppen a censort hivatalviselése alatt vagy után, miatta a nép előtt felelősségre vonni, egyenes támadásnak a maga palládiuma ellen, s miért szállt síkra mint egy ember minden efféle kezdeményezés ellen — elég e tekintetben azon viharra emlékeztetnünk, mely akkor keletkezett, midőn Cátó törekedett a censorságra, s azon szakadatlanul kíméletlen és a formákat sértő rendszabályokra, melyek segélyével a senátus az 550. év két nem kedvelt censorának pörbe fogatását meggátolta. E mellett azonban a censorság e felmagasztalásával karöltve járt a kormánynak jellemző bizalmatlansága e legfontosabb és ép azért legveszélyesebb eszköze irányában. Elkerülhetetlenül szükséges volt a censoroknak korlátlan intézkedési szabadságot engedni a senátorság és lovagság személyzete felett, miután a kizárási jogot nem igen lehetett elválasztani a meghívási jogtól, de nélkülözni sem lehetett, nem annyira azért, hogy az ellenzék tehetséges emberei általa a senátusból kizárhatók legyenek, a mit e kor óvatosan eljáró kormánya lehetőleg került, mint inkább azért, hogy az aristokratia erkölcsi nimbusa fenntartassék, mely nélkül csakhamar prédául kellett volna esnie az ellenzék kezébe. A kitaszítási jog megmaradt; de a villogó kardnak inkább fényét használták, — élét, melytől féltek, eltompították. Azon korlátozáshoz, mely magában a hivatalban rejlett, a mennyiben a nemesi testületek tagjainak lajstromai csak minden ötödik évben vétettek revízió alá, és ahhoz, mely a társnak intercessió-jogában és az utódnak megsemmisítési jogában feküdt, még egy további igen érezhető megszorítás

járult, midőn a törvénnyel egyerejű szokás a censornak kötelességévé tette, hogy senátort és lovagot a döntő okok írásban való előterjesztése és rendszerinti — mintegy törvényszéki — eljárás nélkül a tagok lajstromából ki ne töröljön.

Ezen, főkép a senátusra, lovagságra és censorságra támaszkodó politikai helyzetében a nemesség nem csak a kormányt ragadta a dolog lényegében kezébe, hanem az alkotmányt is átalakította a maga szellemében. Ide tartozik már az is, miszerint a községi hivatalokat, hogy becsök fenntartassék, oly kevésbé szaporították, a mennyire csak lehetséges volt, és korántsem oly mértékben, a mint azt a határok kiterjedése s az ügyek megszorodása megkívánta volna. Csak a legsürgetőbb szükségnek tettek eleget az által, hogy az addig egyetlen praetor által intézett törvényszéki ügyek most két törvényszéki tisztviselő közt osztattak fel, kik közül az egyik a római polgárok közt felmerülő jogügyeket, a másik a nempolgárok, vagy polgárok és nempolgárok közt fennforgókat vette át 511-ben; és négy mellékconsul kinevezése által a négy tengeren-túli hivatal, úgy mint Sicília (527), Sardínia és Corsica (527) az innenső és túlsó Spanyolország (557) számára. A római pör megindításának túlságosan sommás módja, valamint az irodai személyzetnek emelkedő befolyása legnagyobb részben minden esetre a római hivatalnoki kar anyagi elégtelenségére vezetendők vissza. — A kormány által kezdeményezett újítások közt, melyek azért, mert majdnem egytől egyig a fennálló alkotmánynak nem betűjét, hanem csak gyakorlatát változtatják meg, nem kevesbbé újítások, leg- határozottabban azon rendszabályok domborodnak ki, melyek által úgy a tisztai állomások, mint a polgári hivatalok betöltése nem pusztán az érdemtől és képességtől

Az alkotmány átalakítása a nemesség érdekében.

A hivatalnokok elégtelen száma.

243.

227.

197.

Tisztválasz-
tás a comi-
tiumokon.

tétetett függővé, a mint ezt az alkotmány betűje megen-
gedte, szelleme pedig megkövetelte, hanem mindinkább a
születéstől és a régibbségtől. A törzstisztek kinevezésé-
ben ez nem történt forma szerint, de annál inkább a dolog
érdemére nézve. E kinevezés joga már az előbbi korszak-
ban a hadvezérről nagy részben átszállt a polgárságra; e
korszakban még szokásba jött az, hogy a rendes évi
újonczozás valamennyi törzstisztje, a négy rendes légió
huszonnégy haditribúnja a negyedgyűlésekben neveztetett
ki. Mind átléphetetlenebbé vált ekkép a válaszfal az altisz-
tek közt, kik állomásaikat pontos és vitéz szolgálat által
a fővezértől kapták, és a törzs közt, mely a maga szaba-
dalmas állását a polgárság megnyerése útján szerezte.
Hogy ez eljárásban legalább a legkiáltóbb visszaélések el-
kerültessenek és teljesen tapasztalatlan ifjak e fontos állo-
másoktól távol tartassanak, szükségessé vált a törzstiszti
helyeket bizonyos meghatározott tartamú szolgálati idő ki-
mutatásának feltételéhez kötni. Mindazonáltal, a mióta a
hadi tribúnság, a római hadügy e valódi támoszlópa, a
fiatal nemeseknek első lépcsőül kezdett szolgálni politikai
pályájokon, a szolgálati kötelezettség kikerülhetetlenül, igen
gyakran kijátszatott, és a tisztek választása a demokrati-
kus hivatalkunyorálás nyomorúságaitól és a junkerek kizá-
rólágos aristokratikus szellemétől lett függővé. Éles kri-
tikája volt ez új intézménynek az, hogy komoly háborúk
alkalmával, például 583-ban, szükségesnek találtatott a
demokratikus tisztválasztást felfüggeszteni s a törzskar ki-
nevezését ismét a hadvezérre bízni. — A polgári hivata-
lokra nézve először is, és mindenek felett a legfőbb köz-
ségi hivatalokra való ismételi megválasztás szorítottat meg.
Ez minden esetre szükséges volt, nehogy az évi királyság
üres szóvá fadjúljon; és már az előbbi korszakban a

171.

A consul- és
censor-vá-
lasztások
megszorí-
tása.

consulságra való új megválasztás csak tíz év letelte után volt megengedve, censorrá pedig senki másodszor nem volt választható. E korszakban a törvény ugyan nem, de a gyakorlati élet érezhető módon tovább ment ez irányban, midőn a tíz évi időközt megszabó törvény 537-ben az itáliai háboru tartamára ugyan felfüggesztetett, utóbb azonban nem adatott többé felmentés alóla, sőt e korszak vége felé az újra megválasztás már egyáltalán igen ritka lett. Továbbá, e korszak vége felé (574) egy községi határozat hozatott, mely a községi hivatalokra törekedőket arra kötelezte, hogy azokat bizonyos megállapított lépcsőzetes sorrendben viseljék és mindenikre nézve bizonyos időközöket és az életkor bizonyos határait megtartsák. A szokás természetesen már mindkettőt régóta szabálylyá tette; de a választási szabadság mégis érezhetőleg korlátoztatott azáltal, hogy a szokásos minősítvény jogivá emeltetett és a választó közönség megfosztatott azon jogtól, hogy szükség esetében ama feltételeken túltehesse magát. Egyáltalában, az uralkodó családok tagjainak, tekintet nélkül személyes képességeikre, megnyittatott a senátusba vezető út, mialatt az uralkodó hatóságokba való bejutás nem csak a nép szegényebb és alsóbb rétegei előtt tökéletesen el volt zárva, hanem ezenfelül még minden nem az örökös aristokratiához tartozó római polgár is, nem ugyan a cúriából, hanem a legfőbb községi hivatalból, a consulságból és censorságból tényleg kirekesztetett. Manius Curius után nem találunk többé consult, ki ne tartozott volna a társadalmi aristokratiához, és ily eset valószínűleg nem is fordult elő többé soha. De azon nemzetségek száma is szerfelett csekély, melyek a hannibáli háboru kezdetétől a perseusinak végéig lefolyt félszázadban először jelennek

217.

180.

meg a consulok és censorok sorában; és ezek is legnagyobb részben, mint például a Flamínusok, Terentiusok, Porciusok, Acíliusok, Læliusok, ellenzéki választások útján kerültek hivatalba, vagy pedig különös aristokratikus összeköttetések segélyével emelkedtek fel, a mint például Gáius Lælius 564-iki megválasztatása nyilván a Scípiók műve volt. A szegényebbeknek kirekesztését a kormányból természetesen a viszonyok tették szükségessé. A mióta Róma megszűnt tisztán itáliai állam lenni és a hellen műveltséget elfogadta, nem lehetett többé a parasztot, az ekeszarvától elszólítva, a község élére állítani. De az sem szükséges, sem helyes nem volt, hogy a választások szinte kivétel nélkül a curulis házak szűk körén belül mozogtak, s hogy „új ember“ csak mintegy bitorlás útján bírt e körbe behatolni *). Igaz ugyan, hogy az örökösödés

*) A római nemesség stabilitása, főkép a patríciusi nemzetségekre nézve világosan szembe ötlük a consuli és ædili fastusokban. Mint tudjuk, 388-tól 581-ig (a 399. 400. 401. 403. 405. 409. és 411. évek kivételével, melyeknek mindkét consula patrícius volt) rendszeren egy-egy patrícius és plebejus viselte a consulságot. Továbbá, a curulis ædilek collegiumai, a Varró-féle páratlan számú években, legalább a hatodik század végéig, kizárólag a patríciusok soraiból választattak és e tizenhat évre nézve: 541. 545. 547. 549. 551. 553. 555. 557. 561. 565. 567. 575. 585. 589. 591. 593. ismeretesek. E patrícius consulok és ædilek a következőkép oszlanak fel nemzetségek szerint:

	Consulok 388—500	Consulok 501—581	Ama 16 patr. collegium curulis ædíljei.
Cornéliusok	15	15	14
Valériusok	10	8	4
Claudiusok	4	8	2
Aemíliusok	9	6	2
Fábiusok	6	6	1
Manliusok	4	6	1

eszméje bizonyos értelemben nem csak a szenátori intézmény természetében rejlett, a mennyiben az eredetileg a nemzetségek képviselőjén alapúlt, hanem általában a nemesség lényegében is, a mennyiben az államférfiúi bölcsesség és tapasztalás a kitűnő apáról átszáll a kitűnő fiúra, s a mennyiben a nagy ősök szellemének sugallata gyorsabban és hatalmasabban lánggra szítja azon nemes szikrát, mely az emberi kebelben rejlik. Ez értelemben a római aristokratia minden időben örökös volt, sőt nagy naivsággal fitogtatta is ez öröklő voltát azon régi szokásban, melynél fogva a szenátor magával vitte fiait a tanácsba, a községi hivatalnok pedig mintegy elősejtelmében a jövőnek,

	Consulok 388—500	Consulok 501—581	Ama 16 patr. collegium curulis aediljei.
Postumiusok	2	6	2
Serviliusok	3	4	2
Quinctiusok	2	3	1
Fúriusok	2	3	—
Sulpiciusok	6	2	2
Vetúriusok	—	2	—
Papíriusok	3	1	—
Nautiusok	2	—	—
Júliusok	1	—	1
Fosliusok	1	—	—
	70	70	32

E szerint azon tizenöt-tizenhat előkelő nemesi nemzetség, mely a licíniusi törvények korában bírta a hatalmat, állományának lényeges változása nélkül, de részben természetesen adoptió segélyével tartva fenn magát, a következő két századon át is, sőt a köztársaság végéig, megtartá hatalmát. A plebejus nemesség körébe ugyan időről időre új nemzetségek lépnek be; de azért három századon keresztül a plebejus fastusokban is határozottan túlnyomók a régi családok, mint a Licíniusok, Fulviusok, Atíliusok, Domítiusok, Marciusok, Júniusok.

fiait felékesítette a legfőbb hivatalos méltóság ismertető jeleivel, a consuli bíborszegélylyel és a triumphátor arany amulet-szelenczéjével. De míg a régibb korban az ember belső becse volt bizonyos mértékig előfeltétele a külső méltóság öröklésének, s míg a szenatori aristokratia az állam hajóját nem főkép örökölt joga, hanem a képviseleti jogok azon legemelkedettebb czímén kormányozta, melynek értelmében a kiválóbb emberek fölöttük álltak a közönségeseknek, addig ezen korszakban, és főkép rohamos gyorsasággal a hannibáli háboru után, az aristokratia eredeti magas állásáról lesüllyedt, és a község tanácsban és tettben legkipróbáltabb embereinek összességéből egy rosszúl uralkodó úri osztályvá silányult, mely az örökösödés útján önmagát egészítette ki. E korban már annyira jutottak a dolgok, hogy az egyik nagy bajból, az oligarchiából, egy még sokkal nagyobb baj fejlődött: a hatalom bitorlása egyes családok által. A zámái győző visszataszító házi politikáját már említettük, valamint azon, fájdalom, sikeres törekvését is, mikép igyekezett öcscsének tehetségtelenségét és silányságát saját babéraival eltakarni; a Flamíniosok nepotismusa pedig, ha csak lehet, még szemtelenebb és bosszantóbb volt a Scípiókénál. A feltétlen választási szabadságból a valóságban több hasznót vontak az ily coteriák, mint a választó közönség. Az kétségkívül javára szolgált a községnek, hogy Marcus Valérius Corvus huszonhárom éves korában consullá lett; de midőn most Scípió huszonhárom éves korában ædillé, harmincz éves korában consullá lett, midőn a még nem harmincz éves Flamínios a quæstorságból a consulságra emelkedett, ez már komoly veszedelmet rejtett magában a köztársaságra nézve. A rómaiak már annyira jutottak, hogy a családuralom és következményei ellen már csak a szigorúan oligarchiai kor-

Családi
uralom.

mányzatban bírtak sikeres védgátot találni; s ez okból nyújtott azon párt is, mely különben ellenzékét képezett az oligarchia ellen, segédkezett a feltétlen választási szabadság megszorítására.

A kormányzat magán viselte a kormány e lassanként megváltozott szellemének bélyegét. A külügyek igazgatásában e korban ugyan még túlnyomó volt azon következtesség és erély, melylyel a római községnek Itália feletti uralma megalapíttatott. A Sicília birtokáért vítt háboru terhes de tanulságos korában a római aristokratia fokonyként felemelkedett új helyzetének magaslatára; és ha a kormányzást, mely jog szerint a községi hivatalnokok és a községi gyűlés közt oszlott meg, az alkotmány ellenére bitor módon lefoglalta is a községi tanács számára: ez eljárását az államnak ugyan épen nem geniális, de világos és szilárd kormányzása által a hannibáli viharos időkben és az ezekből támadt további bonyodalmakban, képes volt igazolni, és bebizonyította a világnak, hogy a római senátus egyedül képes és sok tekintetben egyedül méltó arra, hogy az italo-hellen államok tág körén uralkodjék. De az uralkodó római községi tanácsnak nagyszabású és nagyszerű sikerekkel megkoronázott fellépése mellett a külellenségek ellenében, nem szabad felednünk, hogy a belügyeknek kevesbbé szembeötlő, de azért sokkal fontosabb és sokkal nehezebb igazgatásában úgy a fennálló rendnek kezeléséből, mint az új intézkedésekből majdnem ellenkező szellem szól hozzánk, vagy, helyesebben szólva, hogy e téren már az ellenkező irány kapott túlsúlyra.

Először is: az egyes polgárral szemben a kormányzat nem az többé, a mi volt. Az elüljáró olyan embert jelent, ki több a többieknél; s ha szolgája a községnek, épen ezért ura minden egyes polgárnak. E merev viszony

A nemesség
kormány-
zása.

Belkormány-
zat.

Az igazgatás
súlyedése.

252.

azonban most láthatólag meglazúl. A hol a pajtáskodás és hivatalkunyorálás oly virágzásban áll, mint az e korbeli Rómában, ott a hivatalnok óvakodik rendtársainak viszonyszolgálatait és a tömeg kegyét szigorú szavak és tekintetekre nem hajtó hivatalviselés által eljátszani. Ha itt-ott a régi komolysággal és régi szigorral látunk valamely hivatalnokot fellépni, ezek, mint például Cotta (502) és Cató, rendszerint új, nem az úri osztály kebeléből származott emberek. Az már sok volt, midőn Paullus, a Perseus elleni háboru fővezérévé választatván, a helyett hogy kedvelt szokás szerint köszönetet mondana a polgárságnak, kijelentette előtte, miszerint felteszi, hogy azért választotta hadvezérré, mert őt tartotta a legképesebbnek a parancsnokságra, s ennél fogva felkéri, hogy tehát ne segítsen neki parancsnokolni, hanem hallgasson és engedelmeskedjék.

a hadi fegy-
lemben és
jogszolgá-
latásban.

Róma suprematiájának és hegemoniájának a földközi tenger kerületében, nem legcsekélyebb támaszát képezte hadi fegyelmének és jogszolgáltatásának szigorúsága. Egészben és nagyban véve még ekkor is kétségbe vonhatatlanul végtelenül felettök állt a kivétel nélkül mély zavarba sülyedt hellen, phöníkiái és keleti államoknak; de azért már Rómában is rút dolgok mentek végbe. Már elmondottuk, mikép kockáztatta az állam javát a fővezérek silánysága már a harmadik makedóniai háborúban, és pedig nem az ellenzék által választott demagógoké, minők Gáius Flamínius és Gáius Varró voltak, hanem régi aristokrata származású férfiaké. Hogy pedig imitt-amott mily módon kezeltetett már az igazságszolgáltatás is, azt azon jelenet mutatja, melynek Lúcius Quinctius Flamínius consul táborában képezte színhelyét Placentia mellett (562) — a nagy úr, hogy fiágyasát kárpótolja azon fővárosi vívójátékokért, melyeket az ő kedvéért kellett elmulasztania, maga elébe

192.

hivatott egy, a római táborba menekült előkelő bóíust és ezt lakmározás közben sajátkezűleg leszúrta. Magánál e ténynél, melyhez hasonlót többet is lehetne felhozni, még rosszabb volt az, hogy a tettes nem csak hogy a törvénytörő elé nem állíttatott, hanem hogy, midőn a censor, Cató, őt e miatt a senátorok lajstromából kitörölte, rangtársai a kitaszítottat a színházban felszólították, foglalná el ismét senátori helyét — igaz ugyan, hogy a görögök szabadítójának s a senátus egyik leghatalmasabb cotteriája fejének testvére volt.

A római község pénzügyei is inkább hátrafelé haladtak e korban, mintsem előre. A bevételek összege ugyan láthatólag növekedett. A közvetett adók — egyenesek Rómában nem léteztek — a római terület kiterjedése következtében emelkedtek, a mi például 555. és 575-ben szükségessé tette új vámhivatalok felállítását a campániai és bretti partokon, Puteoliban, Castrában (Squillace) és egyebütt. Ugyanezen ok hozta létre azon 550-iki új sótarifát is, mely a só eladási árát Itália különböző kerületeire fokozatosan állapította meg, miután a most már egész Itáliában elszórt római polgároknak nem lehetett a sót továbbra is ugyanazon áron adni; miután azonban a római kormány a polgároknak a sót valószínűleg annak termelési árán adta el, haugyan nem még olcsóbban, e pénzügyi rendszabály nem hozott nyereséget az államnak. Tetemesebb volt az uradalmak jövedelmének emelkedése. Igaz ugyan, hogy azon adó, mely a kincstárt az occupációra átengedett itáliai uradalmi földek után megillette, legnagyobb részben sem be nem követeltetett, sem meg nem fizettetett. Ellenben nem csak fennmaradt a legelőbér, hanem még a hannibáli háboru folytán szerzett új uradalmak, nevezetesen Cápua határának nagyobb része és Leontíni

a pénzügyben.

199. 179.

204.

területe, nem bocsáttattak occupáció alá, hanem részletekre osztva kis időre bérlőknek adattak ki, s az ezeken is megkísértett occupációnak a kormány a szokottnál nagyobb erélylyel állta útját; mi az államot egy tetemes és biztos jövedelmi forrás birtokába juttatta. Az állam bányái, nevezetesen a jelentékeny spanyol bányák, szintén bérbeadás útján értékesítették. A bevételekhez járult végre a tengeren-túli alattvalók adója. Rendkívüli utakon e korban igen jelentékeny összegek folytak az állami kincstárba, nevezetesen zsákmánypénz fejében az antiochosi háborúból 200 (14.500,000 tallér), a perseusiból 210 millió sestercius (15 millió tallér) — ez utóbbi a legnagyobb összeg készpénzben, mely valaha egyszerre folyt a római állami pénztárba. — A bevételek e növekedését azonban a kiadások szaporodása legnagyobb részben ismét kiegyenlítette. A tartományok, talán Sicília kivételével, körülbelül épen annyiba kerültek, a mennyit jövedelmeztek; az út- és más építkezések költségei együtt emelkedtek a terület nagybodásával; a súlyos háborús idők alatt a birtokos polgároktól szedett előlegek (*tributa*) visszafizetése is még jó ideig terhelte a kincstárt. Ehhez tetemes károk járultak, melyeket a fő hatóságok visszaszáz gazdálkodása és lanyha elnézése okozott a közügynek. A hivatalnokok sáfárkodásáról a tartományokban, közköltségen fedezett fényűzésökről, a főkép a zsákmányokon elkövetett sikkasztásokról, a megvesztegetésnek és zsarolásnak kezdődő rendszeréről alább még lesz szó. Mikép járt az állam általában véve illetékeinek bérbeadásával és a szállítmányok s építkezések dolgában kötött szerződéseivel, körülbelül megítélhetjük abból, hogy a senátus 587-ben elhatározta, hogy felhagy a Rómának jutott makedóniai bányák művelésével, miután a bányabérlők úgyis vagy kirabolhák az alattvaló-

kat, vagy meglopják a pénztárt, — a miben az ellenőrző hatóság mindenesetre kissé naiv szegénységi bizonyítványt adott magáról. Nem csak az elfoglalt uradalmi földek után járó illetékeket ejtették el hallgatagon, mint már mondatott, hanem elnézték azt is, hogy a fővárosban és azon kívül tett magán építkezéseknél az egyesek köztulajdont képező földre is kiterjeszkedjenek s hogy a nyilvános vízvezetékekből magán czélokra vezessék le a vizet; és ha egyszer-másszor valamelyik censor komolyan fellépett az ily csempészők és sikkasztók ellen és őket rákényszerítette, hogy vagy hagyjanak fel a közvagyonnak e magán használatával, vagy fizessék meg érte a törvényes telekvagy vízbért, az ily eljárást nagyon rossz néven vették neki. A rómaiaknak különben oly szűkkeblű gazdasági lelkiismerete a községgel szemben feltűnően tágnak bizonyult. „A ki egy polgárt lop meg, lánczban és bilincsben fejezi be életét — úgymond Cátó, — a ki pedig a községet lopja meg, aranyban és bíborban.“ Ha annak daczára, hogy a hivatalnokok és úzerkedők bátran és büntetlenül fosztogatták a római község közvagyonát, még Polybios is kiemeli, mily ritka Rómában a sikkasztás, míg Görögországban alig akad itt-ott elvétele egy hivatalnok, ki a pénztárt meg ne könnyítené; mikép kezel a római biztos és hivatalnok óriási összegeket pusztán egyszerű adott szava által lekötve s mégis becsületesen, míg Görögországban a legkisebb összeg miatt tíz levelet kell lepecsételni és húsz tanut állítani, s ennek daczára mégis mindenki csal: ezzel csupán az van mondva, hogy a társadalmi és gazdasági demoralisáció Görögországban még sokkal magasabb fokra hágott mint Rómában, s főképp, hogy itt a közvetetlen és nyilvánvaló pénztárhiány divatja még nem virágzott annyira, mint ott. Az általános pénzügyi ered-

mény legvilágosabban a középítkezések állapotában s az államkincstár készpénz-készletében áll előttünk. Úgy találjuk, hogy a nyilvános építkezésekre a jövedelmeknek béke idején egy ötöde, háborús időkben egy tizede fordítatott, a mi a körülményekhez képest nem épen bőkezűen látszik kiszabva lenni. Ezen összegekkel és a nem közvetlenül az állampénztárba befolyó birságpénzekkel ugyan tettek holmit az utak kövezésére a fővárosban és előtte, az itáliai főútak feltöltésére *) és középületek emelésére. Az e korból ismert fővárosi építkezések közt alkalmasint a legjelentékenyebb a fővárosi csatorna-hálózatnak valószínűleg 570-ben bérbe adott nagy kijavítása és megnagyobbítása volt, melynek számára egyszerre 1.700,000 tallér (24 millió sestercius) utalványoztatott, s melyből való alkalmasint nagyjában mindaz, a mi a kloákákban ma még létezik. De minden jel arra mutat, hogy e kor középítkezések dolgában, tekintetbe véve még a terhes háborús időket is, mögötte áll az előbbi kor utolsó szakaszának; 482 és 607 közt Rómában nem épült új vízvezeték. Az állami kincs természetesen nagyobbodott: az utolsó tartalék-összeg 545-ben, midőn kénytelenek voltak hozzá nyúlni, csak 1.144,000 tallér (4000 font arany) rúgott, míg ellenben kevéssel e korszak befejezése után (597) közel 6 millió tallér készlet volt az állampénztárban, nemes fémekben. Azon szertelen rendkívüli bevételek mellett azonban, melyek a hannibáli háboru befejezését követett

*) Ezeknek költségei azonban nagyrészt kétségkívül a mellettek lakókra vettettek ki. A közmunka régi rendszere nem töröltetett el; nem ritkán meg kellett történni annak, hogy a földbirtokosoktól rabszolgáik elvitettek, hogy az útépitésre használtassanak (Cátó de r. r. 2.).

emberkorban a római állampénztárba folytak, ez utóbbi összeget inkább csekélysege, mintsem nagysága teszi meglepővé. A mennyire a rendelkezésünkre álló, több mint hiányos adatok után egyáltalában eredményekről beszélnünk lehet, úgy találjuk, hogy a római állam pénzügyei a kiadásnál ugyan nagyobb bevételt, de azért fényes eredményt mégis korántsem mutatnak fel.

A kormány megváltozott szelleme leghatározottabban Itáliai alattvalók. nyilatkozik azon bánásmódban, melyben a római község itáliai és Itálián kívüli alattvalói részesültek. Azelőtt Itáliában a közönséges és a latin szövetséges községeket, a római passív- és a római teljes polgárokat különböztették meg. E négy osztály harmadika e kor folyamában elenyészett, miután a passív-polgárok községei vagy elvesztették a hannibáli háboru következtében római polgárjogukat, mint nevezetesen Cápua, vagy egymás után megszerezték a teljes polgárjogot; úgy hogy e korszak végén már nem léteztek más passív-polgárok, mint egyes oly egyének, kik különös okoknál fogva megfosztattak szavazatjoguktól. — Passív-polgárok. Ellenben újonnan keletkezett egy különösen háttérbe szorított osztály (*peregrini dediticii*), mely a községi szabadsággal és fegyverjoggal nem bírt s részben majdnem egy bánásmódban részesült a községi rabszolgákkal, s melyhez főkép az egykori, Hannibállal szövetségre lépett campániai, déli picénumi és bretti községek tagjai tartoztak. Ezekhez csatlakoztak az Alpokon innen megtűrt kelta törzsek, melyeknek viszonyát az itáliai szövetséghez ugyan csak tökéletlenül ismerjük, de melyeknek helyzetét azon, Rómával kötött szövetségi szerződéseikbe felvett záradék, mely szerint a községek egyike sem nyerheti meg soha a római polgárjogot, meglehetősen elnyomottnak tünteti fel. — Dediticiusok. A nem-latin szövetséges társak sorsa, mint már említettük, a Szövetségesek.

hannibáli háboru következtében igen rosszra fordúlt. Az ezen osztályba tartozó községek közül csak kevesen maradtak meg rendületlenül Róma pártján a háboru minden viszontagságai alatt, mint Nápoly, Nóla, Herakleia, melyek ez okból meg is tartották addig bírt szövetséges jogukat; de a túlnyomó rész kénytelen volt elpártolása következtében a fennálló szerződések hátrányos revízióját eltérni. A nem-latin szövetséges társak elnyomott helyzetét mutatja az, hogy saját községeikből nagy számban átköltöztek a latin községekbe: midőn a samnítok és pelignusok 577-ben hadjuttalékaik leszállításáért folyamodtak a senátushoz, kérésöket azzal indokolták, hogy az utóbbi évek alatt 4000 samnít és pelignus család költözött át Fregellæ latin gyarmatba. — Hogy a latinok, vagyis most már azon kevés ó-látiumi város, mely még a római polgári köteléken kívül állt, mint Tíbur és Præneste, a jogilag velök egyenlővé tett szövetséges városok, mint nevezetesen a hernicusok egyes városai, és az egész Itáliában elszórt latin gyarmatok e korban is kedvezőbb helyzetben részesültek, ez már ebből is kitűnik; de aránylag ezeknek sorsa sem lett kevesbbé rosszabb. A rájuk rótt terhek méltánytalanul növekedtek, a hadiszolgálat súlyos kötelezettsége pedig a polgárság vállalairól mindinkább levétetvén, rájuk és a többi itáliai szövetséges társakra háríttatott. Így például 536-ban majdnem kétannyi szövetséges állíttatott a síkra, mint polgár; így a hannibáli háboru befejezése után a polgárok egytől-egyig elbocsáttattak, a szövetségesek azonban nem; így ez utóbbiak leginkább az őrségi s a gyűlölt spanyolországi szolgálatra alkalmaztattak; így az 577-iki triumphális ajándékok kiosztása alkalmával, a szövetséges társak nem részesültek, mint máskor, egyenlő jutalomban a polgárokkal, csak annak felében, úgy hogy a katonai farsang

177.

Latinok.

218.

177.

kicsapongó örömjajának közepette e háttérbe szorított szakaszok némán követték a diadalszekeret; így az éjszakai itáliai földkiosztások alkalmával a polgárok fejenként tíz, a nempolgárok három hold szántóföldet kaptak. Már említettük, hogy a 486. után alapított latin községeknek a szabad költözködés joga többé meg nem adatott. A régibb latin városi községek azt jogilag megtartották; de polgárainak tömeges átköltözése folytán Rómába, és hatóságaik azon panaszai következtében, hogy városaik szemmel láthatólag elnéptelenednek, s hogy ily körülmények közt lehetetlenné lesz megszabott hadjutalékaikat kiállítaniok, a római kormány ezen latinoknak is csak azon feltétel alatt engedte meg szabad költözési joguk gyakorlatát, ha a kivándorló önmaga által nemzett gyermekeket hagy hátra szülővárosában; és ez elv alapján a rendőrség igen sokakat kiutasított a fővárosból (567. 577). E rendszabály talán kikerülhetetlen volt, de azért a kiket ért, nem kevesebb érezték benne a szövetséges városoknak szerződésileg biztosított szabad költözködési jog lényeges megszorítását. Továbbá szokásba jött e korszak vége felé, a Róma által Itália bennföldjén alapított városokat a latin jog helyett a teljes polgárjoggal felruházni, a mi addig csak a tengeri gyarmatokkal történt, s ezzel a latinságnak eddig majdnem rendszeres kiterjesztése új községek hozzájárulása által, véget ért. Aquileia, melynek alapítása 571-ben kezdetett meg, az utolsó maradt Róma azon itáliai gyarmatainak sorában, melyek latin joggal ruháztattak fel; Potentia, Pisaurum, Párma, Mutina, Luna (570—577) körülbelül ezzel egyidejűleg alapított gyarmatok már a teljes polgárjogot nyerték. Ennek oka kétségkívül a latin jognak súlyedésében rejlett, szemben a római polgárjoggal. Az új gyarmati városokba szállított települők

268.

187. 177.

183.

184—177.

A római pol-
gárság el-
nyerésének
megnehezi-
tése.

350.

kezdet óta, s most még inkább, mint bármikor előbb, túlnyomólag a római polgárságból választottak ki, s ennek még szegényebb részében sem akadt többé senki, ki kész lett volna a maga római polgárjogát, még jelentékeny anyagi előnyök fejében is, a latin joggal felcserélni. — Végre a nempolgárok, községek úgy mint egyesek előtt a római polgárjogba való bejuthatás útja majdnem teljesen elzáratott. Azon régibb eljárással, mely szerint a meghódított községek a rómaiba bekebelezettek, 400 körül felhagytak, nehogy a római polgárság, mértéken túl való kiterjesztése által túlságosan decentralisáltassék, s ez okból a félpolgár-községek intézményét léptették életbe. Most felhagytak a község decentralisációjával, midőn egyfelől a félpolgár-községek megkapták a teljes polgárjogot, másfelől számos távol fekvő polgárgyarmatok csatlakoztak a községhez; a régibb bekebelezési rendszer azonban többé nem léptettetett életbe. Hogy Itália meghódításának befejezése után csak egy itáliai község is felcserélte volna a szövetséges társ jogát a római polgárjoggal, az ki nem mutatható; valószínű, hogy attól fogva ezt többé egy sem kapta meg. De egyes itáliaiaknak átlépése a római polgárjogba is érezhetőleg megnehezítettetett e korban, nevezetesen a passív-polgársággal jogilag összekapcsolt szabad költözési jog megszorítása által; és még szinte kizárólag csak a latin községi hivatalnokokra nézve fordúlt elő, valamint egyeseknél különös kedvezmény gyanánt, midőn polgárgyarmatok beléjük fogadott nempolgárokkal alapítottak *). — Az itáliai alattvalók viszonyainak e tényleges

*) Így, mint tudjuk, a rudinai Ennius, Potentia és Pisaurum polgárgyarmatok alapításakor a triumvirek egyikétől, Q. Fulvius Nobiliortól a polgárjogot megkapta (Cic. Brut. 20, 79); mire azután

és jogi átalakításától legalább a belső összefüggést és a következetességet meg nem tagadhatjuk. Az alattvaló osztályok helyzete, addigi fokozatos állásuk arányában egytől-egyig rosszabbá tétetett, és míg a kormány azelőtt az ellentéteket szelidíteni és átmeneti eszközök segítségével közvetíteni igyekezett, most a középtagok mindenütt félre dobattak és az összekötő hidak lebontattak. A mint a római polgárság kebelén belül az úri osztály magát minden közteher alól elvonta és minden dicsőséget és hasznot magának foglalt le, úgy lépett fel viszont a polgárság szemben az itáliai szövetséggel, és ezt egyfelől mindinkább kizárta az uralkodásban való részvételből, másfelől kétszeres, sőt háromszoros részt is rótt reá a közönséges terhekből. A mint a nemesség szemben a plebejusokkal, úgy tért vissza a polgárság a nempolgárokkal szemben az elavult patríciusság elzárkózottságához; a plebejusság, melyet intézményeinek szabadelvűsége tett nagygyá, most önmagát szorította be a junkerség merev elvei keretébe. A passív-polgárságok megszüntetését magában véve nem lehet kárhoztatnunk, s e rendszabály, indokait tekintve, valószínűleg más szempontból ítélendő meg, melyet alább még ki fogunk fejteni; de azért benne mégis a közvetítő átmene-tek egyike veszett el. Sokkal aggasztóbb volt ennél ama

az ismeretes szokás szerint annak vezetéknévét is felvette. A polgárgyarmatba a polgárokkal együtt szállított nempolgárok, legalább e korszakban, ezáltal még korántsem szerezték meg jogilag a római polgárságot, habár gyakran jogtalanul éltek is vele (Liv. 34, 42); azonban a valamely gyarmat alapításával megbízott hivatalnoknak a mindenkori néphatározatnak egy záradéka megengedte, hogy bizonyos számú személyeknek a polgárjogot megadhassa. (Cic. *pro Balb.* 21, 48.)

különbség elenyészése, mely a latin s a többi itáliai közösségek közt fennállt. A római hatalom alapját a latin nemzetnek előkelőbb állása Itália határain belül, képezte; és ez alap inogni kezdett, a mint a latin városok kezdték magokat nem többé a hatalmas törzsrokon közösség uralkodásának előjogosított részesei gyanánt, hanem a dolog lényegében egyenlően a többiekkel, Róma alattvalóinak érezni, és az itáliaiak valamennyien tűrhetetlennek kezdték találni helyzetüket. Mert hogy a brettiusok és bajtársaik a szenvedésben, már tökéletes rabszolgai bánásmódban részesültek s magokat teljesen rabszolgákként viselték, és például a hajóhadról, melyen mint evezősök szolgáltak, hacsak szerét ejthették, megszöktek és szívesen álltak szolgálatba Róma ellen; hogy továbbá a kelta és mindenek felett a tengeren-túli alattvalókban, egy még elnyomottabb osztály állíttatott az itáliaiak mellé, melyet a kormány előre kiszámított szándékossággal zsákmányul vett az itáliaiak megvetésének és bántalmazásainak, ez ugyan szintén teremtett új fokozatokat az alattvalóság határain belül, de nem nyújthatott kárpótlást azon régibb ellentétért, mely a törzsrokon és törzsre nézve idegen itáliai alattvalók közt fennállt. Mély lehangoltság vett erőt az összes itáliai szövetségen, és csak a félelem gátolta meg annak hangos nyilatkozását. Azon indítvány, mely a cannæi ütközet után terjesztetett a senátus elé, hogy t. i. minden latin közösségből két embernek adassék római polgárjog és hely a senátusban, természetesen rosszkor tétetett, és joggal elvettetett; de mégis mutatja, mily aggodalommal tekintettek az uralkodó közösségben már akkor a Látium és Róma közti viszonyokra. Ha akadt volna most egy második Hannibál, ki Itáliában viselt volna háborút, kérdés, vajon ismét hajótörést szenvedett volna - e a

latinság sziklakeménységű ellenszegülésén az idegen uralma ellen.

A legfontosabb intézmény azonban, melyet e kor-<sup>A tartomá-
nyok lakói.</sup> szak létre hozott a római államban, s egyszersmind az, mely a leghatározottabb és legbalságosabb eltérést képezte az addig követett úttól, az új helytartóságok voltak. A régibb római államjog nem ismert adófizető alattvalókat; a legyőzött polgárságok vagy rabszolgákul eladattak, vagy a rómaiba olvasztattak, vagy végre oly szövetségbe fogadtattak, mely legalább községi önállásukat és adómentessé-
göket biztosította. De a karthágóiak birtokai Sicíliában, Sardíniában és Spanyolországban, valamint Hieron birodalma, adóztak előbbi uraiknak; s ha már Róma e birtokokat meg akarta tartani, akkor a rövidlátók véleménye szerint a legokosabb és kétségkívül a legkényelmesebb dolog volt az új területeket egyszerűen az addigi szabályok szerint igazgatni. A karthágói és hieroni tartományi alkotmányokat tehát egyszerűen fenntartották, és ezek mintájára szervezték azon tartományokat is, melyek a barbároktól foglaltattak el, mint az innenső Spanyolországot; Nessos inge volt ez, melyet Róma ellenségeitől örökölt. A római kormánynak kezdetben kétségkívül az volt szándéka, hogy tulajdonképen nem magát fogja az alattvalók adójával felgazdagítani, hanem csak az igazgatás és védelem költségeit fogja belőle fedezni; de már ettől is eltért, midőn Makedóniát és Illyriát adófizetésre kötelezte a nélkül, hogy bennök az igazgatást és a határok védelmét magára vállalná. Egyébiránt nem az volt a fő dolog, hogy még mértéket tartottak a terhek kirovásában, hanem az, hogy az uralmat egyáltalán már hasznót hajtó joggá változtatták; a bűnesetre nézve mindegy, ha csak az almát vesszük el, vagy mindjárt a fát is lepusztítjuk. A hibát nyomon követte a büntetés.

A helytartók
állása.

Az új tartományi kormányzás helytartók alkalmazását tette szükségessé, kiknek állása nem csak a helytartóságok jólétével, hanem a római alkotmánynyal is semmikép össze nem fért. Valamint a római község az ország előbbi urainak nyomába lépett a tartományokban, úgy helyettesítette helytartója bennök a királyt; a mint hogy például a sicíliai praetor Syrakúsában Hieron palotájában székelte. A helytartónak jogilag mindazonáltal republikánus becsületességgel és takarékossgal kellett volna hivatalát viselnie. Cátó mint Sardínia helytartója, az alája rendelt városokban gyalog jelent meg egyetlen szolga kíséretében, ki öltönyét és áldozati csészéjét hordta utána, és midőn spanyol helytartóságából haza tért, előbb eladta harczy paripáját, úgy tartván, hogy nincs joga annak szállítási költségeit az államnak felszámítani. Nem is vonható kétségbe, hogy a római helytartók, ámbár minden esetre csak ritkán úzték a lelkiismeretességet úgy mint Cátó egészen a fukarságig és nevetségességig: mégis ószerű jámborságuk, a lakomaiknál uralkodó tiszteletes csönd, aránylag becsületes hivataloskodásuk s jogszolgáltatásuk, nevezetesen illő szigoruk által a tartományi népek vérszopóinak leggonoszabb faja, az adóbérlők és bankárok ellen, valamint általában egész megjelenésök komolysága és méltósága által nagyobb részben mégis hathatósan imponáltak alattvalóiknak, főkép a könnyelmű és ingatag görögöknek. A tartományi lakosok sorsa is aránylag tűrhető volt alattok. A karthágói helytartók és a syrakúsai urak nem kényeztették volt el a népet, s ennek csakhamar módjában volt hálásan gondolni a jelenben szenvedett vesszőkre, midőn azokat az utánok jövő skorpiókkal összehasonlíthatta; könnyen felfogható, miért tűnt fel utóbb a város hatodik évszázada a tartományi uralom aranykorának színében. De hosszú időn át nem lehetett.

a királyságot és republicanusságot egy emberben összeegyeztetni. A kormányzói szerep irtóztató gyorsasággal demoralisálta a római úri osztályt. A tartományi lakosok iránti gőg és elbizakodottság annyira természetében rejtett e szerepnek, hogy miatta az egyes hivatalnokoknak alig tehetni szemrehányást. De már kivétellé vált, hogy a helytartó egészen tiszta kézzel térjen vissza provinciájából, és pedig annál ritkább kivétellé, mert a kormány szigorúan ragaszkodott ama régi elvhez, hogy a községi hivatalnokok fizetést ne húzzanak; már feltűnő dologként jegyeztetik meg, hogy Paullus, a pydnai győző, nem fogadott el pénzt. Ama rossz szokás: a hivatalnokoknak „tiszteleti bort“ és más „önkéntes“ ajándékokat nyújtani, úgy látszik, egykorú magával a tartományi alkotmánynyal, és lehet hogy szintén a karthágóiaktól maradt örökbe a rómaiakra; már Cátónak is, midőn 556-ban Sardíniát kormányozta, be kellett érnie a díjazás e nemének szabályozásával és mérséklésével. A hivatalnokoknak s általában az állami utazóknak azon joga, melynél fogva szabad lakás és ingyen szállítás járt nekik, már zsarolásokra használtatott ürügyül. A hivatalnoknak azon fontos joga, melynél fogva egyfelől a maga és emberei ellátására (*in cellam*), másfelől háboru esetében a hadsereg tartására vagy más különös alkalmakkor olcsó megszabott áron való gabona-szállítást rendelhetett el a maga provinciájában, már oly nagymérvű visszaélésekre vezetett, hogy a senátus 583-ban, a spanyolok panaszai folytán, szükségesnek látta mindkét nemű gabona-szállítás megszabott árának meghatározását a hivatalnokoktól elvonni. Még a római népünnepek számára is elkezdtek az alattvalóknál requirálni; azon szertelen zaklatások, melyekkel Tibérius Semprónius Gracchus ædíl úgy itáliai mint Itálián kívüli községeket sanyargatott az általa

168.

171.

182.

kiállítandó ünnepély javára, a senátust hivatalos beavatkozásra indították eljárása ellen (572). Hogy mit engedett meg magának e korszak végén a római hivatalnok általában nem csak a szerencsétlen alattvalók, hanem még a függő szabad államok és királyságok irányában is, azt mutatják Gnæus Volsó rablókalandjai Kis-Ázsiában, és mindenek felett azon veszett gazdálkodás, mely Görögországban a Perseus elleni háború alatt üzetett. A kormánynak nem volt joga csudálkozni a történetek felett, miután semmi valódi korlátot nem szabott e katonai önkényuralom túlkapásai elé. A törvényszéki ellenőrzés ugyan nem hiányzott teljesen. Habár a római helytartó azon általános és több mint aggasztó elvnel fogva, mely szerint a fővezér ellen hivatalviselése alatt nem volt szabad panaszt emelni, rendszerint csak akkor volt számadásra vonható, midőn a baj már megtörtént, magában véve mégis lehetett őt úgy bünyítő mint polgári úton pörbe fogni. Hogy a bünyítő per megindítható legyen, valamely római hivatalnoknak, ki bünyítő törvényhatósággal bírt, kellett az ügyet elvállalnia és a nép törvényszéke elé terjesztenie; a polgári keresetet azon senátor, ki az illető prætorságot igazgatta, egy esküdtszék elé utasította, mely az akkori törvényszéki szervezet szerint a senátus kebeléből küldetett ki. Az ellenőrzés tehát mindkét téren az úri rend kezében volt, s habár ebben még volt annyi jogérzet és becsületesség, hogy alapos panaszokat ne mellőzzön el feltétlenül, sőt habár a senátus több ízben a károsodottak kérelmére kegyes volt maga elrendelni a polgári eljárás megindítását, a szegény és idegen embernek az uralkodó aristokratia hatalmas tagjai ellen emelt panasza tőle távol lévő és oly bírák s esküdtek előtt, kik, ha hasonló bűnök részesei nem voltak is, de legalább rangtársai voltak a vádlottnak,

A helytartók
ellenőrzése.

mégis csak azon esetben remélhetett eredményt, ha a szenvedett bántalom nyilvánvaló és kiáltó volt; a sikertelen panasz pedig biztos romlást hozott a vádló fejére. A károsodottak ugyan bírtak némi támaszszal azon örökölt védennczi viszonyokban, melyekbe az alattvalók városai és egyes vidékei legyőzőikkel és más hozzájuk közelebb álló rómaiakkal lépni szoktak. A spanyol helytartók tapasztalták, hogy Cátó védennczeit senki büntetlenül nem bánthatta; és a legszebb halotti búcsúztató, melyben a nemes Paullus részesült, az volt, hogy az általa legyőzött három nemzetnek, a spanyoloknak, ligúroknak és makedóniaiaknak képviselői nem engedték magokat megfosztatni azon szerencsétől, hogy ők vihessék ravatalát a máglyára. E külön védelem azonban nem csak hogy módot nyújtott a görögöknek, hogy az uraik előtt való csúszás-mászás tudományában Rómában minden tehetségeiket kifejthessék és készséges szolgáltságuk által uraikat is demoralizálhassák — a syrakúσαιak azon határozatai, melyeket Marcellus dicsőítésére hoztak, miután ez városukat feldúlta és kifosztotta, és ők eredménytelenül vádolták be e miatt a senátus előtt, a leggyalázatosabb fejezetet képezik Syrakúsa különben is kevéssé tiszteletre méltó évkönyveiben, — hanem a már veszedelmessé váló családi politika folytán, e házi védenncség már politikailag aggasztó jelleget is kezdett öltetni. Azonban ez úton mégis eléretett az, hogy a római hivatalnokok némileg mégis félték az istenektől és a senátustól, és legnagyobb részt mértéket tartottak a lopásban; de azért, habár szerényen, mégis loptak, és pedig büntetlenül. Szabálylá lett azon szerencsétlen elv, mely szerint a római hivatalnok csekély zsarolási és mérsékelt erőszakoskodási esetekre bizonyos tekintetben illetékes, és jogilag mentt a büntetéstől, minél-

fogva a kárvallottnak hallgatás a kötelessége; a miből az utóbbi kor nem mulasztá el levonni a legbalságosabb következtetéseket. Egyébiránt, lettek volna bár a törvényszékek ép oly szigorúak, a mily hanyagok voltak, a törvényszék előtti felelősség mégis csak a legkiáltóbb visszaéléseket orvosolhatta. A jó igazgatás valódi biztosítéka a legfőbb igazgatási hatóság szigorú és egyenletes fő felügyeletében rejlik, s e tekintetben a senátus nem tett semmit. A collegiális kormányzás lanyhasága és élhetlensége e téren termette meg először gyümölcseit. Jogilag a helytartókat sokkal szigorúbb és részletesebb felügyelet alá kellett volna vetni, mint minő az itáliai municipális kormányzatra nézve kielégítő volt, és most, midőn a birodalom nagy, tengeren-túli területeket foglalt magában, meg kellett volna szaporítani azon eszközöket, melyek a kormánynak a kellő áttekintést az egész felett megadhatták volna. Mindkét tekintetben épen az ellenkező történt. A helytartók úgy szólván souverain hatalommal uralkodtak; és az utóbbi célra szolgáló intézkedések legfontosabbika, a birodalmi adó Sicíliára ugyan még igen, az utóbb szerzett tartományok közül azonban már egyre sem terjesztetett ki. A legfőbb igazgatási tisztviselőknek ezen emancipációja a központi hatalom alól igen veszélyes dolog volt. A római helytartó, az állam hadainak élén állva és jelentékeny pénzforrások birtokában, ezenfelül lanya törvényszéki ellenőrzés alá vetve és a fő igazgató hatóságtól tényleg függetlenül, s végre bizonyos tekintetben szükségkép rávezettetvén, hogy a maga és az általa kormányzottak érdekeit a római község érdekeitől elválaszssa s azokkal szembe állítsa, sokkal inkább hasonlított egy perzsa satrapához, mintsem a római senátus valamely megbízottjához a samnít háborúk korából, s azon

A senátus fő felügyelete a helytartóságok és helytartók felett.

ember, ki a külföldön csak az imént katonai tyrannist gyakorolt, alig volt képes magát otthon ismét bele találni azon polgári közösségbe, mely parancsolókat és engedelmeskedőket ugyan igen, de urat és szolgát nem ismert. A kormány is érezte, hogy a régi Róma két alapelve: az aristokratia kebelén belül való egyenlőség és a hivatalnoki hatalomnak a senátus alá rendeltsége, e téren ki kezd síklani kezéből. Azon ellenszenvből, melylyel új helytartóságok szerzése s az egész helytartói rendszer ellen viseltetett, a provinciális quaestorságok felállításából, melyeknek hivatása volt legalább a pénzügyi hatalmat kivenni a helytartók kezéből, és a hosszabb tartamú helytartóság magában véve oly czélszerű intézményének megszüntetéséből, igen világosan kitűnik azon aggodalom, melyet a tovább látó római államférfiak az e téren elvetett maggyümölcszei iránt tápláltak. De a baj felismerése azt még nem orvosolja. A nemesség belkormányzata tovább fejlődött a már megkezdett irányban, és, habár nem észrevétlenül, de gátolatlanul sülyedt fokenként az igazgatás és a pénzügy, és készítettett elő a tér jövőendő forradalmak és bitorlások számára.

Ha az új nemesség kevesbbé határozott alakot öltött, mint a régi nemzetségi aristokratia, s míg ez a törvény szerint, amaz csak tényleg rövidítette meg a többi polgárságot a politikai jogok együttélvezésében, épen ez okból a háttérbe szoríttatásnak e második neme csak nehezebben volt tűrhető és megtörhető, mint az előbbi. Kísérletekben ez utóbbi cél elérésére természetesen nem volt hiány. Az ellenzék a községi gyűlésre támaszkodott úgy, mint a nemesség a senátusra; annak megértésére azonban szükséges az e korbéli római polgárság szellemének és az államban elfoglalt helyzetének vázlatát előre bocsátanunk. —

Ellenzék.

A római pol-
gárság jel-
leme.

A mit oly polgárgyűléstől — mely, mint a római, az államnak nem mozgó kerekét hanem szilárd alapját képezte — kívánni lehet: biztos belátását a közjónak, értelmes engedelmességet a jól választott vezér irányában, erős szívet jó és rossz napokban egyiránt és mindenek felett az egyesnek önfeláldozási képességét az egészért, és képességét lemondani a jelen kényelméről a jövő szerencséje kedvéért — mindez oly nagy mértékben megvolt a római polgárságban, hogy, ha az egészre fordítjuk tekintetünket, csudáló tiszteletünk minden kifogást elnémit. A jó és értelmes szellem még e korban is mindvégig túlnyomó volt benne. A polgárság egész magatartása úgy a kormánynyal mint az ellenzékkel szemben teljes világossággal bizonyítja, hogy ugyanazon hatalmas polgárság döntött a római comítiumokban is, melylyel szemben még Hannibál lángesze sem bírt megállani; a polgárság ugyan gyakran tévedett, de tévedett polgári és paraszti korlátoltságból, nem a csöcselék alatomosságától vezettetve. Azon gépezet azonban, melynek segítségével a polgárság a közügyek menetére befolyt, mind nehézkesebbé lett; és a viszonyok, saját nagy tettei következtében, tökéletesen a nyakára nőttek. Már említettük, hogy e korszakban egyfelől a passív-polgárközségek legnagyobb része, másfelől újonnan alapított gyarmatok tekintélyes száma felruházott a teljes római polgárjoggal. E kor végén a római polgárság, meglehetősen tömör tömegben lepte el Látiumot a legtágabb értelemben, a Sabinát és Campánia egy részét, úgy hogy a nyugoti parton éjszaka Cæreig, délnek Cumæig terjedt; e terület határain belül csak kevés város volt kizárva belőle, mint Tibur, Præneste, Signia, Norba, Ferentinum. Ehhez járultak az itáliai partokon lévő tengeri gyarmatok, melyek egytől-egyig bírtak teljes római polgárjoggal, a legutóbbi

kor azon picénumi és transapenníni gyarmatai, melyeknek a polgárjogot meg kellett adni és tekintélyes számban egyes római polgárok, kik nem képezve tulajdonképi külön községeket, mezővárosokban és falvakban (*fora et conciliabula*) lakva egész Itáliában elszórva éltek. Habár az ily módon alakult városi község gyámoltalanságán az igazságszolgáltatás *) és igazgatás ellátásában, segítettek is némileg egyrészt a már említett helyettesítő törvény-urak alkalmazása által, másrészt, habár már, kivált a tengeri és az új picénumi és transapenníni gyarmatokban, legalább az első alapokat megvetették, melyeken utóbb a nagy római város-község kebelén belül kisebb városi községek legyenek szervezhetők, mégis minden politikai kérdés ezen túl is kizárólag a római vásártéren összegyülekezett ösgyűlés jogkörébe tartozott; az pedig szembeötlő, hogy ez sem alkatrészeiben sem összeműködésében most nem az volt többé, a mi volt egykor, midőn még minden szavazásra jogosított úgy gyakorolhatta polgári jogait, hogy reggel elment hazulról és ugyanaz nap este ismét otthon lehetett. Ehhez járult, hogy a kormány az 513. év után a polgári kötelékbe lépő községeket — ügyetlenségből-e, lanyhaságból-e vagy rossz szándékból, nem dönthetjük el

241.

*) Cátó azon mezőgazdasági utasításában, mely mint tudva van, leginkább egy, Venafrum vidékén fekvő falusi jószágra vonatkozik, a netán keletkező perek jogi elintézése csak egy meghatározott esetben utasíttatik Rómába: midőn t. i. a földesúr a téli legelőt egy juhnyáj tulajdonosának bérbe adja, tehát rendszerint, állandóan nem ama vidéken lakó bérlővel szerződik (c. 149). Ebből azt következtethetjük, hogy azon rendes esetben, midőn valamely, azon vidéken lakó emberrel köttetik szerződés, a netalán támadó perek már Cátó korában nem Rómában, hanem a helyi bírák előtt döntettek el.

— nem újonnan felállított választó-kerületekbe iratta be, mint az előtt, hanem a régiébe osztotta be; úgy hogy lassanként minden kerület különböző, az egész római területen elszórt, községekből alakult össze. Ily választó-kerületek mellett, melyek átlag 8000, a városiak természetesen több, a vidékiek kevesebb szavazót számláltak, s melyekből a helyi összefüggés és belső egység hiányzott, a határozott vezetés és a szükséges előleges tanácskozás már lehetetlenné vált; mely hiánynak annál érezhetőbbnek kellett lennie, miután magát a szavazást nem előzte meg a szabad vitatkozás. Habár továbbá a római polgárság teljesen képes volt a maga községi érdekeit felismerni; mégis oktan sőt egyenesen nevetséges dolog volt a legnagyobb és legnehezebb kérdésekben, melyeket az uralkodó világhatalomnak meg kellett oldania, a döntő szóval egy csomó jó szándékú, de esetlegesen összezsúfolt parasztot ruházni fel, és ily emberekkel itéltetni utolsó fórumban hadvezéri kinevezések és államszerződések felett, kik saját végzéseiknek sem okait sem következményeit nem ismerték. És csakugyan, a római ösgyűlések minden, a tulajdonképi községi ügyek keretén túl fekvő ügyekben kiskorú, sőt gyakran együgyű szerepet játszottak. Rendszerint ott ácsorogtak az emberek és mindenre igent mondtak; midőn pedig kivételképen saját eszöket követve nemet mondtak, mint például a Makedónia elleni hadizenet alkalmazásával 554-ben, akkor kétségkívül a malom alatti politika csinált nyomorúságos és nyomorúltan végződő ellenzékét az állami politikának. — Végre a független polgári rend mellé állt a védenczek csöcseléke formaszerinti egyenjogúságban, és tényleg gyakran már túlnyomó hatalommal. Az intézmények, melyekből keletkezett, ősrégiiek voltak. Az előkelő római emlékezetet meghaladó idők óta

200.

A városi csöcselék keletkezése.

némi kormányhatalmat gyakorolt szabadon - bocsátottai és zsellérei felett, kik viszont minden fontosabb ügyökben hozzá fordultak tanácsért; a mint hogy például az ily cliens nem egykönnyen házasította meg gyermekeit a nélkül hogy előbb patrónusának beleegyezését ki ne kérte volna, s igen gyakran egyenesen ez csinálta a házasságokat. Midőn azonban az aristokrátiából tulajdon úri osztály lett, melynek kezében nem csak a hatalom, hanem a gazdagság is egyesült, a védenczek kegyenczekké és koldusokká süllyedtek; és a gazdagok ez új uszályhordozó tömege külsőleg úgy mint belsőleg aláasta a polgári rend helyzetét. Az aristokratia nem csak tűrte e védenczi viszonyt, hanem azt úgy pénzügyileg mint katonailag ki is zsákmányolta. Így például a régi fillérgyűjtéseket, melyek azelőtt főkép csak vallási czélokra és érdemes emberek temetése alkalmával rendeztetek, most tekintélyes férfiak — először Lúcius Scípió 568-ban, egy rendezni szándékoltnépünnep alkalmából — arra kezdték használni, hogy rendkívüli alkalmakkor a közönséget megadóztassák. Az ajándékozásokat a törvény főkép azért korlátozta (550), mert a senátorok elkezdtek e név alatt rendes adót szedni védenczeiktől. Az úri osztály ezen farka azonban mindenkifelett a comítiumok feletti uralkodásra szolgált eszközül; s a választások eredménye világosan mutatja, mily hatalmas versenytársa lett a függő tömeg már e korban a független középosztálynak. — A csőcseléknek rohamos szaporodását főkép a fővárosban, melyet e körülmény előfeltételez, különben még más is bizonyítja. A szabadon-bocsátottak emelkedő számára és jelentőségére mutatnak azon tárgyalások a községi gyűlésekben való szavazási jogok felett, melyek már az előbbi században megkezdődtek s ebben folytattattak, és a senátusnak azon, a hannibáli háboru alatt

186.

204.

hozott nevezetes határozata, mely a tisztességes szabadon-bocsátott asszonyoknak a nyilvános gyűjtésekben részt venni engedett és a szabadon-bocsátott apák törvényes gyermekeinek megengedte azon tiszteleti jelek viselését, melyek addig csak a szabadon születettek gyermekeit illették meg. A szabadon-bocsátottaknál alig lehetett különb a Rómába átköltöző hellenek és keletiek többsége is, kik ép oly letörölhetetlenül magokon viselték a nemzeti, mint amazok a jogi szolgáltság bélyegét. — De nem csak e természetes okok hatottak közre a fővárosi csőcselék felzaporodására, hanem másfelől sem a nemesség, sem a demagógia nem menthetők fel azon vád alól, hogy azt rendszeresen felnevelték, s a mi még a régi polgári szelemből benne megvolt, azt hízelkedés és még elvetendőbb eszközök segélyével lelkéből kiirtották. A választó közönség még minden rétegében becsületesebb volt, sem hogy a közvetlen választási megvesztegetést nagy mérvben alkalmazni lehetett volna; de közvetett úton a jelöltek már a legdicstelenebb módon hajhászták a szavazók kegyét. A hivatalnokok, nevezetesen az ædílek azon régi kötelessége, melynél fogva gondoskodniok kellett a gabona olcsó áráról és felügyelniök a játékokra, azzá kezdett fajúlni, a miből végre a császári kor városi csőcselékének irtóztató jelszava támadt: ingyenkenyér és örökös népünnep. Ama nagy gabnaszállítmányok, melyeket vagy a tartományi helytartók bocsátottak a római piaczi hatóság rendelkezésére, vagy melyeket gyakran magok a tartományok ingyen küldtek Rómába, hogy egyes római hivatalnokok kegyét megnyerjék, a hatodik század közepétől fogva lehetővé tették az ædílekre nézve, hogy a fővárosi polgári lakosságnak potomon adhassanak gabonát. Nem csuda, mondá Cátó, hogy a polgárság nem hallgat többé a jó tanácsra, — hiszen a

A tömeg
rendszeres
megrontása.

Gabnakiosz-
tás.

hasnak nincs füle. A népmulatságok ijesztő mérvben szaporodtak. Ötszáz éven át beérte a község egy játszóhelylyel és évenként egy népünneppel; az első született római demagóg, Gáius Flamínus, egy második népünnepet és második játszóhelyet csinált hozzá (534) *) s lehet, hogy ezen intézkedéssel, melynek irányzatát már az új ünnep neve: „plebejus játékok“ is eléggé megjelöli, vásárolt magának engedélyt a Trasiménus tó melletti ütközet megvívására. Az egyszer megkezdett úton gyorsan haladtak tovább. A Ceresnek, a plebejusság védistenségének tiszteletére tartott ünnep, ha egyáltalában újabb, mégis csak kevéssel lehet újabb a plebejus ünnepnél. Továbbá a sibyllai és marciusi jóslatok utasítása nyomán már 542-ben egy negyedik népünnepe szerveztetett Apolló, 550-ben egy ötödik a nagy anya tiszteletére, ki Phrygiából újonnan költözött át Rómába. Ezek a hannibáli háboru súlyos évei voltak — az Apolló-játékok első ünneplése alkalmával a polgárság magáról a játszóhelyről szólíttatott a zászlók alá —; Itália sajátos deisidæmoniája lázas izgatottságban volt és nem hiányoztak emberek, kik azt felhasználták arra, hogy segélyével sibyllai és profétai jóslatokat hozzanak forgalomba s magokat ezek tartalma és a mellettök való felszólalás által a tömeg kegyeibe ajánlják; alig hibáztathatjuk tehát a kormányt azért, hogy ily dolgokban engedelkeny volt azon polgárság iránt, melytől oly óriási

220.

212.

204.

*) A circus fekvése ki van mutatva. A plebejus játékok keletkezéséről nincs régi hagyomány (mert az nem az, a mit az ál Asconius mond *Orell.* 143. l.); miután azonban a flaminiusi circusban ünnepeltettek (Val. Max. 1, 7, 4) és bizonyos, hogy először 538-ban, négy évvel annak felépülése után fordulnak elő (Liv. 23, 30), ez a fentebb mondottakat eléggé bizonyítja.

266.

áldozatokat kellett követelnie. De a mit egyszer engedélyezett, az állandóan fennmaradt; sőt a játékok száma még nyugalmasabb időben (581) is szaporodott, ámbár csak egy csekélyebb népünneppel, a Flóra tiszteletére rendezett játékokkal. Ez új ünnepélyek költségeit az egyes ünnepek kiállításával megbízott hivatalnokok saját zsebökből fedezték — így a curúlis ædilek a régi népünnepen kívül még az istenek anyjának és Flórának ünnepét is, a plebejus ædilek a plebejus játékok és Ceres ünnepét, a városi prætor az apollói játékokat. Talán azzal mentették magokat önmagok előtt, hogy az új népünnepek terhéért legalább nem a közpénztár viseli; pedig a valóságban sokkal kevesebb hátránnyal járt volna a község költségvetését néhány felesleges kiadási tétellel terhelni, mint megengedni, hogy egy népmulatság kiállítása a legfőbb községi hivatal viselésére nézve tényleg mellőzhetetlen qualificációvá legyen. Ezentúl a consuli jelöltek az ezen játékokra való költsékezésben úgy versenyeztek egymással, hogy azoknak költségei végre hihetetlen magasságra emelkedtek; az pedig természetesen nem ártott a reménybeli consulnak, ha ezen, mintegy törvényes kötelezettségeken kívül még valamely önkénytes „szolgáltatással“ (*munus*), egy saját költségére rendezett vívójátékkal állt elő. Lassanként a játékok pompája lett azon mérték, mely szerint a választó közönség a consulságra törekvők érdemes voltát megítélte. A nemességnek természetesen keményen kellett fizetnie — egy tisztességes vívójáték 720,000 sesterciusba (50,000 tallér) került —; de szívesen fizetett, miután ezzel a politikai pályát a vagyontalanok előtt elzárta. A corruptió azonban nem szorítkozott a piacra, hanem már elharpódzott a táborban is. A régi polgárkatonaság boldog volt, ha harczy munkájáért némi kárpótlást és szerencsés

körülmények közt csekély győzelmi díjt hozhatott haza magával; az új hadvezérek, élökön Scípió Africánussal, már teli kézzel szórták közéje úgy a római mint a zsákmányból került pénzt — e felett veszett össze Cátó Afrikában, a Hannibál elleni utolsó hadjáratok alatt Scípióval. A második makedóniai és a kis-ázsiai háboru veteránjai már egytől-egyig vagyonos emberek gyanánt tértek haza; már a jobbak is dícsérni kezdték azon hadvezért, ki a tartományi lakosok adományait s a harczi szerzeményt nem foglalta le a maga és közvetetlen kísérete számára és kinek táborából nem egy pár ember tért vissza arannyal, hanem igen sok ember ezüsttel zsebében — hogy az ingó zsákmány is az államot illeti, azt már el kezdték feledni. Midőn Lúcius Paullus ismét a régi módon bánt el a zsákmánnyal, kis híja volt, hogy saját katonái, főkép a gazdag zsákmányra való kilátás által nagy számban hozzácsalt önkénytesek, egy néphatározat segélyével meg nem vonták a pydnai győzőtől a diadalmenet dicsőségét, melyet már pazarúl szórtak mindenkinek, a ki három ligúriai falut levert. — Hogy a polgárság hadi fegyelme és katonai szelleme mennyit szenvedett ezen átmenet alatt, melyben a háboru rablómesterséggé lett, az a Perseus elleni hadjáratokban felismerhető; s az elharapódzó gyávaság a bohózzattal határos módon nyilatkozott a csekély istriai háborúban (576), midőn egy kis csetepaté következtében, melyet a hír lavína-módra nagygyá tett, a rómaiak szárazföldi serege és hajóhada, sőt magok az otthon lévő itáliaiak is futásnak eredtek, s midőn Cátó szükségesnek látta földieinek dorgáló beszédet tartani gyávaságuk miatt. Ebben is az előkelő fiatalság járt elül. A censorok már a hannibáli háboru folyama alatt (545) szükségesnek tartották a lovag-lajstromon álló katonakötelezettek hanyagsága ellen

A katonai szellem hanyatlása.

178.

209.

180. komoly büntetésekkel fellépni. E korszak vége felé (574?) egy polgársági végzés megállapította, hogy a ki bármily községi hivatalt akar viselni, köteles legyen tíz évi katonai szolgálatot kimutatni, hogy ezzel a nemesség fiait a hadseregbe való belépésre szorítsa. — De semmi sem mutatja annyira az igazi büszkeség s az igazi becsület hanyatlását a felül és alul állóknál egyiránt, mint az ismertető jelek és címek hajhászása, melyet külső jelenségeiben eltérőleg, a dolog lényegében azonban ugyanazon módon tapasztalunk minden rendű- és rangúaknál. A diadalmenet dicsősége után úgy törte magát mindenki, hogy alig sikerült fenntartani a régi szabályt, mely a diadalmenetet csak azon rendes legfőbb hivatalnoknak engedte meg, ki a község hatalmát nyílt ütközetben növelte, a mi által különben nem ritkán a legfontosabb sikerek fő indítói elestek e megtiszteltetéstől. Már el kellett nézni, hogy azon hadvezérek, kik hiába kísértették meg vagy nem remélték a diadalmenetet a senátustól vagy polgárságtól megnyerhetni, saját szakállukra legalább az albai hegyre vonúljanak fel
231. diadalmi menetben (először 523). Már alig volt valakinek egy csetepatéja valamely ligúr vagy corsicai csapattal, melyet méltónak ne tartott volna rá, hogy jogcímén diadalmenetet kérjen. Hogy békés triumphátorok, minők például az 573. évnek consulai voltak, többé ne támadhassanak, a diadalmenet engedélyezése oly nyílt ütközet kimutatásához köttetett, mely legalább 5000 ellenségnek életébe került; de hamis hadijelentések által már e bizonyíték is kijátszatott, sőt már az előkelő házakban nem egy ellenséges fegyverzetet lehetett pompázni látni, mely semmiféle csataterről nem került oda. Míg azelőtt az egyik évbeli fővezér becsületbeli dolognak tartotta a következő évben utódjának törzskarába belépni, most már az új divatú góg
- Czímhajhászat.

elleni tüntetésnek tekintetett Cátó eljárása, ki consuláris
léte Tibérius Semprónius Longus (560) és Manius Glabrio
(563) alatt mint haditribún szolgálatba lépett. Azelőtt a
ki szolgálatot tett a községnek, egyszer mindenkorra meg-
elégedett a község köszönetével; most minden szerzett
érdem maradandó kitüntetést látszott követelni. Már a
mylæi győző (494) Gáius Duilius kieszközölte magának,
hogy midőn esténként a főváros utcáin megjelent, kivétel-
képen egy fáklyahordó és egy sípos járjon előtte. Az igen
gyakran a megtiszteltnek költségén emelt szobrok s em-
lékkövek oly közönségesekké lettek, hogy a gúnyolódók
kitüntetésnek nyilváníthatták, ha valakinek sikerült nélkü-
lök ellennie. De efféle tisztán személyes megtiszteltetések
nem soká tartattak elégségesnek. Divatba jött a győzőnek
és utódainak maradandó mellékneveket gyártani az általa
kivívott győzelmekről, s e szokásnak főkép a zamai győző
vetette meg alapját, midőn önmagát Afrika, öcscsét Ázsia,
unokatestvérét pedig Spanyolország emberének nevezte *).
A nagyok példáját követték a kicsinyek. Midőn az úri
rend nem röstellte a temetési szertartás rangosztályait meg-
állapítani és a volt censornak bíbor halotti köntöst decre-
tálni, akkor a szabadon-bocsátottaknak sem lehetett rossz
néven venni, ha ők is megkövetelték, hogy legalább
fiaikat felciziczomázhassák az irígyelt bíborszegélylyel. Az
öltöny, gyűrű és amulet-szelencze nem csak a polgárt és

194.

191.

260.

*) Az ily melléknévnek első biztos példája a Manius Valérius
Maximus 491-iki consulé, ki mint messánai győző a Messalla nevet
vette fel; hogy a 419-ki consul hasonló módon neveztetett volna Ca-
lénusnak, az nem áll. A valériusi és fábiusi nemzetségek Maximus
mellékneve nem egészen egynemű.

263.

335.

polgárnőt különböztette meg az idegentől s a rabszolgától, hanem a szabadon születettet is a volt szolgától, a szabadon születettnék fiát a szabadon-bocsátott szülők fiától, a lovag és senátor fiát a közönséges senátortól — és mindezt cselekedték oly községben, melyben minden a mi benne jó és nagy volt, a polgári egyenlőség műve volt!

A község kebelében támadt szakadást az ellenzékben is feltaláljuk. A hazafiak a parasztságra támaszkodva emelnek hangosan szót a reformokért; a demagógia a fővárosi tömegre támaszkodva lát munkájához. Ámbár e két irány teljesen el nem választható, hanem többszörösen egymásba fűződik, mégis szükséges azokat a vizsgálat alkalmával egymástól elkülöníteni.

Reformpárt.
Cátó.
234—149.

A reformpárt mintegy megtestesülten áll előttünk Marcus Porcius Cátó személyében (520—605). Cátó, a régibb, még Itáliára szorítkozó és a világalomtól idegenkedő rendszernek utolsó nevezetes államférfia, ez okból utóbb a régi szabású valódi rómaiak példányképeül szerepelt; de helyesebb lesz őt azon opposíció képviselőjének tekintenünk, melyet a római középosztály az új hellen-kosmopolitikus nemesség ellen kifejtett. Az eke szarva mellett született ifjút birtokos szomszédja, az idő irányával ellenszenvező csekély számú nemesek egyike, Lúcius Valérius Flaccus vont a politikai pályára; a becsületes patrícius a nyers sabíni parasztot épen arravaló embernek tartotta, hogy útjába álljon a kor árjának; és nem csalódott benne. Cátó, Flaccus pártfogása alatt, és régi jó szokás szerint szóval és tettel szolgálva polgártársait és az államot, kiküzdötte magának a consulságot, a diadalmenetet, sőt még a censurságot is. Tizenhét éves korában belépve a polgárör-ségbe, az egész hannibáli háborút a Trasiménus tó melletti

ütközettől a zámái csatáig végig harczolta, szolgált Marcellus és Fábius, Néro és Scípió alatt, s Tarent és Sénya mellett, Afrikában és Sardíniában, Spanyolországban és Makedóniában, egyiránt kitűnő katonának, törzstisztnak és hadvezérnek bizonyította magát. A vásártéren épen úgy megállt, mint a csatatéren. Félelmet nem ismerő s minden visszavágásra kész beszéde, nyers és találó hümora, a római jog és római viszonyok ismerete, hihetetlen mozgékonyasága és testének vas ereje, kezdetben tekintélyt szereztek neki a szomszéd városokban, utóbb pedig, midőn a főváros piaczn és cúriájában nagyobb színpadra lépett, kora legbefolyásosabb ügyvédévé és állami szónokává tettek. Azon hírt pengette, melyet Manius Cúrius, kit a római államférfiak közöl eszményképének választott, pendített meg először; egész életét arra fordította, hogy az elharapódzó sülyedésnek becsületesen, a maga módja szerint, minden irányban ellentálljon, s a kor új szellemével még nyolczvanöt éves korában is megmérkőzött a vásártéren. Szép épen nem volt — ellenségei azt állították, hogy zöld szeme és veres haja van — és nem volt nagy ember, legkevesbbé pedig messzelátó államférfi. Alapos politikai és erkölcsi korlátoltságában, folyton a régi jó idők eszményképével szeméi előtt és ajkán, önfejűen megvetett mindent a mi új volt. Önmaga iránti szigorúsága által, véleménye szerint, minden más iránt is könyörtelen szigorra és keménységre jogosítva, becsületes és tiszteletre méltó volt, de sejtelmével sem bírt oly kötelességeknek, melyek a rendőri rendszabályok és a kereskedői becsületesség határain túl feküdtek, egyiránt ellensége minden éretlenségnek és aljasságnak úgy, mint minden elegantiának és genialitásnak, és mindenek felett ellenségeinek ellensége levén, soha sem kísérté meg a bajok forrását betemetni, s egész

életén át a bajnak csak ismertető jelei, főképp pedig személyek ellen küzdött. Az uralkodó urak ugyan előkelő kicsinyléssel nézték az ősökkel nem bíró kolompot, és, nem helytelenül, azt hitték hogy sokkal messzebb látnak nálánál; de a senátusban és azon kívül tenyésző elegáns romlottság titokban mégis remegett a büszke, republikánus magatartású, agg erkölcsbíró, a hannibáli háboru sebekkel borított veteránja, a nagybefolyású senátor s a római parasztság bálványa előtt. Előkelő collegáinak rendre fejökre olvasta bűneik lajstromát, a nélkül ugyan, hogy bizonyítékok dolgában túlságos lelkiismeretességgel járt volna el, s kétségkívül különös élvezettel azoknak, kik neki személyesen útjába álltak vagy őt ingerelték. Ép oly bátran mutatta ki és rosszalta a polgárság előtt is ennek minden helytelen tettét és minden új visszaélését. Kesorú s haragos támadásai temérdek ellenséget szereztek neki s a kor leghatalmasabb nemesi cotteriaíval, főképp a Scípiókkal és Flamíniusokkal nyilvános, engesztelhetetlen viszályban élt: negyvennégyyszer emeltek nyilvánosan vádat ellene. A parasztság azonban — és ez jellemző arra nézve, mily hatalmas volt még e korban a római középosztályban azon szellem, mely a cannæi napot elviselhetővé bírta tenni — a reform tekintetekre nem hajtó előharczosát soha sem ejtette el választásaiban; sőt midőn Cátó 570-ben nemes eredetű elvtársával, Lúcius Flaccussal a censorságra törekedett és előre kijelentette, hogy ők e hivatalban a polgárságot főben és tagjaiban alaposan megtisztítani szándékoznak, a polgárság, a nemesség minden erőlködései dacára, megválasztotta a két félelmes embert, s ennek csakugyan el kellett néznie, a mint a nagy tisztító ünnep megtartatott, s ez alkalommal az afrikai Scípió öcsce a lova-

gok, a görögök megszabadítójának testvére pedig a senátorok lajstromából kitöröltetett.

Ezen a személyek ellen viselt háboru, és a kor Rendőri reform.
szellemének az igazságszolgáltatás és rendőrség segítségével való elfojtására tett gyakori kísérletek, bármily tiszteletre méltó volt is azon meggyőződés, melyből eredtek, még sem voltak egyébre képesek, mint legfeljebb arra, hogy a corruptió árját rövid időre feltartóztassák; és ha figyelemre méltó, hogy Cátó ennek daczára, vagy inkább ennek segítségével, képes volt politikai szerepét eljátszani, másfelől ép oly jellemző, hogy neki ép úgy nem sikerült az ellenpárt koryphæusait, mint ezeknek nem sikerült őt megbuktatniok, s hogy azon számadási pörök, melyeket ő és elvtársai indítottak meg a polgárság előtt, legalább a politikailag fontos esetekben egytől-egyig ép úgy nem vezettek semmi eredményre, mint nem a Cátó ellen emelt vádak. E vádaknál nem sokkal több hatással bírtak azon rendőri törvények sem, melyek e korban roppant mennyiségben hozattak, főkép a fényűzés korlátozására és a takarékos és rendes háztartási mód életbeléptetésére, s melyeknek egy részéről még szükséges lesz a nemzetgazdászati viszonyok előadásában megemlékeznünk. — Sokkal gyakorlatibbak és hasznosabbak voltak az elharapódzó hanyatlás közvetett megakasztására tett kísérletek, melyek sorában kétségkívül első helyen az új paraszttelkeknek az uradalmi jószágok földjéből való kiutaltványozása áll. E kiosztás az első és második karthágói háboru közti időben, s ismét ez utóbbinak végétől körülbelül e korszak végeig nagy számban és jelentékeny terjedelemben eszközöltetett; legfontosabb esetei a picénumi possessiók kiosztása Gáius Flamínus által 522-ben, nyolcz új tengeri gyarmat alapítása 560-ban, és mindenek felett az Apennín és Pó közti tartomány nagy-

Földkiosztás.

218.189—177.

Reformok a
hadi szolgál-
latban.

mérvű betelepítése Placentia, Cremóna, Bonónia és Aquileia latin gyarmatok, és Potentia, Pisaurum, Mutina, Parma és Luna polgárgyarmatok által 536-ban és az 565—577-ki években. Ez áldásthozó alapítások túlnyomó részét a reformpártnak tulajdoníthatjuk. Cátó és elvtársai követelték ezeket, utalva egyfelől Itália elpusztítására a hannibáli háború által s a paraszttelkek és általában a szabad itáliai lakosság számának ijesztő csökkenésére, másfelől az előkelőknek tulajdonúl és tulajdon gyanánt bírt nagyterjedelmű possessióikra a cisalpíni Galliában, Samniumban s az apúliai és bretti tartományokban; és habár a római kormány e követeléseket valószínűleg nem teljesítette oly mértékben, minőben tehetette és tennie kellett volna, még sem zárta el fülét a belátó férfi intő szava előtt. — Rokkon természetű ezzel azon indítvány, melyet Cátó a senátusban tett a végből, hogy a polgárlovasság hanyatlásának négyszáz új lovas állomás felállítása által gátot vessen. Az erre megkívántató pénzben az állampénztár nem szenvedhetett hiányt; mégis úgy látszik, hogy e javaslat hajótörést szenvedett a nemesség exclusív szellemén s azon törekvésén, melylyel azokat, kik csak lovasok voltak, nem egyszersmind lovagok, a polgárlovasságból kiszorítani igyekezett. A nehéz háborús idők azonban, melyek még a római kormányt is azon, szerencsére szerencsétlenül járt, kísérletre bírták, hogy seregeinek számára keleti szokásként a rabszolgavásáron szedjen újonczokat, kierőszakolták azon minősítvényeknek, melyek addig a polgárseregben való szolgálathoz megköveteltettek: a szabadon születettségnek és a 11,000 assnyi (300 tallér) minimális censusnak lejobb szállítását. Nem tekintve azt, hogy a 4000-től 1500 assig (115 és 43 tallér) becsült szabadon születetteket és minden szabadon-bocsátottat bevontak a hajóhad

szolgálatba, a legionárius számára a legkisebb census 4000 assra (115 tallér) szállítatott le, és szükség esetében a hajóhadi szolgálatra kötelezettek, sőt még az 1500-tól 375 assig (43 és 11 tallér) megbecsült szabadon születettek is besoroztattak a polgári gyalogságba. Ezen, valószínűleg az előbbi korszak végén, vagy a jelennek elején végbement, újítások kétségkívül ép oly kevéssé voltak párttörekvések eredményei, mint egykor a serviusi hadi reform; de annyiban mégis lényeges előnyére szolgáltak a demokratikus pártnak, a mennyiben a polgári terhek viselésével először a polgári igények, azután pedig a polgári jogok is szükségképp egyensúlyba helyezkedtek. A szegények és a szabadon-bocsátottak kezdtek számot tenni az államban, a mióta azt szolgálták; s főképp ebből támadt e kor alkotmány-módosításainak egyik legfontosabbika, a centúriák comítiumainak átalakítása, mely igen valószínűleg ugyanazon évben eszközöltetett, melyben a Sicíliáért vítt háboru véget ért (513). — Az eddig fennállott szavazási rend szerint a centúriák comítiumaiban, habár nem a birtokosok szavaztak többé kizárólag, mint Appius Claudius reformja előtt, mégis a vagyonosok voltak túlsúlyban, először a lovagok szavaztak, vagyis a patrícus - plebejus nemesség, utánok a legtöbb adót fizetők, vagyis azok, kik legalább 100,000 assnyi (2900 tallér) vagyont mutattak ki a censor előtt *); s e két osztály, ha összetartott, döntött

A centúriák reformja.

241.

*) Az eredeti római census tételeiről nehéz valami határozottat mondanunk. Később, mint tudjuk, az első osztály minimális censusának 100,000 ass vétetett, melyhez a többi négy osztály censusai (legalább körülbelül) ezen arányban állnak: $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{9}$. E tételeket azonban már Polybios és minden utóbbi író a könnyű assra (= $\frac{1}{10}$ denár) magyarázza, s úgy látszik, ehhez kell ragaszkodnunk,

el minden szavazást. A négy következő osztály adófizetőinek szavazati joga kétséges súlyú volt, azoké pedig, kiknek becsűje a legalsó osztálytétel, 11,000 ass (300 tallér), alatt állt, lényegében véve illusoriussá vált, míg a szabadon-bocsátottak kevés kivétellel épen nem bírtak szavazati joggal. Az új rendezésben a lovagság, ámbár elkülönözött osztályait megtartotta, az előszavazás jogát elvesztette, s az egy oly szavazási osztályra ruháztatott, mely az első osztályból sorshúzás útján választatott ki, továbbá a szabadon-bocsátott egyenlővé tétetett a szabadon születettel s végre az öt osztály mindenkének egyenlő számú szavazat adatott *), úgy, hogy, még ha a polgárság ön-

habár ugyanezen összegek a vocóniusi törvényre vonatkozólag nehéz assok ($= \frac{1}{4}$ denár) gyanánt vétetnek is fel (Geschichte des röm. Münzwesens 302. l.). Appius Claudius azonban, ki földbirtok helyett először 442-ben fejezte ki pénzben a census tételeit, ezek megállapításánál nem élhetett a könnyű assal, mely először 485-ben jött szokásba. Tehát vagy nehéz assokban fejezte ki ezen összegeket, s ezek utóbb a pénz-reductió alkalmával könnyűekre számíttattak át, vagy az utóbbi számokat állapította meg s ezek utóbb a pénz-reductió daczára változatlanul maradtak, mely művelet ez esetben az osztálytételeknek több mint felével való leszállítását foglalta volna magában. Mindkét feltevés ellen nyomós kifogásokat lehet tenni; mégis az első hihetőbbnek látszik, mert ily óriási lépés a demokratikus irányban sem az ötödik század végére nézve, sem egy pusztán administratív rendszabály mellékes következménye gyanánt nem valószínű, és ha megtétetett volna, aligha tűnt volna el végkép a hagyományból. Egyébiránt a 100,000 könnyű asst vagy 40,000 sesterciuszt bátran egyértékűnek tekinthetjük a talán 20 holdnyi eredeti római teljes telekkel; úgy hogy e szerint a becslés tételei általában csak a kifejezésben változtak volna meg, nem pedig érték dolgában.

*) Az öt osztálytételnek megállapítása 100,000, 75,000, 50,000, 25,000 és 11,000 assban (2900, 2175, 1450, 725 és 300 tallér) kapcsolatban azon feltevással, miszerint mindenik osztály egyenlő számú

magában egyet értett is, a többséget mégis csak a harmadik osztály szavazatai döntötték el. A centúriák e reformja képezte az alkotmány első fontos módosítását, melyet az új ellenzék a nemesség ellenében kivívott, első diadalát a tulajdonképi demokráciának. Ezáltal egyfelől a nemesség előszavazási jogának megszűnését, másfelől a választási jog egyenlőségét érte el. A nemesség azon előszavazási jogának fontosságát alig becsülhetjük elég nagyra, főkép e korban, melyben a nemesség tényleges befolyása az összes polgárságra folytonos növekedésben volt. Mert e korban még a tulajdonképi junkerség is elég hatalommal bírt arra, hogy a második consuli és második censori állomást, melyek a törvény szerint egyaránt nyitva álltak a patríciusok és plebejusok előtt, és pedig amazt e kor végéig (582), ezt még egy emberkorral tovább (623), pusztán a maga embereivel töltse be; sőt arra is, hogy a legveszélyesebb pillanatban, mely a római köztársaság életében előfordult, a cannæi ütközetet követett válság alatt, a plebejus Marcellusnak, kit mindenki a legtehetségesebb

172. 131.

szavazatokkal bírt, közel hozza azon lehetőséget, hogy a valamely magasabb, főkép az első osztályba becsült személyek összes száma nagyobb volt a reá közvetlenül következő osztályba sorozottak számánál. Ezen magában véve igen alapos kifogás azonban nem igen sokat nyom a latban, miután a censorok a szavazati osztályok elválasztásában, a mi felfogásunkból tekintve a dolgot, szerfelett meglepő önkényenl jártak el; ez esetben a felsőbb osztály legtöbb adót fizetőit alkalmasint a következő alsóbb osztályba írták be mindaddig, míg a kettőben foglalt egyének száma egyenlővé nem lett, s valószínűleg ez oka annak, miért teszik az első osztály censusát hol 100.000, hol 110.000, hol 125.000 assra. A rendszabály célja kétségkívül az volt, hogy azoknak, kik egyáltalában bírtak szavazati joggal, főkép az első három osztálynak, minőségileg egyenlő választási jogot juttasson.

tisztnek ismert el, teljesen törvényes megválasztatását a patrícius Paullus halála által megüresedett consuli hivatalra, csupán plebejus volta miatt, megsemmisítse. E mellett azonban jellemző még ezen reform lényegére is, hogy az előszavazás jogát csak a nemességtől, nem pedig a legtöbb adót fizetőktől vonta meg, hogy a lovag-centúriáktól elvett előszavazási jogot nem egy, talán sorshúzás útján az összes polgárság kebeléből kiválasztott osztályra, hanem kizárólag az első osztályra ruházta. Legalább elméletileg még mélyebben ható változás volt a választási jognak egyenlővé tétele a szegény és gazdag, a szabadon született és szabadon-bocsátott adófizetőkre nézve, úgy hogy a legtöbb adót fizetőknek a szavazatok összes számának fele helyett csak mintegy egy ötöde maradt. Azonban ez újítások egyik legfontosabbikát, gyakorlati tekintetben talán épen legfontosabbikát, a szabadon-bocsátottaknak egyenlővé tételét a szabadon születettekkel, húsz évvel

220. utóbb (534) maga a reformpárt legnevezetesebb embereinek egyike, Gáius Flamínius censor, ismét semmivé tette, s azokat a centúriákból kizárta, — mely rendszabályt Tibérius Semprónius Gracchus censor, a római forradalom

169. két indítójának apja, ötven évvel utóbb (585) az újonnan ismét betolakodó szabadon-bocsátottak ellen még élesebben ismételt. A centúriák reformjából ez után, nem tekintve annak a lovagi rend előjoga ellen intézett határozatát, megmaradt a vagyoni különbségnek politikai megszüntetése a legelső adótételnél magasabbra becsült polgárok közt, s az egyáltalán szavazásra jogosított polgárok egyenlő választási joga. Nagyjában ugyanezen módon volt már régóta minden birtokos szabad polgárnak egyenlő szavazati joga a tribusok comítiumain, míg a nembirtokosoké és a szabadon-bocsátottaké meglehetősen értéktelenné tétetett

azáltal, hogy a harminczöt negyed közül négybe szorítottak össze. Az összes eredmény tehát abban állt, hogy a centúriák comítiumai a tribusok comítiumain már érvényben álló elv szerint alakítottak át; a mit már az is ajánlatossá tett, hogy a választások, törvényjavaslatok, bűnügyi vádak és általában minden, a polgárság közreműködését igénylő ügyek egytől-egyig a tribusok comítiumai elé vitettek, a nehézkes centúriák pedig alig hivattak össze máskor, mint midőn az alkotmány értelmében szükséges, vagy legalább szokásos volt összehívásuk, hogy a censorokat, consulokat és praetorokat megválasszák és a támadó háborút elhatározzák. E reform tehát nem hozott új elvet az alkotmányba, hanem oly elvet, mely a polgárság gyűléseinek gyakorlatilag gyakoribb és fontosabb nemében már régóta irányadó volt, általános érvényűvé tett. E reformok demokratikus, de korántsem demagogikus iránya világosan kitűnik abból, hogy minden valóban forradalmi pártnak tulajdonképi támaszai: a proletárság s a szabadonbocsátottak, úgy a centúriákban, mint a tribusokban, ezután is háttérbe maradtak szorítva. Ez okból ezen, az ősgyűlésekben irányadó, szavazati rendszer megváltoztatásának gyakorlati fontosságát nem is szabad túlságos nagyra tartanunk. Az új választási törvény elvben ugyan teljessé tette a polgári egyenlőséget, de egy új, politikailag privilegiált, rendnek ezzel egyidejű keletkezését nem gátolta, s talán még lényegesen nem is nehezítette meg. Bizonyára nem csupán, kétségkívül hiányos, hagyományaink hibája, hogy e sokat megbeszéllt reformnak tényleges behatását a dolgok politikai menetére sehol ki nem mutathatjuk. Egyébiránt e reformmal, mely az egyáltalában szavazásra jogosított polgárok szavazati jogát egyenlővé tette, benső összefüggésben áll még — a mit már említettünk — a

A reform-
törekvések
eredményei.

szavazati joggal nem bíró római polgárközségek megszüntetése és fokozatos beolvadásuk a teljes polgárközségbe. A haladási párt nivelláló szelleme magával hozta a polgárság kebelén belül fennálló ellentételek kiegyenlítését, míg egyidejűleg a polgárok és nempolgárok közti szakadás mind szélesebb és mélyebb lett. — Ha összefoglaljuk, a mit e korban a reformpárt akart és kivívott, úgy találjuk, hogy kétséggel hazafiasan és erélyesen igyekezett az elharapódzó hanyatlásnak, mindenek felett a parasztság fogyásának s a régi szigorú és takarékos erkölcsök meg-lazulásának, de egyszersmind az új nemesség túlhatalmas politikai befolyásának is gátot vetni, s hogy bizonyos mértékben e czélt el is érte. De magasabb politikai czélt nem találunk törekvéseiben. A tömeg kedvetlenségének, a jobbak erkölcsi bosszankodásának ezen opposíció ugyan hozzámért és erőteljes kifejezést adott; de sem a baj forrását világosan fel nem ismerte, sem biztos terve nem volt a nagyban és egészben való javításra. Mindezen, egyébként igen tiszteletre méltó törekvéseket bizonyos gondolathiány jellemzi s a védők tisztán védelmi magatartása kevés jót jósolt a jövőre. Vajon képes lehetett volna-e az emberi leleményesség a bajt egyáltalán meggyógyítani, e kérdést bátran felelet nélkül hagyhatjuk, de e korban úgy látszik, a római reformátorok inkább jó polgárok, mintsem jó államférfiak voltak, és a régi polgárság nagy háborúját az új kosmopolitismus ellen, a magok részéről némileg ki nem elégítő eszközökkel és nyárspolgárok mód-jára viselték.

Demagogia.

Azonban, valamint a polgárság mellett e korban fel-nevekedett a csöcselék, úgy lépett már a népnek hizelgő demagogia is a tiszteletre méltó és hasznos ellenzék mellé. Már Cátó is ismeri azoknak mesterségét, kik úgy szen-

vednek a beszéllés maniájában, mint mások az ital vágyában vagy az álmokórságban; kik, ha önkényt nem kapnak, bérelnék magoknak hallgatóságot, s kiket az ember, mint a vándorló csuda-doktort, meghallgat a nélkül, hogy hallgatna rájuk, nem még hogy hozzájuk fordúlna, ha segítségére szorúl. Az öreg a maga nyers modorában rajzolja ezen, a görög piaczi fecsegők példájára keletkezett, tréfáló s élcelő, énekre és tánczra minden pillanatban kész uracsokat; az ilyen, úgy mond, mire sem használható jobban, mint hogy a menetben bohóczként mutogassa magát és szót váltson a közönséggel, mert hiszen nála egy darab kenyérért egyiránt eladó a beszéd s a hallgatás. És e demagógok csakugyan leggonoszabb ellenségei voltak a reformnak. A míg ez mindenek felett és minden irányban erkölcsi javításra törekedett, addig a demagogia inkább a kormány jogkörének megszorításán és a polgárságének kiterjesztésén dolgozott. Az első tekintetben a legfontosabb újítást a dictátorság tényleges eltörlése képezte. A Quintus Fábius és népszerű ellenfelei által 537-ben támasztott válság e kezdet óta népszerűtlen intézménynek megadta a halálos döfést. Habár a kormány ez után egyszer még (538), a cannæi ütközet közvetetlen hatása alatt, nevezett ki egy tényleges parancsnoksággal felruházott dictátort, nyugalmasabb időkben ezt többé még sem merészelhette, s miután, néha a kinevezendő személynek a polgárság általi előleges kijelölése mellett, a városi ügyek számára még néhányszor (utólszor 552-ben) neveztetett ki dictátor, e hivatal, a nélkül hogy forma szerint eltöröltetnék, tényleg kiment a szokásból. Ezzel a római alkotmány mesterségesen egymásba illesztett intézményeinek rendszeréből egy, annak sajátságos hivatalnoki collegiálissága folytán igen kívánatos kisegítő eszköz veszett el, s a kormány, melytől

A dictátor-
ság eltörlése.

217.

216.

202.

a dictátorság életbeléptetése, vagyis a consulok felfüggesztése mindig, s rendszerint a kinevezendő dictátor megválasztása is függött, legfontosabb eszközeinek egyikét elvesztette; melynek csak igen tökéletlen pótlásául szolgált az, hogy a senátus ettől fogva váratlanul kitörő lázadás vagy háboru esetében szabadságot vett magának az időszerinti legfőbb hivatalnokot mintegy dictátori hatalommal ruházni fel azon utasítás által, hogy: intézkedjék a közjó érdekében belátása szerint, s ezzel a mai statariális joghoz hasonló állapotot léptetni életbe. E mellett a népformaszerinti illetékessége úgy a hivatalnokok kinevezése dolgában, mint kormányi, közigazgatási és pénzügyi kérdésekben, aggasztó módon mind szélesebb körre terjeszkedett.

A község
papválasztása.

A papságok, nevezetesen a szakértőknek politikailag legfontosabb collégiumai, régi szokás szerint, önmagukat egészítették ki s magok nevezték ki elnökeiket, a mennyiben egyáltalán elnökökkel bírtak; s ezen intézetekre nézve, melyeknek hivatása volt az isteni dolgok ismeretét hagyományként szállítani nemzedékről nemzedékre, a szellemököknek egyedül megfelelő választási módot a cooptatio képezte. Ez okból nem nagy politikai fontosságú dolog ugyan, de jellemző a köztársasági intézmények kezdődő desorganisációjára nézve, hogy e korban (542 előtt) nem ugyan még maga a collégiumok választása, hanem már a cúriók és pontifexek elnökeinek az illető testületek kebeléből való kiszemelése a collégiumokról átszállt a községre; még pedig, igazi római formaszerinti isteni félelemből, nehogy valami baj essék, oly módon, hogy a választást a kerületek kisebb fele, tehát nem a „nép“ vitte végbe. Fontosabb volt a polgárság mind nagyobb beavatkozása a katonai kormányzat és külpolitika körébe vágó személyes és dologi kérdésekbe. Ide tartozik az, hogy a rendes törzs-

212.

A község beavatkozása a háboru és igazgatás ügyeibe.

tisztek kinevezése a hadvezérről átszállt a polgárságra, a mi már említettett; hogy Hannibál ellen az opposíció vezetői választattak fővezérekké; ide a polgárság azon alkotmány- és észellenes 537-iki végzése, mely a főparancsnokságot a népszerűtlen generalissimus és népszerű, neki a táborban úgy mint otthon opponáló, alvezére közt megosztotta; ide az oly kitűnő tisztt elleni tribúnusi nyafogás, minő Marcellus volt, a polgárság színe előtt, ügyetlen és rossz szándékú hadviselés miatt (545), mely azonban őt már mégis rákényszerítette, hogy a táborból a fővárosba menjen és katonai képességeit annak közönsége előtt bebizonyítsa; innen azon még botrányosabb kísérlet: a pydnai győzőtől a diadalmenetet a polgárság végzése segélyével megvonni; ide egy magán embernek rendkívüli consuli hatalommal történt felruházása, melyet, az igaz, maga a senátus kezdeményezett (544); ide Scípió azon veszélyes fenyegetése, hogy az afrikai fővezérséget, ha a senátustól meg nem kaphatja, a polgárság által fogja magának megadatni (549); ide egy, nagyravágyásában félbolond embernek esete, ki a kormány akarata ellenére a polgárságtól egy, minden tekintetben jogosulatlan, hadizenetet kísértett meg kicsalni a rhodosiak ellen (587); ide azon új állami jogi elv, mely szerint minden állami szerződés csak a község helybenhagyása által lesz teljes érvényűvé. A polgárság e beavatkozása a kormányzásba és parancsnokságba nagy mértékben veszélyes volt, de még sokkal veszélyesebb lett beavatkozása a község pénzügyeibe; nem csak miután minden támadás, mely a kormány azon legrégibb és legfontosabb joga ellen intéztetett, melynél fogva a községi vagyon kezelése kizárólag őt illette, alapjaiban támadta meg a senátus hatalmát, hanem, mert az ide vágó legfontosabb ügynek, a községi uradalmak

217.

209.

210.

205.

167.

A község be-
avatkozása a
pénzügybe.

kiosztásának, a polgárság ösgyűlései alá való rendelése, szükségkép megásta sírját a köztársaságnak. Az ösgyűlésnek megengedni, hogy a községi vagyomból korlátlanul decretálhasson a maga zsebébe a mennyit tetszik, nem csak helytelen dolog, hanem egyúttal a végnek kezdete; a legjobb érzelmű polgárságot is demoralizálja, s oly hatalmat ad az indítványozónak, mely semmiféle szabad alkotmányynyal meg nem fér. Bármily üdvös volt is a községi föld felosztása és habár kétszeres kárhoztatást érdemelt a senátus, midőn elmulasztá az elfoglalt tartomány önkénytes felosztása által az izgatás e legveszélyesebb eszközének élet elvenni, mégis Gáius Flamínus, midőn

232. 522-ben a polgárság előtt indítványozta a picénumi uradalmak kiosztását, a használt eszköz által kétségkívül többet ártott az államnak, mint a mi hasznot neki a czél által hajtott. Kétszáz ötven évvel előbb ugyan Spúrius Cassius ugyanazt indítványozta, de e rendszabályok, bármennyire megegyeztek is egymással, betű szerinti értelmökét véve, mégis teljesen eltérők voltak egymástól az által, hogy Cassius községi ügyet terjesztett az élő és még önmagát kormányozó község, Flamínus ellenben egy állami kérdést egy nagy állam ösgyűlése elé. Nem csak a kormány-, hanem a reformpárt is úgy a katonai, mint a köz-igazgatási és pénzügyi kormányzatot teljes joggal tekintette a senátus törvényes tulajdonának, és óvakodott a bensőleg elháríthatatlanul bomlásnak indúlt ösgyűlések formaszerinti hatalmát egész kiterjedésében felhasználni, nem hogy azt még növelte volna. Hogy az uralkodó sehol, még a legkorlátozottabb monarchiában sem játszott oly tökéletesen semmis szerepet, mint minő a souverain római népnek jutott osztályrészül, ez ugyan több tekintetben sajnálatra méltó, de a comítiumok gépezetének e korbeli

A
comítiumok
semmisége.

állapota folytán, még a reform barátainak nézete szerint is, elkerülhetetlen volt. Ez okból Cátó és elvtársai soha sem terjesztettek a polgárság elé oly kérdést, mely a tulajdonképi kormányzás körébe vágott, és az általok követelt politikai vagy pénzügyi rendszabályokat, mint például a Karthágó elleni hadizenést s a szántóföld kiosztását, soha sem vitték keresztül sem közvetve sem közvetlenül a polgárság végzése útján. Lett légyen bár rossz a senátus kormányzása, az ösgyűlések még sem kormányozhattak. Nem mintha rossz akaratú többség uralkodott volna bennök; sőt inkább a comítiumok egy tekintélyes ember szavára, a becsület hangos és a szükség még hangosabb szózatára rendszerint még hallgattak, s ez még elejét vette a legnagyobb bajoknak és aljasságoknak, — azon polgárság, melynek Marcellus számot adott tetteiről, lealázó módon megbuktatta a vádlót s a vádlottat a következő évre consullá választotta; e gyűlés a Philippos elleni háboru szükségéről is meggyőzte magát, ez fejezte be a Perseus elleni háborút Paullus megválasztása által, s adta meg neki a jól megérdemelt diadalmenetet. De az ily választások és az ily határozatok már csak rendkívüli felbuzdulás művei voltak; a tömeg rendszerint vakon engedett az első benyomásnak, s végzéseiben az oktalanság döntött és a véletlen. — Az államban úgy, mint minden szerves testben, az oly organum, mely hatását elvesztette, már ennél fogva egyszersmind káros is; és a souverain népgyűlés semmisége is nem csekély veszélyt rejtett magában. A senátusnak minden kisebbsége a többség ellenében, az alkotmány szerint, ügyét a comítiumokhoz felebbezhette. Minden embernek, ki értett azon könnyű mesterséghez, mikép kell az éretlen füleknek predikálni

A kormány-
zásban beállt
zavar.

vagy azokat pénzzel megnyitni, kezébe volt adva az eszköz, melylyel valamely állomásba juthatott, vagy valamely végzést kieszközölhetett, melynek a hivatalnokok úgy mint a kormány, forma szerint kötelesek voltak engedelmessékedni. Így támadtak azon polgár-hadvezérek, kik a kocsmában az asztalra rajzolták le hadi terveiket és velők született katonai lángeszöknél fogva szánakozva nézték le a hivatásszerű katonáskodást; így támadtak azon törzstisztek, kik parancsnokságukat a fővárosi hivatal-vadászat útján szerezték, s kiket, midőn kenyértörésre került a dolog, előbb tömegesen szélnek kellett bocsátani, és innen eredtek a Trasiménus tó s a Cannæ mellett vívott ütközetek, és a Perseus elleni szégyenletes hadviselés. E kiszámíthatatlan polgársági végzések minden lépten nyomon megzavarták a kormányt és megakasztották működésében, és könnyen megmagyarázhatólag leginkább épen akkor, midőn leginkább igaza volt. — De ezen, a demagogiából keletkezett veszélyek közt a kormánynak s magának a községnek is gyengítése még a kisebbik volt. Az egyes nagyravágyók pártos hatalma még közvetetlenebbül emelte fel fejét a polgárság alkotmányos jogainak védszárnyai alatt. A mi formailag az államban létező legfőbb tekintély akarata gyanánt szerepelt, az a valóságban igen gyakran nem volt egyéb, mint az indítványozónak személyes tetszése; s mivé kellett lennie az oly államnak, melyben a háboru és béke, a hadvezérek s tisztek kinevezése és letétele, a közpénztár és a közvagyon a tömegnek és esetleges vezetőinek szeszélyétől függött? A zivatar még nem tört ki; de a felhők mind sűrűbb gomolyokban tornyosultak egymás fölé s koronként már egyes mennydörgések remegtették meg a tikkadt levegőt. E mellett a látszólag legellentétesebb irányok legszélsőbb pontjaikon, úgy céljaik, mint eszközeik tekintetében,

aggasztó módon összetalálkoztak. A családi politika és a demagógia egyformán s egyenlően veszélyes módon versengtek egymással a népvédencségben s a tömeg cultusában. A következő nemzedék államférfiainak felfogása szerint Gáius Flamínius volt azon iránynak kezdeményezője, mely a gracchusi reformokra és — tegyük hozzá — a későbbi demokratiko-monarchikus forradalomra vezetett. De Publius Scípió is, ámbár hangadó szerepet játszott a gög, czímhajhászat és a nemesség védencség-csinálása mezején, a maga személyes és majdnem dynastikus politikájában a senátus ellenében szintén a tömegre támaszkodott, melyet nem csak egyéniségének varázsával meghódított, hanem gabnaküldeményeivel egyúttal megvesztegetett, a légiókra, melyeknek hajlamát helyes és helytelen eszközökkel szerezte meg magának, és mindenek felett a tőle személyesen függő fő- és alrendű cliensekre — csak azon ábrándos homály, melyen e nevezetes embernek úgy varázsa mint gyöngesége nagy részben alapszik, volt oka, hogy soha sem, vagy legalább teljesen nem, ébredt fel azon álomból: hogy nem egyéb, és nem akar egyéb lenni, mint Rómának első polgára. — A reform lehetőségét állítani ép oly mérész dolog volna, mint tagadni; annyi azonban bizonyos, hogy az államnak gyökeres javítása főben és tagokban sürgetően szükséges volt, és hogy komolyan egy oldalról sem kísértetett meg. A részletekben ugyan tett holmit úgy a senátus, mint a polgárság oppositíója. Mindkettőnek többsége még jó érzelmű volt s kezet nyújtott egymásnak azon szakadáson keresztül, mely a pártokat elválasztotta, hogy a legveszélyesebb bajoknak közös erővel elejét vegye. Miután azonban a bajok forrásait be nem temették, keveset használhattak ama jobbak, kik aggódva lesték a dagadó ár zajlását s töltéseken és zsilipeken dol-

goztak, hogy ártalmatlanná tehessék. Ezek, midőn szintén beérték palliatív szerekkel, s még ezeket is, és pedig épen a legfontosabbakat, mint az igazságszolgáltatás javítását és az uradalmi földek felosztását, nem alkalmazták a kellő időben és a kellő mértékben, szintén közreműködtek a jövő nemzedékek rossz sorsának előkészítésére. Miután nem szántották fel a földet még idejekorán, még azok is csak gazt vetettek belé, kik azt nem akarták. Ama későbbi nemzedékek, melyek a forradalom viharait átélték, a hannibáli háboru utáni korszakot Róma aranykorának s Cátót a római államférfi mintaképének tekintették. De a valóságban ez a vihar előtti szélcsendnek s a középszerűségeknek korszaka volt, hasonló a Walpole kormány korához Angliában; és Rómának nem akadt Chathamje, ki a nemzet megakadt vérkeringését képes lett volna újra megindítani. Bárhová tekintünk, repedéseket és hasadásokat látunk a régi épületen; látjuk a munkásokat, a mint hol azok tartozásában hol megtágításában törik magokat; de nyomára sem találunk a komoly átalakítás vagy újjáépítés előkészületeinek, s nem az a kérdés többé, ha fog-e, hanem csak az, hogy mikor fog az épület összedőlni. Róma történetének nincs korszaka, melyben alkotmánya formailag oly változatlan maradt volna, mint a sicíliai háborútól a harmadik makedóniai háborúig s ezentúl még egy nemzedékig tartott korban; de az alkotmány stabilismusa itt úgy mint mindenütt, nem az állam épségének, hanem elbetegedésének jele s a bekövetkezendő forradalom előhírnöke volt.

XII. FEJEZET.

Talaj- és pénzgazdaság.

Valamint a város hatodik századával lesz először annak némikép pragmatikailag összefüggő történelme lehetőségé, azonképen domborodnak ki e korban először határozottabban és szembeötlőbben gazdasági viszonyai is. Először is a nagygazdaság úgy a mezőgazdaszat mint a pénzügy mezején először e korban jut megállapodásra a maga későbbi modorában és kiterjedésében, a nélkül hogy szigorúan el lehetne különíteni azt, a mi benne régibb szokáson, a mi a korábban civilizált nemzetek, főképen a phoeníciiaiak talaj- és pénzgazdaságának utánzásán, s azt, a mi a nemzet tőkéinek és értelmi erejének emelkedésén alapszik. Hogy helyesebb betekintést nyerhessünk Róma belső történetébe, helyén lesz e gazdasági viszonyokat itt összefoglalva előadni.

Római gazdaság.

A talajgazdaság *) vagy jószág- vagy legelő- vagy

*) Hogy egyébiránt helyes fogalmat nyerjünk a régi Itáliáról, meg kell emlékeznünk arról, mily nagy változásokra vezetett az újabb kultúra e téren is. A gabnafajok közül a rozs az ókorban nem termeltetett, s a császári kor bámulva nézte a németeket, kik

kisgazdaság, melyek közül az elsőnek igen világos képét találjuk Cátó leírásában.

Jószág - gaz-
daság.
A jószág ter-
jedelme.

A római falusi jószágok, nagyobb földbirtokoknak tekintve, kivétel nélkül csekély kiterjedésűek voltak. Az, melyet Cátó ír le, 240 holdra terjedt; igen szokásos mértéket képezett a 200 holdas úgynevezett centúria. A hol

a zabból, melyet Rómában csak gazként ismertek, kását készítettek. A rizs Itáliában először a tizenötödik század végén, a tengeri először a tizenhetediknek elején termeltetett. A burgonya és paradicsom-alma Amerikából hozatott Európába; az articsóka, úgy látszik, nem egyéb, mint a rómaiak előtt ismeretes articsókának egy, mivelés folytán keletkezett válfaja, de a maga sajátosságában mégis újabb keltűnek látszik. Ellenben a mandula vagy a „görög dió“, a baraczk, azaz a „perzsa“ vagy „lágú dió“ (*nux mollusca*), bár Itáliában eredetileg idegenek, mégis már legalább százötven évvel Krisztus előtt előfordultak. A datolyapálma, mely Itáliába Görögországból, Görögországba pedig a keletről vitetett be, és élő bizonyítványa azon ősrégi kereskedelmi-vallási forgalomnak, melyben a nyugot a kelettel állt, Itáliában már három századdal Krisztus előtt termeltetett (Lív. 10, 47; Pallad. 5, 5, 2. 11, 12, 1), nem gyümölcse kedvéért (Plin. *h. n.* 13, 4, 26), hanem úgy mint mai nap, dísznövény gyanánt, és hogy leveleivel a nyilvános ünnepélyeket ellássa. Újabb a cseresznye, vagyis a fekete tenger melléki Kerasus gyümölcse, melyet csak Ciceró korában kezdtek Itáliában ültetni, ámbár a vad cseresznyefa benne honos; és talán még újabb a kajszibaraczk vagyis az „arméniai szilva“. A citromfa Itáliában csak a későbbi császári korban műveltetett, sőt a narancsfát csakis a mórok vitték belé a 12. vagy 13. században, valamint az aloe (*Agave americana*) csak a 16. században vitetett be Amerikából. A gyapotot Európában az arabok termelték először. A bivalent és a selyembogárt is csak az új Itália ismeri, a régi nem. — A mint látjuk, a régi korban hiányzó termények épen azok, melyeket mindenkinek felett „olaszoknak“ szoktunk tekinteni; és ha a mai Németországot, ahhoz hasonlítva, melyben Cæsar járt, déli országnak nevezhetjük, úgy Itália is azóta nem-kevesebbé változott „délibb“ országgá.

a fáradságos szőlőművelés űzetett, ott a gazdasági egység még kisebbé tétetett; Cátó ily esetben 100 holdnyi területet vesz fel. A ki több tőkét akart a mezőgazdaságba fektetni, nem nagyobbította meg jószágát, hanem több külön jószágot szerzett; a mint hogy már az occupationális birtoknak 500 holdas maximuma két vagy három falusi jószágot magában foglalónak tekintetett. — Az örök-bérbeadás jogilag lehetetlen volt és csak a községi földek-nél fordult elő, ennek surrogátuma gyanánt, az egy emberkorra való bérbeadás. A rövidebb időre szóló bérlet, akár úgy hogy a bér pénzben fizetessék, akár úgy, hogy a bérlő viseljen minden kezelési költséget s ezért a termésnek bizonyos részét, rendszerint valószínűleg felét *) kapja, nem volt ismeretlen dolog, de kivétel és kisegítő eszköz maradt; ez okból tulajdonképi bérlő osztály Itáliában nem keletkezett **). A tulajdonos e szerint maga vezette jó-

A gazdaság
vezetése.

*) Cátó szerint (*de r. r.* 137. v. ö. 16.), a rész-bérletnél a jószág nyers jövedelme, az ekevonó barmok számára szükséges takarmány levonása után a bérbeadó és bérlő (*colonus partiaris*) közt, a köztök megállapított részek szerint osztatott fel. Hogy a két rész rendszerint egyenlő volt, azt a francia *bail à cheptel*-nek, valamint a hasonló olaszországi felerészre való bérletnek analógiájából, és abból sejthetjük, hogy más hányadfelosztásnak semmi nyomára nem akadunk. Mert helytelenül vonatkoztatták ide a *politor*-t, mely az ötödik magot, vagy, ha a termés cséplés előtt osztatott fel, a hatodik kalászt egészen a kilenczedikig jelentette (Cátó 136. v. ö. 5.); ezen társasági szerződés útján nem a részletre bérlő, hanem az aratás idejére felfogadott munkás kapta ki a maga nap-számát.

**) Még a jognak sincs erre alkalmazható illő formája; mert hogy a bérleti szerződés a házbérnél fejlődött ki, a telekbérletre pedig csak átvitetett, azt igen világosan mutatja azon tétel, mely igen jól illik a házbérre, de nem a földbérletre, hogy t. i. a fizetett

A gazdaság
tárgyai.

szágainak kezelését; azonban nem gazdálkodott rajta maga, hanem csak koronként megjelent a jószágon, hogy a gazdasági tervet megállapítsa, végrehajtása felett felügyeljen és embereit megszámloltassa, miáltal lehetővé lett egyfelől egyidejűleg több jószágot művelnie, másfelől idejét, a körülményekhez képest az állam ügyeinek szentelnie. — A gabnafajok közül főképp a tönköly és a búza, de az árpa és köles is termeltettek; ezenkívül répa, retek, foghagyma, mák, és, főképp takarmányúl csillagfű, bab, borsó, here és más takarmánynövények. Rendszerint őszi vetettek, tavaszra csak kivételképp. Sok történt a földek öntözése s a vizek lecsapolása körül, és például a vak árkok segélyével való alagsövezés már jókor szokásban volt. Széna-termő rétekben sem volt hiány s ezek már Cátó korában gyakran mesterségesen öntöztettek. A gabonával és füvekkel egyenlő, ha nem még nagyobb gazdasági jelentőségű volt az olajfa és a szőlő, melyek közül amaz a vetés közt, ez önállóan, saját szőlőkben termeltetett *). A füge-,

bérnek szükségképp pénzben kell állania; minek következtében a termés bizonyos hányada fejében való kibérlés a rómaiaknál azon jogviszonyok közé tartozik, melyek a gyakorlati életben előfordultak, de a jogi elméletek körén túlestek. Tulajdonképi jelentőségre a bérlés csak akkor vergődött, midőn a római tőkepenzesek elkezdtek nagy terjedelmű tengeren-túli birtokokat szerezni; s ekkor megtudták becsülni, ha az időre való bérlés több nemzedéken át fennállt (Colum. 1, 7, 3).

*) Hogy a szőlőtők közt gabona nem, legfeljebb az árnyékban könnyen tenyésző takarmánynövények termesztettek, az Cátóból (33, v. ö. 137) kiviláglik; s ez okból Columella (3, 3) is a szőlőnél nem vesz fel más mellékes jövedelmet, mint az ültetni való ág eladási árát. A faültetvény (*arbustum*) azonban úgy bevettetik, mint bármely gabnás föld (Colum. 2, 9, 6). A szőlő közé csak ott vetnek gabonát is, a hol az élőfákon termeltetik.

alma-, körte- és más gyümölcsfák szintén tenyésztettek, valamint, részint favágásra, részint alomúl és takarmányúl használható lombjaikért a szilfa, nyárfa s más lombos fák és bokrok. Ellenben a baromtenyésztés az itáliaiaknál, kik rendszerint vegetabiliákkal, húséttel pedig csak kivételkép, s ez esetben is majdnem csupán disznó- és bárányhússal éltek, sokkal csekélyebb szerepet játszott, mint mai gazdaságunkban. Habár a földművelés és a baromtenyésztés közti gazdasági összefüggést és nevezetesen a trágyatermelés fontosságát felismerték, mégis a föld- és baromgazdaság mai összekötése ismeretlen dolog volt az ókorban. A nagy marhából csak annyit tartottak, a mennyi a föld megművelésére szükséges volt, és azt nem tulajdon legelőkön, hanem nyárban mindig, és többnyire télben is, istállóban táplálták. A juhok ellenben, melyek közül Cátó 100 darabot számít 240 holdra, kihajtottak az ugarlegelőre; a tulajdonos azonban a téli legelőt gyakran inkább bérbe adta valamely nagy nyájbirtokosnak, vagy pedig a maga juhnyáját adta át egy rész fejében bérlőnek, ki neki bérül bizonyos számú bárányt és bizonyos mennyiségű sajtot és tejet fizetett. A sertést — Cátó tíz ólat számít a nagyobb jószágra —, tyúkot, galambot az udvarban tartották és a szükséghez képest hizlalták, és a hol alkalom volt rá, egy kis nyúl-tenyésztőt és halastót is készítettek, — szerény kezdetéül az utóbb oly megmérhetetlen kiterjedésűvé vált vad- és haltenyésztésnek. — A mezei munkát ökrökkel végezték, melyek az ekevonásra, és szamarakkal, melyek főkép a trágyahordásra és a malom hajtására használtattak; s ezeken kívül, úgy látszik, a gazda számára még egy lovat is tartottak. Ezen állatokat nem a jószágon nevelték fel, hanem vásárolták; és legalább az ökrök és lovak rendszerint kibéreltettek. Cátó a 100

A gazdálkodás eszközei.
Barmok.

Mezei rab-
szolgák.

holdas jószágra egy, a 240 holdasra három pár jármos ökröt számít, egy újabb mezei gazda Saserna 200 holdra két párt; számár, Cátó szerint, a kisebb jószágon három, a nagyobbban négy kellett. — Az emberi munkát rendszerint rabszolgák végezték. A mezei rabszolgák (*familia rustica*) élén a majoros (*vilicus*, innen *villa*) állt, a ki bevesz és kiád, ad és vesz, az úr utasításait átveszi s ennek távollétében rendelkezik és büntet. Alája rendelve a majorosné (*vilica*), ki a házról, konyháról és éléskamráról, a tyúkudvarról és galambdúczról gondoskodik; egy csomó szántó (*bubulci*) és közönséges szolga, egy számárhajtsár, egy kondás és, a hol juhnyáj volt, egy birkapásztor. Számuk természetesen a gazdálkodási módhoz képest különböző volt. Egy faültetvények nélküli 200 holdas szántóföld-jószágra két szántót és hat szolgát, egy hasonlóra, melyen faültetvények is vannak, két szántót és kilencz szolgát, egy 240 holdas, olajfaültetvénynyel és juhnyájjal ellátott jószágra három szántót, öt szolgát és három pásztort számítottak. A szőlő természetesen több munkaerőt igényelt: egy 100 holdas szőlőültetvénynyel bíró jószágra egy szántó, tizenegy szolga és két pásztor esik. A majorosnak állása természetesen szabadabb volt, mint a többi szolgáké; a Mágó-féle könyvek tanácsolták az úrnak, hogy engedje meg neki a házasságot, gyermeknemzést és saját pénztár tartását, Cátó pedig, hogy házassítsa össze a majorosnővel; s valószínűleg csak neki volt rá kilátása, hogy jó magaviselete jutalmául urától megkapja a szabadságot. Egyebekben valamennyien egy közös háztartást képeztek. A szolgák, úgy mint a nagy marha, nem a jószágon neveltettek fel, hanem munkaképes korukban a rabszolgavásáron vétettek, és ha öregség vagy betegség által munkaképtelenné lettek, más kimustrált dolgokkal együtt

gyakran ismét a piacra vitettek *). A gazdasági épület (*villa rustica*) istállóul szolgált a marhának, raktárul a termésnek s egyúttal lakásul a majorosnak úgy mint a szolgálknak; míg az úr számára a jószágon gyakran külön falusi lak (*villa urbana*) építtetett. Minden rabszolga, maga a majoros is, az életre szükségeseket urának költségére bizonyos határnapokon és meghatározott mennyiségben kapta kézbe, a mivel azután be kellett érnie; így a ruhát és lábbelit, mely a piacon vásároltatott, s melynek a ki kapta, maga csak jó karban tartásáról gondoskodott; így havonként bizonyos mennyiségű búzát, melyet mindenik maga volt kénytelen megőrölni, továbbá sót, főzeléket, olajbogyót vagy sóshalat, bort és olajat. A tárgyak mennyiségét a munka határozta meg, minél fogva például a majoros, ki könnyebb munkát végzett a szolgálknál, kevesebbet is kapott náloknál. Minden sütés és főzés a majorosnő dolga volt és mindnyájan együtt ettek és ugyanazt. A rabszolgák rendszerint nem fűzetek bilincsre, a ki azonban büntetésre tett érdemet, vagy a kinél szökési kí-

*) Mágó vagy fordítója (Varrónál r. r. 1, 17, 3) tanácsolja a gazdának, hogy a szolgát ne nevelje, hanem legalább 22 éves korában vásárolja; és habár nem mondja ki egyenesen, hasonló eljárásra kellett Cátónak is gondolnia, a mint ezt mintagazdaságának személy-állománya világosan bizonyítja. A vén és beteg rabszolgák eladását Cátó (2) nyíltan tanácsolja. A rabszolga-nevelés, a mint azt Columella (1, 8) leírja, oly formán, hogy az oly nőrabszolga, kinek három fia van, a munka alól felmentetik, sőt a négy fiu anyja szabadon bocsáttatik, kétségkívül inkább önálló üzérkedés volt, mintsem része a szabályszerű jószággazdaságnak; valamint ilyen azon, maga Cátó által is gyakorolt üzlet: rabszolgákat vásárolni és betanítván őket, ismét eladni (Plutarch *Cat. mai.* 21). Az ugyanott említett jellemző adóztatás alkalmasint a tulajdonképi cselédségre vonatkozik (*familia urbana*).

sérlettől kellett tartani, az bilincsben küldetett a munkára és éjjelre a rabszolgák börtönébe záratott *) A jószág rendesen beírte e mezei rabszolgákkal; szükség esetében azonban a szomszédok úgy segítettek egymáson, hogy rabszolgáikat napszám fejében kölcsönösen átengedték egymásnak. Idegen munkások különben rendszerint nem alkalmaztattak, kivéven igen egészségtelen vidékeken, hol előnyösnek bizonyult kevés rabszolgát tartani s helyettök bérelt embereket használni, és a learatott gabna betakarítására, mire az állandó munkaerők sehol nem voltak elég-ségesek. A gabna- és szénaaratásra bérelt aratók fogadtattak, kik bér fejében gyakran abból, a mit betakarított-

Idegen mun-
kások.

*) Ezen megszorítással a rabszolgák, sőt még a ház fainak lánczra fűzése (Dionys. 2, 26) is ősrégi szokás; és e szerint Cátónál is kivételkép szerepelnek a lánczra vert mezei munkások, kiknek, miután magok nem örölhetik meg a búzát, e helyett kenyeret kell adni (56). A rabszolgák lánczra verése még a császári korban is kivétel nélkül csak büntetésként fordul elő, melyet véglegesen az úr, ideiglenesen a majoros, ró az illetőre (Colum. 1, 8; Gai. 1. 13; Ulp. 1, 11). Ha ennek daczára későbbi korban a földnek bilincsre fűzött rabszolgák általi művelése külön gazdálkodási rendszerként szerepel, és ha a munkakényszerítő (*ergastulum*), azaz egy sok, de keskeny és a földről kézzel el nem érhető ablakkal (Colum. 1, 6) ellátott pinczehelyiség szükséges kiegészítő részévé lesz a gazdasági háznak, az abban leli magyarázatát, hogy a mezei rabszolgák sorsa terhesebb volt a többiekénél, s ez okból olyanokul leginkább azon rabszolgák használtattak, kik valami vétket követtek el, vagy elkövetni látszóttak. Ezzel nem akarjuk tagadni, hogy kegyetlen urak gyakran minden ok nélkül is lánczra fűzték szolgáltaikat, és ez világosan kitűnik abból is, hogy a jogi könyvek a gonosztevő-rabszolgákat sujtó hátrányokkal nem a lánczra verteket, hanem a büntetésből lánczra verteket terhelik. Épen így állt a dolog a bélyegzéssel is; tulajdonkép büntetésnek kellett lennie, de azért gyakran az egész csoport megbélyegeztetett (Diodor 35, 5; Bernays Phokylides XXXI. 1.).

tak, a hatodik kévét egészen a kilenczedikig, vagy, ha egyúttal csépeltek is, az ötödik magot kapták — így például Umbriából évenként temérdek munkás ment Rieti völgyébe, s itt segített a termést betakarítani. A szőlő- és olajbogyó-szüret, rendszerint egyesség útján, kiadatott egy vállalkozónak, ki a maga emberei, bérelt szabadok, sőt idegenek, vagy saját rabszolgái által, néhány a földbirtokos által megbízott embernek felügyelete alatt a szüretelést és sajtolást elvégezte, s a termést az úrnak átszolgáltatta *); sőt a földbirtokos igen gyakran a termést még lábon vagy a fa ágán eladta s a vevőre bízta annak bekatarítását. — Ezen egész gazdálkodást a tőke uralmának kíméletlen ki- E gazdaság szelleme. zárólagossága hatja át. A szolga egy fokon áll a marhával; a jó lánczos kutyának, úgymond egy római mezei gazda, nem kell túlzottan barátságosnak lennie „rabszolgatársai” iránt. A szolgát úgy mint az ökröt, kellőkép etetik, a míg dolgozni bír, mert nem volna érdekében a gazdaságnak őket koplaltatni; de ha munkaképtelenekké lesznek, eladatnak, mint a kicsorbult ekevas, mert szintén nem állna a gazdaságnak érdekében őket megtartani. A régibb korban vallási tekintetek e téren is mérséklőleg hatottak, s úgy a szolgát, mint az ekevonó bikát a köteles ünnepi és pihenő napokon **) felmentették a munka

*) A borszüretéről Cató ezt nyíltan nem mondja, de mondja Varró (1, 17), s ez a dolog természetéből következik is. Gazdászati szempontból hiba lett volna a mezei rabszolgák számát az aratási munkához képest állapítani meg, és ha ez ennek daczára megtörtént volna, legkevesebbé ádták volna el a szőlőt még tövön, a mi pedig gyakran előfordult (Cató 147).

*) Columella (2, 12, 9) egy évre átlag 45. esős és ünnepnapot számít; s ezzel megegyezik az, hogy Tertullian szerint (*de idolol.* 14)

alól; Cátónak és elvtársainak szellemét mi sem jellemzi találóbban, mint azon mód, melyen az ünnepnap megtartását a szó betűszerinti értelmében mindenkinek lelkére kötötték, a dolog lényegében pedig kijátszották, mert azt tanácsolták, hogy az ekét e napokon pihentetni kell, más, nyíltan be nem tiltott munkákkal azonban e napokon is szakadatlanul foglalkoztatni kell a rabszolgákat. Elvből nem engedtek ezeknek szabad mozgást semmi irányban, — a rabszolgának, így hangzik Cátó bölcs mondásainak egyike, vagy dolgoznia vagy aludnia kell, — azt pedig soha meg sem kísértették, mikép lehetne a szolgákat emberi viszonyok által a jószághoz vagy urokhöz kötni. A jog betűje a maga leplezetlen gazságában uralkodott s a rómaiak nem ringatták magokat csalódásokban ezen állapot következményei felett. „A hány rabszolga, annyi ellenség“ tartja egy római közmondás. Gazdasági elv volt a rabszolgák közti viszálykodást inkább táplálni, mintsem elfojtani; ugyanezen értelemben intették már Plátó és Aristoteles, és nem kevesebbé a mezei gazdák orákuluma, a karthágói Mágó a földbirtokosokat, hogy egy nemzetiségű rabszolgákat együtt ne tartsanak, nehogy alkalmat nyújtsanak földművelő-szövetkezések, sőt talán összeesküvések keletkezésére. A földesúr, mint már említettük, ép úgy uralkodott a maga rabszolgái, mint a római község az alatt-

a pogány ünnepnapok száma nem éri utól még a keresztyén örömidőnek húsvéttól pünköstig terjedő ötven napját sem. Ehhez járul még a télközépi pihenő idő az őszi vetés bevégeztése után, melyet Columella harmincz napra tesz. Ez időbe esett kétséggkívül mindig a változó „vetési ünnep“ (*feriæ sementivæ*; v. ö. Ovid. fast. 1, 661). E pihenő hónapot nem szabad az aratási (Plin. ep. 8, 21, 2 és egyebütt) és szüreti törvénytelenekkel összetévesztenünk.

valók felett „a római nép falusi jószágain“, a provinciákban; és a világ azt tapasztalta, hogy az uralkodó állam a maga kormányrendszerét a rabszolgatartás rendszerének képére teremtette. Ha különben képesek vagyunk a gondolkodásnak azon, irígylésre alig méltó, magaslatára felemelkedni, melyen a gazdaságban a benne rejlő tőkén kívül semmi egyebet számba nem veszünk, akkor a római jószággazdaságtól a következetesség, tevékenység, pontosság, takarékoság és soliditás érdemét meg nem tagadhatjuk. A derekas, gyakorlatias földművelő a majorosnak Cátó által festett rajzában úgy áll előttünk, a milyennek lennie kell, mint a ki első az udvaron s utolsó az ágyban, szigorú maga és emberei iránt, s mindenek felett féken bírja tartani a majorosnőt, de a munkásokat s a marhákat, főkép az ekevonó bikát, jól ellátja; ki sokszor és minden munkára maga is ráteszi kezét, de soha sem fárasztja ki magát a munkában mint a szolga; a ki mindig otthon van, nem ad s nem vesz kölcsön, nem vendégeskedik, saját házi és mezei isteneinek tiszteletén kívül más istenekével nem törődik és mint telivér rabszolga minden közlekedést úgy az istenekkel, mint az emberekkel, urára bíz; és a ki végre és pedig mindenek felett, alázatosan jelenik meg előtte s a tőle kapott utasításokat híven és egyszerűen megfogadja, a nélkül, hogy kelletinél többet vagy kevesebbet gondolkoznék. Az rossz gazda, olvassuk másutt, a ki olyat vásárol, a mit jószágán tenyészthet; rossz háziatya, ki nappal teszi azt, a mit a lámpa világánál is elvégezhetne, kivéven ha rossz az idő; még rosszabb, a ki hétköznapi teszi azt, a mit ünnepnapon is megtehetne; valamennyi közt pedig a legrosszabb az, ki jó időben nem a szabadban, hanem otthon dolgoztat. A trágya iránti jellemző lelkesülés sem hiányzik; és kétségkívül arany tanács

az, hogy a gazdának a föld nem síkálásra és söprésre, hanem vetésre és aratásra való, hogy tehát a gazda először ültessen szőlőt és olajfát és csak azután építsen magának falusi lakot, s ezt se igen fiatal korában. E gazdálkodási mód természetesen némileg parasztos jellegű s benne az okok és okozatok észszerű kifürkészésének helyét egytől-egyig az ismeretes parasztos tapasztalás elvei foglalják el; de azért látható a törekvés mások tapasztalatainak és külföldi terményeknek meghonosítására is, a mint már a gyümölcsfa-fajoknak Cátó által készített lajstromában is találunk görög, afrikai és spanyol fajokra.

Parasztgaz-
daság.

A parasztgazdaság a földbirtokosétól főkép csak kisebb arányai által különbözött. Itt maga a tulajdonos és gyermekei a rabszolgákkal együtt vagy ezek helyett dolgoztak. A marhaállomány száma leapadt, s a hol a jószág már nem bírta az ekének és fogatának költségeit fedezni, a kapa lépett ennek helyébe. Az olaj- és szőlőtermelés itt háttérbe szorúl vagy egészen elesik. — Róma, vagy más valamely nagyobb eladópiacz közelében gondosan öntözött virág- és zöldségkertek is voltak, körülbelül affélék, minőket ma Nápoly vidékén látunk, és ezek gazdagon jövedelmeztek.

Legelőgaz-
daság.

A legelőgazdaság sokkal inkább üzertett nagyban, mint a földművelés. A legelő-jószágnak (*saltus*) minden esetben sokkal nagyobb terjedelműnek kellett lennie, mint a szántóföldes jószágnak — legalább 800 hold számíttatott reá — és a végtelenig volt terjeszthető, még pedig előnyösen az üzletre nézve. Itália égalji viszonyai alatt a hegyekben levő nyári legelő s a síkon fekvő téli legelő egymást kölcsönösen kiegészítik; és úgy mint most és legnagyobb részben alkalmasint ugyanazon úton, a nyájak már e korban is Apúliából tavasszal Samniumba és ősszel ismét

vissza Apúliába hajtottak. A téli legeltetésre azonban, mint már említettett, nem csupa különös legelő, hanem részben az ugarlegelő szolgált. Lovat, marhát, szamarat, öszvért tenyésztettek, főkép hogy a földbirtokosokat, teher szállítókat, katonákat és másokat a szükséges barmokkal ellássák; s voltak sertéscsordák és kecskenyájak is. A gyapjuszövetek viselésének majdnem kizáró divatja folytán sokkal önállóbban és sokkal magasabb fokra fejlődött a juhtenyésztés. Rabszolgák által kezeltetett és nagyjában véve hasonlóan a jószágkezeléshez, úgy hogy a majoros helyébe a marhamester (*magister pecoris*) lépett. A pásztor-rabszolgák nyáron át alig jutottak fedél alá, hanem, gyakran több mérföldnyi távolságra minden emberi lakástól, kerítések és sövények közt tanyáztak; a dolog természetében rejlett tehát, hogy ilyenekül a legerősebb emberek választattak ki, lovat és fegyvert kaptak, és hogy sokkal szabadabb életet éltek, mint a jószággazdaságban alkalmazott rabszolgák.

Hogy e talajgazdaság gazdasági eredményeit némileg Eredmények. méltányolhassuk, fontolóra kell vennünk e kor árviszonyait és főkép a gabonaárakat. Ezek átlag ijesztőleg csekélyek A tengeren-túli gabona concurren-tiája. és pedig jó részben a római kormány hibája következtében, melyet nem annyira rövidlátása mint inkább a fővárosi proletárság iránti megbocsáthatatlan kedvezése az itáliai parasztság rovására, e fontos kérdésben a legborzasztóbb tévedésekre vezetett. E téren mindenek felett a tengeren-túli és az itáliai gabona közti összeütközésről van szó. Azon gabonát, melyet a tartományok népe részben ingyen, részben mérsékelt áron szállított a római kormánynak, ez egyrészt ott helyben a római hivatalnoki személyzet és a római seregek ellátására fordította, másrészt a

tizedbérllőknek engedte át akképen, hogy ezek vagy készpénzzel fizettek érte, vagy magokra vállalták, hogy bizonyos mennyiségű gabonát szállítanak Rómába vagy egyebüvé, a hol szükség van reá. A második makedóniai háborútól kezdve a római seregek teljesen tengeren-túli gabonából éltek, s habár ez előnyére vált is a római állampénztárnak, általa mégis az itáliai földműves egy fontos piacot vesztett termése számára. De ez még a legkisebb baj volt. A kormány, mely a gabonaárakat, a mint kellett is, már régóta figyelemmel kísérte és fenyegető drágaság idején külföldön tett jókori bevásárlások segélyével beavatkozott, most, a mióta az alattvalók gabonaszállítmányai évenként nagy és valószínűleg nagyobb gabnatömegeket adtak rendelkezésére, mint a minőkre béke idején szükség volt, és a mióta ezenkívül alkalma nyílt külföldi gabonát, szinte határtalan mennyiségben, olcsó áron szereznie, könnyen rájutott, hogy az ily gabonával a főváros piaczeit elárasztassa azt vagy már magában véve, vagy legalább az itáliai gabonaárakhoz mérve potom áron bocsássa árúba. Már az

203—200.

196.

551—554. években, és pedig úgy látszik, leginkább Scípió intézkedései következtében, Rómában a spanyol és afrikai búzának egy porosz vékája (hat modius) községi úton 24, sőt 12 assért is ($17-8\frac{1}{2}$ garas) adatott el a polgároknak; nehány évvel utóbb (558) ez utóbbi potom áron 160,000 véka sicíliai búzánál több osztatott ki a fővárosban. Hiába buzgólkodott Cátó e rövidlátó politika ellen; a keletkező félben levő demagogia beleavatkozott a dologba, és e rendkívüli, de valószínűleg igen gyakori kiosztásai a gabonának a piaci áron alól a kormány vagy egyes hivatalnokok által, csirájává lettek a későbbi gabona-törvényeknek. De a tengeren-túli gabona, ha nem is ezen rendkívüli úton jutott a fogyasztók kezébe, mégis súlyosan nehezedett az

itáliai földművelésre. Nem csak hogy azon gabnatömegek, melyeket az állam a tizedbérlőknek elárverezett, kétségkívül rendszerint oly olcsón jutottak ezeknek kezeibe, hogy isméti eladás alkalmával még mindig a termelési áron alul voltak eladhatók; hanem valószínűleg a tartományokban, nevezetesen Sicíliában, részint a kedvező talajviszonyok, részint a karthágói modorú terjedelmes nagy- és rabszolga-gazdálkodás következtében, a termelési ár is általában jóval alacsonyabb volt, mint Itáliában; a sicíliai és sardíniai gabonának Látiumba való szállítása pedig ép oly olcsó volt, ha nem még olcsóbb, mint az Etrúriából, Campániából, vagy épen éjszaki Olaszországból való szállítás. A tengeren-túli gabonának tehát, már a dolgok természetes rendje folytán is, a félszigetre kellett özönlennie s az ott termeltnek árát lenyomni. Ezen, a gyászos rabszolga-gazdálkodás által természetellenesen elferdített viszonyok közt talán igazolva lett volna, ha a tengeren-túli gabonára védvám rovatik az itáliai gabona javára; de úgy látszik, inkább az ellenkező történt és a tengeren-túli gabona Itáliába bevitelének előmozdítására a provinciákban a prohibitív rendszer alkalmaztatott — mert ha a rhodosiaknak különös kedvezményként engedtetett meg bizonyos mennyiségű gabonának kivitele Sicíliából, akkor a szabály alkalmasint az lehetett, hogy a provinciákból a gabonakivitel csak Itália számára volt megengedve, hogy tehát az anyaország monopoliumot csinált magának a tengeren-túli gabonából. E gazdálkodás eredményei világosan szembe ötlenek. Az oly rendkívül termékeny év, minő az 504-iki volt, midőn a fővárosban hat római modius (= egy porosz véka) tönkölynek ára nem volt több $\frac{3}{5}$ denárnál (4 garas), és midőn ugyanannyiért 180 római (22 porosz latos) font száritott fűgét, 60 font olajat, 72 font húst és 6 congius

Itáliai gab-
naarak.
250.

(= 17 porosz negyed) bort lehetett venni, természetesen, épen rendkívülisége miatt, nem igen vehető tekintetbe; de határozottabban szólnak más tények. Sicíliát már Cátó korában Róma éléskamrájának hívják. Jó években az itáliai kikötőkben a pusztaszállítási áron vesztegették a sicíliai és sardíniai gabonát. A félsziget leggazdagabb gabnatermő vidékein, a mai Romagnában és Lombardiában, Polybios korában az utas éjjeli szállásért és ellátásért a korcsmában átlag fél aszt ($1\frac{1}{3}$ garas) fizetett naponként; egy porosz véka búza itt fél denárt ($3\frac{1}{2}$ garas) ért. Ez utóbbi átlagos ár, körülbelül tizenkettedrésze a különben rendes árnak *), megczáfolhatatlanul bizonyítja, hogy az itáliai gabnatermelés tökéletesen híjával volt az eladási

*) A gabona fővárosi középárául, legalább Róma hetedik és nyolczadik századára nézve egy denárt vehetünk fel a buzának római modiusáért, vagy $1\frac{1}{3}$ tallért porosz vékájáért, a mi mai nap (a brandenburgi és pomerániai tartományok gabna-árának 1816—1841-ig való átlaga szerint) körülbelül 1 tallérba és 24 ezüst garasba kerül. Vajon e nem igen jelentékeny különbségnek a római és a mai árak közt, a gabna értékének emelkedésében rejlik-e oka, vagy az ezüst becslésnek csökkenésében, bajos eldönteni. — Egyébiránt igen kétséges, vajon az ezen korbeli és a későbbi Rómában a gabonaárak csakugyan erősebb változásoknak voltak-e alávetve, mint vannak mai nap. Ha a fentebb említett árakat, midőn egy porosz véka 4 és 7 garason kelt, összehasonlítjuk a háboru vagy éhség által okozott nagy drágaságok idején fennállt árakkal, melyek szerint például a hannibáli háborúban egy porosz véka ára 99 garasra (1 medimnos = 15 drachma: Polyb. 9, 44), a polgárháborúban 198 (1 modius = 5 denár: Cic. Verr. 3, 92, 214), az Augustus alatti nagy drágaság idején pedig pláne 218 garasra (5 modius = $27\frac{1}{2}$ denár: Euseb. *chron. p. Chr.* 7. Scal.) emelkedett, akkor a különbség természetesen iszonytató; de az ily szélsőségekből keveset okúlunk, s ezek hasonló körülmények közt mindkét irányban még ma is ismétlődhetnek.

piacznak s hogy ennek folytán itt úgy a gabona, mint a gabnatermő föld úgy szolván elvesztette értékét. — Nagy A római talaj-gazdaság átalakulása.
iparállamban, melynek földművelése a népet nem képes táplálni, ez eredmény hasznosnak vagy legalább nem feltétlenül károsnak lett volna tekinthető; de Itália, melynek ipara jelentéktelen s melyben mindenben a mezői gazdaság volt a legfontosabb, ez úton rendszeresen megrontatott, és az országnak érdeke a leggaládabb módon feláldoztatott a lényegileg terméketlen fővárosi lakosság érdekeinek, melynek számára a kenyér természetesen soha elég olcsó nem lehetett. Talán semmiben sem ötlük oly világosan szembe, mint e téren, mily rossz volt a köztársaság ezen úgynevezett aranykorának alkotmánya és mily tehetetlen volt közigazgatása. A legszegényesebb képviseleti rendszer legalább komoly panaszokra, és a baj forrásának felismerésére vezetett volna; de a polgárság ösgyűléseiben bármi könnyebben érvényesíthette magát, mint az előre látó hazafiak intő szózata. Minden kormány, mely e névre érdemes, a maga emberségéből tett volna valamit; de a római senátus tömege a maga jámbor babonájában alkalmasint az alacsony gabnaárakban látta a nép valódi boldogságát, a Scípióknak és Flamíniusoknak pedig fontosabb teendőik voltak: a görögöket kellett felszabadítaniok s a királyok köztársasági ellenőrzésével bajlódniok, — és így a hajó feltartóztatlanul sodortatott az örvény felé. — A mióta a kis A parasztság hanyatlása.
földbirtok többé lényeges tiszta jövedelmet nem hozott, a parasztság menthetetlenül el volt veszve, és pedig annál inkább, miután a régiebb kor erkölcsi szigora és takarékos életmódja belőle is, habár lassabban mint a többi osztályokból, fokozatosan kiveszett. Már csak az idő kérdése volt az, hogy mikor fognak az itáliai paraszttelkek vásárlás és elhagyás útján a nagy földbirtokba beolvadni. — A

jószágbirtokos inkább volt képes magát fenntartani, mint a paraszt. Ha földjeit nem adta ki kisebb időre bérlőknek a régibb rendszer szerint, hanem az új rendszer alapján saját szolgálai által műveltette, már magában véve is olcsóbban bírt termelni a parasztnál; a sicíliai, rabszolgákkal termelt búzának concurrentiája tehát az itáliai földbirtokost, ha azt már előbb meg nem tette volna, rá kényszerítette, hogy szabad munkás családok helyett feleséggel és gyermekkel nem bíró rabszolgákkal gazdálkodjék. A jószágtulajdonos továbbá inkább tarthatta fenn magát a művelés fokozása vagy akár megváltoztatása által is a versenyzőkkel szemben, és könnyebben beérhette csekélyebb talaj-jövedelemmel, mint a paraszt, kinek sem tőkéje sem értelmisége nem, és csak annyi vagyona volt, a mennyiből megélhetett. Ebből következik a római jószággazdaságban a gabnatermelés háttérbe szorulása, mely sok helytt úgy, látszik, mindössze a munkás-személyzet eltartására szükséges mennyiségre szorítkozott *), s az olaj- és bortermelésnek, valamint a marhatenyésztésnek emelkedése. Ezeknek, Itália kedvező égalji viszonyai folytán, nem volt mit tartaniok a külföldi concurrentiától: Itália bora, olaja és

Olaj- és bortermelés,
marhatenyésztés.

*) Ezért nevezi Cató az általa leírt két jószágot röviden olajfaültetménynek (*olivetum*) és szőlőnek (*vinea*), habár korántsem termeltetett rajta kizárólag szőlő és olaj, hanem egyszersmind gabna és más egyéb is. Igaz ugyan, hogy, ha azon 800 *culeus*, melynek erejéig tanácsoltatik a szőlőbirtokosnak, hogy magát hordókkal ellássa (11), egy évi szüretnek maximumát tenné, akkor az egész 100 holdnak szőlőtővel kellene beültetve lennie, miután 8 *culeus* termés holdanként már szinte hallatlanul nagy volt (Colum. 3, 3); de Varró (1, 22), és nyilván helyesen, e helyet úgy értette, hogy a szőlőtulajdonos néha kénytelen lehet az új szüret termését hordókba szedni, mielőtt még a régit eladta volna.

gyapja nem csak saját piaczaín uralkodott, hanem csakhamar a külföldre is kivitetett; a Pó völgye, mely búzáját nem bírta eladni, fél Itáliát ellátta sertéssel és sódaral. Ezzel teljesen megegyezik az, a mit a római talajgazdaság gazdasági eredményeiről a jelentésekben találunk. Némileg van okunk azon feltevésre, hogy a földbirtokba elhelyezett tőke hat százaléknyi jövedelme már elégségesnek tartatott; a mi úgy látszik, meg is felel az e korbeli, átlag két akkora, tőkejövedelemnek. A marhatenyésztés egészben véve jövedelmezőbb volt a földművelésnél; ennek ágai közül legtöbb hasznot hajtott a szőlő, utána a zölde-séges kert és az olajfás, legkevesebbet a rét és a gabnás föld *). Természetesen fel kell tételeznünk, hogy minden

*) Columellából (3, 3, 9) következtethetjük, hogy a római mezei gazda átlag hat száztóli jövedelmet húzott tőkéből. A kiadás és jövedelem pontosabb költségvetésével csak a szőlőre nézve bírunk, melyre nézve Columella holdanként a következő költségeket számítja fel:

a telek vételára	1000	sestertius
a munkás rabszolgák vétel- ára egy-egy holdra kivette	1143	„
venyige és karó	2000	„
kárba ment kamat az első két év alatt	497	„

$$= 4640 \text{ sestertius} = 336 \text{ tallér.}$$

A jövedelmet legalább 60 amphorára számítja, legalább 900 sestertius (65 tallér) értékben, a mi tehát 17 százaléknyi jövedelmet képviselne. Ez azonban részben nem valódi nyereség, miután, nem tekintve még a rossz termésű éveket sem, a behordás, valamint a venyigék, karók és rabszolgák karbantartásának költségei is kihi-gyattak a számításból. A rét, legelő és erdő nyers jövedelmét ugyan-ezen gazda legfeljebb 100 sestertiusra teszi holdanként, a gabnás földét pedig inkább kevesebbre mintsem többre; a mint hogy már,

egyes gazdálkodási ág a neki megfelelő viszonyok közt, a maga természetszerű talaján alkalmaztatott. E viszonyok már önmagokban is elégségesek voltak arra nézve, hogy a parasztgazdaság helyébe mindenütt a nagygazdaságot léptessék életbe; törvényhozási úton pedig nehéz volt hatásu-

átlag 25 római vékát véve fel holdanként, ennek fővárosi átlagos ára (vékánként egy denár) sem ad több nyers jövedelmet 100 sestertiusnál, a termelés helyén pedig az árnak még csekélyebbnek kellett lennie. Varró (3, 2) egy nagyobb jószág közönséges jó nyers jövedelmét holdanként 150 sestertiusra teszi. Erre nézve megfelelő költségvetés nem maradt ránk; magától értetik, hogy a föld megművelése itt sokkal kevesebbe került, mint a szőlőnél. — Mindezen adatok azonban egy századdal sőt még többel is Cátó halála utáni időből valók. Nála csak azon általános állítást találjuk, hogy a marhatenyésztés jobban fizeti ki magát mint a földművelés (Cicerónál *de off.* 2, 25, 89; Columella 6. *praef.* 4, v. ö. 2, 16, 2; Plin. *h. n.* 18, 5, 30; Plutarch *Cat.* 21); a mi természetesen nem azt akarja mondani, hogy mindenütt tanácsos a szántóföldet legelővé átalakítani, hanem viszonylagosan oda magyarázandó, hogy azon töke, mely hegyi legelőkön és más alkalmas legelő földeken a nyájgazdaságba fektetetik, többet jövedelmez annál, mely alkalmas gabnás földön a földművelésre fordítatik. E mellett talán tekintetbe veszi azt is, hogy a legelő földben a földesúr tevékenység- és értelemhiánya kevesebb kárt okoz, mint a magasra fejlesztett bor- és olajtermelésnél. A jószág keretén belül a talaj-jövedelem Cátó szerint fokenként a következő sorban csökken: 1. szőlő; 2. zöldséges kert; 3. fűzcserje, mely a szőlőművelés következtében nagy jövedelmet hajtott; 4. olajfaültetvény; 5. szénatermő rét; 6. gabnás föld; 7. bozót; 8. vágó erdő; 9. a marhahizlálásra való tölgyes — mely kilencz alkatrész a Cátó-féle mintagazdaságok gazdasági tervében egytől-egyig megvan. — A szőlőtenyésztésnek a gabnatermelésnél nagyobb tiszta jövedelmét mutatja az is, hogy azon választott bírósági ítélet szerint, mely 637-ben Génua város és a neki adót fizető falvak pörében hoztatott, a város örökbér fejében a bornak hatodát, a gabonának pedig huszadát kapta.

kat meggyöngíteni. De az nagy baj volt, hogy az alább még említendő claudiusi törvény (kevéssel 536 előtt) a senátori házakat eltiltotta az üzérkedéstől és ezáltal mestersegesen arra kényszerítette, hogy óriási tőkéiket földbirtokba fektessék, azaz hogy a régi paraszttelkek helyét majorságokkal és legelőkkal foglalják el. Ezenkívül a marha-gazdaság, mely az államra nézve sokkal hátrányosabb, még különösen is előmozdított a jószággazdaság rovására. Először is, mint egyetlen módja a talaj használatának, mely a nagyban való kezelést tényleg megkívánta és megjutalmazta, egyedül volt megfelelő e kor tőkéi nagy tömegének és tőkepénzes szellemének. A jószággazdaság ugyan nem tette szükségessé az úrnak folytonos jelenlétét a jószágon, de mégis megkívánta gyakori megjelenését, a jószág kiterjesztését alig, a birtok megsokszorozását pedig csak bizonyos szűk határok közt tette lehetővé; míg a legelő-jószág vég nélkül terjeszthető volt és a tulajdonost alig vette igénybe. Ez okból már elkezdtek jó szántóföldeket még gazdasági veszteséggel is legelővé átalakítani, — a mit ugyan a törvényhozás, nem tudjuk mikor, talán ez időtájt, de aligha sikeresen, megtiltott. Ehhez járultak az uradalmak occupációjának következményei. Ezáltal, miután az occupáció rendszerint nagyobb darabokban ment végbe, nem csak kizárólag nagy birtokok keletkeztek, hanem egyszersmind ezen, bármikor visszavonható és jogilag mindig bizonytalan birtokok birtokosainak nem igen volt kedvök jelentékeny beruházási összegeket fektetni beléjük, nevezetesen olajfát és szőlőt termelni rajtuk; a minek az lett következése, hogy az ily földek leginkább legelőül használtattak.

A római pénzgazdaságnak hasonló módon összefoglalt képét nem adhatjuk, egyrészt mivel a római ókorból

Pénzgazdaság.

nem bírunk ezt tárgyzó szakmunkákat, másrészt már magánál e gazdasági mód természeténél fogva is, mely sokkal különfélebb és sokoldalúbb a talaj-gazdaságnál. A mit ki tudunk sütni, az alapjában talán még kevesebbé sajátja a rómaiaknak, mint a föld használatának módja, hanem inkább közös tulajdona az összes antik civilisációnak, melyben a nagyban való gazdálkodás, könnyen felfoghatólag, ép úgy mindenütt azonos volt, mint napjainkban. Nevezetesen a pénzügyben, úgy látszik, hogy a kereskedés külformáit először a görögök állapították meg, a rómaiak pedig csak átvették tőlök. Az alkalmazás határozottsága és a mérvek nagy szabású volta azonban e téren is annyira sajátja Rómának, hogy a római gazdaszat szelleme és nagyszerűsége a jóban és rosszban egyaránt, mindenek felett a pénzgazdaságban nyilatkozik.

Kölcsön-
üzlet.

A római pénzgazdaság kiindulási pontját természetesen a kölcsön-üzlet képezte, s a kereskedelmi iparnak egy ágát sem mívelték a rómaiak buzgóbban, mint a mester-ségszerű pénzkölcsönző (*fenerator*) és a pénzárus vagy bankár (*argentarius*) üzletét. A kifejlődött pénzgazdaság ismertető jele: a nagyobb pénztárkezelésnek átruházása az egyes tőkepénzesről a bankárra, ki rendes megbízói számára fizetéseket fogad el és teljesít, pénzt helyez el és vesz fel, és pénzüzleteiket a bel- és külföldön közvetíti, már Cátó korában teljesen ki volt fejlődve. De a bankárok Rómában nem csak a gazdagok pénztárnokai voltak, hanem már mindenütt befurakodtak a kis üzletekbe is, és mind nagyobb számmal telepedtek le a tartományokban és védencz-államokban. A pénzkeresőnek előleget adni, már a birodalom egész területén úgy szólván a rómaiak monopóliumává kezdett válni. — Ezzel szoros rokonságban állt a vállalkozásnak megmérhetetlen mezeje. A közvetett ügy-

Vállalkozás.

vezetés rendszere az összes római forgalmon uralkodott. A példát az állam adta meg, midőn minden bonyodalmasabb bevételét, minden szállítást, szolgáltatást és építést tőkepénzeseknek vagy tőkepénzesek társulatainak adott át bizonyos meghatározott összeg fizetése vagy kapása fejében. De magánosok is rendszerint egyességlel adtak ki minden munkát, a mit csak ily módon másra bízni lehetett: az építést s a learatott termés betakarítását, sőt még a hagyatéki és csődtömegek rendezését is, mely alkalommal a vállalkozó — rendszerint valamelyik bankár — minden actívát megkapott és viszont köteles volt a passívákat teljesen vagy bizonyos százalék erejéig kiegyenlíteni, sőt néha, a körülmények szerint, még rá is fizetni. — Annak idejében megmutattuk, mily előkelő szerepet játszott a tengeren-túli kereskedelem a római nemzetgazdaságban; e korszakbeli további felvirágzását az itáliai kikötői vámok jelentőségének a római pénzügyi gazdálkodásban való emelkedése bizonyítja. Azon, további fejtegetésre nem szolgáló okokon kívül, melyek a tengeren-túli kereskedelem jelentőségét fokozták, azt még mesterségesen is előmozdította azon előjogosított helyzet, melyet az uralkodó itáliai nemzet a tartományokban elfoglalt, valamint azon vámentesség, mely számos védencz-államban a rómaiakat és latinokat kétségkívül már e korban szerződések alapján megillette. — Az ipar ellenben aránylag hátramaradt. A kézi mesterségek természetesen nélkülözhetetlenek voltak, és annak is akadunk nyomára, hogy bizonyos fokig Rómában öszpontosultak, a miért is Cátó a campániai gazdának azt tanácsolja, hogy a szükséges rabszolga-ruhát és lábbelit, az ekét, hordót és lakatot Rómában vásárolja. A gyapjuszövetek nagy fogyasztása mellett a felett sem kételkedhetünk, hogy a posztógyártásnak igen terjedt-

Kereskede-
lem.

Ipar.

nek és jövedelmezőnek kellett lennie *). Annak azonban nem találunk nyomára, hogy megkísértették volna a rendes iparűzést, a mint az Egyiptomban és Syriában virágzott, Itáliába átültetni, vagy legalább a külföldön itáliai tőkével űzni. Itáliában is termeltek ugyan lent és készítették bóbort, de, legalább ez utóbbi iparág főképp a görög Tarent sajátja volt, és e téren már alkalmasint e korban a belföldi gyártmányok az egyiptomi gyöles és milési vagy tyrusi bóbort bevitelére által háttérbe szorítottak. — Ellenben némiképp ide tartozik Itálián kívüli földbirtokok kibérlése vagy megvásárlása római tőkepenzesek által, hogy rajtuk a gabnatermelést és marhatenyésztést nagyban űzhessék. Ezen, utóbb oly óriási mérvekben kifejlődött üzérkedés kezdete, főképp Sicíliában, valószínűleg már e korba esik; miután a sicíliaiakra nehezedő forgalmi akadályok, ha nem e végből rovattak is reájok, mégis szükségképp azt eredményezték, hogy az azoktól mentes római üzérkedők földbirtokszerzés dolgában az egyedárúság bizonyos fajának jutottak birtokába.

Rabszolga-
kezelés.

Az üzlet mindezen különféle ágakban rendszerint pusztán rabszolgák által kezeltetett. A pénzkölesönző és a bankár ott, a hová üzletkörüket kiterjedt, fiókirodákat és fiókbankokat állítottak fel rabszolgáik és szabadon-bocsátottaik igazgatása alatt. Azon társaság, mely az államtól kikötői vámokat bérelt, a vámszedésre, minden irodában, leginkább saját rabszolgáit és szabadon-bocsátottait alkalmazta. A ki építési vállalkozásokkal üzérkedett, építész-

*) A római posztókészítés ipari jelentősége kitűnik már azon nevezetes szerepből is, melyet a kallósok játszanak a római komédiában. A kallós-árkok jövedelmező voltáról tanuskodik Cató (Plutarchnál *Cat.* 21).

rabszolgákat vásárolt; a ki mások helyett a szín- és vívójátékok kiállítására vállalkozott, játszani tudó rabszolgatársaságot vagy egy vívásra betanított rabszolga-bandát vett vagy nevelt fel magának. A kereskedő saját hajóján, saját rabszolgájának vagy szabadon-bocsátottjának vezetése alatt hozatta meg magának szükséges árucikkeit, s azokat ugyanezen módon hozta ismét forgalomba, nagy- vagy kiskereskedés útján. Ezek után alig szükséges említeni, hogy a bányák és gyárak pusztán rabszolgák által kezeltettek. E rabszolgák helyzete természetesen szintén nem volt irígylésre méltó, és kivétel nélkül rosszabb, mint a görögöké; de azért az utolsó osztályokat nem tekintve, az iparos rabszolgáknak egészben véve mégis jobb dolguk volt, mint a mezeieknek. Gyakrabban bírtak családdal és tényleg önálló gazdasággal, és meg volt nekik adva a szabadságnak és tulajdon vagyon szerzésének lehetősége. Ennek folytán e viszonyok valódi tenyészdeje lettek a rabszolgaságból támadt parvenűknek, kik inasi erények és gyakran inasi bűnök segélyével emelkedtek a római polgárság soraiba, s jutottak nem ritkán nagy jóllétre, és kiknek erkölcsi, gazdasági és politikai tekintetben legalább ép annyi részök volt a római társadalom romlásában, mint magoknak a rabszolgáknak.

Róma üzleti forgalma e korban teljesen egy fokon áll politikai hatalmi fejlődésével, s a maga nemében nem kevesebbé nagyszerű. A ki a külfölddel való közlekedés eleveenségének képét akarja nyerni, annak csak e kor irodalmába, főképp vígjátékaiba, kell egy pillantást vetnie, melyekben a phöníkiái kereskedő phöníkiái nyelven beszélve lép a színpadra s a párbeszéd hemzseg a görög és félgörög szóktól és mondásoktól. A római üzleti forgalom kiterjedését és intenzitását azonban legszembeesőbbben

A római forgalom kiterjedése.

Pénzrendszér.

212.

láthatjuk e kor pénzviszonyaiban. A római denár mindenütt nyomukban járt a római légióknak. Már említettük, hogy a sicíliai pénzverdék, utóljára 542-ben a syrakúsai, a római hódítás következtében bezárattak, vagy legalább aprópénz verésére szorítottak, s a denár Sicíliában és Sardíniában, legalább a régibb folyó pénz mellett s valószínűleg csakhamar kizárólag törvényes árfolyamot kapott. Ép ily gyorsan, ha nem még gyorsabban, hatolt be a római ezüstpénz Spanyolországba, melynek nagy ezüsbányái igen, de régibb országos pénze úgy szólván nem volt; sőt a spanyol városok már igen korán elkezdtek római pénzláb szerint pénzt verni. Egyáltalában, miután Karthágó csak kevés pénzt vert, a rómain kívül a földközi tenger nyugoti területén nem létezett jelentékeny pénzverde, kivéve a massáliait s talán még az illyriai görögökéit Apollóniában és Dyrrhachionban. Ezek azonban, midőn a rómaiak a Pó vidékén megfészkelni kezdték magokat, 525. körül oly módon rendeltettek alája a római pénzlábnak, hogy az ezüstpénzverési jogot ugyan megtartották, de mindnyájan, főkép a massáliaiak, köteleztettek, hogy drachmájokat a római háromnegyed denár súlyával egyenlőre szabják, melyet aztán a római kormány maga is veretni kezdett főkép felső Olaszország számára, victóriapénz (*victoriat*) név alatt. Ezen új, a rómainál függő rendszer nem csak a massáliai, felső-itáliai és illyr területen uralkodott, hanem a szerinte vert pénzek az éjszaki barbár országokba is elhatoltak, nevezetesen a massáliai pénzek az Alpok vidékeire az egész Rhóna mentén felfelé, az illyriaiak pedig be egészen a mai Erdélyig. A földközi tenger területének keleti felére e korban még valamint Róma közvetetlen uralma, úgy pénze sem terjedt ki, de a helyett itt a nemzetközi és tengeren-

225.

túli kereskedés valódi és természetszerű közvetítője, az arany, lépett forgalomba. A római kormány ugyan, a maga szigorúan conservatív szokásához híven, kivéve az aranypénznek azon mulandó készítését, melyre a hannibáli háboru alatti pénzszükség indította, tántoríthatatlanul ragaszkodott a régi szokáshoz, és a nemzeti itáliai rézpénzen kívül csupán ezüstöt veretett; de a forgalom már oly mérveket öltött, hogy pénz hiányában a súlya szerint mért arannyal is megélhetett. Azon készpénz-készletnek, mely 597-ben a római állami pénztárban feküdt, alig egy hatoda volt vert vagy veretlen ezüst, öt hatoda aranyrudakból állt *), és a nagyobb római tőkepenzesek pénztáraiban a nemes fémek nagyjában kétségkívül ugyanezen arányban álltak egymáshoz. A nagy forgalomban tehát az arany már e korban az első helyet foglalta el, és, a mint ebből következtetnünk lehet, már túlsúlyban volt a külfölddel és nevezetesen a kelettel való forgalomban, mely utóbbi Philippos és Nagy Sándor kora óta az aranypénzlábra tért át.

157.

A római tőkepenzesek ezen óriási üzleti forgalmának összes nyeresége előbb-utóbb Rómában folyt össze; mert bármennyit jártak is ezek a külföldre, nem egykönnyen telepedtek le ott maradandóan, hanem előbb-utóbb visszatértek Rómába és szerzett vagyonukat vagy pénzzé tették s Itáliában helyezték el, vagy pedig szerzett tőkéikkel és összeköttetéseikkel Rómából folytatták üzletöket. Rómának túlhatalma pénz dolgában ennél fogva ép oly elvitázhatatlan volt a civilisált világ többi része felett, mint politikai

Római gazdaság.

*) A pénztárban 17,410 római font arany, 22,070 font veretlen és 18,230 font vert ezüst volt. Az arany törvény szerint úgy aránylott az ezüsthöz, mint 11.91 : 1, azaz 1 font arany ért 4000 sestertiust.

és katonai túlsúlya. E tekintetben Róma körülbelül úgy állt szemben a többi országokkal, mint mai nap Anglia az európai szárazfölddel, — a mint hogy egy görög azt mondja az ifjabb Scípió Africánusról, hogy „rómainak“ nem volt gazdag. Hogy mit értettek ekkor Rómában gazdagság alatt, azt körülbelül megítélhetjük abból, hogy a 100,000 tallérnyi (60 talentum) vagyonnal bíró Lúcius Paulus nem tekintetett gazdag senátornak, s hogy azon 90,000 tallérnyi (50 talent.) hozomány, melyet az idősb Scípió Africánusnak mindegyik leánya kapott, egy előkelő leányt megillető kiházásításnak tekintetett, míg a leggazdagabb görögnek e században nem volt több vagyona fél millió tallérnál (300 talent.).

Kereskedői
szellem.

Ily viszonyok közt nem lehet csudálkoznunk rajta, hogy a kereskedői szellem erőt vett a nemzeten, vagy inkább — mert hiszen nem volt új dolog Rómában — hogy a tőkepénzesség most minden életirányt és életpályát áthatott és elnyelt, s hogy a földművelés úgy mint az állam kormányzata tőkepénzesek vállalatává kezdett lenni. A vagyon fenntartása és szaporítása a köz- és magán morálnak általános érvényű tételét képezte. „Az özvegynek javai fogyhatnak, írja Cátó a fia számára készített életkatekismusában, a férfinak szaporítania kell vagyonát, és az dicséretre méltó, és az van eltelve isteni szellemmel, kinek számadó könyvei halála után kimutatják, hogy több vagyont szerzett, mint örökölt.“ A miben tehát szolgáltatással vizontszolgáltatás áll szemben, ott minden, még minden formaszerűség nélkül kötött üzlet is tiszteletben tartatik, s a keresetjog, ha nem is a törvénynél fogva, de a kereskedői szokás és a törvényszéki gyakorlat alapján a sértett felet szükség esetében meg-

illeti *) ; a formaszerűség nélküli ajándékozási ígért azonban a jognak úgy elmélete mint gyakorlata szerint semmis. Rómában, úgymond Polybios, senki sem ajándékoz valamit másnak, ha nem kénytelen vele, és senki egy filért le nem fizet a lejáratí idő előtt, még közel rokonok közt sem. Még maga a törvényhozás is magáévá tette e kereskedői morált, mely minden — viszonzás nélküli — adásban tékozlást lát; az ajándék-adást, hagyományozást és a jótállás elvállalását e korban a polgárság végzése korlátozta, az örökségekre pedig, ha nem a legközelebbi rokonoknak jutottak, legalább adó vettetett. Szoros összefüggésben ezzel, a kereskedői pontosság, becsületesség és tisztesség is áthatották az összes római életet. Minden tisztességes embernek erkölcsi kötelessége naplót vezetni bevételeiről és kiadásairól — a mint hogy minden jól berendezett házban volt is egy számoló szoba (*tablinum*) — és mindenkinek gondja van rá, hogy végrendelet nélkül ne müljék ki a világból; azon három dolognak, melyet Cátó, mint maga bevallja, életében megbánt, egyike az volt, hogy egy napig nem volt végrendelete. A római szokás ezen házi naplóknak kivétel nélkül törvényszéki bizonyító erőt tulajdonított, körülbelül úgy, a mint mi azzal a kereskedők könyveit szoktuk felruházni. A feddhetetlen életű férfinak szava nem csak ellene, hanem saját előnyére is bizonyított: becsületes emberek közti pörlekedésekben a legszokottabb dolog volt a vizzályt esküvel egyenlíteni ki, melyet az egyik fél követelt, a másik pedig letett, s

*) Ezen alapszik a vevési, bérleti, társasági szerződés bepanaszolhatósága s egyáltalában azon egész tan, mely a nem formaszerinti, de keresetjoggal járó szerződéseket tárgyalja.

mely által az ily ügyek még jogilag is elintézeteknek tekintettek; az esküdteket pedig egy hagyományos szabály arra kötelezte, hogy bizonyítékok hiányában az ítéletet rendszerint a feddhetetlen fél javára mondják ki a nem feddhetetlen életű ellenében, és csak a két fél egyenlő feddhetetlensége esetében ítéljenek a panaszlottnak javára *). A conventionális tisztesség leginkább azon tételnek éles és mind határozottabbá váló megállapodásában nyilvánkozik, mely szerint tisztességes embernek személyes szolgálatok teljesítéseért nem szabad magát megfizettetnie. Ez okból nem csak a hivatalnokok, tiszték, esküdtek, gyámok és általában minden nyilvános teendőkkal megbízott tisztességes emberek semmi kárpótlást nem kaptak tett szolgálataikért, legfeljebb készpénzben tett kiadásaiik térítették meg; hanem az oly szolgálatok körül is, melyeket az ismerősök (*amici*) tesznek egymásnak: jótállás, képviselés pör alkalmával, megőrzés (*depositum*), a nem bérbeadásra hivatott tárgyak használatra való átengedése (*commodatum*), általában az ügyek igazgatása és ellátása (*procuratio*) körül ugyanezen elv szerint jártak el, úgy hogy illetlen dolog volt az ily szolgálatokért jutalmat fogadni el, s még a megígért jutalomért sem volt szabad keresetet indítani. Mennyire beleolvadt az ember a kereskedőbe, azt kétség-

*) Az erről szóló fő hely Cató töredéke Gelliusnál (14, 2). A fél személyes hitelességének e jogi tekintetbe vétele még olyankor is, midőn az illetőnek a maga ügyében kell tanuskodnia, megadja kulcsát a litterális szerződésnek is, vagyis azon követelésnek, mely pusztán azon alapszik, hogy az adósság a hitelező számadó könyvébe be van jegyezve; s ez volt oka annak is, hogy utóbb, midőn a kereskedői becsületesség a római életből eltűnt, a litterális szerződés nem töröltetett ugyan el egyenesen, de magától kiment a szokásból.

kivül legszembeötlőbben bizonyítja az, hogy a párbaj helyét, még a politikaiét is, e korban a római életben a pénzbe-fogadás és pör foglalta el. A személyes becsületbeli kérdések elintézésének szokásos módja abban állott, hogy a sértő és sértett fogadtak arra, vajon a sértő állítás igaz-e vagy nem, s a ténykérdés a fogadási összeg bepanaszlásának útján teljes jogi alakjában az esküdtek elé terjesztetett; a sértett által vagy a sértőnek felajánlott ilyennemű fogadás elfogadása ugyan, épen úgy mint mai nap a párbajra való kihívás, jogilag teljesen az illetőnek szabad akaratától függött, de sok esetben nem volt becsülettel visszautasítható. — Ezen oly intensitással fellépő kereskedői szellemnek, melyet a neműzetember alig bír megérteni, egyik legfontosabb következményét a társulási ügy szertelen felvirágzása képezte. Rómában ez még különös táplálékra talált a kormánynak azon, már többször említett, rendszerében, mely szerint ügyleteit közbenjárók segítségével intézte el; mert ezen teendők nagy kiterjedése folytán természetes volt, és a nagyobb biztosság kedvéért az állam által kétségkívül gyakran meg is követeltetett, hogy a bérletekre és szállításokra ne egyes tőkepénzesek, hanem tőkepénzesek társulatai vállalkozzanak. E vállalatok mintájára szervezkedett az egész nagyban űzött forgalom. Sőt még annak is akadunk nyomára, hogy a rómaiaknál is előfordult az, a mi oly jellemző a társulási rendszerre nézve, hogy t. i. a versengő társaságok egyességre lépve közös egyedárúsági árakat állapítanak meg *).

Társulások.

*) Cátó (144) nevezetes szerződés-mintájában, melyet az olajbogyó-szüretre nézve kötendő egyesség számára állapít meg, a következő szakaszt találjuk: „(A vállalkozni akarók árlejtése alkalmával) senki vissza ne lépjen azon célból, hogy az olajbogyó-szüret és a

társulási ügy nevezetesen a tengeren-túli és a különben jelentékeny koczkáztatással járó üzletekben oly terjedelemre kapott, hogy a gyakorlatban, az ókorban ismeretlen biztosítási ügy helyét foglalta el. Nem volt szokásosabb dolog az úgynevezett tengeri kölcsönnél, a mai koczkáztatási üzletnél (Grossaventurgeschäft), melyben a tengeren-túli kereskedésnek veszélye és nyeresége a hajó és rakomány tulajdonosai és mindazon tőkepénzesek közt oszlik meg bizonyos arány szerint, kik az illető útra hitelt adtak. Különben egyáltalában gazdasági szabály volt a rómaiaknál inkább sok üzletben venni részt csekély részvétellel, mintsem önállóan üzérkedni; Cátó azt tanácsolja a tőkepénzesnek, hogy ne szereljen fel egyetlen hajót is a maga pénzével, hanem még negyvenkilencz tőkepénzessel egyesülten ötven hajót bocsásson útnak, úgy hogy mindegyiknek egy ötvened részéig legyen érdekelve. Az ügyvezetésnek ezáltal okozott nagyobb bonyolodottságán a római kereskedő saját pontos tevékenysége és rabszolgákkal és szabadon-bocsátottakkal való gazdálkodása segélyével vett erőt, mely utóbbi, tisztán tőkepénzesi szempontból tekintve, természetesen sokkal többet ért a ma uralkodó irodai rendszernél. E kereskedői társulások ily módon százszoros kötelékek által kapcsolódtak össze minden előkelő

sajtolás drágábban legyen kiadható; kivéven ha (az együtt ajánló a másik ajánlat tevőt) rögtön saját társaként ismerteti meg. Ha úgy látszik, hogy ez ellen hiba követtetett el, akkor a földesúr vagy az általa kirendelt felügyelő kívánatára a társak valamennyien (azon associáció tagjai, melylyel az egyesség megkötöttség) eskettessenek meg (hogy nem igyekeztek a versenynek elejét venni). Ha az esküt nem teszik le, a kialkudott ár nem fog lefizettetni.“ Itt hallgatólag előfeltételeztetik, hogy a vállalkozó nem egyes tőkepénzes, hanem valamely társulat.

rómainak gazdálkodásával. Polybios tanúsága szerint alig volt Rómában vagyonos ember, kinek az állami bérletekben, mint nyílt vagy hallgatag társnak, része ne lett volna; s annál inkább felvehető, hogy átlag mindenki általában a kereskedői társulatokba fektette tőkéjének egy tekintélyes részét. — És mindezek alapjait képezik a római vagyon maradandóságának, mely talán még bámulatra méltóbb nagyságánál. Ezek, vagyis a kereskedői vagyonkezelés némileg szűk de solid elvei magyarázatát adják azon fentebb kiemelt s e nemben talán egyetlen jelenségnek, hogy t. i. a nagy nemzetségek Rómában századokon át szinte változatlanul fennállottak.

Midőn a római gazdaszatban a tőke ily egyoldalú módon felülkerekedett, a tiszta tőkegazdaságtól elválaszthatatlan bajok el nem maradhattak. — A polgári egyenlőségre, melyen már az uralkodó úri osztály keletkezése halálos sebet ütött, ép ily súlyos csapást mért azon társadalmi szakadás, a mely a gazdagok és szegények közt mind mélyebbé vált. A lefelé való elválasztásra nézve a legkövetkezménydúsabb azon már említett s látszólag közöns tétel volt, melyből csakugyan a tőkepénzesek egész gőgje és teljes galádsága szól hozzánk, mely szerint t. i. szégyenletes dolog a munkáért pénzt fogadni el — ez nem csak a közönséges napszámos és kézműves és a tiszteletre méltó jószág- és gyártulajdonos közt emelt választalat, hanem egyszersmind a katona és altiszt és a hadi tribún, az írnok és hírnök és a hivatalnok közé is. Felfelé hasonló korlátot emelt a Gáius Flamínius által létrehozott claudiusi törvény (kevéssel 536. előtt), mely a senátoroknak és fiaiknak megtiltotta hogy tengeri hajókat tartsanak, kivéven jószágaik termésének szállítására, s valószínűleg azt is, hogy a nyilvános árverésekben részt

Pénz-aristokratia.

vegyenek, s általában eltiltotta őket mindattól, a mit a rómaiak az „üzérkedés“ (*quaestus*) alatt értettek *). E határozat ugyan nem a senátoroktól eredt, hanem a demokratikus ellenzék műve volt, mely általa kétségkívül csak azon bajt akarta orvosolni, mely abban állt, hogy a kormány tagjai magával a kormánynyal üzleteket kötöttek; az is meglehet, hogy a tőkepenzesek, mint később gyakran, már ez esetben is egyesültek a demokrata párttal és felhasználták az alkalmat, hogy a senátorok kizárása által az üzleti versengést alább szállítsák. E cél természetesen csak igen tökéletlenül éretett el, miután a senátorok a társulási rendszerben elég útát és módot találtak speculációik csendben való folytatására; de e népvégzés korlátot emelt a nem, vagy legalább nem nyíltan, üzérkedő és az üzérkedő előkelők között, és a főkép politikai arisztokratia mellé egy tisztán börze-arisztokrátiát teremtett, az utóbb úgynevezett lovagrendet, melynek versengése az úri renddel tölti be a következő század történetét. — A tőke egyoldalú hatalmának további következése az volt, hogy a forgalomnak épen legmeddőbb és a nemzetgazdaságra nézve egészben véve legkevesebbé productív ágai aránytalanul előtérbe léptek. Az ipar, melynek első helyen kellett volna állania, épen utolsó helyen állt. A kereskedelem virágzott, de mindenben passív volt. Úgy látszik, még az éjszaki határ lakossága sem volt képes árúkkal fedezni

A tőkegazdaság meddősege.

*) Lívius 21, 63 (v. ö. Cic. *Verr.* 5, 18, 45) csak a tengeri hajókról szóló rendelkezést említi; de hogy a senátorok az állami vállalkozásoktól (*redemptiones*) is törvény által eltiltattak, azt megmondja Ascónius *in or. in toga cand.* 94. l. Orell. és Dio 55, 10, 5. és miután Lívius szerint „a senátorra nézve minden üzérkedés illetlennek találtatott“, valószínű, hogy a claudiusi törvény messzebb terjeszkedett ki.

azon rabszolgák árát, kik a kelta és kétségkívül már a német tartományokból is Arimínumba és éjszaki Itália többi piacaira özönlöttek; legalább a római kormány az ezüst kivitelét kelta földre már 523-ban megtiltotta. Még inkább kellett a Görögországgal, Syriával, Egyiptommal, Kyrénével, Karthágóval való közlekedésben a mérlegnek szükségkép kedvezőtlenül állania Itáliára nézve. Róma kezdett a földközi tengeri államok fővárosa, Itália pedig kezdett Róma városi határa lenni; és Róma több lenni nem is akart és jóllakott közönnyel viselte el a kereskede-
 dés szenvedőleges állapotát, melynek szükségkép ilyennek kell lennie minden oly városban, mely semmi egyéb mint főváros, — hiszen pénze volt elég, hogy megfizethesse mindazt, a mire szüksége volt és nem volt. Ellenben a legmeddőbb üzletek, a pénzkereskedés és a behajtási ügy, képezték a római gazdaszat valódi alapját és erős várát. Végre, a mi eleme egy vagyonos közép- és megélni tudó alosztály keletkezésének még e viszonyokban is megvolt, az elfonnyadt a szerencsétlen rabszolga-munkáltatási rendszer alatt, vagy a legjobb esetben maga is a szabadonbocsátottak gyászos rendjét szaporította. — A legnagyobb baj azonban az volt, hogy azon mély erkölcstelenség, mely a tisztán tőkegazdaságban rejlik, az állam és a társadalom életerejét felemésztette s az ember- és hazaszeretet helyébe a feltétlen önzést ültette a lelkekbe. A nemzet jobb része igen élénken érezte, hogy az üzérkedők gazdálkodása a romlás magvait rejti méhében; s a nagy tömeg ösztönszerű gyűlölete úgy, mint a jó érzelmű államférfi ellenszenve első sorban azon kölcsönüzlet ellen irányult, melyet a törvény régóta üldözött s a jog betűje még mindig eltiltott. Egy e korban írt vígjátékban olvassuk:

231.

A tőkepén-
 zesek és a
 közvéle-
 mény.

No én, kerítők, hajhászok, azonnal rátok ismerek,
Míg titkon üt vásárt amaz, nyílt téren üzi azt emez.
Ti csapszéktek — s kamattokkal nyúzzátok a népet;
Hozott azért elég törvényt reátok a Tanács:
Tüstént kijátszátok, kibúni tudtatok mindig;
Mint a kihült meleg víz, annyi a törvény előttetek.

A vígjátékírónál még erélyesebben nyilatkozott a reformpárt vezére Cátó. „Sok szól a kamatra való pénzkölcsönzés mellett, — úgymond a földművelésre adott utasítás előszavában, — de az nem tisztességes dolog. Eleink úgy rendelték és a törvényben megírták, hogy a tolvaj kettős, a kamatvevő négyszeres kárpótlásra legyen köteles; a miből kivehetjük, mennyivel rosszabb polgárnak tekintették a kamatvevőt a tolvajnál.“ Másutt azt mondja, hogy a pénzkölcsönző s a gyilkos közt nem nagy a különbség; s azt meg kell neki adnunk, hogy tettei megfelelték szavainak: — mint Sardínia helytartója, szigorú igazságszolgáltatásával a római bankárokat egyenesen kikergette az országból. Az uralkodó úri osztály túlnyomó többsége egyáltalában rossz szemmel nézte az üzérkedők gazdálkodását, és a provinciákban nem csak hogy átlag becsületesebben és tiszteletre méltóbban viselte magát a pénzembereknél, hanem gyakran útjokat is állta; de a római főhivatalnokok gyakori változása és egymástól a törvények alkalmazása tekintetében való elkerülhetetlen eltéréseik szükségkép elvették élet a pénzemberek üzelvei ellen irányult törekvéseknek. Alkalmasint belátták azt is, a mit nem volt nehéz belátni, hogy sokkal kevesebb függ az üzérkedés feletti rendőri felügyeletről, mint attól, hogy az összes nemzetgazdaság más irányba tereltessek; s oly emberek, mint Cátó, főképp ez értelemben hirdették szóval és tettel a földművelés szükségességét. „Ha elődeink, mondja Cátó a fentebb említett előszóban, dicsbeszédet tartottak vala-

A tőkepénzesek gazdálkodásának visszahatása a földművelésre.

mely kitűnő férfi felett, dicsérték mint derék parasztot és jó mezei gazdát; a kit így dicsérték, az a legnagyobb dicséretben látszott részesülni. A kereskedőt derék és a szerzésben szorgalmas embernek tartom; de üzlete nagyon ki van téve veszélyeknek és szerencsétlenségeknek. Ellenben a parasztokból válnak a legvitézebb emberek és legjelesebb katonák; nincs keresetmód, mely oly tiszteletes, biztos és senkire nézve sem gyűlölséges volna, s a kik vele foglalkoznak, legkevesbbé jutnak rossz gondolatokra.“ Magáról azt szokta mondani, hogy vagyona csupán két keresetforrásból ered, a földművelésből s a takarékos-ságból; s ha ez nem volt is nagyon logikailag mondva, sem az igazságnak szigorúan meg nem felelt *), mégis nem ok nélkül tekintették őt, úgy kortársai mint az utókor, a római földbirtokos példányképeznek. Fájdalom, ép oly nevezetes, mint keserű igazság az is, hogy magát a földművelésnek ezen oly sokat és kétségkívül a legjobb-hiszeműleg dicsért orvosszerét a tőkepénzesek gazdálkodásának mérge szintén áthatotta. A legelő-gazdaságnál ez szembe ötlő; s ezt éppen e miatt legjobban is szerette a közönség, s legkevesebbre becsülte az erkölcsi reform pártja. De hát hogyan állt a dolog magával a földműveléssel? Azon háboru, melyet a város harmadik századától az ötödikig a tőke oly módon

*) Vagyonának egy részét Cátó úgy, mint minden más római, marhatenyésztésbe s kereskedelmi és más vállalatokba fektette. De nem volt szokása a törvényeket egyenesen megsérteni, sem állami bérletekkel nem üzérkedett, a mit mint senátornak nem volt szabad tennie, sem kamatüzlettel nem foglalkozott. Igazságtalanság ez utóbbi tekintetben szemére hányni, hogy a gyakorlatban eltért saját teoriáitól; a tengeri kölcsön, melylyel minden esetre foglalkozott, a törvény szemében nem tiltott kamatüzlet, és a dolog lényegét tekintve is, tulajdonkép a hajózási és szállítási üzletek körébe tartozik.

viselt a munka ellen, hogy a kölcsönkamat segélyével fosztotta meg a dolgozó parasztokat a talaj jövedelmétől s ezt a dologtalanul fogyasztó tőkepenzes kezébe juttatta, főkép a római gazdaszat kiterjesztése és azáltal ért véget, hogy a Látiumban létező tőke az egész földközi tengervidéken működő üzérkedésre vetette magát. Most már a kiterjedt üzleti terület sem bírta többé a tőkék felszaporodott tömegét befogadni; s egy eszeveszett törvényhozás egyúttal azon dolgozott, hogy egyfelől a senátorokat mesterséges úton tőkéiknek itáliai földbirtokba fektetésére szorítsa, hogy másfelől az itáliai szántóföldet a gabonaárak befolyásozása által rendszeresen elértéktelenítse. Ekkép megkezdődött a tőke második hadjárata a szabad munka, vagy, a mi az ókorban ezzel egyre megy, a parasztgazdaság ellen; s ha az első már baj volt, a másodikhoz hasonlítva még szelídnek s emberségesnek tűnt fel. A tőkepenzesek nem adtak többé kamatra kölcsönt a parasztnak, a mi már magában véve sem igen ment, miután a kisbirtokos számot tevő jövedelmi feleslegre már nem bírt szert tenni s nem is volt egyszerű és eléggé radicális eljárás, hanem összevásárolták a paraszttelkeket és a legjobb esetben rabszolga-mívelés mellett majorságokká alakították át. Ezt szintén földművelésnek nevezték, pedig a valóságban csak a tőkegazdaságnak alkalmazása volt a talaj terményeinek termelésére. Cátónak a földművelőről vázolt rajza kitűnő és tökéletesen helyes, de hogyan illik magára a gazdaságra, melyet leír és tanácsol? Ha egy római senátor négy oly falusi jószággal bírt, minőt Cátó leír, a mi nem lehetett ritkaság, akkor ugyanazon téren, mely a hajdani kisgazdaság korában száz, egész százötven paraszt családot táplált, most egy szabad család élt és vagy ötven többnyire nőtelen rabszolga. Ha ez volt a

gyógyszer, melynek a hanyatló nemzetgazdászati bajait orvosolnia kellett volna, úgy fájdalom, annyira hasonlított magához a betegséghez, hogy könnyű a kettőt összevéteztetni.

E gazdálkodás összeredménye nagyon is szembe ötlék Itália fejlődése. a megváltozott népesedési viszonyokban. Az itáliai tartományok természetesen igen eltérő, sőt részben jó állapotban voltak. Azon paraszttelkek, melyek az Apennín s a Pó közti vidék betelepítése alkalmával itt nagy számban alakítottak, nem enyésztek el oly gyorsan. Polybios, ki kevéssel e korszak befejezése után utazta be e vidéket, dicséri annak nagyszámú szép és erőteljes népességét; czélszerű gabna-törvényhozás mellett kétségkívül lehetett volna nem Siciliát, hanem a Pó vidékét tenni a főváros éléskamrájává. Picenum és az úgynevezett „gall szántóföld“ a flamíniusi törvény (522) értelmében történt uradalmi földkiosztás útján nagyszámú parasztságot kapott, mely a hannibáli háborúban természetesen sokat szenvedett. Etrúriában s alkalmasint Umbriában is az alattvaló községek belviszonyai kedvezőtlenül hatottak a szabad parasztság fejlődésére. Jobb sorsa volt Látiumnak, melyet a fővárosi piac előnyeitől még sem lehetett egészen megfosztani, s melyet a hannibáli háború egészben véve megkímélt, valamint a marsusok és sabelliek elzárt hegyi völgyeinek is. Ellenben déli Itáliában a hannibáli háború kegyetlen pusztításokat vitt végbe és temérdek kisebb helységen kívül tönkre tette a két legnagyobb várost, Cápúát és Tarentet is, melyek egykor képesek voltak egyenként 30,000 embert állítani síkra. Samnium már kiheverte az ötödik század súlyos háborúiban szenvedett veszteségeket; az 529-iki számlálás szerint képes volt félannyi fegyverfogható embert kiállítani, mint valamennyi latin város

232.

225.

összevéve, s ekkor a római polgárkerület után valószínűleg legvirágzóbb tartománya volt a félszigetnek. De a hannibáli háboru ismét elpusztította s a Scípió seregebeli katonák közt eszközölt földkiosztás, ámbár jelentékeny volt, valószínűleg még sem üthette helyre veszteségeit. Ugyan e háborúban még többet szenvedett baráttól úgy mint ellenségtől Campánia és Apúlia, e két azelőtt jól benépesített tartomány. Apúliában utóbb ugyan történtek földkiosztások, de az alakított telepek sehogy sem akartak virágzásnak indulni. Népesebb maradt Campánia szép síksága; de Cápua és a többi, a hannibáli háborúban felosztatott községek határa állami vagyon lett s annak birtoklói egytől-egyig nem tulajdonosok hanem kis időre-bérlők voltak. A terjedelmes lucániai és bretti területen végre a népre, mely már a hannibáli háboru előtt is igen ritka volt, maga a háboru s a nyomában járó büntetések teljes súlya nehezedett, és Róma sem tett sokat, hogy a földművelést e tartományban ismét felvirágoztassa, — az itt alapított gyarmatok, talán az egy Valentia (Vibo, most Monteleone) kivételével, nem igen tettek számot. A különböző tartományok politikai és gazdasági viszonyainak minden különfélesége s egyeseknek aránylag virágzó állapota mellett egészben véve mégis felismerhető a hanyatlás; s ezt az Itália általános állapotairól szóló leghitelesebb bizonyítékok tanúsítják is. Cátó és Polybios megegyeznek abban, hogy Itália a hatodik század végén sokkal gyéresebb népességgel bírt, mint az ötödik végén, s már korántsem lett volna képes oly hadtömegeket állítani ki, mint az első pún háborúban. A katonaszedés szaporodó nehézségei, a kénytelenység, a szolgálathoz megkivántató qualificációt leszállítani, a szövetséges társak panaszai az általok kiállítandó jutalékok túlságos volta felett ez állítá-

sokat megerősítik; a római polgárságra nézve pedig a számok beszélnék. A polgárság 502-ben, kevésel Regulus afrikai hadjárata után 298,000 fegyverfogható embert számlált; harmincz évvel utóbb, kevésel a hannibáli háboru kitörése előtt (534) már 270,000 főre, tehát egy tizedrészszel, ismét húsz évvel utóbb, kevésel ugyan e háboru befejezése előtt (550) 214,000 főre, tehát egy negyedrészzel leapadt; s egy emberkorral utóbb, mely alatt rendkívüli veszteségeket nem szenvedett, ellenben főkép az éjszaki itáliai síkságon alapított nagy polgárgyarmatok által rendkívüli módon szaporítottatott, mégis alig tudott ismét azon számig felvergődni, melyen e korszak kezdetén állt. Ha volnának ily számaink általában véve az itáliai népességre vonatkozólag, azok kétségkívül aránylag még tetemesebb hiányt mutatnának fel. A nép erejének hanyatlását bajosabb bizonyítani, de mezőgazdasági írók tanuskodnak arról, hogy a szegény ember asztaláról a hús és a tej mindinkább eltűnt. E mellett a szabad lakosság apadásával együtt növekedett a rabszolgák száma. Apúliában, Lucániában s a bretti tartományban a marhatenyésztésnek már túlnyomónak kellett lennie a földművelés felett; itt a tartomány tulajdonképi urai a félvad pásztor-rabszolgák voltak. Apúliát oly biztalanná tették, hogy erős őrséget kellett benne tartani; 569-ben itt egy a legnagyobb mérvekben szervezett és a bacchanál-ügygyel is összefüggésben álló rabszolga-összeesküvés fedeztetett fel s vagy 7000 ember bünfenyítő úton elítéltetett. Etrúriában is kellett egy rabszolga-banda ellen római hadakat küldeni (558), sőt még Látiumban is előfordult, hogy oly városok mint Setia és Præneste azon veszélyben forogtak, hogy szökevény rabszolgák bandái által megtámadtatnak (556). A nemzet szemmel láthatólag megfogyatkozott és a szabad

252.

220.

204.

185.

196.

198.

polgárok közössége egy úri és egy rabszolgai rendre bomlott; s habár leginkább a két sokáig tartó karthágói háboru tizedelte meg és rontotta meg a polgárságot úgy mint a szövetségeseket, mégis a római tőkepenzeseknek kétségkívül ugyanannyi részök volt az itáliai nép számának és erejének hanyatlásában, mint Hamilkárnak és Hannibálnak. Senki sem mondhatja meg, vajon segíthetett volna-e a kormány e bajokon; de ijesztő és szégyenletes dolog, hogy a római aristokrátiának nagy részben mégis jóakaratú és tetterős köreiben nem találunk még a helyzet teljes komolyságának felismerésére s a veszély egész nagyságának még sejtelmére sem. Midőn egy előkelő nemes származású római nő, testvére azon számos polgár-admirálok egyikének, kik az első pún háborúban a község hajóhadait tönkre tették, egy napon a római piacon nagy tolongásba jutott, hangosan mondá a körülötte állók előtt, hogy ideje lesz már egyszer ismét bátyját állítani a hajóhad élére s a piacon helyet csinálni egy új érvágás segélyével a polgárságon (508). Így természetesen csak kevesen beszéltek és gondolkoztak; de e galád beszéd mégis nem volt egyéb, mint éles kifejezése azon vétkes közönynek, melylyel az összes magasan álló és gazdag osztály a közönséges polgárra és parasztra lenézett. Nem akarta ugyan nyíltan romlását, de elnézte a mint tönkre ment s ily módon óriási gyorsasággal beköszöntött a pusztulás az országba, melyet e perczen számos szabad és vidám ember mérsékelt és megérdemelt jóléte még virágzóvá tett.

XIII. FEJEZET.

Hit és erkölcs.

Szigorú szabályozottságban folytak a rómainak napjai s minél előkelőbb volt, annál kevesbbé volt szabad. A mindenható erkölcs a gondolkozás és tevékenység szűk körébe szorította, s dicsősége abban állt, ha szigorúan és komolyan, vagy, hogy a jellemző latin kifejezésekkel éljünk, szomorúan és nehezen élte le napjait. Senkinek sem volt sem több sem kevesebb teendője, mint házában a fegyelmet fenntartani s a községi ügyekben szóval és tettel helyt állani. Miután pedig az egyes ember nem akart más lenni és nem is lehetett más, mint egyik tagja a községnek, minden egyes polgár a község dicsőségét és hatalmát egyszersmind személyes tulajdonának tekintette, mely nevével és udvarával együtt átszáll ivadékaikra; s a mint ekkép a nemzedékek egymás után sírba szálltak és mindenik az öröklött dicsőséget új szerzeményekkel szaporította, a nemes római családok összes érzületei azon erőteljes polgári büszkeséggé növekedtek, melyhez hasonlót a föld többé nem látott s melynek ép oly idegenszerű mint nagyszerű nyomai, a hol szemünkbe ötlenek, mintegy más világba

Római szigor és büszkeség.

Temetés.

látszanak tartozni. E hatalmas polgári érzületnek egyik sajátos jellemvonása volt ugyan az is, hogy az élet folyamában a merev polgári egyszerűség és egyenlőség által nem nyomatott ugyan el, de kényszerítettett hallgatógon a szív mélyébe zárkózni, s hogy csak a halál után volt szabad nyilatkoznia; de ekkor aztán a tekintélyes ember temetésében oly érzéki hatalommal lépett fel, mely a római élet bármely más jelenségénél inkább képes sejtelmet nyújtani nekünk késő kor fiainak e csudálatos római szellemről. Különös egy menet volt az, melyhez a polgárságot a község hírnökének kiáltó szava meghívta: „Ezen harczos meghalálozott, a ki teheti, jőjön el Lúcius Aemíliust elkísérni; el fog vitetni házából.“ A panaszos asszonyok, zenészek és tánczosok csapata nyitotta meg a menetet, mely utóbbiaknak egyike öltözet és álarcz segélyével a halottnak képmása gyanánt szerepelt, s kezeit és tagjait mozgatva még egyszer a tömeg szeme elé idézte a jól ismert férfiút. Erre következett az ünnepély legnagyobb-szerű és legsajátságosabb része, az ősök menete, mely mellett minden más pompa annyira eltűnt, hogy valóban előkelő rómaiak örököseiknek gyakran meghagyták, hogy a temetési ünnepélyt csupán erre szorítsák. Már említettük, hogy azon ősöknek, kik a curúlis ædílséget vagy valamely magasabb rendes hivatalt viseltek, viaszból készített és befestett álarczai, a mennyire lehetséges volt, természet után készítve, de a régibb időkre nézve felnyúlva egész a királyi korig sőt még azon túl is, a családi teremben fa szekrényekben felállítottak és a ház fő ékességének tekintettek. Midőn haláleset fordult elő a családban, arravaló emberek, leginkább színészek e kifestett álarczokkal és a megfelelő hivatalos öltözőkkel láttattak el a temetés alkalmára, úgy hogy az ősök,

mindenik a legelőkelőbb díszben, melyet életében viselt, a triumphátor aranyhimzésű, a censor bíborszínű, a consul bíborszegélyű köpenyben, lictoraikkal és hivataluk egyéb ismertető jeleivel együtt, kocsin ülve valamennyien megadták a halottnak az utolsó tisztességet. Ez maga, a bíbor- és aranyhímzetű takarókkal és finom lepedőkkel beterített ravatalon feküdt, hasonlókép azon legfőbb hivatal teljes ékességében, melyet életében viselt, s körülvéve az általa leölt ellenségek fegyverzetétől s azon koszorúktól, melyeket a víg és komoly játékokban nyert. A ravatal megett a gyászolók lépdeltek, mindnyájan fekete ruhában minden ékszer nélkül, a halottnak fiai elfedett fővel, leányai fátyol nélkül, a rokonok és nemzetségi társak, a barátok, véden-
czek és szabadon - bocsátottak. Így vonúlt a menet a piacra. Itt a hulla felegyenesítettett, az ősök leszálltak kocsijaikról és leültek a curúlis székekre; a halottnak fia vagy legközelebbi nemzetségi társa pedig a szószékre lépett, s a körülötte körben ülő férfiaknak, végül pedig magának a halottnak neveit és tetteit egyszerűen felsorolva elmondta az összegyűlt tömeg előtt. — Barbár szokásnak tarthatjuk ezt, és művészi érzékkel bíró nemzet a halottak e csudálatos feltámasztását semmi esetre sem vitte volna bele teljesen kifejlett civilisátiójának korszakába; de a halotti ünnepély nagyszabású naivsága még igen hidegen gondolkozó és a kegyeletre nem igen hajlandó görögöknek is, mint például Polybiosnak imponált. A római élet komoly ünnepélyessége, egyforma jelleme és büszke méltósága szükségkép megkivánta, hogy az elhunyt nemzedékek mintegy testet öltve haláluk után is fennjárjanak az élők között, és hogy, midőn valamely polgár, jóllakva a fáradalmakkal és dicsőséggel, őseihez megtér, az ősök

személyesen jelenjenek meg a piacon, őt körükbe fogadandók.

Az új hellenesség.

De a rómaiak most egy forduló pontra értek. A mint Róma hatalma nem szorítkozott többé Itáliára, hanem messze elterjedt kelet és nyugot felé, Itália régi sajátszerűsége is véget ért s helyét a hellen civilisáció foglalta el. Itália ugyan görög befolyás alatt állt, a mióta egyáltalán történelme volt. Elmondtuk fentebb, mikép adták egymásnak és fogadták egymástól a szellemi ösztönzést a fiatal görögség s az ifju Itália, mindketten bizonyos naivsággal és eredetiséggel; s mikép igyekezett Róma a későbbi korban a görögök nyelvét és találmányait, inkább külső módon, gyakorlati használatra elsajátítani. De az e korbeli rómaiak hellenessége mégis lényegében új dolog volt úgy okaira, mint következményeire nézve. A rómaiak szükségét kezdték érezni egy gazdagabb szellemi életnek, és mintegy megrémülve szemlélték saját szellemi semmisségeket; és ha még oly művészetileg tehetséges nemzetek, mint az angol és a német sem röstellték saját productivitásuk szünetei alatt hézagpótlásul Franciaország szegényes kultúráját felhasználni, nem lephet meg, ha azt látjuk, hogy az itáliai nemzet most mohó vágygyal vetette magát Hellas szellemi fejlődésének úgy pompás kincseire mint sivár salakjára. Azonban mégis mélyebb és bensőbb ok ragadta a rómaiakat ellenállhatatlanul a hellen áramlatba. A hellen civilisáció ugyan még hellennek nevezte magát, de többé nem az, hanem inkább humanisticus és kosmopolitikus volt. A szellemi téren tökéletesen, s bizonyos mértékig a politikain is, megoldotta azon problémát, mikép lehet különböző nemzetek tömegéből egy egésszet alkotni; s midőn e feladat most, még nagyobb területen Rómára szállt át, ez Nagy Sándor örökségének egyéb részeivel

együtt a hellenességet is átvette. Ennélfogva ez sem nem csupán gerjesztő többé, sem nem mellékes dolog, hanem az itáliai nemzet lényét egész belsejében áthatotta. Itália életképes sajtószerevése természetesen ellene szegült ez idegen elemnek. Az itáliai paraszt csak a leghevesebb harcz után engedte át a tért a nagyvárosi világpolgárnak; s a mint a németeknél a francia frakk vezetett a germán németkabátra, azon módon a hellenesség visszahatása Rómában is egy oly irányt támasztott fel, mely az előbbi századok előtt teljesen ismeretlen módon elvi ellenzéket csinált a görög befolyásnak s ez úton meglehetősen gyakran nyers együgyűségekre és nevetséges dolgokra vetemedett.

Az emberi észnek és tevékenységnek nem volt mezeje, mely az új és régi világ e harczának színhelyéül ne szolgált volna. Ez még a politikai viszonyokon is uralkodott. A hellenek felszabadításának csudálatos terve, melynek megérdemlett füstbe menése már előadatott; azon ezzel rokon, szintén hellen eszme: a köztársaságok solidaritásának eszméje szemben a királyokkal s a hellen politia propagandája a keleti despotismus ellen, mely kettő például a Makedónia iránti bánásmódra irányadólag hatott, voltak rögeszméi az új iskolának, épen úgy, mint a Karthágótól való félelem rögeszméje volt a réginek; s ha Cátó az utóbbit egészen a nevetségessel határos mértékben hirdette, viszont némelyek legalább ép oly együgyűen kaczerkoddak a philhellenességgel — így például Antiochos király legyőzője nem csak görög ruhában állíttatta fel a maga szobrát a Capitóliumon, és a helyett hogy becsületes latinsággal *Asiaticus*nak nevezné magát, az *Asiagenus* *),

Hellenesség
a politikában.

*) Pénzek és feliratok bizonyítják, hogy a magnésiai hősnek és ivadékainak eredeti címök *Asiagenus* volt; ha a capitóli fastusok

ugyan ész- és nyelvelenes, de pompásan hangzó és majdnem görög előnevet vette fel. Az uralkodó nemzet e viszonyának a hellenség iránt fontosabb következménye volt az, hogy a latinság Itáliában mindenütt terjedt, csak épen a hellenekkel szemben nem. Az itáliai görög városok, a mennyiben a háboru által tönkre nem mentek, görögök maradtak. Apúliában, melylyel, az igaz, a rómaiak keveset törődtek, úgy látszik, épen e korban ült a hellenség teljes diadalt, s helyezkedett a tartomány helyi civilizációja az elvirágzó félben lévő görög műveltséggel egy színvonalra. A hagyomány ugyan hallgat róla; de az e korból fennmaradt sok és egytől-egyig görög felirással ellátott városi pénz, és a festett agyagedényeknek gyártása görög mintára, mely egész Itáliában csak itt, és inkább merészen s pompával mintsem ízléssel üzetett, bizonyítja, hogy Apúlia a görög modort és művészetet teljesen elfogadta. — A hellenség és nemzeti ellenzői közti harcnak tulajdonképi színhelyét azonban a jelen korszakban a hit és erkölcs, a művészet és irodalom mezeje képezte; s nem szabad elmulasztanunk megkísérteni e nagy elvi küzdelem lerajzolását, mely természetesen egyszerre ezerféle irányban mozog s melynek egyes mozzanatait bajos egy képbe összefoglalni.

A hazai val-
lás és a hi-
tetlenség.

Mily élénken élt a régi egyszerű hit még e korban az itáliaiak lelkében, legvilágosabban azon bámulat vagy csodálkozás mutatja, melyre az itáliai jámborságnak e proble-

őt *Asiaticus*-nak nevezik, úgy ez is a nem egykorú szerkesztés több helytt előforduló jelei közé tartozik. Ama melléknév nem lehet más, mint az *'Ασιαγενής* megrontása, a mint hogy későbbi írók így is írják, de a mi nem ázsiai győzött, hanem született ázsiait jelent.

mája a hellen kortársakat indította. Az ætóliusokkal való viszályban a római fővezérnek azon szemrehányást kellett hallania, hogy az ütközet alatt egyebet sem tett, mint hogy pap módjára folyton imádkozott; minek ellenében Polybios, a maga kissé olcsó bölcseségével földieit ezen isteni félelem politikailag hasznos voltára figyelmezteti s nekik megmagyarázza, hogy az állam végre is nem állhat csupa okos emberekből, hogy tehát az ily cerimoniaék, tekintettel a tömegre, igen czélszerűek. — De ha Itália még bírt azzal, a mi Hellasban már régóta a régiségtárba vándorolt, nemzeti vallással, ez mégis már láthatólag theológiává kezdett száradni. A hit kezdődő elridegedése talán semmiben sem lép oly határozottan előtérbe, mint az istentisztelet és a papság megváltozott gazdasági viszonyaiban. A nyilvános istentisztelet nem csak mind hosszadalmasabbá, hanem mindenek felett mind költségesebbé lett. Az augurok, pontifexek és oráculum-örzők három régi collégiumához egy negyedik, a három lakmározóé (*tres viri epulones*) járult 558-ban, pusztán azon fontos hivatással, hogy az isteni lakomák kiállítására felügyeljen. Illik, hogy ne csak az istenek, hanem papjaik is jóllakjanak; de új alapítványok e célra nem kellettek, miután minden collégium amúgy is kellő buzgalommal és áhítattal gondoskodott a maga vendégségeiről. A papi dáridók mellett a papi immunitás sem hiányzik. A papok még nagy szorongattatások idején is jogúl követelték magoknak a közadók alóli mentességet és csak igen bosszantó perpatvarkodás után voltak hátrálékos adóik befizetésére kényszeríthetők (558). A jámborság valamint a községre, úgy az egyes emberre nézve is mindinkább költséges dologgá vált. Az alapítványok divatja, s általában a szokás: vallási czélokra állandó pénzbeli kötelezettségeket elvállalni, a rómaiaknál úgy el volt terjedve

Jámbor
gazdászati.

196.

196.

mint mai nap a katolikus országokban; ez alapítványok, főkép mióta a község legfőbb egyházi és egyszersmind legfőbb jogi tekintélye, a pontifexek collégiuma által, oly dologi tehernek tekintettek, mely a jószág minden örökösére és más megszerzőjére jogilag átszáll, mód nélkül nyomasztó teherre kezdtek válni a vagyona nézve, — „örökség áldozati tartozás nélkül“ közmondássá lett a rómaiaknál és körülbelül annyit tett, mint nálunk a „rózsa tövis nélkül.“ A vagyon tizedrészének fogadalmúl felajánlása annyira divatban volt, hogy ez úton havonként nehányszor a római marhavásáron nyilvános vendégségek tartattak. Az istenek anyjának keleti cultusával együtt, egyéb istenfélő visszaélések társaságában a házról-házra járva tett fillérgyűjtések (*stipem cogere*) divatja is eljutott Rómába, s évenként bizonyos meghatározott napokon ismételtetett. Végre, mint méltányos volt, az alárendelt papságok és próféta-ságok sem adtak ingyen semmit; és kétségkívül az élethől van véve, ha a római színpadon a házasságok színpad mögötti társalgásában a konyha-, bábasszony- és ajándék-számadás mellett a szent dolgok számlája is előfordul:

Aztán, uram, jövő ünnepre kell egy-más nekem
Kapus, javaas s álomfejtő s ama tudós nő részire;
Lásd mint les engem! Szégyen lenne mitsem
küldenem,

Meg a papnénak is csak kell adnom valamit.

E korban ugyan nem csináltak Rómában arany istent, mint azelőtt ezüst istent; de a valóságban mégis az uralkodott a vallási életnek úgy legfelső, mint legalsó köreiben. A latin országos vallás régi büszkesége, gazdasági igényeinek jutányossága, visszahozhatatlanul elenyészett. De egyúttal

oda volt a régi egyszerűség is. Az ész és hit fattyú-szü-
lött, a theologia, már azon dolgozott, hogy saját nehézkes
hosszadalmasságát és ünnepélyes gondolattalanságát bevigye
a régi egyszerű nemzeti vallásba s ezáltal hajdani szelle-
mét kiszorítsa belőle. Így például a Jupiter papja köte-
lességeinek és előjogainak lajstroma bátran bele illenék a
Talmudba. Azon természetes szabályt, miszerint csak a
hibátlanul teljesített vallásos kötelesség kellemes az iste-
neknek, a gyakorlatban úgy túlhajtották, hogy egyes áldo-
zat ismételten elkövetett tévedések miatt néha harmincz-
szor is bemutatott egymásután; hogy a játékok, melyek
szintén egy nemét képezték az istentiszteletnek, ha a ve-
zérlő hivatalnok nyelve elvétette a mondókát vagy ha más
hibát követett el, vagy ha a zene valahol helytelenül szü-
netelt, nem történektek tekintettek, és elülről, néha több-
ször, sőt egymásután hétszer is elülről kellett kezdet-
niök. A lelkiismeretességnek e túlzása már magában
véve is annak megmerevedését foglalja magában; s az ellene
való visszahatás, a közöny és a hitetlenség, nem is maradt el.
Már az első pún háborúban (505) előfordult, hogy maga
a consul nyilvánosan gúnyt űzött a csata előtt megkérde-
zendő auspiciumból, — igaz ugyan, hogy a Claudiusok
különcz és korát jóban úgy mint rosszban megelőző nem-
zetségből származott. E korszak vége felé már panaszok
emelkednek a felett, hogy az augurság tana elhanyagolta-
tik, és hogy, Cátóval beszélve, temérdek régi madárisme-
ret és madárnézés a collégium lustasága következtében
feledékenységre merült. Az oly augur, mint Lúcius Paul-
lus, ki a papságot tudománynak nézte, nem címnek, már
ritka kivétel volt, és annak is kellett lennie, mert a kor-
mány az auspiciumokat mind nyiltabban és bátrabban hasz-
náta fel politikai szándékainak keresztülvitelére, azaz a

Theologia.

Vallástalan-
ság.
249.

nemzeti vallással, Polybios felfogása szerint, úgy bánt, mint egy, a nagy közönség rászédésére felhasználható babonával. A hol a tér így elő volt készítve, ott a hellenes vallástalanság útja meg volt törve. A művészet-kedvvelés kezdetével az istenek szent képei már Cátó korában más házi szerszámok módjára kezdték a gazdagok szobáit ékesíteni. Veszélyes sebeket ütött a valláson a keletkező irodalom. Nyíltan megtámadni ugyan nem merészelhette, s a mivel egyenesen az irodalom szaporította a vallási képzeteket, az, mint például Caelus, kit Ennius a görög Uranos mintájára Saturnusnak apjává tett, ugyan szintén hellen eredetű volt, de nem bírt nagy jelentőséggel. Következményekben gazdag volt azonban az epicharmosi és euhemerosi tanok elterjedése Rómában. Azon költői bölcsészet, melyet a későbbi pythagoreusok a megárai Epicharmosnak (280 körül), a régi sicíliai vígjátékírónak, irataiból kivontak, vagy helyesebben, legalább legnagyobb részben, hamisan neki tulajdonítottak, a görög istenekben természeti anyagokat látott, Zeusben a levegőt, a lélekben a napnak egy porszemét és így tovább; a mennyiben e természeti bölcsészet, úgy mint későbbi korban a stoikus tan, általános alapvonalaiban válrokonságban állt a római vallással, annyiban alkalmas volt a nemzeti vallás allegorizáló feloszlásának bevezetéséül szolgálni. A vallásnak historizáló szétbontására találunk a messénei Euhemeros (450 körül) „szent emlékirataiban“, melyek jelentések alakjában, miket a szerző a csudás külföldön tett utazásairól írt, az úgynevezett istenek felől forgalomban lévő híreket alaposan és okmányilag megrostálták és azon eredményre jutottak, hogy istenek nincsenek és nem is voltak. A könyv jellemzésére elég lesz azt az egyet felhozni, hogy Kronos gyermek - falási történetét a legrégebbi korban

470.

300.

szokásos és Zeus király által eltörölt emberevésből magyarázza meg. Lapossága és kirívó irányzatossága daczára, vagy talán ennek folytán, e könyv nem érdemlett szerencsében részesült Görögországban, és a forgalomban lévő philosophiákkal egyesülten segített ott a meghalt vallást eltémetni. A vallás és az új irodalom közti kifejezett és teljesen öntudatos antagonizmusnak nevezetes jele, hogy e hírhedett romboló irányú epicharmosi és euhemerosi iratokat már Ennius latinra fordította. A fordítók talán azzal igazolták magokat a római rendőrség előtt, hogy e támadások csupán a görög, és nem a latin istenek ellen intézvék; de e mentségen könnyű volt keresztül látni. A maga szempontjából Cátónak tökéletesen igaza volt, midőn ezen irányzatokat, bárhol találkozott is velök, különbség nélkül a maga keserűségével üldözte és még Sokratest is az erkölcsök s a vallás megrontójának nevezte.

A régi nemzeti vallás ekképen szemlátomást hanyatlott; s a mint az ős erdő hatalmas törzsei kiirtattak, a talajt buján tenyésző töviskóró és addig nem látott gaz lepte el. A belföldi babona és külföldi álbölcsesség tarka gomolyban jártak egymás mellett, s egymáson keresztül, és álltak szemben egymással. A régi hitnek új babonákká alakulása Itália egy törzsét sem hagyta érintetlenül. Valamint az etruskoknál a belek és a villám tudománya, úgy a sabellieknél, főkép a marsusoknál, buján virágzott a madárnézés és kigyóidézés szabad mestersége. Még a latin nemzetben, sőt magában Rómában is, bár itt aránylag a legritkábban, de mégis tűnnek fel hasonló jelenségek, — így a prænestei jóslatos sorslapok, és Rómában 573-ban Numa király sírjának és hátrahagyott iratainak nevezetes felfedezése, melyek állítólag szabályokat foglaltak magokban valamely egészen hallatlan és furcsa istentiszteletről.

Babona.

Belföldi.

Ezen kívül a hitet szomjazók, nagy szomorúságukra, még csak azt tudták meg, hogy a könyvek igen új kinézésűek voltak; mert a senátus lefoglaltatta a kincset s a tekercseket rövid úton tűzbe dobatta. A belföldi gyártás tehát teljesen képes volt a képtelenségnek azon szükségletét fedezni, melyet méltányosan meg lehetett kívánni; de a közönség ezzel korántsem érte be. Az ekkori, már elnemzetlenedett és keleti mysticismustól áthatott hellenesség a hitetlenséggel együtt a babonát is, legbosszantóbb és legveszélyesebb alakulásaiban, magával hozta Itáliába, s e szemfényvesztés, épen mert külföldi volt, különös ingerrel bírt. A chaldæai csillag- és születésjósok már a hatodik században elterjedtek Itáliában; de sokkal fontosabb volt, sőt a világtörténetben korszakot alkotott, a phrygiai istenek-anyjának felvétele a római község közönségesen elismert isteneinek sorába, a mibe a kormány a hannibáli háboru utolsó aggodalmas évei alatt (550) kénytelen volt bele egyezni. Külön követség ment érte Pessinusba, a kisázsiai kelta földnek egy városába, s azon nyers mezei követ, melylyel az ottani papság az idegeneket, mint a valódi anyával, Kybelével, bőkezűleg megajándékozta, a község hallatlan pompával vitte be a városba, sőt ez örömteljes esemény örök emlékezetére a magasabb osztályokban club-társaságok alakultak, melyeknek tagjai egymást sorban megvendégelték, s melyek, úgy látszik, nagyban előmozdították a pajtáskodás keletkező rendszerét. E Kybele-cultus engedélyezésével a keletiek istentisztelete hivatalosan megfészkelte magát Rómában, s habár még a kormány szigorúan őrködött a felett, hogy az új istenek herélt papjai kelták (*Galli*) maradjanak, a mint ezeknek neveztettek is, s habár római polgár még nem adta fejét e jámbor eunuchságra, mégis a „nagy anya“ sivár appará-

Kybele-
cultus.

204.

tusának, ezen papságnak, mely, élén a fő herélttel, a síp és dob külföldi zenéje mellett, az öltözetnek keleti pompájában vonúlt végig az utczákon és koldulva járt házról házra, s az egész érzékiesen szerzetesi üzelmeknek lényeges befolyással kellett lenniök a nép hangulatára és gondolkozására. Nagyon is gyorsan és irtóztatón tűnt ki, mire kell ennek vezetnie. Nehány évvel utóbb (568) a római hatóságnak egy legalávalóbb fajtájú vallási szemfényvesztés jelentetett fel, egy titkos éjjeli ünnep Bacchos isten tiszteletére, melyet először egy görög pap hozott Etrúriába, s mely mint a rákfene tovább harapódzva gyorsan elterjedt Rómában és egész Itáliában, a családokat mindenütt feldúlta, s a legaljasabb gaz tettekre: hallatlan bujálkodásra, végrendelet-hamisításokra, mérgezésekre vezetett. Hétezer embernél több büntetett meg miatta fenyítő úton, nagy részben halállal, és szigorú rendszabályok adtak ki a jövőre nézve; de még sem lehetett ez üzelmeket elfojtani és az illető hivatalnok hat évvel utóbb (574) panaszolta, hogy ismét 3000 embert kellett miatta elítélni s még sem lehet a dolog végét belátni. — Ezen ép oly eszeveszett mint a közre ártalmas áljámborság elítélésében természetesen minden okos ember egyet értett; a régi hitű ájtatos emberek itt a gúnyban és bosszankodásban összetalálkoztak a hellen felvilágosodás híveivel. Cátó a maga majorosának utasításul adta, hogy „az úrnak tudta és megbízása nélkül áldozatot be ne mutasson, se maga helyett be ne mutattasson, kivéve a házi tűzhelyen és a mezei ünnep alkalmával a mezei oltáron, és hogy nem szabad tanácsért sem valamely bélvizsgálóhoz, sem valamely okos emberhez, sem chaldæaihoz fordulnia.“ Azon ismeretes kérdést, mikép képes egy pap a nevetést megállni, mikor collégájával találkozik, szintén Cátó tette fel,

Bacchos-
cultus.
186.

180.

Megtörló
rendszabá-
lyok.

és eredetileg az etrusk bélvizsgálókra alkalmazta. Körülbelül ugyanezen értelemben szidja Ennius valódi euripidesi modorban a kolduló profétákat és híveiket:

E vakhitű papok, ez a proféta csőcselék,
Ki lustaság-, ki dőreségből, vagy mert gyötri éh,
Akar mutatni másnak útat, míg magát sem ismeri;
Oszk kincset annak, a kihez fillért koldulni megy.

242.

De ily időkben az ész már előre meg van bukva szemben az esztelenséggel. A kormány természetesen közbe lépett; a kegyes ámítók rendőrileg megfenyítették és kiutasítottak, minden külföldi, különösen nem engedélyezett istentisztelet betiltatott, még az aránylag ártatlan prænestei jósló oráculum megkérdezése is még 512-ben hivatalosan meggátoltatott, és mint már említettük, az álszenteskedés szigorúan üldöztetett. De ha egyszer az emberek alaposan meg vannak bolondúlva, akkor felsőbb rendeletre sem térnek észre. A mondottakból az is kitűnik, mennyit kellett a kormánynak ennek daczára engednie, vagy legalább, mennyit engedett. Azon római szokás, melynek alapján előforduló esetekben az etrusk bölcsek államilag megkérdeztettek, s mely czélból a kormány oda hatott, hogy az etrusk tudomány az előkelő etrusk családokban folyvást ápoltassék, valamint a Demeter, nem erkölcstelen és a nőkre szorítókozó titkos tiszteletének megengedése alkalmasint még a külföldi szabályok régibb ártatlan és aránylag közönyös átvételei közé sorolandók. De az istenek anyja tiszteletének megengedése már veszélyes jele annak, mily gyöngének érezte magát a kormány az új babona ellenében, s talán annak is, mily mélyen behatott ez már magába a kormányba; valamint az is vagy megbocsáthatatlan hanyagság vagy még ennél is rosszabb volt, hogy a

hatóságok oly garázdálkodások ellen, minők a bacchanáliák voltak, csak oly későn és ekkor is csak egy véletlen feljelentés következtében léptek fel.

Minőnek kellett e korban a tiszteletre méltó polgárság felfogása szerint a rómaiak magánéletének lennie, azt nagyjában megítélhetjük azon leírásból, mely az idősb Cátó életmódjáról maradt ránk. Bármily tevékenységet fejtett is ki Cátó mint államférfi, ügyvéd, író és üzér, életének központja mégis a családi élet volt és maradt — jobb jó férjnek lenni, mint nagy senátornak, mondá. A házi fegyelem szigorú volt. A cselédnek parancs nélkül nem volt szabad a házat elhagynia, sem idegenekkel a házban történetekről fecsegnie. Súlyosabb büntetések nem szabattak könnyelműen senkire, hanem mintegy törvényszéki tárgyalás után mondattak ki és hajtattak végre; mily szigorúan mentek e tekintetben a dolgok, kivehetjük abból, hogy egyik rabszolgája egy vételi szerződés miatt, melyet urának megbízása nélkül kötött s mely ennek tudomására jutott, magát felakasztotta. Csekélyebb hibákért, például az asztal rendbentartása körül elkövetett tévedésekért, a consuláris a bűnösnek a megérdemlett ütlegetek ebéd után egy szíjjal sajátkezűleg szokta kiszolgáltatni. Nem kevesbbé szigorú, de másnemű fegyelem alatt tartotta nejét és gyermekeit; mert a felnőtt gyermekeket s a feleséget kézzel megilletni, mint a rabszolgát, bűnnek nyilvánítá. Feleség-választás dolgában rosszalta az érdekházasságot s tanácsolta a jó származás figyelembe vételét, különben öreg korában maga egy szegény védenczének leányát vette el. Egyébiránt a férj önmegtartóztatásáról véleménye az volt, a mi minden rabszolgatartó államban lenni szokott; a feleséget pedig kivétel nélkül csak szükségos rossznak tekintette. Iratai szidalmakkal telvék a

Szigorú erkölcs.

fecsegő, nagyravágyó, kormányozhatatlan szépnem ellen; „az asszonyok mindannyian szerfelett alkalmatlanok és nagyravágyók — mondá az öreg úr — s ha az emberek tőlök megszabadulnának, életünk kétségkívül kevesebbé volna istentelen.” A házasságból született gyermekek nevelése ellenben a szív és becsület dolga volt előtte, és szemében az asszony tulajdonképen csak a gyermekek kedvéért létezett. Ez rendszerint maga táplálta gyermekeit, s ha velök rabszolgánők emlőit szopatta, viszont maga is odaadta a magáéit ezek gyermekeinek, — egyike azon kevés vonásoknak, melyek arra mutatnak, hogy a rabszolgaság intézményét, emberi viszonyok, az anyai közösség és tejtestvérség segélyével enyhíteni törekedtek. A gyermekek mosdatásánál és bepólyázásánál a vén hadvezér, ha csak szerét ejthette, maga is jelen volt. Tiszteletteljesen őrködött a gyermeki ártatlanság felett; s ő maga biztosít bennünket, hogy gyermekei jelenlétében ép úgy óvakodott valamely aljas szót szalasztani ki ajkán, mint ha csak Vesta-szűzekkel állna szemben, s hogy leányának szeme láttára az anyát soha meg nem ölelte, kivéve midőn ez egy vihar alkalmával megijedt. Fiának nevelése körülbelül legszebb részét képezi soknemű és sok tekintetben tiszteletre méltó tevékenységének. Saját elvéhez híven, mely szerint a pozsgás fiu többet ér a sápadtnál, a vén katona maga avatta be fiát a testgyakorlat titkaiba, és megtanította birkózni, nyargalni, úszni, vívni s hőt és fagyot elviselni. De igen helyesen átlátta azt is, hogy lejárt már azon kor, melyben a római beérhette azzal, ha derék paraszt és katona volt, és hasonlókép felismerte azt is, mily káros befolyással kell a gyermek kedélyére lennie annak, ha a tanítóban, ki őt megfeddte és büntetete, s maga iránt tiszteletre gerjesztette, utóbb rabszolgát kell látnia. Ez

okból maga tanította meg fiát arra, a mit a római megtanulni szokott: az írás, olvasás és az országos jog ismeretére, sőt maga még hajlott korában is annyira bele tanult a hellenek általános műveltségébe, hogy képes volt belőle azt, a minek véleménye szerint római ember hasznát vehette, fiával, anyanyelvén közölni. Egész íróskodása is közvetetlenül fiára volt számítva, s történelmi munkáját maga másolta le ennek számára nagy, olvasható betűkkel. Egyszerűen élt és takarékosan. Szigorú gazdálkodásával fényűzési kiadások meg nem fértek. Rabszolgájának soha sem volt szabad 1500 (460 tallér), egy ruhájának nem 100 (30 tallér) denárnál többbe kerülnie; házában szőnyeg nem volt és a falak sok időn át nem voltak bemeszelve. Rendszerint ugyanazt ette és itta, a mit cselédsége, s ebédjének készpénzben nem volt szabad 30 assnál (21 gar.) többbe kerülnie; sőt a háborúban még a bort is száműzte asztaláról, s vizet ivott, vagy, a körülményekhez képest, ecetes vizet. A vendégeskedésnek ellenben nem volt ellensége; úgy városi club-társaságában, mint falun földbirtokos szomszédaival szívesen és sokáig ült az asztalnál, s míg gazdag tapasztalatai és élénk hümora kedvelt társalgóvá tették, úgy másfelől nem vetette meg sem a koczkát, sem az italt, sőt gazdasági könyvében egyéb vevények közt egy megpróbált házi szert is írt le azon esetre, ha valaki szokatlanul nagy ebédet evett és kellenél mélyebben nézett a korsó fenekére. Egész élete késő aggkoráig folytonos tevékenységből állt. Minden percz fel volt osztva és hasznosítva, és esténként magában recapitulálni szokta mindazt, a mit napközben hallott, beszélt és tett. Ekkép jutott ideje saját ügyeire úgy mint az ismerősök s a község dolgaira, valamint a társalgásra és élvezetekre is; mindent gyorsan és szószaporítás nélkül végzett, és

tevékenységi ösztöne mitsem gyűlölt annyira, mint a kotnyeleskedést és csekélységekkel való fontoskodást. — Így élt azon ember, kit kortársai s az utókor a római polgár valódi mintaképének tekintettek, és kiben, ellentétben a görögök renyhességével és erkölcstelenségével, a rómaiak kétségkívül kissé vastagnyüstű tevékenysége és deréksége mintegy testet öltött — a mint egy későbbi költő mondja is :

Ezer nemű bohóság mind, mi külföldön divat,
Jobban nem él sehol polgár, mint él a római,
Az egy Cátó száz Sokratesnél többet ér nekem.

Új erkölcs.

Az efféle ítéleteket a történelem nem teheti teljesen magáévá ; de a ki szemügyre veszi azon forradalmat, melyet e kor elfajúlt hellenessége a rómaiak élet- és gondolkozásmódjában előidézett, hajlandó lesz az idegen erkölcsökre mondott ítéletet inkább súlyosbítani, sem mint enyhíteni. — A családi kötelékek rémítő gyorsasággal lazulni kezdtek. A nő- és férfi-maitressek divatja dögvészként elharapódzott, és az adott viszonyok közt törvény útján nem is lehetett elterjedését komolyan meggátolni — azon magas adó, melyet Cátó mint censor (570) a fényűzési rabszolgák e legalávalóbb fajára kivetett, nem sokat nyomott a latban, s különben is már néhány év múlva a vagyoni adóval egyáltalán megszűnt. A nőtlen élet, mely

184. miatt például már 520-ban hangos panaszok emelkedtek, s

234. a házassági elválások, természetesen ezzel arányban szaporodtak. A legelőkelőbb családok kebelében irtóztató bűnök követtettek el, a mint például Gáius Calpurnius Piso consul, neje és mostoha fia által megmérgeztetett, hogy utólagos választásra legyen szükség a consulságban s hogy ezáltal

180. ez utóbbi nyerhesse el e hivatalt, a mi sikerült is (574).

Megkezdődött továbbá a nők emancipációja. A régi szokások szerint a feleség jogilag férjének az atyáéval egyenrangú hatalma alatt, a hajadon legközelebbi férfi agnátusainak gyámsága alatt állt, mely kevéssel volt kisebb az atyai hatalomnál; a feleség nem bírt saját vagyonnal, a szűz és özvegy azt legalább maga nem kezelhette. De most a nők vagyoni jogi önállóságra kezdtek törekedni, és részint ügyvédi ál úton, főképp ál házasságok kötése által lerázván nyakukról az agnátusok gyámságát, saját kezökbe vették vagyonuk igazgatását, részint házasságkötés alkalmával nem sokkal épületesebb módon vonták ki magokat a jog szigora által megkövetelt férj-úri hatalom alól. A tőkék azon tömege, mely ekkép a női kezekben összpontosult, oly aggodalmat költött e kor államférfaiban, hogy a törvényhozás egy erőszakos eszközhöz folyamodott ellene és a nőknek végrendeleti úton való örökössé nevezését törvény által megtiltotta (585), sőt szerfelett önkényes gyakorlat segélyével a nőktől legnagyobb részben még azon oldalági örökségeket is megvonta, melyek végrendelet nélkül jutottak reájok. Hasonlóképp a feleség felett tartott családi törvényszék is, mely ama férj-úri és gyámi hatalomból eredt; a gyakorlatban mindinkább kiment a szokásból. De a nőknek már a köz dolgokban is kezdett akaratuk lenni, s alkalmilag, Cató szavai szerint „már uralkodtak a világ urain”; befolyásuk meglátszott a polgárság gyűlésén, sőt a tartományokban már római hölgyeknek szobrok emeltettek. — A fényűzés öltözet, ékszer, háziszerek, építkezés dolgában és az asztal körül növekedett; s főképp az 564-kis-ázsiai expedíció óta az Ephesosban és Alexandriában uralkodó ázsiai-hellen fényűzés bevonult Rómába, s magával hozta üres raffinementjét, és pénzt, időt és örömet

169.

190.

- megrontó kicsinyeskedését. Ebben is a nők jártak legelül; Cátó buzgó szitkozódásai daczára keresztülvitték, hogy a
215. polgárságnak azon, kevéssel a cannæi ütközet (539) után hozott végzése, mely nekik az arany ékszer, tarka ruhák és kocsi használatát megtiltotta, a Karthágóval való béke-
195. kötés után (559) eltöröltetett; s buzgó ellenfelök nem tehetett egyebet, mint hogy e tárgyakra is nagy adót vetett
184. (570). Most temérdek új és többnyire haszontalan áruczikk, ékesen alakított ezüst edények, bronzsal kivert ebédlő pamlagok, az úgynevezett attáliai öltönyök és szőnyegek arannyal hímzett nehéz kelméből, útat találtak Rómába. Ezen új fényűzés középpontját leginkább az asztal képezte. Ezelőtt a rómaiak kivétel nélkül csak egyszer ettek napjában meleget; most a második reggelire (*prandium*) is nem ritkán meleg ételek kerültek az asztalra, a fő ebéd pedig nem állhatott többé az eddigi két tál ételből. Eddig az asszonyok magok látták el a házban a kenyérsütést és a konyhát, és csak vendégségek alkalmával béreltek még külön egy tanult szakácsot, ki ilyenkor egyiránt gondoskodott az ételekről és süteményről. Most azonban a szakácmesterség tudományjá kezdett lenni. A jobb házak külön szakácsot tartottak. Szükségessé vált a munkafelosztás, s a kenyér- és lepénysütés elvált a konyhaművészettől; —
171. 583 körül keletkeztek Rómában az első pékboltok. Költemények íratnak a jól-evés művészetéről, magokba foglalva a megevésre legméltóbb tengeri halak és tengeri növények jegyzékét, és megtalálták közönségöket; s a dolog nem is állapodott meg az elméletnél. A külföldi nyalánkságokat, a pontusi sardellát és görög bort nagyra kezdték becsülni Rómában, és Cátó utasítása, mikép kell a közönséges bel-földi bornak sóslé segélyével a koiusi bor ízét megadni, aligha okozott érezhető kárt a római borkereskedőknek.

A vendégek és fiaik régi tiszteletre-méltó énekeit és mondókáit az ázsiai hárfásnők szorították ki helyökből. Eddig Rómában ebéd alatt ugyan becsületesen hozzá láttak a kancsóhoz, de a tulajdonképi ivó multságok ismeretlenek voltak; most divatba jött a formaszerinti poharazás, melynél a bort épen nem, vagy csak igen kevéssé végýtették, s nagy kelyhekből itták, s melyben az „előívás“ szokása uralkodott úgy, hogy mindenkinek kötelessége volt az adott példát követni: a „görög ivás“ (*graeco more bibere*), vagy „görögözés“ (*pergraecari, congraecare*), a mint a rómaiak nevezték. E dözsölések következtében a koczkajáték, mely különben a rómaiaknál már régóta divatban volt, oly nagy mérveket öltött, hogy a törvényhozás szükségesnek látta fellépni ellene. A munkakerülés és utcán való ácsorgás szemmel láthatólag harapódzott tovább *).

*) Egy parabasis-féle hely Plautus Curculiójában a fővárosi piaczi életet e korban kevés elmésséggel ugyan, de nagyon szembe-ötlőleg rajzolja :

Megmondom, embert hol minőt lehet találnotok,
 Nehogy soká fáradjon érte, a ki tán keres
 Hibást, avagy hibátlant, jól avagy gonoszt :
 Ki hitszegőt akar, hát a Comítiumba küldöm azt ;
 Kinek hazug és kérkedő kell, szent Cluacinához.
 (Gazdag, pazarló férjeket bazár alatt keressetek,
 Ott vannak a kiélt kéjenczek is s az alkuszok)
 Kik összetett fillérből esznek, a halpiacson.
 A Forum alján sétálnak jó s gazdag emberek,
 Középen a csatornánál csak önfítogtatók ;
 A vízmedenczét szemtelen, nyelves rosszlelkűek lepik,
 Kik másra semmiért szórnak merész rágalmakat,
 Mig önmagokban van méltán megróható elég.
 A régi bolt alatt ülnek, kik pénzt kamatra adnak és vesznek ;

Cátó javasolta, köveztessék ki a piacz hegyes kövekkel, hogy a naplopók onnan elriasztassanak; a közönség nevetett a tréfán, de azért ácsorgási és bámészkodási kedve csak növekedett. A népmulatságok ijesztő mérvben törént megszorodását e korban már említettük. E korszak kezdetén, kivéve néhány jelentéktelen, és inkább a vallási szertartások közé sorozandó futtatást és kocsiver-senyt, csak egyetlen, szeptember hónapban, és csak négy napig tartó általános népiünnep tartatott, melyre a költségek megengedett maximuma határozottan meg volt állapítva; e kor végén e népiünnep már legalább hat napig tartott, s rajta kívül április elején az istenek anyjának ünnepe vagyis az úgynevezett magalensiai ünnepek, április vége felé a Ceres- és Flóra-, júniusban az Apolló-, novemberben a plebejus ünnep, és pedig mindezek már valószínűleg több napon át, tartattak. Ezekhez járultak a temérdek instaurációk, melyekre a kegyes scrupulositás gyakran alkalmasint csak ürügyül szolgált, és a soha meg nem szűnő rendkívüli népiünnepek, melyek közt a fogadalmi tizedekből rendezett, már említett lakomák, az isteni vendégsé-

Castor-egyháznál meg, kiknek nem jó, ha kölcsön adsz
hamar.

A tusk negyedben a magát áruló nép tanyáz;
Velabrumban süttöt, hentest és jós papot,
Határnap-forgatót, vagy más által forgattatót találsz,
Kifosztott gazdag férjeket Leucádia-Oppiánál.

184.

A zárjel közé foglalt versek később szúrattak közbe az első római bazár felépítése (570) után. — A pék (*pistor*, szószerint: molnár) üzletével e korban össze volt kapcsolva a nyálánkságok árulása és az italmérés (*Festus ep. v. alicariae* p. 7. Müll.; Plautus *Capt.* 160; *Poen* 1, 2, 54; *Trin.* 407). Ugyanez áll a mészárosokról. — Leucádia Oppia alkalmasint rossz házat tartott.

gek, a triumphális és temetési ünnepek, és mindenek felett azon ünnepélyek emelkednek ki, melyek az etrusk-római vallás által kijelölt időszakok, az úgynevezett saeculumok mindenikének befejeztével, először 505-ben ünnepeltettek. Együttal a házi ünnepek is szaporodtak. A második pún háboru alatt az előkelő osztályokban divatba jöttek az istenek anyjának bevonulási napján (550 óta) tartott, már említett, lakomák, az alsóbb osztályokban a hasonló saturnáliák (537 óta), mindkettő az ettől fogva egymással szoros szövetségben álló idegen papok és idegen szakácsok befolyása által. A római közönség már igen közel jutott azon eszményi állapothoz, melyben minden naplopó minden nap talál helyet, hol idejét elölje, és pedig oly községben, hol azelőtt a tevékenység úgy minden egyesnek mint az egész összeségnek életcélját képezte, s hol a tétlen élvezetet úgy az erkölcs mint a törvény elítelte! E mellett ez ünnepélyek keretén belül a társadalom rossz és erkölcstartó elemei mindinkább érvényre vergődtek. A népünnepek fény- és zárpontját természetesen, úgy mint azelőtt, ezután is a futtatások képezték; s egy e korbeli költő igen élénken rajzolja azon feszült figyelmet, melylyel a tömeg szeme a consulon függött, midőn ez a kocsiknak jelt készült adni az indulásra. De a régi multságok még sem voltak többé kielégítőek, a közönség újakat és változatosabbakat kívánt. A belföldi birkózók és küzdők mellett most (először 568) görög athléták is léptek fel. A drámai előadásokról alább lesz szó; hogy a görög komédia és tragédia Rómába átültetett, az ugyan szintén kétes értékű, de minden esetre mégis a legjobb szerzemény volt, melyre Róma e téren szert tett. Alkalmasint már régóta üzték azon tréfát, hogy nyulakat és rókákat futtattak és üldöztettek a közönség előtt; most ez ártatlan vadászatból

249.

204.

217.

186.

formaszerinti állatviadal lett, s Afrika vadállatai, oroszlánok és párduczok (először bebizonyíthatólag 568-ban) nagy költséggel szállíttattak Rómába, hogy ölve vagy leöletve a főváros bámész népének szemét gyönyörködtessék. A még visszataszítóbb vívójátékok, melyek Etrúriában és Campániában voltak divatban, most Rómába is behatoltak; a római piacon először 490-ben ontatott tréfából embervér. Ezen erkölcsrontó multságok a szigorú megrovást természetesen el nem kerülhették; a 486. év consula Publius Semprónius Sophus válólevelet küldött nejének, a miért egy temetési játékon megjelent; a kormány keresztülvitte, hogy egy polgársági végzés megtiltotta a külföldi vadállatoknak bevitelét Rómába, és szigorúan őrködött, nehogy a községi ünnepeken gladiátorok jelenjenek meg. De e téren is hiányzott benne vagy a kellő hatalom, vagy a szükséges erély; az állatviadalokat ugyan, úgy látszik, sikerült elfojtania, de a vívó párok fellépése magánünnepélyeken, nevezetesen temetkezés alkalmával, el nem nyomtatott. Még kevesbbé lehetett meggátolni, hogy a közönség a vívójátékost a kötél táncozsnál, a kötél táncozst a komédia játszónál és ezt a tragikus színésznél többre ne becsülje, s hogy a színpad nagy előszeretettel ne vesse magát a hellen élet fertőjére. A mi eleme a művelődésnek a színpadi és mûsai játékokban rejlett, azzal kezdet óta nem törődtek; a római ünnepélyrendezőknek eszközágában sem volt az összes közönséget a költészet hatalma által, habár csak mulólag is, a legjobbak érzéseinek magaslátára emelni, a mint azt a görög színpad tette virágzásának korában, vagy műélvezetet nyújtani egy válogatott közönségnek, a mire a mi színházaink törekszenek. Mifélek voltak Rómában a színigazgatók s a nézők, mutatja az, hogy az 587-iki triumphális játékok alkalmával a rendező

az első görög fuvalásokra, miután dallamaikkal megbuktak, ráparancsolt, hogy zenélés helyett kezdjenek el egymással öklelődni, a mire a közönség ujjongása csakugyan alig ért véget. — Már nem csak a hellen nyavalya rontotta meg a római erkölcsöket, hanem viszont már a tanítványok is demoralizálni kezdték saját mestereiket. A Görögországban ismeretlen vívójátékokat, Antiochos Epiphanes király (579—590), a rómaiak e nagy majmolója, először léptette életbe a syriai udvarban; s habár az emberiebb érzésű és műértőbb görög közönségnél kezdetben inkább visszatetszést, mintsem tetszést szültek, mégis fenn tudták magokat tartani, s lassanként szélesebb körben is elterjedtek. — Az életmód és erkölcsök e forradalma természetesen a gazdaszat terén is forradalomra vezetett. A fővárosban lakás mind keresettebbé és mind drágábbá lett. A lakbér hihetetlen magasságra emelkedett. Az új fényűzési czikkek méregdrágán fiztettek meg; egy hordócska fekete-tengeri sardella 1600 sestertiusba (120 tallér), tehát többbe került mint egy mezei rabszolga, egy csínos fiu 24,000 sestertiusba (1800 tallér), tehát többbe némely parasztteleknél. Minden rendűek és rangúak jelszava tehát a pénz, és csak a pénz lett. Görögországban már régóta senki sem tett ingyen semmit, a mint a görögök magok, dicséretre nem méltó naivsággal, bevallották; a második makedóniai háboru óta a rómaiak e tekintetben is el kezdtek görögösödni. A tisztességet törvényes eszközökkel kellett megtámogatni s az ügyvédeknek például népvégzéssel megtiltani szolgálataik megfizettetését; kivételt csak a jogi szakértők képeztek, kiket nem volt szükség a polgárság végzése által ama tiszteletre-méltó szokás fenntartására szorítani, hogy ingyen adjanak tanácsot. A hol csak lehetett, kerülték az egyenes lopást; de minden görbe út, mely gyorsan gazdagságra

vezethetett, megengedettnek tekintetett: fosztogatás és koldulás, a szállítók csalása és üzerek szédelgése, kamat- és gabna-uzsora, még tisztán erkölcsi viszonyoknak, mint a barátságnak és a házasságnak, anyagi kizsákmányolása is. Főkép ez utolsó mindkét részen üzérkedés tárgya lett; az érdek-házasságok napirenden voltak, és szükségesnek látszott azon adományzásoktól, melyeket a házas felek egymásnak tettek, jogi érvényöket megtagadni. Hogy ily körülmények közt oly tervek jelentettek fel, mint például az, mely a fővárost mindenfelől fel akarta gyűjtani, nem lehet meglepő. Ha az ember nem talál többé élvezetet a munkában s csak azért dolgozik, hogy lehető sok élvezetet szerezhessen magának, akkor csak a véletlennek köszönheti, ha nem lesz gonosztevővé. A sors Rómát a hatalom és gazdagság minden pompájával elárasztotta, de Pandóra szelenczéje, a valóságban, kétes értékű ajándék volt.

XIV. FEJEZET.

Irodalom és művészet.

A római irodalom egészben sajátyszerű ösztönzéseken alapszik, melyek ily alakban talán semmi más nemzetnél elő nem fordulnak. Kellő méltányolhatása végett előbb szemügyre kell vennünk e kor népoktatását és népmulatságait.

Minden szellemi műveltség kiindulási pontja a nyelv; s ez mindenek felett áll Rómáról. Azon községben, melyben a beszéd s az okmány oly nagy jelentőséggel bírt, hol a polgár oly korban, melyben az embert ma még gyermekszámba veszik, vagyonát már korlátlan igazgatási joggal átvette, és a hol megeshetett rajta, hogy az összegyűlt község előtt rögtönzött beszédekkel kellett tartania, nem csak az anyanyelv szabad és finom használatára fektettek kezdet óta nagy súlyt, hanem már korán azon voltak, hogy azt már gyermekkorukban elsajátíthassák. A görög nyelv is már általában el volt terjedve Itáliában a hannibáli háboru korában. Az ókori civilisáció általánosan közvetítő nyelvének ismerete a felsőbb körökben már régóta gyakori volt, és most, midőn a rómaiak közlekedése

Nyelvisme-
ret.

külföldiekkel és a külföldön, a világ megváltozott helyzete következtében, óriási módon megsokszorozódott, úgy a kereskedőre mint az államférfirra nézve, ha nem is szükségessé, de alkalmasint már igen fontossá vált. Az itáliai rabszolga és szabadon-bocsátott nép révén pedig, mely igen nagy részében született görögökből állt, a görög nyelv és görög tudomány bizonyos mértékig a népnek, főkép a fővárosi lakosságnak, alsóbb rétegeibe is behatott. E kor vígjátékaiból meggyőződhetünk, hogy épen a nem előkelő fővárosi tömeg oly latinságot beszélt, melynek helyes megértéséhez ép oly elkerülhetetlenül szükséges volt a görög nyelvet érteni, mint Sterne angolságának és Wieland németségének megértéséhez a francziát *).

*) A görög kifejezéseknek egy meghatározott köre mellőzhetetlen jellemvonása Plautus nyelvének, mint *stratitoticus, machaera, nauclerus, trapezita, danista, drapeta, oenopolium, bolus, malacus, morus, graphicus, logus, apologus, techna, schema*; a szók fordításai ritkán tétetnek ki, és csakis oly szóknál, melyek a fentebb felsoroltak által megjelölt eszmekörön kívül állnak, mint például a Vad-ban (1, 1, 60). ámbár egy, talán később beleszúrt versben, olvassuk: *φρόνησις est sapientia*. Görög közbevegyítések is szokásban vannak, mint például a Casinában (3, 6, 9):

πράγματά μοι παρέχεις. — Dabo μέγα κακὸν, ut opinor.

hasonlókép görög szójátékok, például a két Bacchusban (240):

opus est chryso Chrysalo.

a minthogy az Alexandros, vagy Andromache nevek etymologiai jelentésének ismeretét a nézőknél már Ennius is előfeltételezi (Varro de l. l. 7, 82) Legjellemzőbbek a félgörög képzések, mint *ferritribax, plagipatida, pugilice*, vagy a Miles Gloriosusban (213):

euge! euscheme hercle astitit sic dulice et comoedice!

Nézzétek e mozgást, mi szép, mi komédiás!

családokból származó férfiak pedig nem csak görög közönség előtt beszéltek görögül, hanem e beszédeket nyilvánosságra is hozták — így Tibérius Gracchus (consul 577. 591) egyet, melyet Rhodosban tartott — és a hanibáli korban görögül írtak krónikáikat, mely irodalmárkodásra alább még rátérünk. Egyesek még tovább mentek. Flamíniust a görögök római nyelven tett hódolatokkal tisztelték meg, de a bókot ő is visszaadta, és „az Aeneiádák nagy hadvezére“ a görög isteneknek, görög szokásként, görög distichonok kíséretében mutatta be áldozati ajándékait *). Egy másik senátornak Cátó szemére hányta, hogy nem röstellt görög recitatívókat illő hanghordozással előadni. — E viszonyok befolyása alatt fejlődött a római oktatási ügy. Előítélet volna azt hinnünk, hogy az ókor az elemi ismeretek általános elterjedése tekintetében lényegesen mögötte állt a mi korunknak. Az alsó osztályok, sőt a rabszolgák is, sokat olvastak, írtak és számoltak; például a majoros rabszolgáról Cátó, Mágó példájára előre felteszi, hogy tud írni s olvasni. Az elemi oktatásnak, valamint a görög nyelv tanításának jóval ez idő előtt már nagy terjedelemben kellett Rómában szokásban lennie. De e korszakba esik azon oktatási mód keletkezése, mely a pusztán külső betanítás helyett már az elme valódi művelését tűzi céljává. Eddig a görög nyelv ismerete a polgári és társadalmi életben ép úgy nem vált

177. 163.

*) Ezen Flamínius nevében költött epigrammok egyike így hangzik :

Drága Dioskurok, vidor ostorozói lovaknak,
Magzati Zeusnek s a tyndari Spárta urai!
Titus az Aeneida nektek száná vala díjúl
Azt a szabadságot, mit görögöknek adott.

senkinek előnyére, mint például mai nap a francziáé a német Schweiz valamely falujában nem válik hasznára; s a legrégibb görög krónikák írói a többi senátorok közt úgy érezhették magokat, mint azon paraszt a holsteini ingoványban, a ki iskolákba járt, és esténként, hazatérve az eke szarvától, Virgiliust szedi elő fiókjából. A ki különben akart tartatni, mert görögül tudott, rossz hazafinak, henczegőnek tekintetett; s Cátó korában még kétségkívül előkelő ember, senátor és consul lehetett az olyan is, ki görögül rosszul vagy épen nem tudott. De a dolgok már mégis változni kezdtek. Az itáliai nemzetiség benső feloszlása már, főkép az aristokratiában, elég magas fokra hágott arra nézve, hogy a nemzetiség surrogátumát, az általános emberi műveltséget Itáliára nézve is elkerülhetlenné tegye; és a felsőbb civilisáció utáni ösztön is már hatalmasan kezdett mozogni. Ez iránynak mintegy magától kezére dolgozott a görög nyelv tanítása. Ebben kezdet óta mindig a classicus irodalom, nevezetesen az Iliás és még inkább az Odyssea vétetett alapúl; s ezzel a hellen művészet és tudomány dúsgazdag kincsei már kitárva feküdtek az itáliaiak szeme előtt. Az oktatásnak tulajdonképi külső átalakítása nélkül mintegy magából folyt, hogy az empirikus nyelvtanításból magasabb irodalmi oktatás lett, hogy az irodalomból kiinduló általános műveltség fokozottabb mérvben közöltetett a tanítványokkal, hogy ezek szerzett ismereteiket arra használták, hogy a kor szellemén uralkodó görög irodalomba, Euripides tragédiáiba és Menander vígjátékaiba behatolhassanak. — Hasonló módon a latin nyelv tanítása is nagyobb fontosságot nyert. Róma felsőbb osztályai szükségét kezdték érezni annak, hogy anyanyelvöket, ha nem cserélik is fel a göröggel, legalább nemesíteniök kell és a megváltozott műveltségi állapotokhoz

alkalmazniok; s e tekintetben is minden irányban a görögökre voltak utalva. A római háztartás gazdasági felosztása az anyanyelvben adott elemi oktatást, mint minden más csekély és pénzért teljesített dolgot, túlnyomó részben rabszolgákra, szabadon-bocsátottakra vagy idege-
nekre, azaz leginkább görögökre és félgörögökre bízta *) ; a mi annál kevesebb nehézséggel járt, miután a latin ábécé majdnem egyenlő volt a göröggel, a két nyelv pedig közel és feltűnő rokonságban állt egymással. De ez még nem sokat jelentett; sokkal mélyebben folyt be a görög oktatás formai jelentősége a latin nyelv tanítására. A ki tudja, mily kimondhatatlanul nehéz az ifjuság fensőbb szellemi kiképzésére alkalmas anyagokat és formákat találni, és hogy mennyire még sokkal nehezebb az egyszer feltalált anyagoktól és formáktól megválni, nem fog csudálkozni rajta, hogy a rómaiak a fensőbb latin oktatás
* iránt érzett szükségnek csak úgy bírtak megfelelni, hogy e problémának azon megoldási módját, melyet a görög nyelv- és irodalmi oktatás nyújtott, egyszerűen átvitték a latinnak tanítására, — hiszen mai nap is, a mint saját szemeinkkel látjuk, ugyanezen módon viszik át az oktatás módszerét a holt nyelvekről az élőkre. — Fájdalom azonban a latin épen annak volt híjával, a mire az ily átvitelben legnagyobb szükség van. A latin írást és olvasást a tizenkét táblán ugyan meg lehetett tanulni; de a latin műveltségnek nélkülözhetetlen előfeltétele a latin irodalom lett volna, ilyen pedig Rómában nem létezett.

*) Ilyen volt például Chilon, az idősb Cátó rabszolgája, ki mint gyermek-tanító keresett pénzt ura számára *Plutarch, Cato mai.* 20).

A színpad
görög befo-
lyás alatt.

Ehhez járult egy második körülmény. A római népmulatságok kiállítási módját már előadtuk. A színpad ezekben már régóta jelentékeny szerepet játszott; a kocsi-verseny ugyan valamennyin a tulajdonképi főmulatság maradt, de mégis kivétel nélkül csak egyszer, az utolsó napon tartatott, míg az első napok leginkább színpadi játékokban teltek el. E színpadi mutatóványok azonban hosszú időn át főkép tánczokból és szemfényvesztésből álltak; azon rögtönzött dalokban, melyek e közben még előadattak, szintén nem volt sem párbeszéd, sem cselekvény. Csak most kezdtek ez alkalmakra valódi színjátékokat keresni. A római népmulatságok teljesen a görögök uralma alatt álltak, kiket az időtöltés és naplopás iránti tehetségek a rómaiak született mulatság-rendezőivé tett. Görögországnak pedig nem volt kedveltebb és változatosabb népmulatsága a színháznál; s ennek a római ünnepélyadók és segédszemélyzetők szemeit csakhamar magára kellett vonnia. A régibb római színpadi dalnak ugyan volt drámai magja, mely talán képes lett volna a fejlődésre; de hogy ebből dráma keletkezhesék, ahhoz úgy a költő mint a közönség részéről a teremtés és fogékonyság oly genialitása lett volna szükséges, mely a rómaiaknál egyáltalában nem, s e korban legkevesebbé, volt található; s ha lett volna is, a tömeg mulattatásával megbízott emberek sietős buzgalma alig engedett volna e nemes gyümölcsnek annyi időt és nyugalmat, hogy megérhesék. Itt is egy külső szükséglet állt elő, melyet a nemzet maga nem bírt kielégíteni; színházat kívánt és nem volt adni való darabja.

A római iro-
dalom kelet-
kezése.

Ezen elemeken alapszik a római irodalom; s ez előre is szükségkép megállapította hiányait. Minden valódi művészet az egyéni szabadságon és az élet vidám élvezésén

alapszik, s ennek magvai Itáliában sem hiányoztak; de miután Róma fejlődésében a szabadság és vidámság helyét a közérzület és kötelesség-érzet foglalta el, a művészet általa elnyomatott, és fejlődés helyett el kellett fonnyadnia. Róma fejlődésének tetőpontján akkor állt, midőn nem volt irodalma. Csak midőn a római nemzetiség feloszlásnak indult és a hellen-kosmopolitikus irányzatok kezdtek érvényre vergődni, állított be ezek kíséretében Rómában az irodalom is; és ez okból kezdet óta és kényszerű benső szükségességgel görög talajon maradt és éles ellentétben áll a specificus római nemzeti érzülettel. Mindenek felett a római költészet épen nem a költő benső, önkénytelen ösztönéből, hanem az iskola külső igényeiből keletkezett, melynek latin tankönyvekre, s a színpadéiból, melynek latin színdarabokra volt szüksége. Mindkét intézmény pedig, az iskola úgy, mint a színpad, testestől lelkestől Róma-ellenes és forradalmi természetű volt. A régi szabású rómainak philisteri komolysága úgy mint tevékenységi ösztöne megbotránkozott a báméskodó színházi semmittevésen; és ha a római államnak és társadalomnak legmélyebb és legnagyobbszerű alapgondolata az volt, hogy ne legyen a római polgárság kebelén belül se úr se szolga, se millionárius se koldus, és mindenek felett, hogy minden római ugyanazon hitben és míveltségben egyesüljön, akkor az iskola és a szükségkép kizárólagos iskolai míveltség még sokkal veszedelmesebb, sőt az egyenlőség érzetére nézve egyenesen pusztító hatású volt. Az iskola és a színház a kor új szellemének leghathatósabb eszközeivé lettek, és pedig annál inkább, miután latinul beszéltek. Talán beszélhettek és írhattak valaki görögül a nélkül, hogy megszűnjék rómainak lenni; de itt hozzá szoktak az emberek római szavakkal beszélni, míg egész benső lényök és életök

göröggé lett. A római conservatismus e fényes századának nem legörvendetesebb, de legnevezetesebb, és történetileg legtanulságosabb tényeinek egyike abban állt, mikép vert e korban a hellenség az egész, nem közvetlenül politikai, szellemi téren gyökeret, s mikép teremtettek a nagy közönség gyermektanítója és maître de plaisir-je egyesült erővel egy latin irodalmat.

Livius Andronicus. A későbbi fejlődés mintegy dióhéjba szorítva Rómának mindjárt legelső írójában előttünk áll. A görög Andronicus (482 előttől kezdve 547 utánig), későbbi nevén mint 272. római polgár, Lúcius *) Lívius Andronicus, 482-ben kora ifjúságában a többi tarenti foglyokkal együtt került Rómába, a sénai győzőnek, Marcus Lívius Salinátornak (consul 535. 547) birtokába. Rabszolgai foglalatosságát egyrészt a színészkedés és szövegírás, másrészt a latin és görög nyelv tanítása képezte, melyekre úgy saját urának gyermekeit, mint más vagyonos emberek fiait is a házban és azon kívül oktatta; ebben annyira kitüntette magát, hogy ura őt szabadon bocsátotta, s még a hatóság is, mely nem ritkán élt szolgálataival, és például a hannibáli háborúnak 547-iki szerencsés fordulata után egy háladal készítésével megbízta, iránta való tekintetből a poéták és színészek czéhének az aventíni Minerva-templomban helyet adott közös istentiszteletök megtartására. Írósága kettős foglalkozásából keletkezett. Mint iskolamester az Odysseát latinra fordította, hogy ennek latin szövegét ép úgy alapúl használja a latin, mint használta a görög szöveget a görög nyelv tanításában; és e legrégibb római iskolai könyv az

*) Azon későbbi szabály, mely szerint a szabadon-bocsátott szükségkép patrónusának nevét viseli, a köztársasági Rómára nézve még nem áll.

oktatásban századokon keresztül fenntartotta magát. Mint színész nem csak megírta magának a szövegeket, mint társai valamennyien, hanem azokat könyv alakban nyilvánosságra is hozta, vagyis nyilvánosan felolvasta és másolatokban terjesztette. De ennél még fontosabb volt az, hogy a régi, lényegében lyriai, színi költemény helyébe a görög drámát tette. Egy évvel az első pún háboru befejezése után, 514-ben adatott elő az első színdarab a római színpadon. Hogy egy ember, ki inkább római volt, mintsem görög, ekkép római nyelven épost, tragédiát és komédiát teremtett, az történelmi tekintetben esemény volt; a műnek művészi becse azonban szóba sem jöhet. E művek lemondanak az eredetiség minden igényéről; mint fordítások pedig oly barbárságban szenvednek, mely annál érezhetőbb, miután e költészet nem adja elő közvetlenül saját egyszerűségét, hanem a szomszéd nép magas művészeti fejlettségét iskolamesteri módon majmolja. Az eredetitől való erős eltéréseknek oka nem a fordító szabadsága, hanem az utánképzés nyersesége; a tárgyalás hol lapos, hol dagályos, a nyelv kemény és darabos *). Szí-

240.

*) Livius Andronicus egyik szomorújátékában írta:

quem ego néfrendem alui lácteam immulgéns opem.
Kit én mikor fogatlan volt, táplálgaték tejen.

Homérnak ezen verseit (Odyssea 12, 16):

οὐδ' ἄρα Κίρκην
ἔξ 'Αΐδεω ἐλθόντες ἔλθομεν, ἀλλὰ μάλ' ὥκα
ἧλθ' ἐντυναμένη ἅμα δ' ἀμφίπολοι φέρον αὐτῇ
οἶτον καὶ κρέα πολλὰ καὶ αἶθροπα οἶνον ἐρυθρόν.

vesen elhiszszük, a mit a régi műbírák mondanak, hogy t. i. kivéve azokat, kik kénytelenek Liviuust az iskolában olvasni, költeményeit soha senki másodszor kezébe nem vette. E munkák, ennek daczára, több tekintetben irányadókká lettek a jövőre nézve. Megkezdték a római fordítási irodalmat és a görög versmértékeket Látiumban meghonosították. Ha ez csak a drámákban történt s ha Livius Odysseája inkább a nemzeti saturnusi mértékben íratott, ennek világos oka az volt, hogy a tragœdia és komœdia jambusait és trochæusait sokkal könnyebb volt a latinban utánozni, mint az epos daktylusait.

De titokban nem maradott volt
Kirke előtt megtérésem poklokról; azonnal
Itt sietett, vele sok kenyeret s húst hoztak ebédül
Tiszteletes körhölgyei és hozzája piros bort.

(Szabó Istv.)

így fordítja:

tópper citi ad aëdis — vénimús Circae:
simúl dúona córam (?) — pórtant ad návis.
milia ália in ísdem — inserinúntur.

Sietve gyorsan jövünk — mi Kirke házához
Együttel a holmi előttünk — vitetnek a hajókra
És szintén felrakattak — más ezernyi dolgok.

Legnevezetesebb ebben nem annyira a fordítónak barbársága, mint inkább gondolatnélkülisége, ki a helyett hogy Kirkét küldené Odysseushoz, ezt meneszti Kirkéhez. Egy második még nevetségesebb quiproquo az αἰδοίσις ἔδωκε (Odys. 15, 373) fordítása ezáltal: *lusi*. (Festus *epit v. affatim*. Müller 11. l.) Az efféle történetileg sem közönyös, elárulja a szellemi míveltség azon fokát, melyen e legrégebb római versfaragó iskolamesterek álltak, és mellelleg mutatja azt is, hogy Andronikosnak, habár Tarentben született, a görög még sem lehetett tulajdonképi anyanyelve.

Az irodalmi fejlődés e bevezetésén azonban Róma csakhamar túl volt. A liviusi éposokat és drámákat a későbbi kor, és kétségkívül teljes joggal, inkább furcsaságoknak tekintette, mint a daedalusi mozgás és kifejezés nélküli merev szobrokat, semmint műtárgyaknak. A következő nemzedék alatt azonban a már megszilárdult alapon megkezdődött a lyrai, éposi és drámai művészet; és történeti szempontból is igen fontos e költői fejlődést figyelemmel kísérni.

A költői fejlődésnek élén úgy a productió nagyságát mint a közönségre való hatását tekintve, a dráma állt. Állandó színház megszabott belépti díjjal az ókorban nem létezett; a színjáték Görögországban úgy mint Rómában csak az évenként ismétlődő, és a rendkívüli polgári mulatságok egy része gyanánt szerepelt. Azon rendszabályok közé, melyekkel a kormány a népünnepek joggal aggasztó színben feltűnő kiterjedése ellen fellépett, vagy legalább képzelte magának hogy fellép, tartozott az is, hogy kő színház építését meg nem engedte *). E helyett minden ünnepen deszkaállvány emeltetett egy színpaddal a színészek számára (*proscenium*, *pulpitum*) és egy feldíszített háttérrel (*scaena*), előtte félkörben pedig a nézőtér (*cavea*) pécéztetett ki, mely lépcsők és ülések nélkül, egyszerűen lejtőssé tétetett, s melyen a nézők, hacsak nem hozattak magoknak hazulról széket, álltak, guggoltak vagy hevertek **). A nők alkalmasint már régen elkülönítették s a

Dráma.

Színház.

*) Az apollói játékok számára ugyan már 575-ben építettek ilyet a flamíniusi versenytéren (Liv. 40, 51; Becker Top. 605. l.), de ez valószínűleg csakhamar ismét lebontatott (Tertull. *de spect.* 10).

**) Ülőhelyek még 599-ben sem voltak a színházban (Ritschl. *parerg.* 1, XVIII. XX. l. 214; Ribbeck *trag.* 285. l.); ha ennek da-

194.

legfelső és legrosszabb helyekre szorítottak; különben a helyek törvényesen nem voltak elválasztva egymástól, míg nem, mint már említettük, a legalsó és legjobb helyek 560. óta a senátorok számára tartattak fenn. — A közönség épen nem volt előkelő. A jobb osztályok ugyan nem vonták ki magokat az általános népmulatságokból; sőt úgy látszik, hogy a város atyáinak illendőségből kötelességök volt azokban megjelenni. De a polgári ünnep természete magával hozta, hogy, habár a rabszolgák s alkalmasint az idegenek is kizárattak belőle, minden polgár feleségestől és gyermekestől ingyen részt vehetett benne *), minél fogva a néző közönség nem igen lehetett másféle, mint minőt ma nyilvánosan tűzijátékok vagy ingyen-előadások alkalmával látunk. Igen természetesen a rend sem volt valami példás: a gyermekek lármáztak, az asszonyok fecsegték és vihogtak, koronként egy-egy leányzó megpróbált a színpadra betolakodni; a törvényszéki szolgáknak az ily ünnepélyeken épen nem volt ünnepnapjuk, és elég alkalmok volt az egyiktől zálogul elvenni köpenyét, a másikat vesszőjökkel traktálni. — A görög drámák behozatala ugyan

czára nem csak a plautusi prologok szerzői, hanem maga Plautus is több ízben ily közönségre tesz célzást, (*mil. glor.* 82, 83; *aulul.* 4, 9, 6; *trucul.* a. E.; *Epid.* a. E.), akkor alkalmasint a nézők legnagyobb része széket hozott magával vagy leült a földre.

*) Úgy látszik, hogy a nők és a gyermekek minden korban bebocsáttattak a római színházba (*Val. Max.* 6, 3, 12; *Plutarch quaest. Rom.* 14; *Cicero de har. resp.* 12, 24; *Vitruv.* 5, 3, 1; *Sueton. Aug.* 44 stb.); de a rabszolgák jogilag kizárattak belőle (*Cic. de har. resp.* 12, 26; *Ritschl. parerg.* 1, XIX. l. 223) s alkalmasint ugyanez áll az idegenekre nézve is, kivéve természetesen a község vendégeit, kik a senátorok alatt vagy mellett foglaltak helyet (*Varró* 5, 155; *Justin.* 43, 5, 10; *Sueton. Aug.* 44).

növelte a közönségnek a színpadi személyzet iránt táplált igényeit, és ez úgy látszik, nem igen volt bőviben a tehetséges embereknek; — Naeuius egyik darabját egyszer színészek hiányában műkedvelőkkel kellett előadatni. De ez a művészet állásán mitsem változtatott; a poéta, vagy a mint neveztetett, az „írnok“, a színész és a zeneszerző, ezelőtt úgy mint ezután, nem csak a bérért dolgozóknak már magában véve is kevéssé becsült osztályához tartozott, hanem úgy mint előbb a közvélemény által a legfeltünőbb módon lenézetett s rendőrileg bántalmaztatott. Természetesen minden tisztességes ember távol tartotta magát e mesterségtől — a társulat igazgatója (*dominus gregis, factionis*, vagy *choragus* is), rendszerint egyúttal fő színésze, többnyire szabadon-bocsátott, társai rendszerint annak rabszolgái voltak; a zeneszerzők, kiknek nevei ránk maradtak, valamennyien nemszabadok. Bérök nem csak csekély volt — egy színpadi költőnek 8000 sesterciusnyi (600 tallér) fizetését kevéssel e korszak vége után szokatlanul nagy-nak tekintették — hanem azonfelül még csak akkor fizet-tetett ki az ünnepélyt adó hivatalnokok által, ha a darab nem bukott meg. A fizetéssel aztán minden meg volt téve: a költők versenyéről és jutalomdíjakról, minők Atti-kában előfordútlak, Rómában még nem volt szó — itt e korban, úgy látszik, a közönség csak tapsolt vagy füttyölt, mint nálunk, s a színészek minden nap csak egy darabot adtak elő *). Ily viszonyok közt, midőn a művészet nap-

*) A plautusi prologokból (*Cas. 17. Amph. 65*) nem szabad jutalomdíj-kiosztást következtetnünk (*Ritschl. parerg. 1, 229*), de a *Trin. 706* is, meglehet, hogy a görög eredetiből való, nem pedig a fordítótól ered, s itt döntő az, hogy a didaskaliák és prologusok úgy mint az összes hagyomány egy szóval sem említenek jutalom-hirde-

számba dolgozott s a művész dicsőség helyett csak szégyent aratott, az új római nemzeti színház sem eredeti sem egyáltalában még művészeti fejlődésnek sem indulhatott; s míg az attikai színpadot Athén legnemesebb fiainak nemes versengése teremtette, addig a római, egészben véve, nem lehetett más, mint annak kontár másolata, melynél még csudálkoznunk kell rajta, hogy egyes részletekben képes volt annyi bájt és humort fejteni ki.

Vígjáték.

A színpadon a komödia jóval felette állt a tragödiának; a nézők arcza elkomorodott, ha a remélt vígjáték helyett valami szomorújátékot kezdtek adni. Így történt, hogy e kor bír ugyan néhány vígjátékíró felmutatni, mint Plautust és Cæciliust, de hogy tulajdonképi tragödia-költői nincsenek és hogy e korszaknak előttünk név szerint ismeretes drámái közt három vígjáték esik egy szomorújátékra. A római vígjátékírók, vagy helyesebben, fordítók, természetesen leginkább azon darabokon kaptak, melyek e korban a hellen színpadon uralkodtak; és ezzel kizárólag *)

téseket és pályadíjakat. — Hogy egy napon csak egy darab adatott, az abból következik, hogy a nézők a darab elején hazulról jönnek (*Poen.* 10), végén pedig haza mennek (*Epid. Pseud. Rud. Stich. Truc.* a. E.). A közönség, mint e helyek mutatják, a második reggeli után ment a színházba s ebédre már ismét otthon volt; a színjáték tehát a mi számadásunk szerint körülbelül déltől félháromig tartott, s körülbelül ennyi ideig tarthat is egy Plautus-féle darab a felvonások közti zenével együtt (v. ö. Horat. *ep.* 2, 1, 189). Ha Tacitus (*ann.* 14, 20) a közönséget „egész napokon át“ a színházban tartja, az a későbbi korra vonatkozik.

*) Az attikaiak úgynevezett közép komödiájának takarékos felhasználása történelmileg nem vehető tekintetbe, miután ez nem volt egyéb, mint a kevesbbé kifejlett menanderi vígjáték. A régibb komödia felhasználásának nem akadunk nyomára. A római hilaro-

az újabb attikai komœdia köréhez és pedig ennek legnevezetesebb költőihez voltak kötve, a kilikiai Soloiból való Philemonhoz (394?—492), és az athéni Menanderhez (412—462). E vígjáték oly fontosságot nyert nem csak a római irodalom, hanem a nép egész fejlődésére nézve, hogy a történelemnek is van oka vele foglalkoznia. — A darabok fárasztóan egyformák. Szinte kivétel nélkül a körül forognak, hogy egy fiatal embert vagy apjának vagy éppen egy bordélyháztulajdonosnak rovására kétségtelenül bájos, de igen kétséges erkölcsiségű kedvesével összehozzanak. A szerelmi boldogság útja rendszerint a pénzcsalás valamely esetén vezet keresztül s a darab tulajdonképi mozgató eleme a furfangos inas, ki a szükséges összeget s a megkivántató cselet szolgáltatja, mialatt a szerelmes szerelmi és pénzbeli bajai felett sópánkodik. Obligát elmékedések a szerelem örömeiről és fájdmairól, könyhullatással járó búcsúzási jelenetek, s szerelmesek, kik szívök fájdmában azzal fenyegetődznek, hogy magok ellen fordítják kezöket, nem hiányoznak belölök; a szerelem, vagy inkább a szerelmesség, mint a régi műbírák mondják, volt a menanderi költészetnek tulajdonképi éltető eleme. A darabot a, legalább Menandernél nélkülözhetetlen, lakodalom fejezi be; mely alkalommal a közönség nagyobb épülésére és megelégedésére még a leányzó erényéről is ki szokott sülni, hogy ha nem is egészen, de legalább úgy szólván tiszta, a leányról magáról pedig, hogy valami gazdag embernek

360—262.

342—292.

tragœdiát, a plautusi Amphitryon műfaját, ugyan a római irodalom-történészek rhinthoninak nevezik; de az újabb attikaiak is írtak efféle paródiákat, és nem látjuk át, miért keresték volna a rómaiak a fordításaikhoz szükséges anyagot Rhinthonnál, nem pedig a hozzájuk sokkal közelebb álló költőknél.

elveszett gyermeke, tehát minden tekintetben jó partie. E szerelmi történeteken kívül érzékeny darabokat is találunk; a mint hogy például a plautusi komœdiák közt a „Kötél“ a hajótörés és menedékjog körül forog, a „Három talléros pénz“ és a „Foglyok“ pedig semmi asszonyi ármányt nem foglalnak magokban, hanem a barátnak barátjáért, a rabszolgának uráért való nemeslelkű önfeláldozását rajzolják. A személyek és helyzetek, mint a falon a festés, a legkisebb részletekig ismételődnek az egyes darabokban, minél fogva a nem látott hallgatódók félremondott szavainak, a kapun való kopogtatásnak, a valamely foglalkozásban az utcát végig seprő rabszolgáknak se hossza se vége; az állandó álarczok, melyekből bizonyos meghatározott szám, például nyolcz aggastyán- és hét inas-álarcz létezett, s melyek közül, legalább rendszerint a költőnek csak választania kellett egyet, e kaptára való dolgozást még előmozdították. Az ily komœdiának a régibb vígjáték lyrai elemét, a karokat el kellett vetnie s helyettök kezdet óta párbeszédre, és legfeljebb még a recitációra szorítkoznia, — miután nem csak a politikai elem, hanem általában minden valódi szenvedély és minden költői emelkedés hiányzott belőle. E darabok, elég józanul, nem is voltak nagyobbyszerű és tulajdonképen költői hatásra számítva; érdekességök főkép abban állt, hogy az elmét foglalkoztatták egyfelől tárgyukkal, miben az újabb komœdia a régibbtől ép úgy nagyobb belső üressége, mint meséjének nagyobb külső bonyolódottsága által különbözik, másfelől főkép a részletes kidolgozással, miben nevezetesen a finom élű társalgás szolgált a költőnek dicsőségére s a közönségnek gyönyörűségére. Megzavarodások és elcsérelések, a mivel a hóbor-tos, gyakran féktelen bohózat körébe vágás igen jól meg-egyezik — a mint hogy például a Casina a két vőlegény-

nek és a menyasszonyként felékesített katonának elvonulásával valódi falstaffi módon végződik — tréfák, hóbortok és talányok, melyek valódi társalgási tárgy hiányában e korban még az attikaiak asztalánál is a mulatság tárgyát képezték, töltik be jó részben e komœdiákat. Költőik nem mint Eupolis és Aristophanes egy nagy nemzet, hanem inkább egy művelt társaság számára írtak, mely, más szellemdús és tétlen szellemdússágban eltespedő körök példájára, talányfejtésbe és szójátékba merült. Ez okból nem is nyújtják képét koruknak — ennek nagy történeti és szellemi mozgalmaiból e komœdiákban nem látunk semmit, s még külön kell megemlékeznünk róla, hogy Philemon és Menander csakugyan Sándor és Aristoteles kortársai voltak, — de ép oly elegáns mint hű képét adják a művelt attikai társaságnak, melynek köréből nem is lépnek ki soha. Az eredetinek bája még azon elhomályosított latin képmásokból sem veszett ki egészen, melyekből azokat leginkább ismerjük, és főkép azon darabokban, melyek e költők legtehetségesebbike, Menander, után készítvék, azon élet, melyet a költő maga is élt és látott, nem annyira tévedéseiben és ferdeségeiben, mint inkább szeretetre méltó mindennapiságában kellemes módon tükröződik vissza. Az apa és leány, férj és nő, úr és szolga közti barátságos házi viszonyok, a bennök előforduló apró szerelmeskedésekkel és más kis válságokkal oly általános érvényű módon vannak bennök lemásolva, hogy még ma is megteszik hatásukat; például a cselédek azon lakomája, melylyel a Stichus végződik, viszonyainak korlátoltságában s a két szerelmes és az egyik kedvesnek egyetértésében, a maga nemében felülmúlhatatlan kellemmel van írva. Nagy hatást tesznek az elegáns grisettek, kik kendőzötten és felékesítve, divatos hajékkal és tarka, aranyhímzetű uszályos

ruhában jelennek meg, sőt néha épen a színpadon végzik az öltözködést. Kíséretökben beállítanak a kerítők, hol a legaljasabb fajtából valók, a minő Curculióban szerepel egy, hol duennák Göthe öreg Barbarája mintájára, mint Scapha a csudakomœdiában; segítő atyafiak és czimborák sem hiányoznak. Az öreg szerepek igen gazdagon és változatosan töltvék be: egymás után látjuk a szigorú és fősvény, az édeskés és lágyszívű, az elnéző alkalomcsináló papát, a szerelmes aggastyánt, a lomha aggregényt, a ház vén féltékeny asszonyát öreg szolgálójával, ki az úr ellen az aszszonynyal tart; ellenben a fiatalok szerepei háttérbe szorúlnak és sem az első szerelmes, sem a helyenként előforduló erényes minta-fiu nem is akar fontossá válni. A cselédvilág: a furfangos komornyik, a szigorú házmester, a derék vén nevelő, a foghagymaszagú mezei rabszolga, az impertinens gyerkőcz — már átvezet a nagyszámú iparos szerepekhez. Ezek közt állandó alak a tréfás ember (*parasitus*), kinek, a miért a gazdagok asztalánál velök együtt lakmározhatik, kötelessége a vendégeket tréfákkal s talányokkal mulattatni és adandó alkalommal eltúrní, hogy az edényt a fejéhez vágják, — ez formaszerinti mesterség volt e korban Athénben, és kétségkívül nem poétai fictió, ha az ily ingyenélőt a színpadra lépni látjuk, a mint élcz- és adomakönyvből készül a jövőendő dolgokra. Kedvelt alakok továbbá a szakács, ki nem csak soha nem hallott mártásokkal tud dicsekedni, hanem csenni is tud mint egy kitanult tolvaj; az arczátlan, minden gabszágot örömmel bevalló bordélytulajdonos, mely fajnak díszpéldánya Ballio a „Hazugban“; a katonai Bramarbas, kiben a diadochok korának bérencz-gazdálkodása igen határozottan nyilatkozik; a művészetét mesterségként űző iparlovag vagy a sykophanta, a gaz pénzváltó, az ünnepelesen együgyű

orvos, a pap, a hajós, a halász és több effélék. Ehhez járulnak végre a tulajdonképi jellem szerepek, mint Menander babonás embere és a fősvény a plautusi fazék-komédiában. A nemzeti hellen költészet ezen utolsó alkotásában is jelét adta még elpusztíthatatlan plastikai erejének; de a lélekfestés itt mégis már inkább külsőleg van másolva, mintsem bensőleg átérezve és pedig annyival inkább, minél inkább közeledik a feladat a valódi költőiséghez; — jellemző, hogy az imént említett jellem szerepekben a lélektani igazságot legnagyobb részben a logikai fogalmak fejlesztése képviseli, hogy itt a fősvény a levágott körmököt gyűjti s a kiontott köny, mint elpazarolt víz felett bánkódik. Azonban a mélyebb jellemzésnek e hiánya, és általában ez újabb komédiának egész költői és erkölcsi üressége nem annyira a vígjátékírók, mint inkább az összes nemzet hibája. A specíficus görögség kivesző félben volt; a haza, néphit, háziasság, minden nemes tevékenység és felfogás elenyészett, a költészet, történet és bölcsélet bensőleg kimerültek s az athéninek nem maradt egyebe az iskolánál, halpiacznál és bordélyháznál — nem csoda, és alig eshetik megrovás alá, hogy a költészet, melynek hivatása az emberi létet átszellemíteni, az ily életből nem bírt egyebet csinálni, mint a mi a menanderi vígjátékokban áll előttünk. E mellett nevezetes jelenség, mikép siet e költészet az eszményiből új erőt és frissességet meríteni, a mint csak bármiben némileg hátat fordíthat a feldőlt attikai életnek. E kor parodistikus-heroikus vígjátékának egyetlen maradványában, Plautus Amphitryonában, elejétől végig tisztább és költőibb a légkör, mint az egykorú színpad minden egyéb töredékeiben; a jóindulatú, szelíd gúnnyal rajzolt istenek, a herosok világának nemes alakjai, a mulattatóan gyáva rabszolgák a legcsudásabb

ellentétben állnak egymással, és a cselekvény tréfás menete után végül az istenfiúnak születése villámlás és mendörgés közt majdnem nagyszerű hatást tesz. A mythosok e kigúnyolása azonban aránylag ártatlan és költői feladat is volt, összehasonlítva a közönséges vígjátékéval, mely e kor attikai életét festette. Történet-erkölcsi szempontból semmikép sem emelhetünk különös vádat a poéták ellen s az egyes költőnek egyénileg nem tehetünk szemrehányást, a miért korának színvonalán állt; a komœdia nem oka, hanem okozata volt a népéletben uralkodó romlottságnak. Hogy azonban e vígjátékok befolyását a római népéletre helyesen megítélhessük, rá kell mutatnunk azon örvényre, mely mind e finomságok és ékes dolgok alatt tátong. Azon durvaságok és trágárságok, melyeket Menander ugyan némileg került, de más poéták bőven alkalmaztak, még a legkisebb baj voltak; sokkal gonoszabb az életnek azon iszonytató sivársága, melynek egyetlen oázisait a szerelmeskedés és részegség képezik, azon rémítő prózaiság, melyben azt, a mi csak távolról is hasonlít a lelkesüléshez, csupán azon gazembereknél találjuk, kiknek fejét saját szédelgésök elforgatta s kik a csalás mesterségét bizonyos lelkesedéssel űzik, és mindennek felett azon erkölcstelen erkölcsösség, melylyel főképp Menander darabjai kiszínezték. A bűn megkapja büntetését, az erény jutalmát, netaláni apró botlások pedig az esküvő előtti vagy utáni megtérés palástjával elfedtetnek. Vannak darabok, mint Plautus „Három tallér“-ja és Terentius több vígjátéka, melyekben minden személybe, le a rabszolgáig, egy-egy adag erény van belevegyítve; mindezek csak úgy hemzsegek becsületes emberektől, kik másokat hagynak magok helyett csálni, leányoktól, kik erényesek ha lehet, egyenlő kedvezményekben részesülő és társasági kötésbe lépett

szeretőkötől; az erkölcsi közhelyek és jól kiesztorgályozott erkölcsös mondások úgy teremnek bennök mint a gomba. Az egyiknek engesztelő fináléja, minő a két Bacchusé, melyben a csaló fiúk s a rászedett apák végül mindnyájan együtt a bordélyházba indulnak poharazni, valódi kotzebuei erkölcsi rothadást lehell.

Ezen talajon és ezen magokból termett a római vígjáték. Az eredetiséget, nem csak a szabadság æsthetikai, hanem valószínűleg leginkább rendőri hiánya, kizárta belőle. Az e nembeli latin vígjátékok tekintélyes tömegében egyet sem találunk, mely ne úgy mutatná be magát, mint egy bizonyos görög darabnak átdolgozása; a cím teljessége megkívánja hogy a görög darabnak és írójának neve szintén kitétessék, és ha — a mi előfordult — valamely darab „újsága“ felett foly a vita, mindig arról volt szó, ha vajon már előbb lefordítottatott-e. A komœdia nem csak gyakran a külföldön játszik, hanem a kényszerű szükség úgy hozza magával, s az egész műfaj is a szerint neveztetett el (*fabula palliata*), hogy a cselekvény színhelye Rómán kívül, rendszerint Athén, s hogy a cselekvő személyek görögök, vagy legalább ne rómaiak legyenek. A külföldiesség színetét még a részletekben is, főkép azon dolgokban, melyekben még a míveletlen római is megérezte az ellentétet, szigorúan megtartották. Így Rómának s a rómaiaknak nevét kerülük s a hol rólok szó van, ott jó görögül „külföldieknek“ (*barbari*) neveztetnek; s hasonlókép, a számtalanszor előforduló pénzek megjelölésében is egyetlen egyszer sem találunk a római pénz nevére. Sajátságos fogalmat nyerünk oly nagy és ügyes tehetségekről, minők Nævius és Plautus voltak, ha az efféléket szabad választásuknak rójjuk fel; kétségkívül egészen más, mint æsthetikai okok idézték elő a római komœdiának e merev és sajátság-

Római vígjáték.

Hellenessége és ennek törvényes szükségessége.

gos extraterritorialitását. Azon társadalmi viszonyokat, melyeket az új-attikai komœdia kivétel nélkül fest, a han-nibáli kor Rómájába helyezni át, egyenes támadás lett volna annak polgári rendje és erkölcei ellen. Miután pe-dig e korban a színdarabokat rendszerint a teljesen a se-nátustól függő ædílek és prætorok adatták, sőt még a rend-kivüli ünnepélyességek, például a temetési játékok sem voltak a kormány engedélye nélkül megtarthatók, s mi-után továbbá a római rendőrség mindenkivel és leginkább a komédiásokkal igen rövid úton szokott elbánni, magától következik, miért nem volt szabad a komœdiának római embert színpadra hoznia még akkor sem, midőn a római népmulatságok sorába felvétellett, és miért maradt mintegy a külföldre száműzve. — Még határozottabban megtiltatott az átdolgozóknak élő embert a színpadon akár dícsérőleg akár megrovólag megnevezniök, vagy bármily kényes czél-zást tenniök a jelen viszonyokra. A plautusi és plautus-utáni vígjátékirodalom egész játékrendjében, a mennyire mi ismerjük, nem találni okot egyetlen egy becsületsértési keresetre sem. Hasonlókép a község elleni invectiváknak, melyek az itáliaiak élénk municipális szelleme folytán kü-lönös veszélylyel járhattak, — kivéve néhány egészen ár-tatlan tréfát — alig találjuk egyéb nyomát, mint a már említett jellemző gúnyt a szerencsétlen cápuaiakra és atellaiakra, és eléggé feltűnőleg, különféle gúnyolódásokat a prænesteiek gögje és rossz latinsága felett *). Egyálta-

Politikai kö-zönyösség.

*) *Bacch.* 24, *Trin.* 609, *Truc.* 3, 2, 23. Naevius, ki, az igaz, nem mindenben veszi szigorúan a dolgokat, szintén gúnyolja a prænesteieket és a lanuviumiakat (*com.* 21. R.). Bizonyos feszültség a prænesteiek és rómaiak közt többször szembe ötlük (*Liv.* 23, 20, 42, 1); s ezzel kétséggel kívül összefüggnek a pyrrhusi kor kivégzései,

lában a plautusi darabokban semmi más vonatkozásokat a jelen kor eseményeire és viszonyaira nem találunk, mint a háborúra *) szóló, vagy békés idők számára kockáztatott szerencsekíváratokat; általános megjegyzéseket a gabna- és kamatuzsora, tékozlás, választók megvesztegetése, a nagyon is gyakori diadalmenetek, megítélt pénzbírság behajtásával foglalkozó mesteremberek, zálogoló adó-bérlők vagy az olajárusok drága árai ellen, egyetlen egyszer, — a Curculióban — találunk a régibb attikai komœdia parabasisaira emlékeztető, különben eléggé ártatlan, hosszabb diatribákat a római piacon nyüzsgő élet felett. De még az ily, rendőri tekintetben, szerfelett rendén levő patrioticus törekvésekben sem tudja a költő megállani, hogy magát félbe ne szakítsa:

De hát nem ment el az eszem, hogy az állammal törődöm,
Mikor itt a kormány, melynek dolga törödni vele?

és egészben véve, alig képzelhetünk politikailag szelídebb vígjátékot, mint minő a római volt a hatodik század-

valamint a Sulla-kor katasztrófája. — Ártatlan tréfák, mint *Capt.* 160. 881. természetesen keresztülesúsztak a censurán. — Figyelemre méltó a Massáliának tett bók is (*Cas.* 5, 4, 1).

*) Így a szekrény-komœdiának prologusa a következő szavakkal végződik, melyek hadd álljanak itt, mint egyetlen egykorú megemlézése a hannibáli háborúnak a ránk maradt irodalomban:

Ez így esett. Most jó egészséget, és győzzetek
Valódi férfi módra, mint tevétek ekkorig.
Becsüljétek meg ó és új szövetezetteket,
Szerezzetek méltó feltét alatt még több segélyt;
Az árulót pusztítsátok el, és nyerjétek hírt és babért,
Hogy a legyőzött pœn jól meglakoljon érttetek.

ban *). Nevezetes kivételt egyedül Gnæus Nævius képez, e legrégibb nevezetes római vígjátékíró. Habár nem írt is eredeti római vígjátékokat, mégis azon csekély töredékek, melyeket tőle bírunk, telvék római állapotokra és személyekre való vonatkozásokkal. A többi közt nem csak egy Theodotos nevű festőt mert névszerint kigúnyolni, hanem még a zámái győzőhez is merészelte a következő verseket intézni, melyek Aristophanesnek sem váltak volna szégyenére :

És még az is, ki sok nagyot dicsően végezett,
Ki élten él tetteibe, kit becsülnek a népek magát,
Mi volt ? egy ingbe vitte apja a lánytól haza.

Valamint e szavakban :

Ma a szabaság ünnepén, szabad hangon beszélgetünk.

úgy máskor is alkalmasint tett rendellenes támadásokat és állt elő fogas, kényes kérdésekkel, mint például :

Ugyan miként ment tönkre oly derék államtok oly hamar ?

*) Ez okból Plautusnál alig is lehetünk eléggé óvatosak a kor eseményeire való czélzások feltevésében. A legújabb vizsgálatok sok idevágó félszeg bölcseségnek végét vetették ; de vajon nem volna-e censura-ellenes azon czélzás a bacchanáliákra is, mely a *Casina*-ban 5, 4, 11. található ? (Ritschl. *parerg.* I, 192). Sőt meg is fordíthatnók a dolgot, és abból, hogy a Bacchus-ünnep a Casinában és néhány más darabban (*Amph.* 703. *Aul.* 3, 1, 3. *Bacch.* 53, 371. *mil.* 1016. és főkép *Men.* 836) megemlítették, azon következtetést vonhatnók le, hogy e darabok oly korban íratlak, midőn még bátran lehetett a bacchanáliákról beszélni.

a mire aztán válaszúl a politikai bűnök egész lajstroma szolgált, mint például:

Új szónokok léptek fel, dőre nyáladék fiúk.

De a római rendőrségnek esze ágában sem volt a színpadi támadásokat és politikai diatribéket előjogokkal felruházni, vagy csak el is tűrni, mint tette az attikai. Nævius efféle és hasonló támadások miatt kalodába záratott és ülnie kellett mindaddig, míg egy új vígjátékban nyíltan bocsánatot nem kért és meg nem vezekelt. Ezen egyenetlenségek, úgy látszik, kiűzték hazájából; utódai azonban okultak példáján — egyikök eléggé érthetőleg kimondja, hogy semmi kedve sincs önkénytelenül szájkosarat tétetni szájára, mint társa Nævius. Így vitetett keresztül az, a mi a maga nemében nem kevesebb páratlan dolog, mint Hannibál legyőzése, hogy a nép leglázasabb izgatottságának korában egy politikailag tökéletesen színtelen, népszerű színpad keletkezhetett.

De e szűk és kínos korlátok közt, melyeket az erkölcsök s a rendőrség vontak köréje, a költészet elfulladt. Næviusnak igaza lehetett, midőn a Lagidák és Seleukidák uralkodása alatt élő költő helyzetét, a szabad Rómában lakóéval összehasonlítva, irígylésre méltónak nevezte *). Az egyes darabok sikere természetesen az alapúl vett

A római
vígjáték-át-
dolgozás jel-
leme.

*) Egyebet a „Tarenti leányban“ előforduló nevezetes hely nem jelenthet:

Mi itt nekem legméltóbban tetszett a színpadon,
Az, hogy támadni meg királyt ott nem mer senki sem.
Mennyivel jobb ott szolgál sorsa, mint nálunk az úré!

Személyek
és helyzetek.

eredetinek minőségétől és az illető átdolgozó tehetségétől függött; de ezen egész fordított játékrendnek, az írók minden egyéni eltérései daczára is, bizonyos fővonalokban egyformának kellett lennie, a mennyiben minden darabot az előadás ugyanazon feltételeihez és ugyanazon közönséghez kellett alkalmazni. A kezelés általában úgy egészben véve, mint a részletekben igen szabad volt, s annak is kellett lennie. Míg az eredeti darabok ugyanazon közönség előtt adattak, melynek festéséből állottak, a mi épen fő érdekességeket képezte, az e korbéli római közönség annyira különbözött az attikaitól, hogy ama külföldi világot jóformán meg sem bírta érteni. A hellenek házi életének a római nem fogta fel sem kellemeit és emberieségét, sem érzelgősségét és kendőzött ürességét. A rabszolga-világ is egészen más volt: a római rabszolga házi eszköz volt, az attikai inas — a hol rabszolgák közt házasságok fordultak elő, vagy az úr emberséges hangon beszélt a rabszolgával, a római fordítók figyelmeztetik közönségeket, hogy efféle, Athénben szokásos dolgokon fenn ne akadjon *); s midőn később római öltönyben eljátszandó darabokat kezdtek írni, a furfangos inas szerepének ki kellett esnie belőlök, mert a római közönség nem tűrt el ily inasokat, kik uraik eszén túljárnak s őket vezetik. A finom mindennapi alakoknál könnyebben kiállották a fordítást a magokban véve nyersebb és bohózatosan kidolgo-

*) Mikép gondolkozott a modern Hellas a rabszolgaságról, azt például Euripidesnél (Jon. 854; v. ö. Helena 728) láthatjuk:

Csak egy dolog hoz szégyent a rabszolgára:
Neve; minden egyébben nem rosszabb
A szabad embernél, ha jól viseli magát.

zott rendi és jellem-alakok; de a római átdolgozónak még ezek közül is sokat, s valószínűleg épen a legfinomabbakat és legeredetiebbeket, mint például Thaist, a lakodalmi szakácsnét, a holdidéző asszonyt, a kolduló papot Menanderből, egészen mellőznie és túlnyomólag azon külföldi életfoglalkozásokhoz kellett magát tartania, melyekkel a Rómában már igen általánosan elterjedt asztali fényűzés a közönséget megismertette. Hogy a plautusi darabokban a szakács és a tréfás ember oly feltűnő előszeretettel és élénkséggel rajzoltatnak, ennek oka abban rejlik, hogy görög szakácsok már ekkor nyilvánosan kínálták szolgálatukat a római piacon, s hogy Cátó szükségesnek tartotta még majorosának utasításába is bele tenni, hogy tréfás embert nem szabad tartania. A fordító eredeti alakjai elegáns attikai társalgásának igen nagy részét szintén nem használhatta. Athén raffinírozott korcsmai és bordélyházi életével a római polgár és parasztember körülbelül úgy állt szemben, mint egy kisvárosi német a Palais Royal mysteriumaival. A tulajdonképi konyhai tudományosság nem fért a fejébe; az evési jelenetek természetesen a római átdolgozásokban is nagy számmal szerepeltek, de a sokféle sütemények és raffinírozott mártások és halfélék felett mindenütt a közönséges római disznópecsenye uralkodik. A talányos beszédeknek, bordaloknak, a görög retorikának és philosophiának, melyek az eredeti darabokban oly nagy szerepet játszottak, csak itt-ott akadunk egy-egy elmosódott nyomára. — Azon pusztítás, melyet a római átdolgozók, közönségek iránti tekintetből, az eredeti munkákon kénytelenek voltak elkövetni, elkerülhetetlenül az összevonás és összezavarás oly modorára kényszerítette őket, melylyel a művészeti alkotás igényei sehogy sem fértek meg. Rendes szokássá lett hogy nem csak egész

Compositió.

szerepeket kihagytak az eredetiből, hanem helyökbe ugyanazon szerző más, vagy valamely más szerző darabjából töltöttek be másokat; a mi, az igaz, az eredeti darabok külsőkép rationális compositiója s állandó alakjaik és indokolásaik mellett nem okozott oly nagy kárt, mint gondolnók. Továbbá a költők, legalább a régibb korban, compositio dolgában a legsajátságosabb licentiákat engedték meg magoknak. A különben oly kitűnő Stichus (előadott 554-ben) cselekvénye abból áll, hogy két nővér, kiket apjuk rá szeretne bírni, hogy távol lévő férjeiktől elváljanak, Penelopékat játszanak, míg nem a férjek gazdag üzleti nyereménnyel hazatérnek s ipjoknak egy csinos leányt hoznak ajándékul. A Casinában, mely a közönség rendkívüli tetszésében részesült, a menyasszony, kiről a darab nevét vette és kinek személye körül forog, ki sem lép a színpadra, s a csomó feloldását teljes naivsággal mondja el az epilóg, mint oly valamit, a mi „később odabenn fog megtörténni.” Egyáltalában a bonyodalom gyakran kettévágatik, a megkezdett fonal elejtetik, s a még nem kész művészet más efféle hibái bőven elkövettetnek. Ennek oka kétségkívül sokkal kevesbbé keresendő a római átdolgozók ügyetlenségében, mint a római közönségnek az æsthetika törvényei iránti közönösségében. De az ízlés lassanként művelődött. Későbbi darabjaiban Plautus észrevehetőleg több gondot fordított a compositióra, és például a Foglyok, a Hazug s a két Bacchis mesterileg vannak dolgozva; utódáról Cæciliusról, kitől már egy darabot sem ismerünk, azt mondják, hogy leginkább tárgyának művészibb kezelése által tűnt ki. Az egyes dolgok tárgyalásában a legcsudálatosabb ellentétekre találunk, melyeknek okai egyfelől a poétának azon törekvése, hogy a dolgokat minél közelebb hozza római hallgatóinak észjárásához, másfelől a rendör-

200.

Római nyereség.

ség, melynek parancsa folytán a darabokat külföldi színben kellett tartani. A római istenek, a rómaiak sacrális, katonai és jogi kifejezései sajátos színben tűnnek fel a görög világban; a római ædilek és triumvirek összevissza kevervék az Agoranómokkal és Demarchosokkal; Aetóliában vagy Epidamnosban játszó darabok a nézőt minden lelkiismereti furdalás nélkül utasítják a Velabrumra s a Capitóliumra. A római helyi színezetnek ily darabos rámaázolása a görög alkotásra már magában véve is ennek barbarizálása volt; de ezen, naivságokban gyakran igen mulattató betoldások még sokkal elviselhetőbbek, mint a daraboknak kivétel nélkül durvábbá tétele, a mit az átdolgozók, tekintettel a közönségnek az attikaitól oly távol álló műveltségére, szükségesnek tartottak. Igaz ugyan, hogy némely új-attikai poéták ripókság dolgában már magok sem szorúltak mások hozzájárulására; s oly darabok, mint a plautusi számár-komédia, aligha köszönik lapos és közönséges voltukat csupán fordítójoknak. De azért a római komédiákban a nyers motívumok mégis annyira túlnyomók, hogy a fordítóknak e tekintetben vagy betoldásokat kellett tenniök, vagy legalább igen egyoldalúlag compilálniok. Az ütlegek kimeríthetetlen számában, s a folyton a rabszolga háta felett lebegő korbácsban igen világosan ráismerünk a Cátó-féle házi uralomra, valamint a nők végnélküli kisebbitésében a nőnem elleni cátói opposícióra. Azon saját tálmányú tréfák közt, melyekkel a római átdolgozók jónak látták az elegáns attikai társalgást fűszerezni, nem egy szinte hihetetlenül üreset és nyersset találunk *). — A mi

*) Így például azon különben takaros vizsgálatba, melyet a plautusi Stichusban az apa leányaival a jó feleség tulajdonságairól tart, azon oda nem illő kérdés van beleszúrva, vajon szűzet jobb-e

Versmérték. ellenben a metrikus kezelést illeti, a hajlékony és jól hangzó versek becsületökre válnak az átdolgozóknak. Hogy a jambicus trimeterek helyét, melyek az eredeti darabokban túlnyomók és mérsékelt társalgási hangjoknak egyedül feleltek meg, a latin átdolgozásban igen gyakran jambicus vagy trochæicus tetrameterek foglalták el, ennek okát is kétségkívül nem annyira az átdolgozók ügyetlenségében, kik a trimeterrel igen jól tudtak bántni, mint inkább a római közönség míveletlen ízlésében kell keresnünk, melynek a hosszú versek pompás teli csengése ott is tetszett, Szenírozás. a hol nem volt helyén. — Végre a darabok inscenírozásán is egyiránt rajta van a színigazgatók úgy mint a közönség közönyének bélyege az æsthetika kíváncsi írá-

elvenni vagy özvegyet, csak azért, hogy erre válaszul egy a nők ellen irányzott, ép úgy oda nem illő s a beszéllő nő szájában egyenesen képtelen közhely szolgáljon. De ez még csekélység a következő példához képest. Menander „Nyakkötőjében“ egy férj barátjának a maga bajait panaszolja :

A. Hogy elvevém nőül a gazdagon öröklött Lámiát
Tán csak tudod? — *B.* Hogy ne tudnám. — *A.* Azt, akié e ház,
Mező s mindaz, mit itt körulte látsz.
Ó istenem, nekünk ma ő mi szörnyű gondot ad!
Terhére van mindnyájunknak, nemcsak magamnak énnem,
Hanem fiamnak és leányomnak is. — *B.* Tudom jól
Hogy úgy van.

Cæcilius latin átdolgozásában ezen, a maga nagy egyszerűségében elegáns társalgásból a következő pimaszos szóváltás lett:

B. Nőd hát veszekvő, nemde nem? — *A.* Haj, ezt elő se hozd!
B. Miért? — *A.* Nincs kedvem hallanom. Hanem midőn jövök haza,
Amint leülök, nyom csókot egy szárazat reám.
B. Ám tudja ő, mit tesz a csók, gondolja, hányd ki tőle, mit künn
íval.

nyában. A régiek színpada, mely már a színház terjedelme s a nappal való játszás miatt is kénytelen volt a tulajdonképi tagjátékról lemondani, mely a női szerepeket férfiakkal játszatta, s melynek kivétel nélkül szüksége volt a színész hangjának mesterséges erősítésére, úgy scénai mint akustikai tekintetben tisztán az arc- és hangálarczok használatán alapúlt. Ezeket Rómában is jól ismerték; műkedvelő előadások alkalmával a játszó kivétel nélkül álarczban jelentek meg. Ennek daczára azon színészek, kiknek a görög vígjátékokat kellett játszaniok, a rájok nézve szükségesebb és kétségkívül mesterségesebb álarczokat meg nem kapták; a mi aztán, minden egyebet nem tekintve, kapcsolatban a színpad hiányos akustikai berendezésével *), nem csak a színészt kényszerítette arra, hogy hangját túlságosan megerőltesse, hanem már Líviust is azon szerfelett művészetellenes, de ki nem kerülhető eszközhöz nyúlni kényszerítette, hogy t. i. az énekdarabokat egy, a játszó személyzetén kívül álló énekessel adassa elő, miközben azon színész, kinek szerepébe ez ének tartozott, azt némajátékával kísérte. Ép oly kevéssé fizette ki magát a római ünnepet adókra nézve magokat díszítmények és gépezetek kedvéért költségbe verni. Az attikai színpad is rendszerint utczát mutatott, házakkal a háttérben, és nem bírt felváltható díszítményekkel; de azért a görög színháznak volt, egyéb mindenféle készülékein kívül oly gépezete is, mely a színpadra egy kisebb, egy ház belsejét ábrázoló színpadot tudott kitolni. A római színházban azonban ez hiányzott s ez okból nem vehetjük rossz néven

*) Még midőn közsínházak épültek, sem alkalmaztattak bennök azon hangedények, melyekkel a görög építészek a színészeket támogatták (Vitruv. 5, 5, 8).

a poétának, ha mindent, még a gyermekágyat is, az utczára teszi ki.

Aesthetikai
eredmény.

Ilyen volt a római vígjáték a hatodik században. Azon mód, melyen a görög színdarabok Rómába átültetettek, történelmileg végtelen becses képét nyújtja a míveltségi állapotok eltérésének; de aesthetikai úgy mint erkölcsi tekintetben az eredeti nem magas, utánzása pedig még alacsonyabb fokon állt. A koldus csöcselék-világ, bár a rómaiak készen vették át a görögöktől, Rómában mégis furfangosan és idegenszerűen lépett fel, a finom jellemzés úgy szólván elesett; a komédia nem állt többé a valóság talaján, hanem a személyek és helyzetek önkényesen és meggondolatlanul összekevertettek, mint a kártyajátékban; a mi az eredetiben életkép volt, torzképpé vált az átdolgozásban. Oly igazgatás mellett, mely képes volt egy görög ágont fuvolajátékkal, tánczokkal, tragédiákkal és athletákkal kihirdetni s azt végül verekedéssé alakítani át; oly közönséggel szemben, mely, mint még későbbi írók panaszoják, ha valahol ökölvíadorokat vagy kötél tán czosokat vagy épen vívókat láthatott, tömegesen oda hagyta a színdarabot, oly költők, minők a rómaiak voltak, azaz társadalmilag alacsony állású bérelt munkások, saját jobb belátásuk és jobb ízlésök ellenére kénytelenek voltak többé kevesbbé meghajolni az uralkodó csélc sapság és nyerseség előtt. Ily viszonyok közt csak az volt lehetséges, hogy ezek daczára egyes élénkebb és frisebb tehetségek támadjanak köztök, kik képesek legyenek a külföldi és a mesterkél t elemeket a költészetben legalább háttérbe szorítani s az adott úton örvendetes, sőt jelentékeny műveket is teremteni. Ezek élén Gnæus Nævius áll, az első római, ki a költő nevét megérdemli, és a mennyire a róla fennmaradt jelentések és munkáinak csekély töredékei után

Naevius.

megítélhetjük, igen valószínűleg egyike az összes római irodalom legnevezetesebb és legjelentékenyebb tehetségeinek. Ifjabb kortársa volt Andronicusnak, — költői tevékenysége jóval a hannibáli háboru előtt kezdődött s valószínűleg csak utána ért véget — és egészben véve tőle függött; mint ez csinált irodalmakban történni szokott, ő is foglalkozott minden, elődje által megkísértett műfajjal, egyszerre írt épost, szomorú- és vígjátékot, és mérték dolgában is hozzája csatlakozott. Mindazonáltal úgy e két költő, mint műveik, végtelenül távol állnak egymástól. Nævius nem volt sem szabadon-bocsátott, sem iskolamester, sem színész, hanem bár nem előkelő, de feddhetetlen polgára volt valószínűleg Campánia valamelyik latin községének és katona az első pún háborúban *). Éles ellentétben Líviussal, Nævius nyelve kényelmes és világos, ment minden feszességtől és szenvelgéstől, s még a szomorújátékban is mintegy szándékosan kerüli a pathost; versei, daczára

*) A Nævius személyéről szóló adatok rúttól összezavarvák. Miután az első pún háborúban harczolt, nem születhetett 495 után. Darabjai, valószínűleg az elsőik, már 519-ben adattak (Gell. 12, 21, 45). Varró (Cicerónál *Brut.* 15, 60) kétségkívül helyesen, kétségbe vonja, hogy már 550-ben meghalt volna, mint közönségesen állítják; ha ez igaz volna, akkor a hannibáli háboru alatt ellenséges földre kellett volna szöknie. A Scipióra írt gúnyversek sem készülhettek a zámái ütközet előtt. Életét a 490 és 560 közti időre tehetjük, úgy hogy kortársa volt az 543-ban elesett két Scipiónak (Cic. *de rep.* 4, 10), tíz évvel ifjabb Andronicusnál s talán tízzel idősb Plautusnál. Campániai születését Gellius említi, latin származását, ha szükség volna bizonyítására, maga mondja meg síriratában. Ha nem volt római polgár, hanem talán Calesnek vagy más campániai latin városnak polgára, akkor könnyebben megmagyarázható, mikép bántott vele a római rendőrség oly kíméletlenül. Színész semmi esetre nem volt, miután a seregben szolgált.

259.

235.

204.

264. 194.

211.

a gyakori hiátusoknak, és sok más, utóbb kiküszöbölt licentiának, könnyen és szépen gördülnek *). A míg Lívius alköltészete, mint például a németeknél Gottschedé, tisztán külső ösztönzésekből keletkezett és elejétől végig a görögök járszalagán járt, addig utódja a római költészetet emancipálta és a költő valódi varázsvesszejével feltalálta azon forrásokat, melyekből egyedül támadhatott népies költészet Itáliában: a nemzeti történetet és a komikumot. Az epikai költészet már nem csak az iskolamesternek adott olvasó könyvet, hanem önállóan fordult a hallgató és olvasó közönséghez. A színpadi költészet eddig, úgy mint a costume-készítés, a színésznek mellékfoglalkozása vagy napszámos munkája volt; Næviussal e viszony megfordult, s most a színész lett a költő szolgájává. Költői tevékenysége elejétől végig magán viseli a népiesség bélyegét. Ez leghatározottabban komoly nemzeti színjátékában és nemzeti époszában ötlík szembe, a miről alább még lesz szó, de vígjáté-

*) Hasonlítsuk össze például Lívius darabjaival Nævius „Lycurgus“ című szomorújátékának töredékét:

Ti, kik királyi testőrök vagytok, kimenjetelek
Legott ama lombdús zöldellő térre mind,
Hol ültetés nélkül, magától nő fel a berek.

Vagy azon híres szavakat, melyeket „Hektor búcsújában“ Hektor mond Priamosnak:

Atyám, nekem kedves, mikor dicsért ember dicsér
és e bájos verset a „Tarenti leányból“:

Alii adnutat, alii adnctat; alium amat, alium tenet.
Int ennek, arra — meg kacsint; szívében ez: karjában az.

kaiban is, melyek, úgy látszik, minden költői művei közül leginkább megfeleltek tehetségének és melyekkel a legnagyobb sikert aratta, mint már említettük, alkalmasint csak külső tekintetek bírták az írókat arra, hogy úgy csatlakozzék a görög eredeti művekhez, a mint tette, de mégsem gátolták meg benne, hogy utódait sőt magokat a halvány eredetieket is friss vidámságban és a jelen élet teljességének dolgában messze felül ne múlja; sőt hogy bizonyos értelemben az aristophanesi vígjáték útjára ne lépjen. Ő maga jól tudta, és síriratában meg is mondta, mi volt nemzete számára:

Ha isteneknek illenék gyászt ölti emberért:
Siratnák Nævius költőt Caména istennők;
Mióta ő az árnyaknak honába költözött,
Elhallgatott Rómában a római nyelv híre;

és a férfinai és költői büszkeség meg is illette azon embert, ki a Hamilkár és Hannibál elleni harczoknak részint kortársa, részint maga is harczosa volt, és ki mozgalmas és hatalmas örömujjongásban emelkedő korának nem ugyan költészetileg legmagasabb, de kitűnő, ügyes és népies költői kifejezése volt. Elmondtuk már, mily bajai lettek e miatt a hatóságokkal, és hogy, valószínűleg ezek által elűzve Rómából, Uticában fejezte be életét. Az egyéni élet a közjó, a szép, a hasznos kedvéért itt is elveszett. — Ifjabb kortársa Titus Maccius Plautus (500?—570) úgy látszik, messze mögötte állt úgy külső körülményeire mint a költő hivatásának felfogására nézve. Az umbriai, de ekkor talán már ellatinosodott Sassina kis városból származva, mint színész élt Rómában, és miután ez úton szerzett pénzt kereskedelmi üzletekben ismét elvesztette, mint színházi költő görög vígjátékok átdolgozásából élt a nélkül,

Plautus.
254—184.

hogy az irodalomnak egyéb ágait is művelte volna, és valószínűleg a nélkül is, hogy tulajdonképen írónak tartotta volna magát. Ily komédiákat átdolgozó mesteremberek e korban, úgy látszik, meglehetősen számmal voltak Rómában; de neveik, főképen, miután darabjaikat, alkalmasint egytől-egyig, ki nem adták *), úgy szólván elenyésztek, s mindaz a mi e játékrendből magát fenn bírta tartani, utóbb legnépszerűbb társuknak, Plautusnak tulajdoníttatott. A következő század irodalmárai százharminczra tették a „plautusi darabok“ számát, melyeknek nagy részét azonban Plautus minden esetre csak átnézte, vagy épen nem ismerte; javuk még megvan. Indokolt ítéletet mondani az átdolgozó költői sajátságai felett ennek daczára igen nehéz, vagy épen lehetetlen, miután az eredetieket nem bírjuk. Hogy az átdolgozók válogatás nélkül fordítottak jó és rossz darabokat, hogy alázatosan és alárendelt helyzetben álltak szemben úgy a rendőrséggel, mint a közönséggel, hogy az æsthetika követelményei iránt ép annyi közönösséget tanúsítottak, mint közönségök, s hogy ezek kedvéért az eredeti műveket bohózatossá és aljassá ferdítették, ezen szemrehányások nem annyira az egyes átdolgozókat, mint inkább az egész átdolgozó rendszert illetik. Ellenben Plautus sajátságának tekinthetjük a nyelv és a különféle rhythmusok mesteri kezelését, azon ritka ügyességet, melylyel

*) E feltevés azért látszik szükségesnek, mert különben lehetetlen lett volna a plautusi darabok valódisága vagy nemvalódisága felett oly eltérő nézeteket táplálni, minőket a régieknél találunk; a római ókornak egyetlen tulajdonképi írója sem volt, kinek irodalmi tulajdonjoga csak távolról is oly bizonytalan volna. Plautus és Shakespeare közt ezen, úgy mint temérdek más, külső tekintetben is a legnevezetesebb analógiát találjuk.

a helyzeteket a színpadhoz alkalmazni és kizsákmányolni tudja, majd mindig ügyes és gyakran kitűnő párbeszédeit, és mindenek felett azon nyers és friss vidámságot, mely sikerült tréfákban, a szitkozódó szavak gazdag szótárában, szeszélyes szóképzésekben, drastikus, gyakran mimikai rajzokban és helyzetekben ellenállhatatlan komikai hatást tesz, mely előnyökben a volt színészt véljük felismerhetni. Az átdolgozó kétségkívül ezekben is inkább megtartotta az eredetinek sikerült részeit mintsem önállóan teremtett, — a mi e darabokban biztosan a fordítóra vihető vissza, az szeliden szólva, középszerű; de ez megfoghatóvá teszi, mi-kép lett és maradt Plautus a római színpad tulajdonképi római népköltője és középpontja, sőt miért tért vissza hozzá a színház több ízben még a római világ bukása után is. — Még sokkal kevesebbé alkothatunk magunknak saját ítéletet e kornak harmadik és utolsó — mert Ennius írt ugyan komédiákat, de egytől-egyig siker nélkül — nevezetes vígjátékírója, Statius Caecilius felett. Helyzete az életben és mestersége egy volt a Plautuséval. Kelta földön, Mediolánum vidékén születve, az insubri hadi foglyok közt hozatott Rómába, s élt itt mint rabszolga, utóbb mint szabadon-bocsátott, görög komédiáknak a színpad számára való átdolgozásából, valószínűleg kora haláláig (586). Hogy nyelve nem volt tiszta, azt megmagyarázza származása; de mint már említők, compositió dolgában nagyobb szigorúságra törekedett. Kortársai nem igen élvezték darab-jait s Plautus és Terentius mellett a későbbi közönség is elejtette Caeciliust; s ha Róma tulajdonképi irodalmi korának, a Varró és Augustus korának kritikusai a görög vígjátékok római átdolgozói közt ennek daczára Caeciliust teszik első helyre, ennek oka úgy látszik az, hogy a középszerű műbírák többre becsülik a szellemileg velök rokon

Caecilius.

középszerű, mint az egyoldalúlag kitűnő költőket. Ama műbirálat valószínűleg csak azért vette Cæciliust pártfogása alá, mert szabályszerűbb volt mint Plautus és erőteljesebb mint Terentius; a mi azonban még nem zárja ki azt, hogy mindkettőnél kisebb lehetett.

Erkölcsei
eredmény.

A míg ekkép az irodalomtörténetész, daczára a római vígjátékírók igen tiszteletre méltó tehetségei iránti elismerésének, fordított játékrendjökben még sem talál sem művészetileg jelentékeny sem művészetileg tiszta alkotásokra, szükségkép még sokkal keményebben kell szólnia azon ítéletnek, mely történelmi-erkölcsi szempontból hozható feletők. Azon görög vígjáték, mely neki alapúl szolgál, erkölcsi tekintetben annyiban közönös volt, a mennyiben épen közönsége romlottságának színvonalán állt; a római színpad azonban e korban, mely a régi szigor és új romlás közt ingadozott, iskolája volt a hellenességnek s egyúttal a bűnnek. Ezen attikai-római vígjáték, a maga testi és lelki prostitutiójával, mely a szerelem nevét bitorolja és úgy arcátlanságában mint érzelgősségében egyiránt erkölcstelen, visszataszító és természetellenes nemeslelkűségével, a lebúj-élet kivétel nélküli dicsőítésével, s a parasztos durvaságnak és külföldi raffinementnek vegyülékével szakadatlan predikálása volt a római-hellen demoralisációnak, és ilyennek is tekintetett. Ennek egy bizonyítékát találjuk a plautusi „Foglyok“ epilógjában:

Néző közönség, e darab készült a tiszta erkölcsüekért.

Csábítgatás, szeretkezés nincs benne semmi sem;

Gyerekserelés, pénzsikkasztás sem fordul elő;

Ifjú sem teszi ágyasát szabaddá apja tudtán kül.

Kevés költő talál ki ily komédiát,

Mely jókon is javítna. Most, ha tetszik e darab,

S kedvet szereztünk nektek: adjátok jelét,

Kik a szemérmet tisztelik, díjúl tapsoljanak.

Látjuk ebből, mikép ítélte meg az erkölcsi reform pártja a görög vígjátékot; és hozzá tehetjük, hogy eme fehér holloknak, az erkölcsös vígjátékoknak, morálja is csak arra való, hogy az ártatlanságot annál biztosabban elámítsa. Ki kételkedhetik rajta, hogy e szindarabok gyakorlatilag előmozdították a corruptiót? Midőn Sándor királynak egy efféle vígjáték, melyet szerzője előtte felolvasott, nem tetszett, az író azzal mentette magát, hogy ennek oka nem benne, hanem a királyban van; a ki az ily darabot élvezni akarja, annak hozzá kell szokva lennie a tivornyához s ahhoz, hogy egy leány kedvéért mást megverjen és magát megveresse. Ez az ember ismerte a maga mesteriségét; ha tehát a római polgárság lassanként meg tudta kedvelni a görög komédiákat, látjuk, hogy mivel fizetett meg értök. A római kormányt méltó vád éri, nem azért, hogy oly keveset tett a költészetért, hanem azért, hogy azt egyáltalán megtűrte. A bűnnek ugyan van ereje szószék nélkül is; de ez még nem menti azokat, kik hirdetésére szószéket állítanak. Az, hogy a kormány a hellelkeskedő vígjátéknak nem engedte meg közvetetlenül hozzányúlni a római egyénekhez és intézményekhez, inkább mentség volt, mintsem komoly védelem. Sőt inkább, a komédia erkölcsi tekintetben valószínűleg kevesebbet ártott volna, ha szabadabb mozgást engednek neki, ha a költő hivatását nemesbűlni s némileg önálló római költészetet keletkezni és fejlődni engednek; mert a költészet is erkölcsi hatalom, s ha mély sebeket üt, képes sokat meg is gyógyítani. Az adott viszonyok közt e téren a római kormány kelletinél kevesebbet és többet tett; színházi rendőrségének politikai félsége és erkölcsi tettetése szintén közreműködött a római nemzet irtóztatóan gyors felbomlására.

Nemzeti víg-
játék.

Azonban az, hogy a kormány a római vígjátékírónak nem engedte meg szülővárosa viszonyainak rajzolását és polgártársainak a színpadra vitelét, egy latin nemzeti vígjáték keletkezését még nem tette végkép lehetetlenné; mert a római polgárság e korban még nem ment egyre a latin nemzettel, s a költőnek szabadságában állt darabjait ép úgy a latin jogú itáliai városokban, mint Athénben vagy Massáliában játszattatnia. És csakugyan ez úton keletkezett a latin eredeti vígjáték (*fabula togata* *); ily-

*) *Togatus* a jogi s általában a műnyelvben az itáliait jelentő, ellentétben nem csak a külföldivel, hanem egyszersmind a római polgárral. Így mindenek előtt a *formula togatorum* (C. I. L. I. n. 200. v. 21, 50) azon itáliai katonakötelezettek jegyzéke, kik nem a légiókban szolgálnak. A cisalpíni vagyis innenső Galliának ezen elnevezése: „*Gallia togata*“, mely először Hirtiusnál fordul elő, és kevéssel utóbb a közönséges nyelvhasználatból ismét eltűnik, e tartományt alkalmasint jogi helyzete után jelöli meg, a mennyiben a 665-től 705-ig tartott korszakban községeinek túlnyomó része a latin joggal volt felruházva. Virgil (Aen. 1, 282) a *gens togata* alatt, melyet a római mellett említ, úgy látszik, szintén a latin nemzetet értette. — Ezek szerint a *fabula togata*-ban azon vígjátékot fogjuk felismerni, melynek színhelye Látium volt, úgy mint a *fabula palliata*-ban azt, mely Görögországban játszott; mindkettővel közös azonban a színhelynek a külföldre való áttétele, s Róma városát és polgárságát a színpadra hozni a vígjátékírónak egyszerűen tilos. Hogy a *togátának* csakugyan csupán a latin jogú városokban volt szabad játszania, mutatja azon tény, hogy mindazon városok, melyek tudtunkkal Titínius és Afránius darabjainak színhelyét képezték, mint Setia, Ferentinum, Velitræ, Brundisium, bebizonyíthatólag egészen a szövetségesek háborújáig, a latin jogot bírták. Midőn a polgárság egész Itáliára kiterjesztetett, a vígjátékírók e színhelyet elvesztették, miután a cisalpíni Gallia, mely jogilag a latin községek helyébe lépett, a fővárosi színpadi költőre nézve nagyon távol feküdt, s ezzel a *fabula togata*, úgy látszik, le is tűnt a színpadról. Itália jogilag

nemű darabok bebizonyíthatólag legrégebb szerzője valószínűleg e korszak vége felé virágzott, Titinius *). E komédiának is az új-attikai ármánydarab szolgált alapul; de ez már nem fordítás, hanem utánköltés volt: a darab színhelye Itáliában volt s a színészek a nemzeti öltönyben, a togában jelentek meg. Ezekben a latin élet sajátságos frissességében uralkodik. A darabok Látium középvárosainak polgári életében játszanak, a mit már címeik is bizonyítanak: „a hárfásnő vagy a ferentínumi leányzó” — „a flótafuvónő” — „a jogásznő” — „a kallósok”, és, a mit számos egyes helyzetek még inkább megerősítenek, a mint hogy például egyikben egy nyárs polgár az albai királyi sandálok mintájára csináltatja cipőit. A férfi szerepek ezekben feltűnő módon háttérbe szoríttatnak a nőiek által **). A költő valódi nemzeti büszkeséggel emlékszik

Titinius.

megsemmisült községei, mint Cápua és Atella azonban e hézagot betöltötték, s ennyiben a *fabulla Atellana* mintegy folytatása a togatának.

*) Titínusról semmi irodalmi hírrel nem bírunk, azon kívül, hogy, Varrónak egy töredékéből következtetve, úgy látszik, Terentiusnál (558—595) régebb volt (Ritschl, *parerg.* 1, 194) — mert ennél többet természetesen e helyből sem lehet kiolvasni, habár az itt összehasonlított két csoportozat közül a második (Trabea, Atílius, Cæcilius) egészben véve régebb az elsőnél (Titínus, Terentius, Atta), azért a későbbi csoportozat legrégebb tagjának még nem kell szükségkép újabbnak tekintetnie a régebb csoportozat legújabb emberénél.

196—159.

**) Azon tizenöt titínusi komédia közül, melyet ismerünk, hat férfi (*baratus*?, *caecus*, *fullones*, *Hortensius*, *Quintus*, *varus*), kilencz pedig női szerepekről veszi címét (*Gemina*, *iurisperita*, *prilia*?, *privigna*, *psaltria* vagy *Ferentinatis*, *Sabina*, *tibicina*, *Veliterna*, *Ulubrana*?), melyek közül kettő, a jogásznő s a flótafuvónő nyilván férfi mesterségeket parodizáltak. A töredékekben is a női világ túlnyomó.

meg a pyrrhusi háboru nagy idejéről, és nézi le az újlatin szomszédokat,

Kik osk és volsk nyelven beszélnek, mert latinul nem igen tudnak. E vígjáték épen úgy a fővárosi színpad tulajdona, mint a görög; de alkalmasint a vidéki szellem azon oppositíója uralkodott benne a fővárosi élet és annak kinövései ellen, mely ugyan e korban Cátónál és utóbb Varrónál előtérbe lép. Valamint a német komédiában, mely a francziából ugyanazon módon keletkezett, mint a római az attikaiból, a francia Lisettet csakhamar a Franciska nevű vászoncseléd váltván fel, azon módon lépett, habár nem hasonló költői erővel, de ugyanazon irányban s talán ugyanazon sikerrel Rómában a helleneskedő vígjáték mellé a latin nemzeti vígjáték.

Szomorú-
játék.

Valamint a görög vígjáték, úgy jutott el e korban Rómába a görög szomorújáték is. Ez becsesebb és bizonyos tekintetben könnyebb szerzemény is volt a komédiánál. A szomorújáték alapja, a görög, főkép a homéri épos, nem volt idegen a rómaiak előtt és saját törzs-mondájokkal már össze volt fonva; s a fogékony keblű idegen egyáltalában sokkal hamarabb érezte magát otthonosnak a heroikus mythosok eszményi világában, mint az athéni halpiaczon. Ennek daczára a szomorújáték is előmozdította a nemzetellenes és helleneskedő irányt, habár nem oly rideg és aljas módon; a miben döntő fontosságú körülmény volt az, hogy a görög tragikai színpadon e korban túlnyomó részben Euripides (274—348) uralkodott. Nincs helyén itt e nevezetes embert és még sokkal nevezetesebb hatását saját korára, úgy mint az utókorra, kimerítőleg előadni; de ő oly határozólag folyt be úgy a későbbi görög, mint a görög-római korszak szellemi mozgalmaira, hogy elkerülhetetlenül szükséges őt és hatását leg-

Euripides.
480—406.

alább alapvonásaiban vázolnunk. Euripides azon költők közé tartozik, kik a költészetet ugyan magasabb fokra emelik, de kik e haladásban inkább bírnak annak helyes átérzésével, a mivé lennie kellene, mintsem azon hatalommal, mely ezt költészetileg megteremtse. Azon mély értelmű mondás, mely úgy erkölcsi mint költői tekintetben minden tragikum lényegét magában foglalja, hogy t. i. a cselekvés szenvedés, áll természetesen az antik tragédiáról is; a cselekvő embert ábrázolja, de nem ismeri a tulajdonképi egyénítést. Azon meg nem haladt nagyság, melylyel az ember a végzet elleni harczt Aeschylosnál küzdi, lényegében azon alapszik, hogy a küzködő hatalmak mindenikét csak egészben fogja fel; a lényegileg emberire a költői egyénítés Prometheusban és Agamemnonban csak felülete-sen van rálehellve. Sophokles ugyan az emberi természetet a maga általános feltételelességében fogja fel, így a királyt, az aggastyánt, a nővért; de az emberi mikrokosmos, a maga mindenoldalúságában: a jellem, egyetlen alakjában sem domborodik ki. Magas célrt ért el, de nem a legmagasabbat; az embernek ábrázolása a maga egész voltá-ban, és ezen egyes magokban kész alakoknak összekapcsolása egy költői totalitássá, emelkedést foglal magában, s ez okból Aeschylos és Sophokles csak tökéletlen fejlődési fokokat képviselnek Shakespeare irányában. Abban azonban, a mint Euripides az embert úgy igyekszik ábrázolni, a mint van, inkább logikai és bizonyos értelemben történelmi, mintsem költészeti haladás rejlik. Meg bírta döntené az antik tragédiát, de a modernt nem bírta megteremteni. Fél úton állt meg mindenütt. Az álarczok, melyek segítségével a lelki élet nyilatkozása a különösből mintegy az általánosra átvitetik, ép oly szükségesek az ókor tipikus tragédiájára nézve, mint összeférhetetlenek a

jellem-szomorújátékkal; de Euripides azokat megtartotta. A régibb tragédia a drámai elemet, melynek szabad mozgását nem engedhette meg, bámulatra méltó tapintattal soha sem adta elő tisztán, hanem az istenek és herosok ember feletti világából vett epikai anyagokkal és lyrai karokkal bizonyos tekintetben mindig megkötötte. Érezzük, hogy Euripides tágitott e bilincseken: tárgyaival leszállt legalább a félig históriai korba, kardalait pedig annyira háttérbe szorítottak, hogy későbbi előadások alkalmával gyakran, és aligha a darabok rovására, el voltak hagyhatók — de azért sem alakjait nem állította teljesen a valóság talajára, sem a karokat végkép el nem vetette. Mindenben és minden irányban telivér kifejezése korának, mely egyfelől a legnagyobbyszerű történelmi és philosophiai mozgalmak, másfelől a tiszta és egyszerű népiesség, minden költészet ezen ősforrása, elhomályosodásának kora volt. Míg a régibb tragikusok tiszteletteljes jámborsága darabjaikat az ég visztfényével mintegy elárasztja, míg a régibb hellenek látkörének korlátolt volta, megnyugtatólag hat a hallgatóra is, addig Euripides világa a speculáció fakó derengésében ép úgy az isteniből kivetközve, mint átszellemtve tűnik fel, és zavaros szenvedélyek villámként cikáznak benne a szürke felhőkön keresztül. A végzetbe vetett régi, mély bensőségű hit eltűnt; a fátum, mint külsőkép despotikus hatalom, uralkodik, és rabjai fog-vicsorgatva viselik bilincseiket. Dæmoni hatalommal szól Euripidesből azon hitetlenség, mely a hit kétségbeesésében áll. Ennél fogva a költő szükségkép soha sem emelkedik egy, őt magát legyőző plastikai conceptióra, és soha, egészben véve valódi költői hatásra; a miért is némikép közönös volt szomorújátékainak compositiója iránt, sőt e tekintetben nem ritkán egyenesen kontárkodott, és darabjainak nem adott

központot sem valamely cselekvényben, sem valamely személyiségben; — azon felületes modort, mely a csomót a prológban bonyolítja össze s egy isteni megjelenés vagy más efféle ízetlenség segélyével oldja meg, tulajdonképen Euripides hozta divatba. Nála minden hatás a részletekben rejlik, és e tekintetben minden esetre nagy művészettel használ fel minden irányban mindent, hogy a költői totalitás pótolhatatlan hiányát elfedje. Euripides mestere az úgynevezett hatásos jeleneteknek, melyek rendszerint érzéken érzelgős színezetűek, s az érzékeket gyakran még valamely rendkívüli fűszer, mint például a szerelmi anyagnak gyilkossággal vagy vérfertőztetéssel való vegyítése által ingerlik. Az önkényt meghaló Polyxena, a titkos szerelmi bánatban elhaló Phædra, s mindenek felett a mystikus elragadtatásban lévő Bacchaek pompás ábrázolása a maga nemében a lehető legszebb; de ez alakok sem művészeti sem erkölcsi szempontból nem tiszták, és Aristophanes azon szemrehányása, hogy a költő egy Penelopét nem képes rajzolni, teljesen igaz. Rokon ezzel a közönséges részvétnek belevonása az euripidesi tragédiába. A míg elcsenevészedett hősei, mint Menelaos a Helenában, Andromache, Elektra mint szegény parasztasszony, a beteg és tönkre ment kereskedő Telephos, visszataszítók vagy nevetségesek, s rendszerint mindkét bajban szenvednek; addig azon darabjai, melyek inkább megmaradnak a hétköznapi valóság légkörében, s a szomorújátékból az érzékeny családi drámába, sőt majdnem már az érzelgős komédiába csapnak át, mint Iphigenia Aulisban, Ion, Alkestis, valamennyi munkái között talán a legörvendetesebb hatásúak. Épen oly gyakran, de már kevesebb szerencsével kísérti meg a költő az értelem érdekeltségét is foglalkoztatni. Ide tartozik a bonyolódott cselekmény, melynek célja, nem a kedélyt

megmozgatni, mint a régibb tragédiának, hanem inkább a kíváncsiságot felizgatni; ide a dialektikai élű, ránk nem-athéniekre nézve gyakran egyenesen elviselhetetlen párbeszéd; ide azon sententiák, melyek úgy szórva el az euripidesi darabokban, mint díszkertben a virágok; ide tartozik mindenek felett az euripidesi lélektan, mely épen nem közvetlen emberi utánérzésen, hanem rationális megfontoláson alapszik. Medeiája annyiban kétségkívül az élet után van rajzolva, a mennyiben elutazása előtt kellőleg elláttatik útipénzzel; de az anyai szeretet s a féltékenységek közti lelki küzdelemből az elfogulatlan olvasó nem sokat fog Euripidesnél találni. Mindenek felett azonban Euripides tragédiáiban a tendentiosus hatás helyettesíti a költőit. A nélkül hogy tulajdonképp a napi kérdések mezejére lépne, és elejétől végig inkább a társadalmi, mintsem a politikai kérdéseket tartva szem előtt, Euripides a maga benső consequentiáiban mégis összetalálkozik a vele egykorú politikai és bölcsészeti radicalismussal, s első és legfőbb apostola azon kosmopolitikus humanitásnak, mely a régi attikai népiességnek véget vetett. Ez okozta egyfelől azon opposítiót, mely kortársai közt az isteneket és attikai voltát megtagadó költő ellen támadt, másfelől azon csudálatos lelkesülést, melylyel az ifjabb nemzedék s a külföld az érzékenység s a szerelem, a sententia és az irányzatosság, a bölcsészet és a humanitás költőjét fogadták. A görög szomorújáték Euripidessal önmagából kilépett s ezzel semmivé lett; de ez a világpolgári költőnek diadalát csak előmozdította, mert vele egyidejűleg nemzete is kilépett önmagából és hasonlóképen elbukott. Aristophanes kritikája erkölcsi úgy mint politikai szempontból igaz lehetett; de a költészet történelmi hatása nem abszolút becsétől, hanem attól függ, mennyire képes korának szellemét

előérezni, s e tekintetben Euripidest senki sem múlta felül. Így történt, hogy Sándor szorgalmasan olvasta, hogy Aristoteles őt tartotta szem előtt, midőn a tragikai költő fogalmát fejtegette, hogy Attikának újabb költő és képzőművészete úgy szólván belőle keletkezett, hogy az új-attikai vígjáték mindössze Euripidest vitte át a komikum mezejére, s hogy a festők azon iskolája, melylyel a későbbi vázák rajzaiban találkozunk, tárgyait nem többé a régi éposokból, hanem az euripidesi tragédiákból merítette s hogy végre, a költő dicsősége és befolyása annál inkább növekedett, minél inkább lépett az új hellenség a régi Hellás helyébe, és hogy a görögségre a külföldön, Egyiptomban úgy mint Rómában, közvetve vagy közvetetlenül Euripides gyakorolt döntő befolyást.

Az euripidesi hellenesség a legkülönfélébb csatornákon át szivárgott Rómába, és itt közvetve kétségkívül gyorsabb és mélyebb hatást tett, mintsem közvetetlenül, fordítások alakjában. A tragikus színpad nem épen később nyílt meg Rómában a komikainál, de a tragédiát úgy a tragikai színi előadás jóval nagyobb költségei, melyekre pedig a rómaiak legalább a hannibáli háboru alatt, kétségkívül tekintettel voltak, mint a közönség minősége is feltartóztatták fejlődésében. A plautusi vígjátékok nem épen gyakran hivatkoznak tragédiákra, s a legtöbb efféle célzás alkalmasint az eredetiből vétetett át. E kor első és egyetlen, sikerrel működő, tragédia-költője Næviusnak és Plautusnak ifjabb kortársa Quintus Ennius volt (515—585), kinek darabjait már az egykorú vígjátékírók parodizálták, s az utókor a császári korig hallgatta és szavalta. — Mi a rómaiak tragikai színpadát sokkal kevesbbé ismerjük a komikainál; egészben véve az ennél észrevehető jelenségek amannál is ismétlődnek. A játékrend ebben is leginkább

Római szomorújáték.

görög darabok fordításaiból keletkezett. Az írók tárgyukat leginkább Troia ostromából s az ezzel közvetlenül összefüggő mondákból szeretik venni, nyilván azért, mert ez volt az egyetlen mondanakör, melyet a római közönség ismert már az iskolából; e mellett túlnyomó helyet foglalnak el az érzékeny kegyetlen motívumok, az anya- vagy gyermekgyilkosság az Eumenidákban, Alkmæonban, Kresphontesben, Melanippában, Medeiában, a szűzek feláldozása a Polyxenában, az Erechthidákban, Andromedában, Iphigeniában, — önkénytelenül eszünkbe jut, hogy e tragédiák közönsége már megszokta a vívójátékok nézését. A legmélyebb hatást úgy látszik a nők és szellemek szerepei tették. A római átdolgozásnak figyelemre legmélőbb eltérése az eredetitől, az álarcz elhagyásán kívül, a karokban tűnik szembe. A római színpadon, mely közvetlenül a karokkal nem járó komikai játék számára volt berendezve, hiányzott a különös tánczhely (*orchestra*), közepén az oltárral, melyen a görög chorus mozgott, vagy inkább ezt a rómaiak a földszint egy neméül használták; e szerint legalább a művésziesen tagozott s a zenével és a szavalattal összefűződő kartáncznak Rómában el kellett esnie, s ha a chorus megmaradt is, jelentősége alábbszállt. A részletekben, a mértékek felcserélésében, rövidítésekben és elégtelenítésekben természetesen nem volt hiány; így például az euripidesi Iphigenia latin átdolgozásában, akár valamely más tragédia példája, akár az átdolgozó saját eszméje következtében, a női karokból katonák kara lett. Jó fordításoknak, a szó mai értelmé szerint, a hatodik századbeli latin tragédiákat természetesen nem mondhatjuk *);

*) Összehasonlítás kedvéért álljon itt Euripides és Ennius Medéájának kezdete:

de azért Enniusnak bármely szomorújátéka valószínűleg sokkal világosabb képét nyújtotta az euripidesi ere-

*Εἴθ' ὦφελ' Ἀργοῦς μὴ διαπτάσθαι δαίμων
Κόλχων ἐς αἶαν κυανέας Συμπληγάδας,
Μηδ' ἐν νάπαισι Πηλίου πεθεῖν ποτε
Τηθηεῖα πένκη, μηδ' ἐρετιμῶσαι χέρας*

Ἀνδρῶν ἀρίστων, οἱ τὸ παγχρυσὸν δέρος

*Πελία μετῆλθον· οὐ γὰρ ἂν δέσποιν' ἐμῇ
Μήδεια πύργους γῆς ἔπλευσ' Ἰωλκίας
Ἐρωτι θυμὸν ἐκπλαγεῖσ' Ἰάδονος.*

Bár a sötét Symplégadákon át soha
Argó hajó Kolchosba el ne juthatott,
És Pelionnak erdején ne vágaték vala,
Az a fenyő, melylyel a hőshad azt hajtá,

Meghozni onnét Péliasznak az aranyfürtöt :

Médéa úgy, ki szívémen uralg, nekem
Jásontúl elbűvölve a jolchosi várba
Eszét vesztetten nem hajózott volna el.

Utinam ne in nemore Pelio securibus
Caesa accidisset abiegna ad terram trabes,
Neve inde navis inchoandae exordium
Coepisset, quae nunc nominatur nomine
Argo, quia Argivi in ea dilecti viri
Vecti petebant pellem inauratam arietis
Colchis, imperio regis Peliae, per dolum.
Nam nunquam era errans mea domo efferret pedem
Medea, animo aegra, amore saevo saucia.

Vajha Pélion erdejébe földre ne
Terített volna fenyvet fejszeél soha,
S ne készítették volna abbul a hajót
Mely mind maig Argónak hivatik, mivel

detinek, mint valamely plautusi vígjáték Menander darabjának.

A szomorú-
játék erköl-
csi hatása.

A görög szomorújátéknak történelmi helyzete és hatása Rómában teljesen egynemű a görög komédiáéval; és míg egyfelől, a mint ezt a két költői műfaj közti különbség magával hozza, a hellen irány szellemibben és tisztábban lép fel a szomorújátéokban, másfelől e kor tragikai színpadában s ennek képviselőjében Enniusban a nemzetellenes és öntudatosan propaganda-csináló irányzat sokkal határozottabban domborodik ki. Ennius, a hatodik századnak aligha legjelentékenyebb, de kétségkívül legbefolyásosabb költője, nem volt született latin, hanem származására nézve félgörög; messápiai születésű volt és hellen műveltséget nyervén, harminczöt éves korában költözött át Rómába és élt itt, kezdetben mint zsellér, 570. óta mint polgár, szerény anyagi körülmények közt, részint a latin és görög nyelv tanításából, részint darabjainak jövedelméből, részint azon római nagyok ajándékaiból, kik, mint Publius Scípió, Títus Flamínius, Marcus Fulvius Nobilior, hajlandók voltak a modern hellenességet előmozdítani, és megjutalmazni a költőt, ki saját és őseik dicsőségét zengte,

184.

Szemenszedett argoszi hősek rajta szálltanak
Colchisba el Pelias király rendeltiből
Meghozni fortélylyal onnan az arany gypjat :
Amúgy soha házamból ki nem lép vala
Ámor nyilától mélyen megsebezve Médéa.

A fordítás eltérései az eredetitől tanulságosak, nem csak a tautologiák és periphrasisok, hanem egyszersmind a kevesbbé ismeretes mythologiai neveknek elhagyása vagy megmagyarázása is, minők a Symplegádok, a Jolkusok földje, az Argo. Az eredetinek tulajdonképi félreértését azonban Enniusban ritkán találjuk.

s egyeseket közölök még a táborba is elkísért, kétségkivül mint az elkövetendő nagy tettek számára előre fel fogadott udvari poéta. Azon védencz-természetet, mely az ilyen mesterséghez szükséges, ő maga ügyesen lefestette *). Származására úgy mint egész életében elfoglalt helyzetére nézve kosmopolita, azon nemzetiségeket, melyek közt élt, a görögöt, latint, sőt az oskot is, el tudta sajátítani, a nélkül hogy valamelyiknek teljesen oda adja magát; és míg az előbbi római poéták hellenessége inkább költői tevékenységök következménye, mintsem világos cél-

*) A régiek, kétségkivül joggal, a költő önjellemzésének tekintették a Krónika hetedik könyvének azon helyét, hol a consul magához hívja bizalmas emberét,

kivel szerette gyakran ő

Megosztani asztalát s közölni házi dolgait
 Ha jött kifáradtan közügyek vitatásiból,
 Mikben a nap nagyobb részét el szokta tölteni
 A forumon s tisztes várostanácsban egyaránt;
 Kivel nagyot, kicsinyt is széltiben közölhetett,
 Kinek mindent, mit a világ jót, vagy rosszat beszél,
 Megmondhatott, kitérhetett bizvást, ha kedve volt reá
 Ki véle házban, házon kívül mulatott sokat,
 Kit aljas, könnyelmű, gonosz tanács soha
 Rossz tetre nem csábított, és ki képzett, szolgálatra kész,
 Kedves társalgó és elégedett, mikor kedélyű volt,
 Időhöz, helyhez illőn szólt, okos, rövid szóval
 Üzérkedéshez értett, ismert őt és újjakat,
 Mert megtaníták őt az évek múlt s jelen szokásaira,
 Sok istenes dologra s emberek törvényire,
 És mint előadni, úgy elhallgatni jól tudott mindent.

Az utolsó előtti sorban kétségkivül ez irandó: *multarum rerum leges divumque hominumque.*

jok volt, s ez okból legalább többé-kevesbbé meg is kísértették népies talajra állani, addig Ennius figyelemre méltóan világos öntudatával bír forradalmi irányának és szemmel láthatólag arra törekszik, hogy a neolog-hellen irányt az itáliaiaknál erőteljesen érvényesítse. Leghasználhatóbb eszköze a tragédia volt. Szomorújátékainak töredékei mutatják, hogy a görögök összes tragikai irodalmát, nevezetesen még Aeschylust és Sophoklest is jól ismerte; s annál kevesbbé a véletlen okozta, hogy legtöbb és ezek közt legünnepelebb darabjait Euripides után készítette. Választás és kezelés dolgában természetesen részben külső tekintetek voltak rá nézve határozók; de ez egymaga még nem lehet oka annak, hogy Euripidest oly határozottan kiemelte Euripidesben, hogy a karokat eredetijénél még inkább elhanyagolta, s az érzéki hatásra még nagyobb súlyt fektetett, mint a görög; hogy oly darabokat használt fel, mint Thiestest, és az Aristophanes halhatatlan gúnya által ismeretessé lett Telephost, és ennek fejedelmi nyomorát és nyomorúlt fejedelmeit, sőt olyat is, minő „Menalippe a philosophus nő“, melynek egész cselekvénye a népvallás képtelensége körül forog és melyből világosan kirí azon tendentia, hogy annak természetbölcseleti álláspontjára akar hadat izenni. A csudákba vetett hit ellen mindenütt, részben bebizonyíthatólag betoldott helyeken *)

*) A jövendőmondónak azon definíciójából Euripidesnél (*Iph. in Aul.* 956), mely szerint az olyan ember

Ki sok hamis között kevés valót beszél

Legjobb esetben; és ha bé nem üt, föl sem veszik.

a latin átdolgozó a következő diatribét csinálta a horoskopcsinálók ellen:

a legmérgesebb nyilakat röpíti s az oly tirádákról, minő például ez :

Mennybéli istenek, az igaz, vannak, mondám egykor s mondom
most is ;

De azt tartom, mit sem törődnek az emberek sorsával,

Különben jó dolga volna a jónak, rossz a gonosznak ; pedig
nem úgy van.

szinte csudáljuk, hogy a római színpadi rendőrség által keresztülbocsáttattak. Említettük már, hogy Ennius ugyan-ezen vallástalanságot tudományosan hirdette egy tankölte-ményben, s a felvilágosodás nyilván kedvencz eszméjét képezte. Ezzel mindenben megegyezik a nála itt-ott előtérbe lépő radicales színezetű politikai oppositio*), a görög asztali élvezetek dicsőítése, mindenek felett a latin költészet utolsó nemzeti elemének, a saturnusi mértéknek megsemmisítése és a görög hexameter általi helyettesítése. Hogy a „sokalakú“ költő mindezen feladatokat ugyanazon szabatos-sággal oldotta meg, hogy a daktylusokra koránt-sem hajlandó nyelvet a hexameterek mértékére vonni bírta, és hogy biztosan és szabadon tudott a szokatlan mértékek és formák keretén belül mozogni a nélkül, hogy a beszéd természetes menetét megakasztaná, az rendkívüli, s való-ban inkább görög, mintsem római forma-képességét bizo-

Keres csillagjegyet fent égen, leskődik, vajon
Jovis bakja, Rák vagy egy fénykép feltün-e neki ;
Nem hogy néznénk lábunk elé, ég ürén kalandoz szemünk.

*) A Telephusban ez áll :

Palam mutire plebeis piaculum est.

Köz embernek bűn egy szót hangoztatni is.

nyítja *); a hol rajta fennakadunk is, gyakrabban bánt a görög szócsavarítás **) mintsem a római nyersség. Nem

*) A következő, forma úgy mint tartalom dolgában kitűnő sorok az euripidesi Phœnix átdolgozásából valók:

De a világ fiához hős, hatalmas működés illő;
Az a szabad, kiben tisztán, szilárdan vér a szív,
Másként sötét éj rejti a gatzettelt el.

„Scípió“-ban, mely valószínűleg a vegyes költemények gyűjteményébe soroztatott, e festői sorok álltak:

— — mundus Caeli vastus constitit silentio;
Et Neptunus saevus undis asperis pausam dedit,
Sol equis iter repressit ungulis volantibus,
Constitere amnes perennes, arbores vento vacant.
[Jovis inte]; az ég roppant világa hallgatódzva állt.
A vad haboknak durva Neptun engedtt szünetet,
A nap repülő körmű méneit utba feltartóztatá
Elálltak a folyóvizek, nem mozdult fákon a szél sem.

Az utolsó hely feltárja előttünk azon módot is, melyen a költő eredeti költeményeit dolgozta: nem egyéb az, mint azon szavak kidolgozása, melyeket a „Hektor kiváltása“ című eredetileg alkalmasint sophoklesi tragédiában valaki mond, a ki a Hephæstos és Skamander közti küzdelmet szemléli:

Constitit credo Scamander, arbores vento vacant.
Megállt, hiszem, Skamander, szél a fákon nem mozog.

S a motivum végelemzésben az Iliásból ered (21, 381).

**) A Phœnixben például ez áll:

— — stultus, qui cupita cupiens cupienter cupit.
Bolond, ki a kívántat oly kíváncsian kívánva kívánja.

és ez még nem a legvadabb e fajta bukfenczhányás. Akrostichoni játékok is fordulnak nála elő (Cic. *de div.* 2, 54, 111).

volt nagy költő, de kellemes, vidám tehetség, minden ízében élénken érző költői kedély, melynek, az igaz, szükségére volt a poétai kothurnusra, hogy költőnek érezze magát, s melyből a komikai ér teljesen hiányzott. Könnyen megmagyarázható azon büszkeség, melylyel a helleneskedő költő ama dallamokat lenézte, „melyekben egykor az erdei szellemek s a bárdok énekeltek“, s azon lelkesülés, melylyel a tulajdonképi művészi költészetet ünnepli:

Üdv neked költő Ennius! ki a halandóknak
Kebled mélyéből zengted lángoló dalod.

A szellemdús ember tudta, hogy teljes gőzerővel megy előre; a görög szomorújáték rajta kezdve a latin nemzet tulajdona lett és maradt. — Járatlanabb úton és kevesebb kedvező széllel vitorlázott egy merészebb hajós magasabb cél felé. Nævius nem csak görög szomorújátékokat dolgozott át a római színpad számára mint Ennius, habár kevesebb sikerrel, hanem megkísérté a komoly nemzeti színjátéknak (*fabula praetextata*) önálló megteremtését is. Külső akadályokra ez úton nem talált; úgy a római mondából, mint hazája egykorú történetéből vett tárgyakat vitt a színpadra. Ilynemű darabok töle „Romulus és Rémus neveltetése“ vagy a „Farkas“, melyben Amúlius, Alba királya szerepelt, és „Clastídium“, melyben Marcellusnak 532-ben a keltákon nyert győzelmét ünnepelte. Példáját követve az „Ambrakiában“ Ennius is e városnak ostromát pártfogója Nobilior által 565-ben, írta le saját szemlélete alapján. E nemzeti színjátékok száma azonban csekély maradt s e műfaj gyorsan letűnt ismét a színpadról; Róma szegényes mondái és színtelen története nem állhatta ki sokáig a versenyt a görög mondakörrel. E darabok költői tartalma felett többé ítéletet nem mondhatunk; de ha a költő szán-

Nemzeti
színjáték.

222.

189.

dékát szabad a latba vetnünk, úgy a római irodalomban kevés oly genialis kezdeményezést fogunk találni, minő a római nemzeti színjáték megteremtése volt. Csak a legregibb kornak, mely még közelebb érezte magát az istenekhez, tragikus költői, csak a Phrynichosok és Aeschylosok merték a mondakor eseményein kívül azon nagy tetteket is a színpadra hozni, melyeknek kortársai és részesei voltak; s ha az, a mi a pún háborúk voltak s a mód, a mint hatottak, valahol, úgy e téren ötlik élénken szemünkbe, melyen a költő, ki mint Aeschylos, maga is harczolt az általa megénekelt csatákban, Róma királyait és consulait hozta azon színpadra, melyen azelőtt csupán istenek és herosok szoktak megjelenni.

Olvasó-költészet.

Az olvasó-költészet is e korban kezdődik Rómában: azon szokást, mely a régieknél a mai közzététel helyét pótolta, új munkáknak a szerző általi felolvasását, már Lívius is legalább annyiban meghonosította Rómában, a mennyiben műveit iskolájában előadta. Miután e téren a költészet nem volt, vagy legalább nem volt egyenesen kenyérkereset, a közvélemény az irodalomnak ezen ágát nem részesítette azon kicsinylésben, melylyel a színpadi költést sujtotta; e korszak vége felé már némely előkelő rómaiak is léptek fel e téren nyilvánosan mint költők *). A szavaló költészetet azonban túlnyomólag ugyanazon költők művelték, kik a színpadival foglalkoztak, s amaz a színpadi költészet mellett egyáltalán alárendelt szerepet játszott, a minthogy a tulajdonképi költői olvasó közönség

*) Cátón kívül e korból még két „consuláris és poéta“ nevezetik meg (Sueton. *vita Terent.* 4): Quintus Labeo consul 571. és Marcus Popillius consul 581. Kérdés azonban, ha közzé tették-e költeményeiket; a mi még magáról Cátóról is kétséges.

e korban Rómában még csak igen csekély lehetett. Mindenek felett gyöngén volt képviselve a lyrai, didaktikai, epigrammai költészet. Azon vallásos ünnepi cantáták, melyeknek szerzőit ugyan e kor évkönyvei már méltóknak tartják a megnevezésre, valamint a monumentális templomi és sír-felírások, melyek számára a saturnusi mérték megtartatott, alig tartoznak a tulajdonképi irodalomhoz. A mennyiben a kis költészet ebben egyáltalán szerepel, rendszerint és már Næviusnál a Satura neve alatt lép fel, — mely elnevezés eredetileg a régi, cselekvénynyel nem bíró színpadi költeményt jelentette, melyet a görög dráma Lívius óta leszorított a színpadról, most azonban a recitatív poézisben némileg annak felel meg, a mit mi „vegyes költeményeknek“ nevezünk, és mikép ez nem jelöl meg tulajdonképen valamely pozitív műfajt és művészeti modort, hanem csak sem nem epikai sem nem drámai fajú, tetszés szerinti, többnyire subjectív tárgyú és tetszés szerinti alakú költeményeket jelent. Cátó alább még említendő „Költemény az erkölcsökről“ című művén kívül, mely alkalmasint, a népiesen didaktikus költészet régiebb kezdetihez csatlakozva, saturnusi versekben volt írva, ezekhez leginkább Ennius kisebb költeményei tartoznak, melyeket az ezen téren szerfelett termékeny költő részint satura-gyűjteményében, részint külön tett közzé: rövidebb elbeszélő költemények a hazai mondavilágból vagy egykorú történelemből, Euhemeros vallási regényének, az Epicharmos neve alatt forgalomban levő természet-bölcsészeti költeményeknek s a gelai Alcestratos, a felsőbb szakácsművészet e költője gastronomiájának átdolgozásai; továbbá egy párbeszéd az élet és halál közt, æsopusi mesék, erkölcsi mondásoknak egy gyűjteménye, parodisticus és

Satura.

Metrikus
krónika.

Naevius

epigrammatikus apróságok — csekély, de jellemző dolgok egyfelől a költő sokoldalúságára, másfelől didaktikailag-neolog irányára nézve, ki e téren, melyre a censura ki nem terjedt, nyilván a legszabadabban mozgott. — Nagyobb jelentőséggel bírnak úgy költői mint történelmi tekintetben az ország krónikájának kötött beszédben való megírására tett kísérletek. Ismét Nævius öntötte költői alakba azt, a mit úgy a monda mint az egykorú történelemből összefüggő elbeszélésben elő lehetett adni, nevezetesen az első pún háborút, melyben egyszerűen és világosan, jól rosszul úgy a mint a dolgok állottak, a nélkül hogy bármit is elvetett volna mint költőietlent és a nélkül hogy bármikép, nevezetesen a történelmi kor előadásában, költői eszményítésre vagy épen felciczomázásra törekedett volna, a jelen időben elbeszélve, sorolt el mindent a félig prózai saturnusi versmértékben *). E munkáról lényegé-

*) Hangjáról fogalmat nyújthatnak a következő töredékek
Didóról:

Kiváncsian és nyájasan tudaklá, Aeneas miként
Hagyá Tróját oda.

alább:

Kezeit emelve ég felé Amulius
Király, az istenekhez mond imát.

egy beszédből, melynek közvetett fogalmazása figyelemre méltó:

Cserben hagyák mégis ama nagy hősöket.
Gyalázatára lenne a népnek, bármelyik fajnak az.

256.

a 498-iki máltai partraszállásra vonatkozólag:

Máltába száll hajón a római, egész sziget tövig
Leég, dul és pusztít, megsemmisíti ellenét.

vége azon békéről, mely a Siciliáért folyt háborút befejezte:

Alkusznak is, hogy ajándékkal Lutatiust
Kibékítik — kívánja az, hogy számos foglyait
S a túszoikat Siciliából is mind visszaadják.

ben véve ugyanaz áll, a mit ugyan e költő nemzeti színjátékáról mondtunk. A görögök epikai költészete úgy mint a tragikai, tisztán és lényegében a hérosi korban mozog; teljesen új, és legalább fogamzásában irigylésre méltóan nagyszerű gondolat volt a költészet fényével a jelenkort is megvilágítani. Habár Nævius krónikája kivitel dolgában alig volt sokkal több mint a vele sok tekintetben rokon középkori rímes krónikák, a költőnek mégis teljes joggal telt különös öröme munkájában. Oly korban, midőn, a hivatalos feljegyzéseket kivéve történeti irodalom még nem létezett, nem csekély dolog volt az, midőn Nævius honfiktársainak összefüggő képet adott koruk és az előkor tetteiről, s e mellett ezeknek legnagyobbyszerű momentumait drámailag állította szemök elé. — Ugyan e feladatot tűzte Ennius is maga elé, de a tárgy ugyanazonsága csak annál kirívóbbá teszi a nemzeti és a nemzetellenes költő közti politikai és költői ellentétet. Nævius új formát keresett az új anyag számára; Ennius azt a hellen épos formáiba illesztette vagy szorította be. Nála a hexameter lép a saturnusi vers, és a felcizfrázott, plastikai szemlélhetőségre törekvő, homéri modor az egyszerű történeti elbeszélés helyébe. A hol csak bármikép lehetséges, Homért egyenesen lefordítja, a mint például a Herakleia mellett elesetek temetését Patroklos temetésének mintájára írja le, és az istriaiakkal harczoló Marcus Lívius Stolo haditribún ruhája egyenesen a homéri Aiast takarja — még Homérnak a Múzsához intézett felhívását sem engedi el az olvasónak. Az epikai gépezet teljesen mozgásban van; így például a cannæi ütközet után Junó az istenek teljes tanácsában megbocsát a rómaiaknak, Jupiter pedig, felesége beleegyezését kinyervén, megígéri nekik a végleges diadalt a karthágóiak felett. Ezen „évkönyvek“ szerzőjük neolog

Ennius.

és hellenes irányát sem tagadják meg. Már az istenek világának pusztán decoratív alkalmazása is ennek bélyegét viseli magán. Azon nevezetes álmolásban, mely a költeményt bevezeti, valódi pythagorasi módon elmondatik, hogy azon lélek, mely most Quintus Enniusban lakozik, előtte Homérosban, ezelőtt pedig egy pávában volt megtelepedve, azután igaz természetbölcsészeti úton megmagyaráztatik a dolgok lényege s a test viszonya a lélekhez. Maga a tárgy megválasztása is ugyan e célra szolgál — hiszen a római történelem nyélbe ütésében már a hellen irodalmárok is, minden korban kitűnően alkalmas eszközt találtak görög-kosmopolitikus tendenciáik számára. Ennius hangsúlyozza, hogy a rómaiak

Hisz mindig görögök s grájok nevén neveztettek.

Az ünnepelt évkönyvek költői becsét a költőnek előnyei és hiányai felett fentebb általában tett megjegyzéseink után könnyen megítélhetjük. Hogy azon lendület által, melyet a pún háborúk nagy korszaka adott az itáliai népöntudatnak, ezen élénken fogékony lelkű költő is emelve érezte magát, s hogy nem csak szerencsésen eltalálta gyakran a homéri egyszerűséget, hanem még gyakrabban képes volt a római ünnepélyességet és becsületességet is viszhangoztatni, az ép oly természetes mint az epikai composíciónak hiányossága, melynek szükségkép igen lazának és mellékes dolognak kellett lennie, miután a költőnek lehetséges volt egy különben elpendült hősnek és patrónusnak kedvéért utólag egy külön könyvet toldania be munkájába. Egészben véve azonban az „évkönyvek“ Ennius legelhibázottabb műve voltak. Egy új Iliás megírásának terve önmagában hordja bírálatát. Ennius vezette be e költeményével először az irodalomba az épos és történelem azon

váltott gyermekét, mely rajta kezdve napjainkig jár benne kísértet gyanánt, mely sem élni, sem meghalni nem bír. Sikere azonban a költeménynek minden esetre volt. Ennius még elfogulatlanabbúl adta ki magát a római, mint Klopstock a német Homérnak, s kortársai és még inkább az utókor, annak is tartották. A római költészet atyja iránti tisztelet örökségképen szállt nemzedékről nemzedékre: Enniust, úgymond még a finom Quintilián is, tiszteljük mint egy agg szent ligetet, melynek hatalmas ezredéves tölgyei inkább tiszteletre méltók mintsem szépek; s a ki ezen csudálkozik, emlékezzék hasonló jelenségekre, az Aeneis, a Henriasz, a Messiás sikerére. A nemzetnek hatalmas költészeti fejlődése a homéri Iliásnak és az enniusi évkönyveknek ama szinte komikus hivatalos párhuzamba állítását természetesen ép úgy lerázta volna magáról, mint a németek Sappho-Karschint és Pindar-Willamovot; de Róma ebben nem részesült. A költeménynek tárgybeli érdeke főkép az aristokratikus körökre nézve, s a költő nagy formaképessége okozták, hogy ez évkönyvek a legrégibb római eredeti költemény maradtak, melyet a későbbi művelt nemzedékek olvashatónak és olvasásra méltónak találtak; és csudálatos módon így történt, hogy az utókor az igazi római mintakölteményt egy félig görög írónak e minden ízében nemzetellenes eposában tisztelte.

Nem sokkal később a római költészetnél, de igen eltérő módon, keletkezett Rómában a prózai irodalom. E téren elestek egyfelől azon mesterséges támogatás, melyel az iskola és a színpad idő előtt megteremtették a római költészetet, másfelől azon mesterséges korlátok, melyeket a szigorú és szűk látkörű censúra vont főkép a római komédia elé. Továbbá e neme a könyvszerzésnek a jó társaság szemében nem volt már előre megbélyegezve mint

Prózai iro-
dalom.

a „piaczi énekesek“ mestersége. Ez okból a prózai irodalom ugyan sokkal kisebb terjedelmű és kevesbbé élénk, mint ugyanezen korban a költői, de fejlődése sokkal természetesebb; s míg a költészet, szinte kivétel nélkül, alsóbbrendű emberek kezében volt, és e kor ünnevelt költői közt egyetlen előkelő rómain sem találunk, addig megfordítva, e kor próza-írói közt alig akadunk más mint szenatori nevekre, s az irodalom tisztán a legfőbb arisztokratia, volt consulok és censorok, a Fábiusok, Gracchusok, Scípiók körében keletkezők. A dolog természetében fekszik, hogy a conservatív és nemzeti irány inkább meggyezett e prózai irodalommal, mintsem a költőivel; de azért a hellenes irány úgy tárgy mint forma dolgában erősen, sőt túlnyomó hatalommal hatott e téren is, nevezetesen az irodalom legfontosabb ágára, a történetírára.

Történetírás.

A hannibáli háborúk koráig történetírás Rómában nem létezett; mert a városkönyv bejegyzései hivatalos okmányok, nem irodalmi művek voltak, és kezdet óta lemondtak a dolgok összefüggésének minden fejtegetéséről. Jellemző a római jellem sajátosságára nézve, hogy daczára a római község Itália határain messze túl terjedő hatalmának és daczára annak, hogy az előkelő római társaság szakadatlan érintkezésben állt az irodalmi téren oly termékeny görögökkel, mégis a hatodik század közepe előtt nem nyilvánult annak szüksége, hogy a római polgárság tettei és viselt dolgai irodalmi úton jussanak a jelen és a jövő tudomására. Midőn pedig ennek szükségét végre megérezték, a római történelemnek sem kész irodalmi alakja, sem kész olvasó közönsége nem volt; s mindkettőnek megteremtésére nagy képességek és hosszú idő kellek. Először tehát ezen akadályokat mintegy megkerülték az

által, hogy a hazai történetet vagy latinúl de versben, vagy prózában de görögül írták meg. Nævius (írt 550? körül) és Ennius (írt 581 körül) verses krónikáiról már volt szó; ezek egyszersmind a rómaiak legrégibb történeti irodalmához tartoznak, sőt Næviusét egyáltalán a legrégibb római történelmi munkának tekinthetjük. Körülbelül egyidejűleg ezzel keletkeztek Quintus Fábius Pictor *) (553 után) egy előkelő származású, a hannibáli háboru alatt állami ügyekkel foglalkozó férfiúnak, és Scípió Africánus fiának, Publius Scípiónak († 590 körül) görög történeti könyvei. Amazok tehát a bizonyos fokig már kifejlődött költészetet használták fel, és a nem teljesen hiányzó költői közönséghez fordultak; ezek készen találták a görög formákat, és közleményeiket, a mint már munkáik tárgybeli érdeke, mely messze túl terjedt Látium határain, könnyűvé tette, első sorban a művelt külföldhöz intézték. Az első

204.

173.

201.

164.

*) Hogy e legrégibb, prózában írt, római történelmi mű görögül íratott, azt Dionys. 1, 6 és Cicero *de div.* 1, 21, 43 kétségtelenül bizonyítják. Talány maradnak azon latin évkönyvek, melyeket Quintilián és későbbi grammatikusok ugyanezen név alatt emlitenek, s a zavart még növeli az, hogy ugyan e név alatt még a pontifexi jognak egy igen részletes előadása is említettik latin nyelven. Ez utóbbi munkát azonban senki, ki a római irodalom fejlődését összefüggésében kíséri, nem fogja egy, a hannibáli háboru korában élt írónak tulajdonítani; sőt e korbéli latin évkönyvek is gyanúsaknak látszanak, ámbár nem tudjuk eldönteni, vajon névcsere forog-e itt fenn a későbbi Quintus Fábius Maximus Servilianus (consul 612) évkönyvíróval, vagy vajon létezik-e egy régi latin átdolgozása is Fábius görög annálisainak, mint van az Acílius- és Albinus-féléknek, vagy végre, vajon két Fábius Pictor nevű annalista létezett-e. — Azon szintén görög történeti munka, mely Lúcius Cincius Alimentusnak, Fábius kortársának tulajdoníttatik, koholtnak és az augustusi kor csinálmányának látszik.

142.

utat a plebejus, a másodikat az előkelő írók választották; azon módon, a mint Nagy Frígyes korában Poroszországban a hazai lelkészek és tanárok irodalma mellett egy francia nyelven írt aristokratikus irodalom létezett, s míg Gleim és Ramler német harci dalokat, addig a királyok és hadvezérek francia haditörténeteket írtak. Sem a verses, sem római szerzők által írt görög krónikák nem voltak még tulajdonképi latin történetírás; ez csak Cátóval kezdődött, kinek, nem e korszak vége előtt nyilvánosságra jutott „Keletkezési történetei“ a legrégibb latinul írt történelmi munka s egyszersmind a római irodalom első jelentékeny prózai műve *). — Mindezen munkák természetesen nem görög értelemben **), de ellentétben a városkönyv tisztán jegyzetszerű szerkesztésével, összefüggő elbeszélésszerű és többé-kevésbé rendezett előadású pragmatikai történelmi művek voltak. A mennyire mi ismerjük, magokba foglalták a hazai történetet Róma felépítésétől az írók koráig, habár címére nézve Nævius munkája csak az első karthágói háborúra, Cátóé csak a keletkezés történetére vonatkozott; e szerint magoktól három szakaszra, a mondák korának, az előkornak, s a jelennek történetére oszlottak. A mondakor tárgyalásában, Róma városának eredetére vonatkozólag, mely mindenütt nagy részletességgel íratik le, azon sajátos nehézséget kellett legyőzni, hogy annak, mint fentebb említők, két,

Róma
eredetének
története.

168.

*) Cátó összes irodalmi tevékenysége csak agg korára esik (Cicero *Cat.* 11, 38; Nepos *Cat.* 3); a „keletkezési történetek“ régibb könyvei is nem 586 előtti időben, hanem valószínűleg kevéssel ez után íratlak meg (Plin. *h. n.* 3, 14, 114).

**) Polybios (40, 6, 4) valószínűleg ellentétben Fábíussal kiemeli, hogy a græcomán Albinus arra törekedett, hogy történetét pragmatikailag írhasa meg.

egymással semmikép meg nem egyeztethető szerkezete létezett: a nemzeti, melyet, legalább fő körvonalaiban, valószínűleg már a városkönyv írásban megállapított, és Timæos görög szövege, mely nem maradhatott ismeretlen a római krónikások előtt. Amaz Rómát Albával, ez Trójával hozta kapcsolatba; az első szerint tehát az albai királyfi Romulus, a második szerint Aeneiás trójai fejedelem építette. A mostani korszak, és pedig valószínűleg Nævius vagy Pictor, keverte össze e két regét. Az albai királyfi Romulus Róma alapítója marad, de egyszersmind Aeneiás vejévé lesz; Aeneiás nem alapítja ugyan Rómát, de a római Penáteseket magával hozza Itáliába és ezeknek székhelyéül Lavíniumot, fia Ascanius pedig a hosszú Albát, Róma anyavárosát és Látium régi metropolisát építi. Mindez igen rosszúl és ügyetlenül volt koholva. A rómaiaknak meg kellett botránkozniok azon állításon, hogy Róma eredeti Penátesei nem, mint eddig hitték, a római piacon álló templomokban, hanem Lavíniumban őriztetnek; s még rosszabbúl járt a görög költemény, miután itt az istenek csak az unokának adták meg azt, a mit már ősének szántak. E szerkezet azonban megfelelt czéljának: a nélkül, hogy Róma nemzeti eredetét egyenesen megtagadná, eleget tett a hellenes iránynak is, és némileg igazolta azon kaczerkodást az Aeneiással, mely e korban már nagy lendületet nyert; s ekkép ez lett a hatalmas községnek stereotyp és csakhamar hivatalos keletkezési történetévé.

— A görög történetírók, a keletkezési regét kivéve, egyebekben keveset vagy épen nem törődtek a római községgel; úgy hogy a hazai történelem további előadásának túlnyomólag hazai forrásokból kellett meríttetnie a nélkül, hogy abban a kevésben, a mit mi e korból ismerünk, határozottan meg lehetne különböztetni, mely hagyományok

álltak a város könyvén kívül a legrégibb krónikásoknak rendelkezésükre, és mit adtak hozzá netalán a magokéból. A Herodotból átvett adomákat *) a legrégibb évkönyvírók alkalmasint még nem ismerték és görög anyagnak közvetlen átkölcsönzése e szakaszban be nem bizonyítható. Annál figyelemre méltóbb azon irányzat, mely mindenütt, még a görögök iránt ellenséges Cátónál is, határozottan előtérbe lép, és nem csak Rómát hozza kapcsolatba Hellással, hanem az itáliaiakat és görögöket eredetileg egy népnek igyekszik feltüntetni — ide tartoznak a Görögországból bevándorlott ősitáliaiak vagy az aboriginesek, valamint az Itáliába vándorló ősgörögök vagy pelasgok. —

Előtörténet. A forgalomba hozott elbeszélés, habár gyöngén és lazán vázolt nyomon, de mégis némi összefüggésben ment végig a királyi koron egészen a köztársaság életbe léptetéseig; itt azonban a monda forrása végkép kiapadt, és a hivatalnokok lajstromából s az ehhez ragasztott sovány jegyzetekből nem csak nehéz, hanem kétségkívül egyenesen lehetetlen volt csak némileg is összefüggő és olvasható elbeszélést alakítani. Leginkább érezték ezt a költők. Nævius, úgy látszik, ezért tért át a királyi korról rögtön a Sicíliáért vítt háborúra; Ennius, ki tizenennyolcz könyvének harmadikában még a királyi kort, a hatodikban már a Pyrrhossal folyt háborút írta le, a köztársaság első két századát csupán legáltalánosabb körvonalaiban tárgyalhatta. Mikép segítettek magokon a görögül író annalisták, nem tudjuk. Sajátságos útra lépett Cató. Neki sem volt kedve,

*) Így Gabii ostromának története Herodot-féle adomákból Zopyrostól és a tyrannos Thrasybulostól íratott össze; Romulus kitétele történetének egyik verziója pedig azon elbeszélés kaptájára van ütte, melyben Herodot Kyros ifjúságát mondja el.

a mint maga mondja, „leírni azt, a mi a főpap házában a táblán áll: hányszor volt drága a búza, s hányszor setétedett el a hold és a nap“; s ennél fogva történelmi munkájának második és harmadik könyvét a többi itáliai községek keletkezésének és a római szövetségbe történt belépésének elbeszéléseire szánta. Lerázta tehát magáról a krónika lánczait, mely a mindenkori hivatalnok nevét előre bocsátva, évről évre elmondja a történt dolgokat, s nevezetesen ide tartozó lesz azon megjegyzés, mely szerint Cátó, történelmi munkájában az eseményeket „szakaszonként“ beszéllte el. A többi itáliai községeknek ezen, római munkában oly feltűnő figyelembe vétele egyfelől összehágott a szerző ellenzéki állásával, ki a fővárosi gazdálkodás ellen tisztán a municipális Itáliára támaszkodott, másfelől némi kárpótlásul szolgált Rómának, Tarquínus király elűzetésétől a pyrrhosi háborúig tartott történetének hiányaért, midőn e kornak lényeges eredményét, Itáliának Róma alatti egyesülését, a maga módja szerint szintén előadta. — Ellenben az egykorú történet ismét összefüggőleg és behatólag tárgyalatott. Nævius az első, Fábius a második karthágói háborút saját tapasztalataik alapján írták le; Ennius krónikájának tizenhatsz könyvéből legalább tizenhármát a Pyrrhostól az istriai háborúig terjedő kornak szentelt; Cátó történelmi munkájának negyedik és ötödik könyvében az első pún háborútól kezdve a perseusi háborúig folyt harczokat, s a két utolsó, valószínűleg másképp és részletesebben kezelt, könyvben a szerző élete utolsó húsz évének eseményeit beszéllte el. A pyrrhosi háborúra vonatkozólag Ennius használhatta Timæost vagy más görög forrásokat; egészen véve azonban ez elbeszélések részben önészleleten vagy szemtanúk közleményein, részben egymáson alapultak. — A történelmivel

Egykorú történelem.

Beszédek s levelek.

egyidejűleg és némileg ennek függeléke gyanánt keletkezett a beszéd és levél-irodalom, mely szintén Cátóval kezdődik — mert a régiebb korból nem volt fenn egyéb mint néhány temetési beszéd, melyek legnagyobb részt kétségkívül későbbi korban jutottak a családi levéltárakból napvilágra, mint például az, melyet az öreg Quintus Fábius, Hannibál ellenfele, agg korában tartott élte delén álló fiának ravatala mellett. Cátó ellenben azon temérdek beszédei közül, melyeket hosszú és tevékeny közpályáján tartott, a történelmi fontossággal bírókat öreg korában feljegyezte, némileg politikai emlékiratok gyanánt és részint történeti munkájában, részint, mint látszik, ehhez adott önálló toldalék gyanánt, nyilvánosságra bocsátotta. Tőle már egy levélgyűjtemény is létezett. — A nemrómai történelemmel annyiban ugyan foglalkoztak, a mennyiben a mívelt római annak bizonyos ismerete nélkül el nem lehetett; már az öreg Fábiusról mondják, hogy jól ismerte nem csak a római, hanem a külföldi háborúkat is, az pedig határozottan ki van mutatva, hogy Cátó Thukydidest s általában a görög történetírókat szorgalmasan olvasta. De, irodalmi tevékenységnek e téren, ha azon adomák és mondások gyűjteményét, melyet Cátó a maga számára, mint ezen olvasmányainak eredményét, összeállított, kiveszszük, nyomára nem akadunk.

Külföldi történelem.

Magától értetik, hogy ezen összes irodalmon a kritika ártatlan hiánya vonúl keresztül; sem az írók sem az olvasók nem akadtak fel egykönnyen a belső vagy külső ellenmondásokon. Második Tarquínius király, ámbár atyja halálakor már felnőtt ember volt és csak harminczkilencz évvel utána jutott a kormányra, mégis mint ifju lép trónra. Pythagorast, ki körülbelül egy emberkorral a királyoknak Rómából történt elűzetése után jött Itáliába, a római történetírók ennek daczára a bölc Numa barátja-

Történeti akrisia.

ként szerepeltetik. Azon állami követek, kik a város 262. évében küldettek Syrakúsába, itt az idősebb Dionysiossal alkudoznak, ki nyolczvanhat évvel utóbb (348) lépett a trónra. E naiv akrisia leginkább a római időszámítás kezelésében tűnik szembe. Miután a római időszámítás szerint, mely alapvonalaiban valószínűleg már az előbbi korszakban állapítottatott meg, Róma 240 évvel a capitóliumi templom felavatása és 360 évvel a gall égés előtt alapítottatott, és ez utóbbi, görög történeti munkákban is említett esemény, ezek szerint Pyrgion athéni archon évébe, Kr. e. 388-ba, azaz a 98. Ol. 1. évébe esett, ezek szerint Róma a 8. Ol. 1. évében építettett. Ez az akkor már kánoni érvényű eratosthenesi időszámítás szerint a Trója eleste utáni 436. év volt; és ennek daczára a közönséges elbeszéléseben Róma alapítója a trójai Aeneiásnak veje maradt. Cátó, ki mint igazi pénzember, itt is ellenőrizte a számítást, ez esetben ugyan figyelmeztette olvasóit ez ellenmondásra; de kisegítő eszközt belőle úgy látszik szintén nem javasolt, — az albai királyok lajstroma, mely utóbb e czélból szúratott közbe, kétségkívül nem tőle származik. — A kritikának e hiánya, mely e téren nyilvánul, uralkodott bizonyos fokig a történelmi kor előadásán is. Az elbeszélések kétségkívül kivétel nélkül magokon viseltek azon erős pártszellem bélyegét, mely miatt Polybios, a sajátságát képező keserűséggel lerántja Fábíus elbeszélését a második Karthágó elleni háboru kezdetéről. E tekintetben azonban inkább helyén van a bizalmatlanság, mintsem a szemrehányás. Hannibál római kortársaitól némileg nevetséges volna igazságos ítéletet kívánni ellenfeleik felett; a tények öntudatos elferdítése azonban, a mennyiben azt már maga a naiv hazafiság nem hozza magával, a római történetírás atyáira nincs rájuk bizonyítva.

492

406.

Részrehajlás.

Tudomány.

A tudományos műveltségnek, sőt az ide tartozó irodalmármarkodásnak kezdete is e korszakba esik. Azelőtt az oktatás leginkább olvasásra és írásra s az országos jog ismeretére szorítkozott *). De a görögökkel való benső érintkezés folytán a rómaiak lassanként megismerkedtek az általános műveltséggel, és törekedni kezdtek, nem ugyan egyenesen a görög műveltségnek Rómába való közvetlen átültetésére, hanem arra, hogy a rómaid némileg ennek mintájára módosíthassák. — Először is az anyanyelv ismerete kezdett egy latin nyelvtanná kifejlődni; a görög nyelvtudomány a rokon itáliai nyelvre átvitetett. A nyelvtani tevékenység körülbelül egyidejűleg kezdődött a római íróskodással. Spúrius Carvilius írómester, úgy látszik, már 234. 520 körül szabályozta a latin ábécét, és az ezen kívül álló *g* betűt a nélkülözhetővé vált *z*-nek helyébe tette, mely e helyet még a mai nyugoti ábécékben is megtartotta. A helyesírás megállapításán alkalmasint folytonosan dolgoztak a római iskolamesterek; és a latin Múzsák sem tagadták meg soha iskolamesteri Hyppokrenéjüket, s a költészet mellett minden időben foglalkoztak az orthographiával is. Nevezetesen Ennius, ebben is egy nyomon járva Klopstockkal, nem csak az összehangzó etymologia-játékot űzte már egészen alexandriai modorban **), hanem a kettős mássalhangzóknak addig szokásos egyszerű megjelölése helyett is szokásba hozta a szabatosabb görög kettős megjelölést. Næviusról és Plautusról természetesen

*) Plautus (*mostell.* 126) azt mondja a szülőkről, hogy gyermekeiket „olvasásra és a jog és törvény ismeretére tanítják“; s ugyanezt bizonyítja Plutarch *Cato mai.* 20.

*) Így az epicharmosi versekben Jupiter neve nála onnan jön *quod iuvat*, Ceresé pedig onnan *quod gerit fruges*.

semmi effélét nem tudunk — a népies költők valószínűleg ép oly közönös szemmel nézték a helyesírást és etymológiát Rómában is, mint a költők általában szokták. —

A rhetorikát és a philosophiát a rómaiak e korban még nem ismerték. A beszéd nálok még sokkal határozottabban központját képezte a nyilvános életnek, sem hogy az idegen iskolatanító hozzáférközhett volna; Cátó, a valódi szónok, haragos gúnyjával ostorozta az isokratesi együgyű örökké való beszélni tanulást és soha beszélni nem tudást. A görög philosophiát, habár a tanulságos és mindenek felett a tragikai költészet közvetítése által némi befolyást nyert a rómaiakra, mégis bizonyos, parasztos tudatlanságból és sejtelmes ösztönből vegyült, nehezteléssel nézték. Cátó Sokratest nyíltan fecsegőnek és forradalmárnak nevezte, ki mint hazája hitének és törvényeinek lábbal tapodója megérdemelte a halált; s mikép gondolkodtak a philosophiáról még a reá hajlandó rómaiak is, kiténik Ennius szavaiból:

Rhetorika és
philosophia.

Tanulom a bölcsészetet, de kurtán, kész egészbe nem,
Szürcsölni jó, hanem belé merülni rossz.

Ennek daczára azon költői erkölctant és azon utasítást az ékesszólás művészetére, melyek Cátó művei közt előfordultak, a görög philosophia és rhetorika római quintessenciájának, vagy ha úgy tetszik, római caput mortuumjának tekinthetjük. Cátó, erkölcsi költeményéhez, főforrásul az ősök egyszerű erkölcseinek magától érthető felcicsérése mellett valószínűleg a pythagorasi erkölcsi iratokat használta, a szónoklat könyvéhez pedig Thukydides és főkép Demosthenes beszédeit, melyeket buzgón tanulmányozott. E kézikönyvek szelleméről hozzávetőleg fogalmat alkothatunk magunknak azon, a szónoknak adott arany

tanácsból, melyet az utánzók inkább idéztek mint követek s mely azt mondja, hogy „gondoljon a tárgyra s a szavak majd megjönnek magoktól“ *). — Hasonló általánosan propædeutikai kézikönyveket készített Cátó a gyógyászat, haditudomány, mezőgazdaság és jogtudomány számára is, mely ismeretágak többé-kevesebbé egytől-egyig szintén görög befolyás alatt álltak. A physika és matematika ugyan nem, de az ezekkel összefüggő gyakorlati tudományok bizonyos mértékben szintén behatoltak Rómába. Leginkább áll ez a gyógyászatról. Miután 535-ben az első görög orvos, a peloponnesusi Archagathos Rómában letelepedett és itt műtői operációi által oly tekintélyre vergődött, hogy a kormány egy helyiséget bocsátott rendelkezésére és a polgárjoggal megajándékozta, társai tömegesen özönlöttek Itáliába. Cátó természetesen ez idegen kuruzslókat nem csak jobb ügyre méltó buzgalommal leszidta, hanem gyógyászati segédkönyvecskéje által, melyet saját tapasztalásából s ezenkívül alkalmasint még a görögök gyógytudományi irodalmából állított össze, meg is kísérté ismét fölleveníteni azon régi jó szokást, mely szerint a házatya egyszersmind a háznak orvosa volt. Az orvosok úgy mint a közönség, igen helyesen, nem sokat törődtek az önfejlő zsémbelődéssel; de azért e foglalkozás, a legjövedelmezőbbek egyike Rómában, a külföldiek monopóliuma maradt és századokon át csak görög orvosok voltak Rómában. — Azon barbár közönösség, melylyel a rómaiak eddig az idő mérése iránt viseltettek, legalább némileg szűnni kezdett. Mióta 491-ben az első napóra felállíttatott a római piacon, azóta a rómaiak is kezdték a görög órát (ώρα, hora) használni; az igaz, hogy megtörtént rajtok,

Gyógytudo-
mány.
219.

Mathema-
tika.

263.

*) *Rem tene, verba sequuntur.*

hogy oly napórát állítottak fel magoknak, mely a négy fokkal délrébb fekvő Katána számára készítettet, s hogy egy századnál tovább ehez tartották magokat. E korszak vége felé egyes előkelő férfiak jelennek meg, kik a matematikai dolgok iránt érdeklődtek. Manius Acílius Glabrió (consul 563) a naptár zavart voltán egy törvény által igyekezett segíteni, mely a pontifexek collégiumának megengedte, hogy belátásához képest szökő hónapokat iktasson a naptárba vagy töröljön ki belőle; és ha e rendszabály czélra nem vezetett, sőt a bajt még növelte, ennek oka nem annyira a római theologusok tudatlanságában, mint inkább lelkiismeretlenségökben rejlett. A görög míveltségű Marcus Fulvius Nobilior (consul 565) is legalább a római naptár általános kihirdetésében fáradozott. Gáius Sulpícius Gallust (consul 588), ki nem csak az 586-iki holdfogyatkozást előre megmondta, hanem azt is kiszámította, mily távolságra van a föld a holdtól, s a ki, úgy látszik, még csillagászati íróként is fellépett, kortársai ezek miatt mint a szorgalom és éles ész valódi csudáját megbámúlták. — Hogy a mezőgazdaságban és a hadtudományban mindenen felett a szerzett és öröklött tapasztalás volt irányadó, az magától értetik, és igen határozottan kitűnik azon két Cátó-féle mezőgazdasági utasítás egyikéből is, mely reánk maradt. Ennek daczára a szellemi élet ezen alárendelt ágában épen úgy mint magasabb rétegeiben, a görög-latin sőt még a phoeníkiái míveltség eredményei is összetalálkoztak, s az ide vágó külföldi irodalmat már csupán ezen okból sem lehetett egészen figyelembe vétlenül hagyni. — Ellenben csak alárendelt mértékben áll ez a jogtudományról. E kor jogtudósainak tevékenységét a hozzájuk folyamodó felek felvilágosítása és az ifjabb

191.

189.

166.

168.

Mezőgazdaság és hadtudomány.

Jogtudomány.

hallgatók oktatása még nagyjában kimerítette; de már a tudománynak e szóbeli tanításából is a szabályok hagyományos törzse keletkezett s az írói tevékenység sem hiányzott teljesen. Cátó rövid vázlatánál fontosabb lett a jogtudományra nézve, a „ravasznak“ (*catus*) nevezett Sextus Aelius Pætusnak, ki korának első gyakorlati jogásza volt és e téren kifejtett közhasznú tevékenysége következtében consullá (556) és censorrá (560) lett, úgynevezett „háromrészű könyve“, vagyis a tizenkét tábláról írt munkája, mely e táblák minden tételéhez, alkalmasint leginkább ezeknek elavúlt és érthetetlen kifejezéseire, magyarázatot adott s a megfelelő kereseti formulárét hozzá tette. Míg e munkában, a glossálás terén a görög nyelvtani tanulmányok befolyása tagadhatatlanul nyilatkozik, addig a keresetek formulázása Appius régibb gyűjteményén és a jognak összes népies és pörbeli fejlődésén alapúlt. — E kor tudományosságának készlete általában véve határozottan kidomborodik azon kézi könyvek összegében, melyeket Cátó, fia számára állított össze, s melyeknek, mint az encyclopædia egy nemének czéljak volt rövid tételekben megmutatni mindazt, a minek egy „derék embernek“ (*vir bonus*) mint szónoknak, orvosnak, mezei gazdának, katonának és jogásznak lennie kell. Különbséget a propædeutikai és szaktudományok közt még nem tettek, hanem azt, a mit a tudományból egyáltalán szükségesnek és hasznosnak tartottak, minden igazi rómainál megkivánták. Ebből ki van zárva egyfelől a latin nyelvtan, mely tehát ekkor nem állhatott még a formai fejlődés azon fokán, melyet a tulajdonképi tudományos nyelvoktatás előfeltételez, másfelől a zene s az összes matematikai és physikai tudományok. A rómaiak szerint a tudományból azt, a minek közvetlen gyakorlati értéke van, de egyebet nem, és ezt is lehetőleg

egyszerűen és röviden kellett összefoglalni. A görög irodalmat e czélra ugyan felhasználták, de csak azért, hogy ennek nagy lomtárából egyes használható tapasztalati szabályokat nyerjenek — „a görög irodalmat át kell nézni, de nem tanulmányozni“, volt Cató egyik kedvencz mondása. Így keletkeztek azon házias szükségbeli és segédkönyvek, melyek a görög szórszálhasogatással és homályossággal együtt természetesen a görögök éles látását és mélységét is kiküszöbölték a tudományból, de éppen ez által örök időkre irányadókká lettek azon viszonyra nézve, melyben a rómaiak a görög tudományhoz álltak.

A világalommal karöltve ekkép a költészet és iro-

A római irodalom jel-
leme és tör-
ténelmi ál-
lása.

dalom is bevonult Rómába, vagy, a cicerói kor egyik költőjével szólva:

Hannibált mikor legyőztük, szárnyas léptekkel jött felénk
Quini kemény népéhez fegyverzetten a múza.

Ugyan e korban kétségkívül a sabelli és etrusk nyelvet beszéllő vidékek sem voltak bizonyos szellemi mozgalom híjával. Midőn etrusk nyelven írt szomorújátékokat halunk említetni, midőn osk felíratú agyagedényeket találunk, melyek mutatják, hogy készítőik ismerték a görög komédiát, önkénytelenül kérjük, vajon nem volt-e Nævius-sal és Catóval egyidejűleg egy, a rómaihoz hasonlóan hel- lenes irodalom az Arnus és Volturnus mentén is alakuló- ban? E kérdésre azonban semmi választ nem adhatunk s a történelem itt csak rámutathat azon hézagra, mely ismereteinkben létezik. — A római irodalom, melyről egye- dül van még módunkban ítéletet mondani, bármily kétes legyen is abszolút becse az æsthetikus szemében, arra nézve, ki Róma történetével meg akar ismerkedni, mégis nagy beccsel fog bírni, mint Itália belső szellemi életének

tükre a fegyverek zajától viszhangzó és a jövő magvaival teljes hatodik században, melyben Itália fejlődése befejeződött s az ország át kezdett lépni az antik civilisáció általánosabb fejlődésébe. Benne is azon belső meghasonlás uralkodik, mely a nemzet összetételét e korban minden téren áthatja és az átmeneti kort jellemzi. Az elfogúlatlan szem, melyet két ezredév tiszteletre méltó rozsdája meg nem vesztegetett, nem csalódhatik a helleneskedő római irodalom hiányos voltának felismerésében. A római irodalom úgy áll a görög mellett, mint egy német narancsültetvény a sicíliai narancsfaerdő mellett; mindkettőben gyönyörködhetünk, de egymás mellett a kettőt még elgondolni sem bírjuk. Ez a latin anyanyelven dolgozó írókról, ha lehetséges, még inkább áll, mint azokról, kik idegen nyelven írtak; ez irodalom igen nagy részben nem is rómaiak, hanem idegenek műve, félgörögöké, keltáké, majd afrikaiaké is, kik a latint még csak külsőleg sajátították el — azok közt, kik e korban mint költők léptek a közönség elé, nem csak egy bebizonyíthatólag előkelő embert, mint már mondtunk, de még olyat sem találunk, kinek szülőföldre bebizonyíthatólag Látium volna. Maga a költő elnevezése is külföldi; már Ennius nyomatékka poétá ak nevezi magát *).

Hellenes-
kedő iroda-
lom

*) *Enni poeta salve, qui mortalibus
Versus propinas flammeos medullitus.*

Jellemző, hogy a *poeta* szó a népies görög ποιητής-ből és nem a ποιητής-ből — a mint ἐποίησεν-t mondtak rendesen az attikai fazekasok — alakíttatott. Egyébiránt a *poeta* mint műszó csak az epikai vagy szavaló költemények szerzőjét jelenti, nem a színpadi költőt, ki e korban rendesen scribá-nak neveztetik (Festus u. d. W. 333. l. M.).

földi, hanem mindazon hiányokban is szenved, melyeket ott találunk, hol az iskolamesterek csapnak fel íróknak s közönségöket a nagy tömegben lelik fel. Megmutattuk, mikép lett a komédia a tömeg iránti tekintetből durvábbá, sőt mikép sülyedt paraszti nyerseségbe; megmutattuk továbbá, hogy a legbefolyásosabb római írók közül kettő először iskolatanító volt és csak azután lett költő, és hogy, míg a görög — csak a népies irodalom felvirágzása után keletkezett — philologia csak a holt testen experimentált, addig Látiumban a nyelvtan megalapítása kezdet óta karöltve járt az irodalom keletkezésével, majdnem úgy, mint a mai pogány missiókban. És csakugyan, ha a hatodik századnak a hellenes irodalom e mesterségszerűleg űzött, minden tulajdon termékenység nélküli költészetét, a külföld épen leglaposabb műfajának e szinte kivételt nem ismerő utánzását, e fordított játékrendet, s az éposznak e váltott gyermekét elfogulatlanul szemügyre vesszük, hajlandóknak érezzük magunkat azt egyszerűen e kor betegségének symptomái közé sorolni. — Ez ítélet mind a mellett, ha nem igazságtalan is, de mégis csak igen egyoldalúan volna igazságos. Mindenek felett nem szabad felednünk, hogy e csinált irodalom oly nemzetnél keletkezett, mely nem csak nem bírt népies költészettel, de soha többé ilyenhez nem is juthatott. Az ókorban, mely az egyénnek modern költészetét nem ismeri, a teremő költői tevékenység lényegében a nemzet születési vajadásának és keletkezési lelkesülésének megfoghatatlan korába esik; a nélkül hogy levonnánk valamit a görög epikusok és tragikusok nagyságából, kimondhatjuk, hogy költészetök főkép az emberi istenekről és isteni emberekről szóló ősrégi elbeszélések szerkesztésében állt. Az antik költészetnek alapja Látiumban teljesen hiányzott; a hol az

istenvilágnak nem voltak alakjai s a monda semmis maradt, ott a költészet arany almája sem teremhetett meg magától. Ehez járul egy második és fontosabb körülmény. Itáliának úgy belső szellemi fejlődése mint külső állami terjeszkedése egyiránt azon pontra értek, melyen a minden magasabb és egyéni szellemi műveltség kizárásán alapuló római nemzetiséghez továbbra is ragaszkodni és a hellenségtől távol maradni többé lehetetlen volt. A római-hellenes irodalom történelmi, sőt még költői jogosultsága is mindenek felett a hellenesség ezen minden esetre forradalmi és elnemzettlenítő elterjeszkedésén Itáliában alapúlt, mely azonban a nemzetek szükséges szellemi kiegyenlítésére elkerülhetetlen volt. Nem került ki műhelyéből egyetlen egy új és valódi művészeti mű sem, de Hellás szellemi látkörét kiterjesztette Itáliára. A görög költészet, már pusztán külsőleg tekintve is, a pozitív ismeretek bizonyos összegét előfeltételezi a hallgatóban. Ama teljes, önmagában való befejezettséget, mely például Shakespeare drámáinak lényeges sajátosságai közé tartozik, az antik költészet nem ismeri; a ki a görög mondakörben nem járta, az egy rhapsodiának és egy tragédiának sem fogja hátterét meglátni, sőt gyakran az egészet egyenesen meg sem érti. Ha a római közönség e korban, mint a plautusi vígjátékok bizonyítják, némi jártassággal bírt a homéri költeményekben és a Herakles-mondákban, a többi mythosok közül pedig legalább az általános érvényűeket ismerte *), e tudásnak az iskolán kívül mindenek felett a

*) A trójai és a Herakles-körből még alárendelt alakok is fordulnak bennök elő: például Talhybios (*Stich.* 305), Autolykos (*Bacch.* 275), Parthaon (*Men.* 745). Továbbá például a thebaei s az argonauta mondának Bellerophon (*Bacch.* 810), Pentheus (*merc.*

színpadon át kellett a közönség közt elterjednie, mely ezzel képessé kezdett válni a hellen költészet megértésére. Még sokkal mélyebb hatása volt, a mit már az ókor legszellemdúsabb irodalmárai joggal hangsúlyoztak, a görög költői nyelv és költői mértékek meghonosodásának Látiumban. Ha „a legyőzött Görögország a nyers győzöt művészetével győzte le“, ez leginkább az által történt, hogy a nehezen hajlítható latin nyelvből mívelt és emelkedett költői nyelv keletkezett, hogy az egyhangú és vagdosott saturnusi versek helyett a senárius folyt s a hexameter ömlött, hogy a hatalmas tetrameter, az ujjongó anapæstus, a művészileg összefonódó lyrai rhythmusok, anyanyelvökön szóltak a latin fülekhez. A költői nyelv a költészet eszményi világának kulcsa, a versmérték kulcsa a költői érzésnek; a kire nézve az ékesszóló melléknév néma s az eleven hasonlat halott, a kinél a daktylus és jambus ütenyei belsőleg nem viszhangzanak, arra nézve hiába költött Homér és Sophokles. Ne mondja senki, hogy a poetikus és rhythmikus érzés önmagoktól értető dolgok. Az eszményi érzéseket ugyan a természet ültette az emberi kebelbe, de kedvező napfényre van szükségök hogy kicsirázhassanak; a kevés költői hajlamú latin nemzetnél pedig mindennek felett még külső ápolásra is szorútlak. Ne mondja senki azt se, hogy a görög nyelv messzire elterjedt ismerete folytán a fogékony római közönség a görögök irodalmával beérhette volna. Azon titokszerű varázs, melyet a nyelv gyakorol az emberre, s melynek a költői nyelv és rhythmus csak meghatványozása, nem rejlik minden véletlenül

467), Prokne és Philomela (*Rud.* 604), Sappho és Phaon (*mil.* 1247) történeteinek legalább általános körvonalaikban ismereteseeknek kellett lenniök.

megtanult nyelvben, az csak az anyanyelv sajátja. Ezen álláspontról a rómaiak hellenes irodalmát és nevezetesen költészetét e korban igazságosabban fogjuk megítélni. Ha törekvésök arra volt irányozva, hogy az euripidesi radicalismust átültessék Rómába, hogy az isteneket vagy elhalt emberekké vagy gondolt fogalmakká oszlassák fel, hogy egyáltalában az elnemzettlenedett Hellás mellé egy elnemzettlenedett Látiumot állítsanak, és a népies jellemnek minden tisztán és élesen kifejezett sajátját az általános civilisáció problematikus fogalmába beleolvasszák, akkor bárkinek szabadságában áll ez irányt örvendetesnek vagy bosszantónak találnia, de történelmi szükségét senki kétségbe nem vonhatja. E szempontból tekintve még a római költészet hiányossága is, bár semmikép nem tagadható, de megmagyarázható és ezzel némileg igazolható. Bizonyos aránytalanság vonúl ugyan végig rajta a keveset érő s gyakran elégtelenített tartalom és az aránylag tökéletes forma között; de e költészet tulajdonképi jelentése épen formai s mindenek felett nyelvi és metrikus természetű volt. Nem szép dolog volt, hogy Rómában a költészet túlnyomólag iskolatanítók s külföldiek kezében volt, s túlnyomólag fordításban vagy utánköltésben állt; de ha a költészet első feladata volt Látiumot összekötni Hellással, akkor Lívius és Ennius kétségkívül hivatással bírtak e költői áthidalásra s a fordított irodalom a legrövidebb úton vezetett el a célhoz. Még kevesbbé szép dolog volt, hogy a római költészet előszeretettel vetette magát a legcsekélyebb értékű eredeti munkákra; de ezen értelemben ez is czélszerű volt. Euripides költészetét senki nem fogja Homéré mellé állítani akarni; de történelmi szempontból tekintve, Euripides és Menander művei ép úgy bibliáját képezik a kosmopolitikus hellenségnek, mint az Iliás és az

Odyssea a népies hellenségnek, és ennyiben ez irány képviselői helyesen jártak el, midőn közönségöket először az irodalomnak ezen körébe vezették be. A római átdolgozókat egyrészt korlátolt költői erejük ösztönszerű érzete is arra ösztönözhetette, hogy leginkább Euripideshez és Menanderhez tartsák magokat, Sophoklest pedig s még inkább Aristophanest mellőzzék; mert míg a költészet lényegében nemzeti s ennél fogva nehezen átültethető, addig az ész és az élcz, mely úgy Euripides, mint Menander költészetének alapját képezi, természettől fogva kosmopolitikus. Az még mindig dicséretes elismerést érdemel, hogy a hatodik század római költői nem csatlakoztak a hellen napi irodalomhoz, vagy az úgynevezett Alexandrinismushoz, hanem példányképeiket egytől-egyig a régibb klasszikai irodalomban, habár nem is ennek leggazdagabb és legtisztább rétegeiben, keresték. Egyáltalában, bár számtalan hamis alkalmazást és művészetellenes hibát lehet rájuk bizonyítani, e hibák csupán oly elégtelenítései az evangéliomnak, melyek az apostolkodás épen nem tiszta szerepének elkerülhetetlen szükségességgel mindenütt nyomában járnak; s történeti, sőt még æsthetikai tekintetben is némileg ellensúlyoztatnak a propaganda-csinálástól ép oly elválhatatlan buzgóság által. Másképp ítélhetünk az evangéliom felett, mint tette Ennius; de ha hit dolgában nem az a fő dolog, hogy mit, hanem hogy mikép hisz az ember, akkor a hatodik század római költőitől sem tagadhatjuk meg elismerésünket és bámulatunkat. Friss és hatalmas fogékonyság a hellen világirodalom nagysága iránt, s a szent vágy: a csudás fát átültetni az idegen földbe, hatotta át a hatodik század összes költészetét, és egyesült sajátos módon e nagy korszak mindenben emelkedő szellemével. A későbbi megtisztult hellenesség bizonyos megvetéssel

nézett le e kor költészeti tevékenységére; pedig inkább feltekinthetett volna azon költőkhöz, kik minden tökéletlenségeik daczára mégis benső viszonyban álltak a görög költészettel és közelebb jutottak a valódi költészethez, mint magasabb műveltségű utódaik. E kor költőinek merész utánzásaiban, csengő rhythmusaikban, sőt magában erős költői büszkeségökben is több imponáló nagyszerűség rejlik, mint a római irodalom bármely más korszakában, és az is, a ki nem ringatja magát csalódásban e költészet gyöngeségei felett, reá alkalmazhatja azon büszke szavakat, melyekkel az önmagát ünnepelte, s melyek szerint a halandóknak

Lángdalt kölcsönzött keble mélyiből.

Nemzeti
ellenzék.

Valamint a kor hellen-római irodalma lényegileg tendenciósus, azon módon uralkodik a tendentia ellenesén, a vele egykorú nemzeti irodalmon is. A míg az nem akart egyebet, mint a latin nemzetiséget egy latinúl beszéllő, de formájára és szellemére nézve hellen költészet teremtménye által megsemmisíteni, viszont épen a latin nemzet legjobb és legtisztább része kénytelen volt magával a hellenességgel a neki megfelelő irodalmat is mintegy elvetni magától és kárhoztató ítéletével sujtani. Róma Cátó korában körülbelül úgy állt szemben a görög irodalommal, mint a Cäsárok korában a keresztyéniséggel: szabadon-bocsátottak és idegenek képezték magvát úgy a költők, mint utóbb a keresztyének községének; a nemzet nemessége s mindenek felett kormánya csupán ellenséges hatalmat látott úgy a költészetben mint a keresztyéniségben; körülbelül ugyanazon okokból számította a római aristokratia Plautust és Enniust a csőcselékhez, mely okokból a római kormány az apostolokat és püspököket a vérpadra hurczoltatta. Természetesen e téren is Cátó volt az első, ki hazája ügyét buzgón képviselte az idegenek ellen. A görög irodalmáro-

kat az alapjaiban megromlott görög nép *) legveszedelmesebb salakjának tekinti, és kimondhatatlan megvetéssel nézi le a római piaczi énekeseket. Gyakran és keményen rótták meg ezért őt és elvtársait, és igaz, hogy bosszankodásának nyilatkozatait nem ritkán azon rideg korlátoltság jellemzi, mely neki sajátja volt; de szigorúbb megfontolás után nem csak az egyes dolgokban fogunk neki lényegileg igazat adni, hanem kénytelenek leszünk azt is elismerni, hogy a nemzeti opposíció e téren, inkább mint bárhol egyebütt, túlment a csupán védelmi eszközökkel vítt védelem tökéletlen harczmódjának korlátaín. Midőn ifjabb kortársa, Aulus Postúmius Albínus, kit visszataszító görögsködése még a hellenek előtt is gúny tárgyává tett, s ki például már görög verseket faragott, történelmi munkájának előszavában görögségének gyarlóságát azzal mentette, hogy születésére nézve római, — vajon nem volt-e itt teljesen helyén a kérdés, ha ítélet által van-e reá kárhozattva, hogy oly dolgokat űzzön, melyekhez nem ért? s

*) „Ezen görögökről, úgy mond, a maga helyén el fogom mondani, fiam Marcus, a mit rólok Athénben tapasztaltam; s be fogom bizonyítani, hogy hasznos dolog irataikat átnézni, de nem áttanulmányozni. Alapjaiban megromlott és kormányozhatatlan faj ez — higj nekem, ez oly igaz, mint egy orákulum; s ha e nép közénk hozza műveltségét, mindent el fog itt rontani, főkép pedig ha orvosait hozzánk küldi. Ezek összeesküdtek, hogy gyógyszereikkel minden barbárt megölnek, és még meg is fizettetik magokat érte, hogy bízzunk bennök s annál könnyebben tönkre tehessenek. Minket is barbároknak neveznek, sőt az opikusok még aljasabb névvel szidalmaznak. A gyógymesterektől tehát óvlak és eltiltalak.“ — A buzgó férfit nem tudta, hogy az opikusok neve, melynek a latinban piszkos jelentése van, a görögben egészen közönséges elnevezés s hogy a görögök a legártatlanabb úton jutottak arra, hogy azt az itáliaiakra alkalmazzák.

vajon a gyárilag dolgozó vígjáték-fordító s a hősök pénzért és protectióért dalló megéneklőjének mestersége tiszteletre méltóbb volt-e két ezer év előtt, mint most? vagy nem volt-e Cátónak oka szemére hányni Nobiliornak, hogy Enniust, ki különben verseiben a római hatalmasokat személyválogatás nélkül megénekelte, s még Cátót magát is elhalmozta dicsőítésével, magával vitte Ambrakiába, hogy elkövetendő nagy tetteit megénekelje? nem volt-e oka azon görögöket, kikkel Rómában és Athénben megismerkedett, javíthatatlan, nyomorúlt csőcseléknek szidalmazni? Ezen ellenzék a kor művelődése s divatos hellenessége ellen teljesen jogosult volt; de azzal Cátó korántsem vádolható, hogy a műveltséget és hellenséget általában ellenezte volna. Sőt épen az válik a nemzeti pártnak legnagyobb dicséretére, hogy egy latin irodalom megteremtésének, és ebben a hellen ösztönzések felhasználásának szükségét teljesen átlátta; csak hogy szerinte a latin irodalomnak nem kellett volna a görög halvány másolatának lennie s a római népjellemre rákényszeríttetnie, hanem görög termékenyítés mellett az itáliai nemzetiség szellemében fejlesztetnie. Geniális ösztönnel, mely inkább általában a kor hatalmas lendületét, mintsem egyesek éleslátását bizonyítja, felismerték, hogy Róma, a költészeti előmunkálatok teljes hiánya folytán, csupán történelmében találhat anyagot egy, sajátját képező, szellemi életnek kifejtésére. Róma állam volt, a mi Görögország nem volt; és ennek hatalmas öntudatán alapúl úgy Nævius merész kísérlete, ki a történelem segélyével igyekezett a római épost és római színjátékot megalkotni, mint a latin prózának megteremtése Cátó által. Azon kísérlet, mely a monda isteneit és herosait Róma királyaival és consulaival akarja helyettesíteni, a gigások vállalatához hasonlít ugyan, kik egymásra rakott

hegyekkel kísértették meg az ég ostromát; istenvilág nélkül nincs antik épos, és nincs antik dráma, és a költészet nem ismer surrogátumokat. A mérsékeltabb és értelmesebb Cató a tulajdonképi költészetet, mint menthetetlenül elveszett álláspontot átengedte az ellenpártnak; habár kísérlete, a régibb római, az appiusi erkölcsi s a gazdasági költemény mintájára nemzeti versmértékben didaktikai költészetet teremteni, ha sikerére nézve nem is, de szándékára nézve jelentékeny és figyelemre méltó marad. Kedvezőbb talajra lelt a próza terén, és csakugyan egész sokoldalúságát és erélyét, mely jellemző vonása volt, ráfordította, hogy anyanyelvén a prózairodalmat megteremtse. E törekvés annál inkább római és annál tiszteletre méltóbb, miután közönységét leginkább saját családi körében kereste, s mert e téren meglehetősen egyedül állt korában. Így jöttek létre „keletkezési történetei“, feljegyzett állami beszédei, szak tudományi munkái. Nemzeti szellem szól ugyan belőlök, és nemzeti tárgyakkal foglalkoznak; de azért korántsem hellen-ellenesek, sőt a dolog lényegében szintén görög befolyás alatt keletkeztek, habár természetesen más módon, mint az ellenpárt iratai. Fő munkájának eszméjét, sőt címét is a görög „alapítási történetektől“ (κτίσεις) kölcsönözte. Ugyanez áll szónoki íróskodásáról; Isokratest kigúnyolta, de Thukydidestől és Demosthenestől tanulni igyekezett. Encyclopædiája leginkább a görög irodalom terén tett tanulmányainak eredménye. Mindabból, a mibe e tevékeny és hazafias ember bele fogott, semmi sem volt következményekben gazdagabb és hazájára nézve hasznosabb, mint ezen, önmaga által aránylag csekélyre becsült irodalmi tevékenysége. A szónoki és tudományos irodalomban sok és méltó utód lépett nyomába; s habár eredeti és a magok nemében bátran a görög Logographiához hasonlítható „ke-

letkezési történetei“ után nem támadt is egy új Herodot és Thukydides, mégis ő emelte érvényre és pedig önmaga által azon elvet, mely szerint a gyakorlati tudományokkal és a történelemmel való irodalmi foglalkozás a rómainak nézve nem csak tisztességes, hanem tiszteletre méltó dolog is.

Építészet.

Ha végül még egy pillantást vetünk az építő és képző művészetek állapotára, úgy találjuk, hogy, a mi az elsőt illeti, a keletkező fényűzés inkább a magán, mintsem a nyilvános építkezésben vergődik érvényre. Ebben csak e korszak vége felé, nevezetesen Cátó censorságával (570) kezdenek a közönséges szükségen kívül a közönséges kényelemre is figyelmet fordítani, a vízvezetékekből megtöltött medenczét (*lacus*) kövel kirakni (570), oszlop-csarnokokat építeni (575. 580), és mindenek felett az attikai törvényszéki és üzleti csarnokokat, az úgynevezett basilikákat, Rómában meghonosítani. Az első efféle épületet, mely körülbelül mai bazárjainknak felel meg, a porciusi vagy ötvös-csarnokot Cátó építtette 570-ben a tanácsház mellett, melyhez csakhamar mások is csatlakoztak; míg végre a piacz hosszabb oldalain levő magánboltok helyébe lassanként csupa ily oszlopokon nyugvó pompás csarnokok léptek. Mélyebben hatott azonban a mindennapi életre a házépítési mód átalakulása, melyet legkésőbbben e korra kell tennünk; a lakóterem (*atrium*), udvar (*cavum aedium*), kert és kertcsarnokok (*peristylum*), a papírok őrzésére szolgáló hézag (*tablinum*), a kápolna, konyha, hálószoza lassanként elkülönöztek egymástól; a belső berendezésben pedig az oszlop alkalmaztatni kezdett úgy az udvarban, mint a lakóteremben a nyílt fedél támogatására, valamint a kerti csarnokokban — a miben kétségkívül mindenütt görög minták másoltattak, vagy legalább használtattak. Az építési anyag

184.

184.

179. 174.

184.

azonban egyszerű maradt; „eleink, úgymond Varró, téglából épített házakban laktak, és csak a nedvesség eltávolítása végett raktak házaik alá mérsékelt alapot faragott kőből.“ — A római plastikának alig akadunk más nyomára, mint talán az ősök képeinek viaszból lemintázására. Valamivel gyakrabban van szó a festészetről és festészekről: Marcus Valérius azon győzelmet, melyet a karthágóiak és Hieron felett 491-ben Messána előtt nyert, a tanácsház oldalfalára lefestette — s ez volt az első történeti fresco Rómában, melyet sok hasonló követett, s mely a képzőművészet terén az volt, a mi nem sokkal később a nemzeti épos és a nemzeti színjáték lett a költészet mezején. Festőkül említettnek: egy bizonyos Theodotos, ki, mikép Nævius gúnyolódott:

Beülve ponyvasáncz közé szent sátorába,
Úgy festé ökörfarkkal a tréfáló Lárokat.

Marcus Pacúvius Brundísiumból, ki a marhavásáron álló Hercules-templomban festett — ugyanaz, ki hajlottabb korában mint görög tragédiák átdolgozója szerzett nevet magának; a kis-ázsiai Marcus Plautius Lyco, kit az ardeai Júnó-templomban készített szép festményeiért e község a maga polgárjogával ruházott fel *). De épen ezekből igen kétségtelenül kiviláglik az is, hogy a művészet gyakorlása Rómában nem csak egyáltalán alárendelt helyet foglalt el és inkább mesterség volt, mintsem művészet, hanem hogy szintén, és valószínűleg még kizárólagosabban mint a

*) Plautius ezen korszakba, vagy a következőnek elejére tartozik, miután a képeihez alkalmazott felírások (Plin. *h. n.* 35, 10, 115), hexameterekben levén írva, nem lehetnek Enniusnál régiebbek; az ardeai polgárjog adományozásának pedig szükségkép a szövetségesek háborúja előtt kellett megtörténnie, mert e háborúban Ardea önállását elvesztette.

költészet, görögök és félgörögök kezében volt. — Ellenben az előkelő körökben már feltűnnek első nyomai a későbbi műkedvellői és gyűjtői érdeklődésnek. A korinthusi és athéni templomok pompáját már csodálták és kicsinyléssel nézték a római templomok tetején álló ó divatú agyagképeket; már egy Lúcius Paullus is, inkább Cátó mintsem Scípió elvtársa, szakértő szemmel nézte és bírálta meg Pheidias Zeusét. A múkincseknek elhordását a meghódított görög városokból nagyobb mérvben először Marcus Marcellus kezdte meg Syrakúsa bevétele után (542); s habár a régi erkölcsű emberek ez eljárást szigorúan megrótták, és például a szigorú öreg Quintus Maximus Tarent bevétele után (545) megparancsolta, hogy senki a templomok szobraihoz ne nyúljon, hanem hagyja meg a tarentieknek haragra gyúladt isteneiket, az efféle templomrablások mégis mind gyakoriabbakká lettek. Róma nyilvános épületeit főképp 194. 187. Títus Flamínius (560) és Marcus Fulvius Nobílior (567), a római hellenség e két fő képviselője, valamint Lúcius 167. Paullus (587) töltötték meg a görög vésők mesterműveivel. A rómaiak ösztönszerűleg e téren is be kezdték látni, hogy a művészet iránti érdeklődés ép úgy lényeges részét teszi a hellen műveltségnek, azaz a modern civilizációnak, mint a költészet iránti; de míg a görög költészet elsajátítása bizonyos költői tevékenység nélkül lehetetlen volt, e téren elegendőnek látszott a műtárgyak pusztja szemlélése és megszerzése, és ez okozta, hogy a rómaiak teremtettek ugyan magoknak mesterséges úton saját irodalmat, de egy sajátjokat képező művészet létrehozását még meg sem kísérelték.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
~~AKADÉMIA~~
KÖNYVTÁRA

Nyomatott Bécsben, Fischer J. K. és társánál.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA